ДУ «Інститут економіки природокористування
та сталого розвитку НАН України»

Інститут проблем ринку та
економіко-екологічних досліджень НАН України

Сумський державний університет

Науково-дослідний інститут
сталого розвитку та природокористування

СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА: теорія, методологія, практика

За науковою редакцією
д.е.н., проф. Хлобистова Є.В.

Том 1

Теорія та методологія комплексних міждисциплінарних досліджень сталого розвитку та екологічної безпеки

Сімферополь-2011

УДК 330.15 + 301.089; 502.58.
ББК

Рекомендовано до друку Вченими радами – ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» (протокол №6 від 1 липня 2011 р.), Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (протокол №6 від 1 червня 2011 р.), Сумського державного університету (протокол №14 від 23 червня 2010 р.).

Автори: Андерсон В.М., Андрєєва Н.М., Алимов О.М., Баранник В.О., Безуська А.Ю., Біловодська О.А., Вахович І.М., Веклич О.О., Волоско-Демків О.І., Ворончук М.М., Галушкіна Т.П., Герасимчук З.В., Голишева Є.О., Грановська Л.М., Гуменюк А.М., Дейнеко Л.В., Дергачева В.В., Добрянська Л.О., Дронова О.Л., Жарова Л.В., Загвойська Л.Д., Зіновчук Н.В., Ілляшенко І.О., Ілляшенко С.М., Ільїна М.В., Іртищева І.О., Какутич Є.Ю., Какутич М.О., Какутіч П.Ю., Караєва Н.В., Клименко О.В., Коваль Р.О., Кондіус І.С., Корольков В.В., Костецька К.О., Купчак П.М., Лісова Н.О., Лук`яніхіна О.А., Майдукова С.С., Макарова І.А., Мартинюк О.М., Мартякова О.В., Мельник Ю.М., Мельникович М.П., Микитенко В.В., Міцура О.О., Мішеніна Г.А, Міщенко В.С., Мокій А.І., Ніколаєнко Д.В., Нічітайлова Н.С., Обиход Г.О., Петенко І.В., Побірченко В.В., Поліщук В.Г., Потапенко В.Г., Потапенко О.М., Прокопенко О.В., Рассадникова С.І., Сабадаш В.В., Садченко О.В., Сегеда І.В., Сербина Р.А., Сидорченко Т.П., Сітнікова Н.П., Скиданенко Ю.П., Соловій І.П., Степаненко А.В., Стройко Т.В., Сухоруков А.І., Теліженко О.М., Тимоць М.В., Тур О.М., Федірко В.М., Флейчук М.І., Фоменко В.А., Харічков С.К., Хлобистов Є.В., Черінько П.М., Шелудько Е.І., Шкарлет С. М., Шкарупа О.В., Шубравська О.В., Шутаєва О.О., Щуліпенко В.Є., Щурик М.В., Ярова І.Є.

Рецензенти:
д.е.н., проф., засл. діяч науки і техніки України О.Ф.Балацький (СумДУ)
д.г.-м.н., проф. С.О.Лизун (ДУ «ІЕПСР НАН України»)
д.е.н., проф. В.М.Степанов (ІПРЕЕД НАН України)

Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / [Андерсон В.М., Андрєєва Н.М., Алимов О.М. та ін.] ; За науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є.В. / ДУ «ІЕПСР НАН України», ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. – 589с.
ISBN 978-617-648-014-3

Основу монографії склали результати наукових досліджень, що були оприлюднені на Другій всеукраїнській науково-практичної конференції "Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях", яка відбулася 23-24 вересня 2010 р. у м. Бахчисарай (Автономна республіка Крим). Автори висловлюють подяку за підтримку українсько-російському науковому проекту Ф28.5/006 "Формування економічного механізму вирішення міжнародних екологічних конфліктів" Державного фонду фундаментальних досліджень України, дякуючи якій у 2009-2010 рр. були уможливленні наукові дослідження, результати яких частково покладені в основу представленої монографії. Видання монографії здійснено НДІ сталого розвитку та природокористування (м. Сімферополь)

Науковий редактор – доктор економічних наук, професор Хлобистов Є.В.

У монографії досліджуються теоретико-методологічні, методичні та організаційно-управлінські підходи та практичні заходи до забезпечення сталого розвитку та екологічної безпеки суспільства. Розглянуто теоретичні підходи до стимулювання сталого розвитку, запропоновано систему індикаторів та механізмів його забезпечення. Висвітлено проблеми забезпечення національної безпеки держави, зокрема екологічної її складової в контексті виходу країни з кризи та на засадах сталості. В монографії також розглянуто особливості функціонування некомерційних організацій та їх роль у формуванні підгрунтя для сталого розвитку суспільства.

В монографии представлены результаты теоретических, методологических, методических, проектных исследований по обеспечению устойчивого развития и экологической безопасности общества. Рассмотрено теоретические подходы к стимулированию устойчивого развития, предложено систему индикаторов и механизмы для его обеспечения. Раскрыты проблемы обеспечения национальной безопасности государства, в том числе и экологической ее составляющей в контексте выхода страны из кризиса и на основах устойчивости. В монографии также рассмотрены особенности функционирования некоммерческих организаций и их роль в формировании базиса для устойчивого развития общества.

Results of researches of theiretic-methodological and methodical approaches are presented to monographies to maintenance of sustainable development and environmental safety of a society during economic transformations. It is examined theoretical approaches to stimulation of sustainable development and offered system of indicators and mechanisms for its maintenance. Problems of maintenance of national safety, including environmental component in a context of crisis and on bases of sustainability are opened. In the monograph features of functioning of the noncommercial organizations and their role in formation of basis for sustainable development of a society also are considered.

ISBN 978-617-648-014-3

© Коллектив авторов, 2011
© ИТ «АРИАЛ», 2011

Зміст монографії

Вступ. Слово наукового редактора (Хлобистов Є.В.)..……5

Розділ І. Загальнонаукові та теоретичні проблеми еколого-економічного дослідження суспільного зростання

1.1 Філософсько-економічний дискурс проблеми «людина-природа» (Загвойська Л.Д.) 12

1.2 Ко-еволюція екологічних, економічних та соціальних систем у форматі сучасних трансформацій. (Зіновчук Н.В.) 41

1.3 Сталий розвиток – гармонія природи та суспільства (Іртищева І.О., Потапенко О.М.).....51

1.4 Формування моделі методології сталого розвитку на засадах новітніх парадигм. (Садєков А.А., Лісова Н.О.) 65

1.5 Економічна безпека держави в умовах глобалізації (Сухоруков А.І.).....81

1.6 Складові системи екологічної безпеки: неконфліктна політика природокористування (Сабадаш В.В.) 128

Розділ ІІ. Просторовий вимір теоретичних парадигм сталого розвитку та екологічної безпеки

2.1 Концептуальні підходи до формування регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку (Вахович І.М.).....138

2.2 Теоретико-методологічні аспекти фінансового забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону (Герасимчук З.В., Поліщук В.) 157

2.3 Соціальні аспекти сталого розвитку України (Мартякова О.В.).....179

2.4 Безпекові цінності як основа формування «зеленої економіки» (Потапенко В.Г.) 189

2.5 Стратегічний потенціал екологічної політики: нормативно-правові та методичні засади визначення, формування, розвитку (Хлобистов Є.В., Какутич Є.Ю, Какутич М.О.) 203

2.6 Екологоорієнтована трансформація регіонального розвитку як передумова його екологічної безпеки (Шкарупа О.В.) 212

2.7 Методологічні основи сучасної стратегії екологічно-орієнтованого соціально-економічного розвитку регіону (Лук`яніхіна О.А., Безуська А.Ю.).....221

Розділ ІІІ. Теоретичні проблеми управління в сфері природокористування та охорони навколишнього середовища

3.1 Теоретичне обґрунтування формування інвестиційної привабливості природокористування: значення та функції (Рассадникова С.І.) ...226

3.2 Теоретико-методологічні основи формування стратегії екологічного маркетингу в умовах сталого розвитку. (Садченко О.В., Нічітайлова Н.С.) 235
3.3 Стратегія поводження з відходами в контексті екологічної безпеки (Степаненко А.В., Міщенко В.С., Обиход Г.О., Ілляшенко І.О.) 248
3.4 Теоретичні та прикладні аспекти стратегічного екологічно орієнтованого управління транспортно-технологічними системами України (Харічков С.К., Мартинюк О.М.) 280
3.5 Екологічна складова продовольчої безпеки та механізм її забезпечення в умовах стійкого розвитку (Побірченко В.В., Шутаєва О.О.) . 286
3.6 Вектори забезпечення екологізаії розвитку продовольчих ринків (Галушкіна Т.П., Макарова І.А.) 302

Розділ IV. Методичні підходи до забезпечення сталого господарювання

4.1 Розроблення цільових функціоналів управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку України. (Алимов О.М., Микитенко В. В.) 311
4.2 Алгоритм визначення пріоритетності регіонів України щодо фінансового забезпечення екологічно сталого землегосподарювання (Веклич О.О.) 331
4.3 Методологічні підходи до визначення соціальної складової сталого розвитку (Сітнікова Н.П.) 337
4.4 Методичні підходи до оцінки рівня збалансованості функціонування соціо-еколого-економічної регіональної системи (Кондіус І.С.) 361
4.5 Методологічні аспекти моделювання продуктивності факторів виробництва, нові виклики часу. (Корольков В.В.) 385
4.6 Використання сучасних ринкових методів та інструментів для вирішення проблем забезпечення сталого розвитку на різних рівнях господарювання (Мельник Ю.М., Міцура О.О.) 394
4.7 Індикатори сталості розвитку: від еколого-економічної теорії до удосконалення механізму прийняття рішень на різних рівнях управління (Мельникович М.П., Соловій І.П.) 405
4.8 Розроблення цільових функціоналів управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку (Микитенко В. В., Шкарлет С. М.) 428
4.9 Макромодель збалансованого соціально-економічного зростання в умовах обмежених ресурсів (Мокій А.І., Флейчук М.І., Гуменюк А.М.) 450

ВСТУП.

СЛОВО НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

Шановні читачі, поважні колеги! Вашій увазі пропонується монографія з широкого кола питань поступу до сталого розвитку та забезпечення екологічної безпеки суспільства. Ми, автори, сподіваємось, що це видання буде корисним для широкого загалу фахівців, ми звертаємось до талановитої студентської молоді, до аспірантів і молодих науковців, які тільки починають свій пошуковий шлях у науці, до урядовців і громадських активістів, які на практиці впроваджують ідеї сталого розвитку в життя. Надалі, як науковий редактор видання, я дозволю собі узагальнити авторські думки, які розкриті у пропонованих матеріалах.

Наші автори зазначають, що загальноцивілізаційні турбулентні процеси формування глобального інформаційного суспільства сталого розвитку неминуче визначають екологізацію філософсько-наукового світогляду і суспільної практики, зміну домінант суспільного буття в усіх його формах. Удруге за весь період антропогенезу людство переживає глобальну екологічну кризу. Але ця криза не схожа на ту, яка виникла в епоху верхнього палеоліту. Філософи науки бачать витоки сучасної цивілізаційної кризи, всіх її виявів – духовного, екологічного, наукового та економічного – у техноморфному способі мислення, у картезіанському дуалістичному світосприйнятті модель «суб'єкт-об'єкт», яка ще в науці Нового часу витіснила органічно-цілісне, холістичне відношення «Людина-Природа».

В монографії представлено дві моделі з наукової проблеми сталого розвитку, які розроблено на засадах новітніх парадигм: модель холістичного (цілісного) квантово-механічного процесу взаємовпливу елементів резервів стійкості метасистеми «природа – суспільство – людина»; модель трирівневої структури методології наукового дослідження з проблеми сталого розвитку зазначеної системи.

Визначальним моментом при формуванні інструментарію стратегії сталого розвитку, є той незаперечний факт, що підходи до вибору ефективного набору ринкових інструментів повинні ґрунтуватися на чіткій певній системі цілей і завдань. По своїй суті ринкові інструменти мало чого варті без адекватної підтримки з боку адміністративних методів, оскільки більша частина з них формується й регулюється на державному або муніципальному рівні.

У науковій літературі та міжнародній практиці застосовують різні підходи до вимірювання сталості розвитку, кожен з яких передбачає відповідні індикатори, що стосуються окремих аспектів людської діяльності та її впливів на довкілля, а також індикатори, що інтегрують у собі окремі складові компоненти розвитку. На підставі порівняльного аналізу основних індикаторів, що вимірюють різні аспекти суспільного розвитку, зроблено висновок, що найважливішим індикатором, що дає можливість прий-

мати ефективні рішення щодо розвитку всієї соціо-еколого-економічної системи є інтегральний індикатор - Індикатор справжнього прогресу (GenuineProgressIndicator, GPI). Проаналізовано досвід використання GPI у низці країн світу, обговорюються можливості адаптації та впровадження цього індикатора в Україні на різних рівнях управління

Антропогенний пресинг на природні системи призводить до порушення біотичної регуляції і стабілізації навколишнього середовища, що загрожує існуванню самої людини. Створення біосферних резерватів робить внесок у відновлення регулятивного та самовідновлювального механізму біосфери, а також забезпечує існування демонстраційних моделей збалансованого існування людини у природі з дотриманням принципів сталого розвитку. У монографії розглянуті міжнародні підходи до створення біосферних резерватів, а також їх застосування в Україні.

Досліджуючи закономірності паралельного циклічного розвитку економічних систем, належить ураховувати зв'язки між ними в просторі й часі. Ці зв'язки зумовлюють три можливі сценарії: мультиплікативне прискорення темпів розвитку взаємозалежних систем; взаємне інфікування й обмеження темпів розвитку цих систем; розвиток одних систем за рахунок інших за допомогою трансферу криз. Наведені обставини підтверджують актуальність дослідження механізмів трансферу криз і оцінки впливу цього феномена на розвиток національної економіки.

Визначено проблеми, що перешкоджають соціально й екологічно збалансованому розвитку суспільства; описано механізми державної політики в частині екологічної модернізації. Обґрунтовано роль громадських організацій у сприянні сталому розвитку та розв‘язанні соціально-екологічних проблем. Представлено основні концепції, що описують взаємодію третього сектору з державою і комерційними організаціями; визначено основні тенденції подальшого розвитку сектору. Описано умови функціонування неприбуткових організацій в Україні та світі; окреслено функції і потенціал таких організацій у забезпеченні соціально й екологічно збалансованого розвитку. Відображено деякі підходи до визначення ефективності діяльності некомерційних організацій; представлено основні економічні механізми стимулювання третього сектору в Україні та світі. Кризові явища в економіці стають нездоланною перешкодою для більшості компаній. Такі проблеми вітчизняні підприємства вирішують звільненням штатного персоналу та зниженням якості продукції, що погіршує їхній імідж і зупиняє розвиток. У часи, коли підприємства змушені скорочувати витрати, актуальним стає використання вже налагоджених контактів. Ефективне управління споживчим капіталом допоможе вітчизняним підприємствам краще взаємодіяти із зовнішнім середовищем, набути стійкості проти зовнішніх кризових тенденцій, призведе до зростання прибутків на основі вже існуючих конкурентних переваг та забезпечить сталий розвиток компаній.

При обліку впливу на зміну вразливості територій (об’єктів) в часі соціальних чинників виділяються відносно залежні і відносно незалежні чинники. Ті та інші взаємопов’язані з природними і технічними чинниками

вразливості. До відносно залежних належать такі чинники, як добова і сезонна внутрішньоміська міграція населення, психологічна готовність людини до дії небезпечного процесу. До відносно незалежних соціальних чинників відносяться організаційна готовність суспільства до небезпечного процесу; готовність спеціальних рятувальних і медичних підрозділів; наявність фінансових і матеріальних резервів тощо.

Вразливість є найбільш істотною складовою ризику в аспекті його зниження, оскільки управління небезпечними процесами, в основному, обмежується в даний час, пасивним інженерним захистом, головним чином на локальному рівні взаємодії небезпеки і вразливості. Через це оцінки вразливості відносяться до найважливішої частини сценаріїв реалізації ризику. Таким чином, проблеми управління ризиком зводяться, в основному, до управління вразливістю територій (об'єктів) при дії небезпечних процесів.

В умовах глобалізації надійність енергозабезпечення світової економіки піддається таким загрозам, як виснаженість запасів традиційних енергоресурсів і зростання цін на енергоносії, обмежений доступ до енергопостачання та загострення конкуренції між споживачами енергоресурсів, зношеність основних енергетичних і видобувних фондів та енергорозподільчої інфраструктури (електромереж, газо- та нафтопроводів), неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів та високе техногенне навантаження на довкілля, що вимагає накладати достатньо суттєві обмеження на їх використання. Особливо відчутними ці обмеження стали внаслідок ратифікації більшістю країн рішень Кіотського протоколу, згідно з якими вони повинні значно скорочувати використання органічних палив для зменшення викидів у повітря двоокису вуглецю, який необґрунтовано прийнято вважати основним винуватцем поточного глобального потепління планетарного клімату.

Застосування податкового та трансфертного стимулювання сталого розвитку регіону необхідно проводити у всіх без виключення групах регіонах, а отже – всіх регіонах України. Інвестиційно-інноваційне стимулювання сталого розвитку регіону властиве лише для шести груп регіонів, крім регіонів першої, другої та четвертої групи. Інституційне стимулювання сталого розвитку регіону варто проводити у дев'ятій групі регіонів України, тобто для регіонів, що характеризуються особливо важкою ситуацією щодо стимулювання сталого розвитку регіону. Фінансове забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону дозволить залучити оптимальні фінансові ресурси, перерозподілити їх та направити на вирішення актуальних соціо-еколого-економічних питань, властивих конкретному регіону.

Фінансове забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону є лише складовою частиною механізму стимулювання сталого розвитку регіональної СЕЕ системи. Для того, щоб з'ясувати всі аспекти механізму стимулювання сталого розвитку, необхідно розглянути систему інструментів стимулювання сталого розвитку та визначити джерела залучення коштів для проведення ефективної політики стимулювання сталого розвитку регіону

У пропонованій монографії підходи до оцінки потенціалу кластеризації (формування регіональних економічних кластерів) регіональної економіки. Запропоновано систему показників для оцінки потенціалу кластеризації. Розроблено технології управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку України. Етапи їх провадження опрацьовано за використання положень системно-комплексного, ресурсно-функціонального та об'єктно-цільового підходів до формалізації специфічних функцій та моделей оцінювання-прогнозування загальної рівноваги в системі: природа – економіка – соціум.

Проведене теоретичне узагальнення та подане нове бачення вирішення наукової проблеми сталого розвитку регіонів на основі розробленого методологічного інструментарію аналізу та оцінки рівня сталого розвитку з урахуванням рівня збалансованості та встановлення напрямків розбалансування функціонування регіональної соціо-еколого-економічної системи як дієвого та ефективного засобу обґрунтування вибору регіональної стратегії, спрямованої на забезпечення зрівноваженого розвитку регіонів на основі балансу трьох видів ресурсів: економічних, природних та людських. Доводиться потреба посилення участі держави у відтворювальному процесі аграрного сектора Карпатського макрорегіону. Досліджено існуючий механізм регулювання відносин землекористування й землеволодіння в аграрному секторі Карпатського макрорегіону. Розкрито основні недоліки управління земельними ресурсами аграрного сектора. Запропоновано якісно нову модель управління процесом відтворення земельних ресурсів. Обґрунтована необхідність посилення участі місцевих органів самоврядування у процесі відтворення земельних ресурсів. Проаналізовано напрями екологоорієнтованої трансформації регіонального розвитку на основі формування екополісу на території Сумської області.

Досліджена суть національної продовольчої безпеки, місце та значення продовольчої безпеки в системі загальнонаціональної безпеки держави. Обґрунтована пріоритетність якості та безпеки продовольства як складових продовольчої безпеки держави, що визначає цільову основу суті продовольчої безпеки держави в умовах стійкого розвитку. Дана оцінка сучасного стану продовольчої безпеки України. Так, основною метою інфраструктурного забезпечення агропродовольчої сфери є створення необхідних загальних умов для економічного зростання, безперервності і збалансованості відтворювального процесу. Адже в загальному розумінні інфраструктура виступає інтегральним елементом системи і здійснює значний вплив на розвиток основного виробництва. Розвиток інфраструктури забезпечує підвищення мобільності ресурсів комплексу і є обов'язковою умовою поглиблення поділу праці з метою ефективного використання обмежених ресурсів і потенційних резервів. Необхідно для цього пропорційно розвивати всі складові підсистеми агропродовольчої сфери – аграрне виробництво, переробну промисловість, продовольчий ринок. Особлива роль при цьому належатиме підрозділам виробничої та соціальної інфраструктури, покликаних забезпечувати виробничий процес та забезпечувати відтворення робочої сили.

Набуває значення формування інвестиційної привабливості природокористування та прийняття вузлових інвестиційних рішень, володіючи потужним синєргетічним потенціалом внаслідок їх впровадження, для національної економіки, іміджу країни, довкілля, підприємництва, органів влади, соціальної та екологічної свідомості населення, культури споживання і природокористування.

Підвищення рівня інвестиційної привабливості природокористування досягається з обліком наступних факторів: не тільки обсяги інвестування згідно обґрунтованих потреб, впровадження інноваційних результатів, а також розвитку інституціональної системи, інфраструктури, масштабної державної підтримки, фінансування. Недостатній потенціал розвитку, марнотратне використання природи та її потенціалу господарювання, в цілому низка інвестиційна привабливість не дозволяє економно використовувати природно-ресурсний потенціал, знижати рівень екологічних та природно - техногенних рисків, забезпечувати попит на екологічні блага і послуги, забезпечити оздоровлену та біорізноманіття природної середи.

В монографії розглянуто особливості впливу інвестиційної діяльності промислового підприємства на стан навколишнього природного середовища. Удосконалено класифікацію інвестиційних проектів залежно від напряму впливу на навколишнє природне середовище. В останні десятиріччя в зв'язку із відкриттям ринків та розширення кола публічних кампаній і залученням до торгів на біржах широкого кола інвесторів в тому числі й міноритарних, активно розвивається впровадження макроіндексів розвитку окремих країн, що допомагає забезпечувати економічну безпеку держав, корпорації, громадських організацій і окремих інвесторів, через аналіз, оцінювання та прогнозування соціально-економічної ситуації в тому числі і під впливом ресурсних та екологічних чинників.

Особлива увага в монографії приділена так званій «зеленій економіці». Авторами здійснений аналіз напрацювань зарубіжних та вітчизняних авторів в новому напрямку наукової та практичної діяльності який набув назви зелена економіка. Визначено основні підходи та принципи, історія та джерела розвитку нової галузі діяльності, що ґрунтуються на безпекових цінностях. З досить високою вірогідністю можна вважати зелену економіку новим етапом ідеології сталого розвитку, що стає більш предметним і відповідає не тільки побажанням експертного середовища, але й інтересам власників великого бізнесу та керівництва країн, які динамічно розвиваються.

В контексті ідей сталого розвитку розглядаються галузеві проблеми, зокрема, вуглевидобування. Авторами обґрунтовано межі доцільності диверсифікації вугільного виробництва. Сформульовано методичні засади до оцінки залишкового енергетичного і матеріального потенціалу супутніх джерел основного вугільного виробництва.

Частина монографії присвячена епідеміологічним загрозам. Так, зміна епідемічної ситуації дійсно є драматичною. Важливу роль починає грати адаптація до епідемічних змін, але багато чого залежить від стандартів наукової рефлексії. У тому числі, важливий стандарт і наукової еконо-

мічної рефлексії. В Україні, економічні наслідки різкого погіршення епідемічної ситуації явно недооцінюються. Причини такого становища треба шукати і в самій економічній науці.

Наразі сталий розвиток лісоресурсного комплексу значною мірою необхідно пов'язувати з розвитком підприємництва на еколого-економічних засадах. Тобто в умовах реформування лісових відносин на засадах сталого розвитку, слід стимулювати залучення підприємницьких структур (приватні підприємства та підприємців) для покращання еколого-економічної ситуації в лісоресурсній сфері, реалізації резервів інтегрованого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів.

В монографії розглянуто інноваційні процеси соціального розвитку для підвищення якості життя та оптимізації вкладень у людський капітал. Запропоновано напрями, форми, механізми та інструменти партнерства для забезпечення сталого соціального розвитку.Розглядаються нові виклики часу, які змінюють погляди на моделювання продуктивності факторів виробництва для забезпечення сталого розвитку економік. За підсумками дослідження змін макроекономічних показників розвитку економік 120 країн за період з 1950 по 2010 рік проаналізовано і виявлено нові форми впливу основних факторів виробництва на продуктивність трудових ресурсів, акцентована увага на методологічних аспектах моделювання.

Формування соціально орієнтованої економіки вимагає вирішення стратегічного завдання створення в Україні потужної харчової індустрії для забезпечення нормальної життєдіяльності населення, відновлення і збереження його здоров'я, розвитку експорту вітчизняної продукції. З огляду на це, розвиток харчової промисловості повинен стати одним з пріоритетних напрямів економічної політики Української держави. Необхідно зорієнтувати цю галузь на одержання кінцевого результату діяльності всього продовольчого комплексу, що забезпечить істотне підвищення його ефективності, а також стане надійним джерелом поповнення державного бюджету і значних валютних надходжень. Визначальними пріоритетами стратегічного розвитку харчової промисловості України повинні стати розробка і реалізація державної політики, спрямованої на структурну модернізацію галузі, якнайшвидший перехід її до інноваційного шляху розвитку та сприяння становленню України як високотехнологічної держави, оскільки в програмних документах уряду України одним із пріоритетних завдань соціально-економічного розвитку держави визнається перехід економіки на інноваційний шлях розвитку. Важливою передумовою попередження соціальної напруги при реалізації інвестиційних проектів є врахування соціальних і екологічних вимог подібно до практики міжнародних фінансових інституцій при наданні кредитів комерційними банками, включаючи комплексну оцінку з визначенням екологічних і соціальних впливів проектів, розробка плану щодо їх мінімізації і забезпечення моніторингу щодо його дотримання, забезпечення доступу громадськості до інформації про екологічні і соціальні умови кредитування і налагодження діалогу зі всіма зацікавленими сторонами.

Автори приділили увагу сучасному стану землекористування в Україні крізь призму зарубіжного та власного історичного досвіду. Дійшли висновку про необхідність запровадження нового механізму організації управління земельними ресурсами. Його суть полягає в передачі в управління сільським радам земельних ділянок, які отримали люди в процесі приватизації. Таким чином сільська громада матиме вплив на власників та потенційних землекористувачів і зможе, за рахунок ефективного використання землі, заощаджувати кошти для місцевого бюджету, на виконання своїх програм, які спрямовані на поліпшення сільського життя.

Обґрунтовано необхідність застосування еколого-економічних інструментів з метою регулювання техногенного навантаження водогосподарських об'єктів та гідротехнічних споруд, які функціонують в системі водогосподарсько-меліоративного комплексу, на природні екосистеми в умовах південного регіону України.

Автори зазначають, що найважливіший чинник реформування існуючої системи управління природоохоронною діяльністю на нинішньому етапі – це створення організаційних основ і відповідних спонукальних стимулів розвитку екологічного менеджменту в Україні, як якісно нової парадигми управління природокористуванням. Однак на сьогодні цей напрям розроблено ще явно недостатньо. Це потребує не тільки підвищення активності щодо розробки програмних дій, а й збільшення їх практичної результативності на основі осмислення нових концептуальних підходів до вибору ефективних екологоорієнтованих управлінських рішень. Сучасна європейська держава, якою має стати Україна, має забезпечити умови для підтримки механізмів екологічного управління, аудиту та сертифікації виробництва, розвитку та впровадженню механізмів активізації чистого виробництва, а також поширення інформації щодо впровадження ресурсо-, енергозберігаючих, безвідходних технологій, підготовці кадрів, створенні державної інфраструктурної та фінансування екологічно чистих технологій, участі в виконанні пілотних та міжнародних демонстраційних проектів.

Саме такий шлях вбачається нами продуктивним і перспективним у просуванні до сталого розвитку і забезпеченні екологічної безпеки розвитку продуктивних сил, особливо за часів докорінних трансформаційних зрушень та пошуку українського шляху до євроінтеграції, що набуває з кожним роком все більш чітких рис.

З вірою у краще майбутнє,
Щиро Ваш,

Євген Хлобистов.

РОЗДІЛ І.
Загальнонаукові та теоретичні проблеми еколого-економічного дослідження суспільного зростання

1.1 Філософсько-економічний дискурс проблеми «людина-природа»[*]

Проблема «Людина-Природа» така ж древня, які саме людство. Проте системна і жорстока криза розвитку цих відносин, яку сьогодні ми переживаємо, неспростовно доводить про те, що вони складалися неадекватно, наше світосприйняття і суспільна практика на якомусь етапі цивілізаційного розвитку схибили. Потрібно зрозуміти як зародився цей конфлікт відношень, приречених на гармонію, що саме людина має докорінно змінити, чи може сучасна наука, і насамперед економічна, допомогти у подоланні цих викликів.

Методологи, філософи та історики науки вказують на формування нового етапу в її розвитку, який в україно- і російськомовній науковій літературі дістав назву «постнекласичної науки» (В. Стьопін[1], І. Добронравова[2], О. Рубанець[3], В. Тарасевич[4]), а в англомовній – постнормальної *(postnormal science, S. Funtowicz і R. Ravetz[5], R. Norgaard[6], P. Söderbaum[7], H. Daly* і *J. Farley[8])*. Її прикметною ознакою є процесуальність, об'єктом дослідження – відкриті складні системи, які саморозвиваються. Скористаємося і ми еволюційним підходом для дослідження проблеми «Людина-Природа» в контексті цивілізаційного і наукового розвитку.

Відношення «Людина-Природа» у контексті еволюції наукових парадигм

Під науковою парадигмою, згідно визначення, введеного Т. Куном[9], ми розуміємо філософську і теоретичну структуру наукової школи або дисципліни, в рамках якої розроблені теорії, закони й узагальнення, а також експерименти на їх підтримку. Сучасній постнекласичній науці передували класична наука (сер. XVI – кінець XIX ст.), основана на декартово-

---

* Автор: Загвойська Л.Д.

[1] Стьопин В. Синергетика и системный анализ // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М., 2004.

[2] Добронравова И.С. На каких основаниях возможно единство современной науки? – В кн. "Синергетическая парадигма". – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 343-353.

[3] Рубанець О.М. Парадигмальні зміни в постнекласичній науці / Олександра Рубанець // Мультиверсум. Філософський альманах. Зб. наук. праць. – 2006. – № 53.

[4] Тарасевич В. Постнекласична наука та економічна теорія / В. Тарасевич // Економіка України. – 2004. – № 2.–С.59-65.

[5] Funtowicz S. The worth of a songbird: ecological economics as a postnormal science / S. Funtowicz, R. Ravetz // Ecological Economics. – 1994. – № 10. – С.197-207.

[6] Norgaard R. Development Betrayed. The end of progress and a coevolutionary revisioning of the future / R. Norgaard. – London: Routlege, 1994. – P. 62.

[7] Söderbaum, P. Ecological Economics. – London: Earthscan, 2001. – 152 p.

[8] Daly H. Ecological Economics. Principles and applications / H. Daly, J. Farley. – Washington: Island Press, 2004. – 454 p.

[9] Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. – Chicago: University of Chicago Press, 1962.

ньютоновій картині світу, і некласична наука XIX-XX сторіч, підґрунтям якої слугував релятивний опис світу різними науками.

Класична наука, початок якій дали праці Н. Коперника «*De revolutionibus orbium coelestium*» і А. Везалія «*De humani corporis fabrica*», опубліковані в 1543 р., розвивалася на основі відкриттів у фізиці, насамперед механіці, астрономії та біології. Наукова картина світу, написана відкриттями А. Везалія, Н. Коперніка, Дж. Кеплера, Г. Галілея, І. Ньютона, Т. Браге, Р. Декарта та плеяди інших блискучих науковців, дозволила замінити знаннями і причинами чимало «білих плям», властивих моделі Всесвіту античних часів і середньовіччя, які базувалися на теоріях Арістотеля, Птоломея, Галена. Схоластиці, міфам, забобонам і страху наука ренесансу – епохи переосмислення напрацювань грецької школи філософії – протиставила геліоцентричну модель Всесвіту, корпускулярну природу матерії, жорсткий причинно-наслідковий зв'язок, методичне експериментування, індукцію і математичне обґрунтування явищ і процесів. Зрештою, витоки цих постулатів можна знайти у працях інших видатних мислителів античності: Архімеда, Демокріта, Піфагора, Платона, вчених раннього середньовіччя.

Досягнення науки Нового часу відіграли винятково важливу роль у формуванні не лише наукової картини тогочасного світу. Вони заклали підґрунтя сучасної ***антропологічної моделі*** західного суспільства – бачення індивідуума як раціонального економічного агента, який максимізує свій дохід, сформували його відношення до природи. Синергія перегляду християнського вчення (протестантська реформація) та наукової революції спричинила дегуманізацію світу і десакралізацію природи, а відтак і праці, оскільки вона виражає відношення Людини до Природи. «Домашній» Космос Арістотеля, в якому людина була пов’язана невидимими струнами з кожною частинкою світу, був зруйнований і замінений поняттям безконечного простору, атомізму і лінійного часу. За вдалим висловом А.Койре, відбулася заміна скінченного та ієрархічно впорядкованого світу Арістотеля і Середньовіччя безконечним Всесвітом, зв’язаним в одне ціле завдяки ідентичності своїх елементів та одноманітності своїх законів[10].

Об’єктивізм науки досягався шляхом елімінування суб’єкта із досліджуваних систем. Основним принципом класичної науки стала відмова від антропоморфізму, запрацював принцип Коперника, відповідно до якого людина не займає привілейованого місця у Всесвіті. Цей принцип був необхідним для боротьби зі схоластикою, доктринальністю та авторитаризмом, формування мислення нового типу. Проте, базуючись на ньому, природознавство створило наукову картину світу, в якій поява людини стала випадковим явищем. Пригадаймо настанову Г. Галілея про те, що вивчати світ потрібно так, ніби в ньому немає свідомості і живих істот, суб’єкт дистанціюється від об’єкта. І хоча Людина, зміщена з центру Всесвіту онтологіч-

[10] Койре А. Очерки истории философской мысли. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий. – Москва: Прогресс, 1985. – 288 с., с. 16; Цит. за Василенко Л.И. Судьбы традиции "управления природой" / Л.И. Василенко // Відповідальна економіка. – 2010. – Вип. 2. – С. 5-16, с.13.

но, стала ним гносеологічно, звеличення розуму у тогочасному пізнавальному і світоглядному контексті означало вторинність Природи.

Природно, що людина, виведена за межі пізнаваного світу, ввійшла в стосунки з ним за типом «суб'єкт-об'єкт». Як зазначає німецький філософ Р. Штайнер, саме «у ньютоновій фізиці ми вперше стикаємося з уявленнями про природу, повністю відірваними від людини»[11]. Природа, яка в традиційних суспільствах є для людини храмом, творінням, даним їй у мудре і відповідальне користування, панування, порання[12], над- і пре-культурою, оскільки поєднує надприродне і родинне начала, перетворилася на лабораторію чи фабрику, стала асоціюватися з механізмом, системою детермінованих фізичних законів.

З часом ця догма позаперебування стала відігравати фатальну роль у пізнанні і самопізнанні. Чотири століття подальшого розвитку людства із таким світосприйняттям неспростовно доводять, що його метою було завоювання, підкорення і контроль природи, абсолютне панування над нею[13]. І хоч наслідки такої позиції у тогочасному науковому та екологічному контексті не мали помітного впливу саме в час домінування класичної наукової парадигми, проте вони започаткували «антиекологічність мислення», яку К. Лоренц пояснює як схильність до «техноморфного мислення, засвоєного людиною внаслідок досягнень в опануванні неорганічним світом, який не потребує приймати до уваги ані складні структури, ані якість систем»[14].

Відповідно до парадигми класичної науки, світ пізнається шляхом редукції (зведення) процесів і явищ до механічних. Пояснити явище або процес означало розглянути елементи, з яких вони складаються, та пояснити їхню взаємодію. Для пізнання світу, протиставленого людині, класична наука запропонувала новий метод, який поєднував раціональне теоретизування, спостереження та активне експериментування («допит природи під тортурами»).

Зародившись у фізиці, механіцизм як метод пізнання і спосіб світосприйняття механічних систем, неминуче поширився на всю науку того часу, оскільки фізика була її основою, і надовго залишився там. Науковий світогляд, який запанував у класичній науці з часів Ньютона і Декарта, надовго ввів у наукову парадигму статичність природи систем, редукціонізм, акцентування причинно-наслідкового зв'язку і применшення ролі випадковості у перебігу процесів, лінійність процесів розвитку, їх поступальність і безальтернативність. Механістична картина світу стала загальносвітоглядною.

Набувши цього статусу, механіцизм зумовив догми філософії господарства західноєвропейського суспільства і його культуру, якщо під культурою розуміти «все, що не природа»[15]. Дослідження антропологічних моделей різних суспільств доводять, що західноєвропейська модель відношення людини до природи – це продукт певної ідеології, вона не зустріча-

---

[11] Цит. за Кара-Мурза, 2009, с. 11.

[12] Святе письмо Старого та Нового Завіту. Бутя, 1. 28, 3.23. – United Bible Societies, 1991.

[13] Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Проблемы человека в западной философии / Общ. ред. Ю.Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 261-313, с. 311.

[14] Lorenz K. La occion de la Naturaleza el destion del hombre. – Madrid: Alianza, 1988; цит. за Кара-Мурза, с. 14.

[15] Василенко Л.И. Отношение к природе: «традиция управления» и «традиция сотрудничества» / Л.И. Василенко // Вопросы философии. – 1987. – № 7. – С. 145-154.

ється ніде за ареалом індустріальної цивілізації[16]. Навпаки, у традиційних суспільствах дуже гостро і чітко стоїть питання домінування, принципової переваги, вищості природи (пре-культури і над-культури) у порівнянні з суспільною культурою.

Власне синергія відходу від ортодоксальних релігійних канонів та успіхи науки нового часу сформували антропологічну модель типу *homo economicus* (економічна людина), відповідно до якої, за вдалим висловом англійського філософа Е. Карпентера, людина розглядається як раціональний індивідуум, економічний агент, атом суспільства, пов'язаний з іншими членами суспільства простим політекономічним відношенням, а саме суспільство трактується як множина таких атомів.

Політична економія не могла не успадкувати фундаментальних положень науки Нового часу. І хоча сам об'єкт досліджень політекономії – науки про державне управління господарством (А. Монкретьєн), використання і перетворення природи для задоволення потреб людини – унеможливлював таку ж ортодоксальність економічної науки, як, скажімо, механіки, все ж і вартісна, і кориснісна парадигми економічної науки побудовані на основі ідей безмежності і відкритості Всесвіту, ньютонівського механіцизму, атомізму, редукціонізму, ідеях природного права, лінійності і детермінізму з усіма наслідками розвитку навіть тих ідей, які ці погляди містили ще тільки в зародку.

Формування некласичної науки, основи якої підготували загальна теорія відносності А. Ейнштейна та квантова механіка Н. Бора та їх послідовників, відкриття фундаментальних законів збереження і перетворення енергії, теорії клітини та еволюції органічного світу, докорінно змінило бачення світу як математичного універсуму, дозволило перейти до дослідження складних систем і процесів, яким притаманні стохастика і невизначеність. Питання А. Енштейна – «Чи змінюється Всесвіт від того, що на нього дивиться миша?» – вказало на необхідність введення людини в наукову картину світу, яка, проте, все ще протистоїть природі.

Законодавцями методологічної моди некласичної науки і надалі залишалися природничі науки. Ньютонівський детермінований механіцизм, атомізм і лінійність мислення ще довго панували у світосприйнятті та наукових картинах різних наук. Головні абстрактні об'єкти дослідження механіки – матеріальні точки, для яких нерелевантні питання розвитку чи структури – зумовили методи подальших досліджень і в суспільних науках. Рух трактувався лише як пересування, адже об'єкти досліджень (матеріальні точки) гомогенні і статичні. Принцип редукції залишався одним із основних методів пізнання. Системний підхід, задуманий австрійським ученим Л. Берталанфі для пізнання цілісних систем різної природи в їх становленні, розвитку і русі[17], ще й сьогодні сприймається як метод дослідження систем шляхом їх декомпозиції, що абсолютно недостатньо для дослідження еволюціонуючих систем.

---

[16] Levi-Strauss C. Antropologia structural: Mito, sociedad, humanidades / C. Levi-Strauss. – Mexico: Siglo XXI Eds., 1990. – С. 301- 302. Цит . за Кара-Мурза, Там же, с.14.

[17] Bertalanffy, L. Von. Untersuchungen über die Gesetzlichkeit des Wachstums. I. Allgemeine Grundlagen der Theorie; mathematische und physiologische Gesetzlichkeiten des Wachstums bei Wassertieren. Arch. Entwicklungsmech. –1934. – 131. – S. 613-652.

Однак в антропологічній моделі та філософії господарювання, які нас цікавлять у контексті даного дослідження, докорінних змін уже не відбулося. Навпаки, тези, обережно сформульовані і запропоновані вченими Нового часу для осмислення та критичної оцінки в тогочасному екологічному і технічному контексті, набувають чіткішого окреслення і часом несподіваного наповнення, а подекуди навіть вульгаризуються. Підкорення природи ще різкіше протиставиться іншим видам взаємодії з нею, тенденції інструменталізму стають ще більш виразними, а утилітарне розуміння призначення природи породжує екологічну безгосподарність і безвідповідальність.

У філософській літературі цей соціально-економічний феномен дістав назву «традиції управління природою». Ця суспільно-історична практика стала домінуючою для західноєвропейської культурно-історичної традиції загалом[18]. У древній Палестині, у тогочасній культурі Близького Сходу склалася традиція «писань мудрих», але оскільки ця традиція відкинула Христа, то ранньохристиянська культура скористалася грецькою філософією в питаннях дослідження та осмислення світу, на основі знань якої і склалася «традиція управління природою». Проте, якщо в середньовічній Європі це панування розглядалося як відповідальне, дбайливе, мудре примноження багатства природного світу, створеного Богом (праці Августина, Василія Великого, Амвросія Медіоланського та організаційно-практична діяльність Бенедикта Нурсійського), то в процесі історичного розвитку суспільства ставлення до природи стає хижацьким, інструментальним, утилітарним.

Реформаторська підміна християнських цінностей «Істини, Шляху і Життя» на «істину, добро і красу», доповнена ростом технічних можливостей і не обмежена моральним імперативом, у процесі історичного розвитку перетворює ренесансних антропоцентриків із відчуттям міри та обмеженості власних можливостей на могутніх і нерозважливих підкорювачів і перетворювачів природи, у потужну силу геопланетарного масштабу[19].

Поступово, крок за кроком, антропоцентризм Нового часу трансформується, внутрішньо перероджується, вироджується в стихійний індивідуалізм, який у своєму прагненні до самореалізації вже не стримується почуттями благочестя та суспільного блага, на які так покладався предтеча антропоцентризму епохи Відродження Ф. Бекон. Природа, яка в тогочасному екологічному контексті бачилась «вітальною основою космосу», перетворюється на високопродуктивну і багатофункціональну машину, причинно-наслідковий механізм, інструмент, який можна і треба вільно використовувати для задоволення потреб і бажань. Переконання І. Ньютона в тому, що знання первоначал і першопричин природи накладає на людину моральні зобов'язання перед первоначалами речей і перед іншими людини, так само як і погляди Р. Декарта на етику як найдосконалішу науку про натуру, яка є останньою ступінню до мудрості, а саме природничо-наукове знання – засобом правильної постановки моральних проблем – не отримали належної уваги в їхніх учнів і послідовників, вони не

[18] Василенко Л.И. Там же. С.7-8.

[19] Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. Несколько слов о ноосфере. – М.: Наука, 1944. – 191 с.

були затребувані суспільством, зайнятим проблемами вдосконалення реального світу та його онтологічного кореляту.

Цінність та обмеженість природного капіталу тогочасною наукою тоді ще не сприймаються. Проблеми втрати якості довкілля, які набували щоразу гострішого характеру, змушують враховувати екологічний імператив, однак це врахування фрагментарне, несистемне, моделі господарювання лише злегка коригуються, щоб у випадку виникнення потреби в екологічному обґрунтуванні запропонувати екологічно скориговані практики, квазіприродоохоронні рішення[20]. Нерозуміння комплексності ієрархічної організації біосфери, обмеженості її потенціалу, складності і динамічності взаємозв'язків людини з природою і важливості глобальної екосистеми для існування людини як біологічної істоти, було закладене в самі основі світосприйняття. Ці виклики породили до життя постнекласичну наукову парадигму.

Постнекласична наука сформувалася в 70-х рр. XX ст. у відповідь на цілком нові проблеми і потреби суспільства, на масштабні зміни, які відбуваються в науці та в довкіллі на етапі глобалізації у всіх її виявах: економічній, політичній, культурній, екологічній. Подвійне заперечення, присутнє в терміні «постнекласична парадигма», як данина діалектичній традиції, означає повернення до початкової тези через збагачення її змістом антитези. Проте в даному випадку йдеться не про можливість повернення до класичної наукової парадигми, а про критичне переосмислення обох підходів і, можливо, навіть формування квазікласичних підходів, але неодмінно з урахуванням синергетичної природи живих систем[21].

Академік РАН В. Стьопін[22], який ввів термін «постнекласична наука», визначає такі риси нового етапу наукового розвитку:

- подолання традиції позаперебування, протиставлення людини і природи шляхом включення людини до ноосфери та універсуму;
- трансформування об'єкту дослідження: вивчаються системи, які саморозвиваються, еволюціонують;
- зміна способу пізнання, продукування знань через формування міждисциплінарного знання і групування наук за досліджуваними проблемами, затребуваність неакадемічних знань;
- формування нелінійного мислення з урахуванням імперативів нерівноважності, несталості та незворотності;
- урахування аксіологічних чинників, ціннісних настанов як пояснюючих пропозицій (включення цінностей до внутрішньонаукового контексту);
- взаємопроникнення методологій природничих і гуманітарних наук;

[20] Дудюк Д.Л. Втрати часу та чистіше виробництво / Д.Л. Дудюк, Л.Д. Загвойська. Економіка природокористування і охорони довкілля: Щорічник наук праць / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України / Б.М. Данилишин (відп. ред.). – К.: 2006. – С. 225-235.

[21] Добронравова И.С. На каких основаниях возможно единство современной науки? – В кн. "Синергетическая парадигма". – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 343-353.

[22] Степин В.С. Там же.

- зміна характеру наукової діяльності, зумовлена новими методами отримання і поширення знань та інформації, а також зрощуванням науки з промисловим виробництвом і т.п.

S. Funtowicz i R. Ravetz[23] підкреслюють спрямованість постнормальної науки на вирішення проблем, надзвичайно складних і важливих для подальшого розвитку цивілізації і, що не менш важливо, в умовах неповної і непевної інформації. Експериментування за таких умов неможливе. Досвіду вирішення аналогічних проблем у людства просто немає. Однак вирішення таких проблем невідкладне і життєво важливе.

У сучасній постнекласичній парадигмі розрізняють три підходи: еволюційно-синергетичний, системний та інформаційний. Філософсько-методологічним обґрунтуванням еволюційно-синергетичного підходу стали праці І. Пригожина, У. Матурани, Г. Хакена, Е. Янча та ін. Підґрунтя системного підходу заклали праці Г. Бейтсона, Д. Бома, Ф. Капра, І. Пригожина, Дж. Чу, Е. Ф. Шумахера, Е. Янча та ін. Інформаційні і когнітивні аспекти цього феномена вивчають В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко та Л.В. Озадовська[24].

У синергетичному розумінні системи – це набір ієрархічних структур із відносно автономними рівнями і складними ефектами системної взаємодії, із взаємодіями підсистем одна з одною та з системою. Звідси ціла низка їхніх особливостей:

- нелінійність трьох видів:
  - стохастичність чи неповна (м'яка) детермінованість;
  - хаотичність чи відсутність зв'язку між силою впливу на систему та її реакцією на цей вплив;
  - комплексність або наявність численних механізмів позитивного і негативного зворотних зв'язків, які відповідно підсилюють або компенсують зовнішні впливи;
- здатність до самоорганізації без жодного зовнішнього впливу. Вирішальним чинником їхньої еволюції є власна природа систем, зокрема її цілі, структура, правила, схильність до затримок реактивних процесів, параметри[25], зовнішні впливи мають лише другорядну роль;
- генераційність, іншими словами синергетичним системам притаманна властивість зміни поколінь.

Коеволюційні та когерентні механізми синергетичних систем забезпечують їх стійкість, розвиток і пристосування, узгодження процесів та елементів у просторі і в часі. Позитивні (само підсилюючі) зворотні зв'язки забезпечують розвиток систем, негативні (балансуючі) – підтримують їхню стійкість.

Синергетика, яка вивчає процеси самоорганізації складних систем, незалежно від їх субстрату: фізичних чи біологічних, соціальних чи когні-

---

[23] Funtowicz and Ravetz, там же.

[24] Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури. – Монографія. – К., 2000.

[25] Meadows D. Thinking in systems: a primer. – Vermont: Chelsea Green Publishing, 2008; Meadows D. Twelve leverage points. [Electronic source]. – Available from: http://en.wikipedia.org/wiki/Twelve_leverage_points.

тивних, стає визначаючою ознакою постнекласичної науки. Філософи науки сьогодні вказують на те, що синергетика перетворюється «з міждисциплінарної у трансдисциплінарну основу сучасної науки з перспективою подальшого її розвитку у вигляді кросдисциплінарної методології»[26]. У сучасній науці реальність пізнається з використанням двох підходів: системного та історичного, що дозволяє поглянути на реальність як процес і як мережу взаємозв'язків, до якої включена людина[27].

Об'єктом дослідження у постнекласичній науці виступають складні відкриті системи, які включають людину, скажімо біосфера, ноосфера. В. Стьопін назвав такі системи ***людинорозмірними.*** Ці системи саморозвиваються. Їх можна описати як «надскладні людинорозмірні системи універсумного типу, в яких людське і природне є самоцінними та рівноцінними началами»[28]. Надскладні набори когерентних, інтерактивних процесів виявляють свою поведінку і динамічну структуру з плином часу.

Гносеологічним орієнтиром постнекласичної науки стає ***антропний принцип***, який, пояснюючи зв'язок «Людина-Космос», відводить людині роль співучасника світового еволюційного процесу, а не володаря світу чи творця його законів, що випливало з принципу Коперника. Витоки цього принципу можна знайти ще в античних учених, а дослідження релятивістської космології уже доводять тісний зв'язок між значеннями фундаментальних сталих, які описують наш Всесвіт (ефект «тонкої підгонки»). Тож сучасна наука набуває «людського виміру», людина знову включається до наукової картини світу, цього разу – в контексті синергетичної парадигми та коеволюційної стратегії. До слова, нагадаємо, що сучасні філософи науки розрізняють «слабкий» і «сильний» антропні принципи. Прикладом формулювання останнього є таке: «Наш Всесвіт такий, що умови для появи людини-спостерігача виявилися в ній «запрограмованими» з величезною точністю».

Методологи науки наголошують на таких рисах постенкласичної науки, як екологізація та гуманізація. На відміну від некласичної парадигми, в якій ціле та його динаміка виводилися з частин, у постнекласичній парадигмі розуміння часткового можливе на основі дослідження динаміки цілого. Тому нова парадигма ще називається **холістичною**, системною, екологічною. Довкільна спрямованість яскраво виражена в працях Б. Девала, Т. Гардащук, Л.Н. Евердена, С.Кара-Мурзи, Б. Каликотта, А. Несса, Дж. Сешенса, Б. Токкара, Ю. Харгроува та ін. Гуманізація природничих наук знаходить вираз в екологізації мислення, що відображається в мові, понятійному апараті, в загальнокультурному і філософському осмисленні проблем суспільної практики.

У холістичній парадигмі єдність людини і світу є не просто онтологічною конструкцією, але й науковим фактом: антропний принцип, системний підхід, ідея глобального еволюціонізму, синергізм вказують на потребу формування єдиної наукової картини світу і готовність наукового світу до її

[26] Рубанець О.М. Там же.

[27] Черникова И. В. Философия и история науки: Учебное пособие УМО. 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tainimirozdania.ucoz.ru/publ/11-1-0-140; http://tainimirozdania.ucoz.ru/publ/11-1-0-141.

[28] Тарасевич, там же, с. 61

сприйняття. До того ж, сучасна людина сприймає єдність світу як емпіричний факт і практичний досвід через зустрічний рух наук про природу і наук про людину, через численні природні катаклізми і техногенні катастрофи, через екологічну та духовну кризу, через створювану нею самою віртуальну реальність – єдиний інформаційний простір. Теорія К. Юнга про **синхронізованість** перебігу випадкових на перший погляд, але насправді логічно пов'язаних подій, за якою світ – це не механізм, не множина, а психофізична єдність, а людина – тілесно-духовна єдність, і вони функціонують узгоджено, співритмічно, пояснює паралелізм психічного і фізичного.

Трансдисциплінарність сучасного наукового знання, залучення неакадемічних кіл до процесів генерування знань можна сміливо назвати ще однією прикметною рисою постнекласичної науки, яку вирізняє спрямованість на вирішення прикладних проблем із залученням усіх стейкхолдерів до їх вирішення. Суголосними до них є думки зарубіжних учених про наукову і креативну цінність традиційних знань[29], необхідність залучення стейкхолдерів до процесів генерування наукових знань у сучасному суспільстві, про зростання практичної дієвості наукової теорії.

Аналізуючи особливості сучасної науки як соціальної і когнітивної системи, С. Кримський зазначає: "йдеться про взаємоперехід теорії і практики в ракурсі процедурно-перетворюючої, конструктивної діяльності (прикладні дослідження) та виробництва знання про об'єктивні закономірності, котрі цю діяльність уможливлюють (фундаментальні розробки) незалежно від їх пов'язаності з абстрактними чи конкретними засобами пізнання. Такий погляд став можливий тому, що в межах **"практизації знання",** розкриття теоретичного аспекту практики виявлено в наш час зворотні явища посилення дійових аспектів теорії"[30].

Філософи західної наукової школи А. Бергсон, М. Хайдеггер, К. Ясперс вказують на послаблення позицій науки і вичерпно обґрунтовують його причини. Зокрема, К. Ясперс вважав, що криза довіри до науки виникла через надмірну довіру до неї, віру в те, що вона може вирішити фундаментальні проблеми людства, тому зрозуміло, що утопії розуму тягнуть за собою утопії почуттів. За І. Пригожиним сучасна наука повинна досліджувати не лише відношення «Людина-Природа», але й «Людина-Людина». М. Хайдеггер теж виводив небезпечність сучасного цивілізаційного розвитку із техніко-теоретичного способу мислення і вихід із тупика бачив у формуванні метараціонального мислення, яке враховує мудрість, розум, поезію та інтуїцію. Розвиваючи цю думку, Ф. Капра[31] обґрунтовує необхідність фундаментальної зміни способу мислення і цінностей.

---

[29] IUFRO, 2006. Parotta, J., Agnoletti, M., Johann, E. (Eds.). Cultural Heritage and Sustainable Forest Management: the role of traditional knowledge. Proc. of the Conference 8-11 June, 2006, Florence, Italy. Vol 1, p. 38. [Electronic source]. Available from: www.iufro.org; Загвойська Л. Дослідження уподобань стейкхолдерів щодо послуг лісових екосистем міст у контексті вдосконалення рентної політики / Л. Загвойська // Актуальні проблеми формування рентної політики в сучасних умовах // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 17 травня 2007 р. – К.: НАН України, РВПС України, 2007. – Т.2. – С. 79-89;

[30] Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003. – С. 137.

[31] Capra F. The Hidden Connections: Integrating the Biological, Cognitive, and Social Dimensions of Life into a Science of Sustainability. 2002.

Однак таке послаблення наукового дискурсу більш характерне для західної науки. Космізм поглядів на природу українських і російських учених не вкладався в «прокрустове ложе» картезіанського світогляду. Вочевидь, з огляду на неприйняття ідей реформації, домінування православного світогляду, сильні традиції гуманізму, викладені в енергетичній теорії С. Подолинського[32], вченні про ноосферу В.І. Вернадського (від грецького *noos* – світовий розум, мудрість), у вченні про антропосферу М.Г. Холодного[33], ученні про біоритми А.Л. Чижевського, сильні традиції школи фізичної економії[34] та обмежене сприйняття ідей європейського раціоналізму, і, мабуть, ще й завдяки «буферному» географічному та філософсько-науковому позиціонуванню між західною і східною науковими традиціями, у вітчизняній науці таких розпачливих голосів про відмирання науки немає. Безумовно, всі ці особливості можуть суттєвого полегшити вихід людства з глухого кута техніцизму.

Тут доречно зауважити, що «як це не парадоксально на перший погляд, але віра в могутність розуму танула в міру того, як тьмяніла ідея Бога. Таким чином, "розчарування" та "розбожнення" світу призвели до того, що людина опинилася якраз на півдорозі між "*дольним* " і "*горним*". У людства виникло відчуття планетарної занедбаності, покинутості. У цій ситуації наука, яка, як очікувалося, здатна покласти весь світ до ніг свого володаря, опинилася під перехресним вогнем критики, вона, "як солона вода, ... тільки народжує спрагу знання, ніколи не заспокоюючи запаленого розуму»[35].

Один із шляхів можливого коригування науки – включення аксіологічних чинників до наукового контексту. Це особливо виразно відчувається, коли досліджуються морально-етичні проблеми сталості чи цінності і вартості природного капіталу, ставлення людини до ресурсів і послуг довкілля. У цьому напрямку ми бачимо активні процеси розроблення та апробацію нових методів ідентифікації уподобань, аналізу виявленої поведінки на реальних ринках і висловленої поведінки на ринках віртуальних, методів генерування когнітивних карт, які відображають невербалізоване ставлення людини чи груп стейкхолдерів до об’єктів дослідження[36]. Такі методи дозволяють виявити імпліцитні вартості довкілля і, тим самим, створити підґрунтя для коригування макро- та мікроекономічних показників якості розвитку, постулатів економічної теорії, предметний простір якої обмежений ідеологією ефективності використання ресурсів, оцінених ринком[37].

---

[32] Подолинський С.А. Вибрані твори / Упоряд.: Л.Я.Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000.– 328 с.

[33] Гардащук Т. Ідея антропосфери академіка М.Г. Холодного та виклики сучасності / Т. Гардащук // Практична філософія. – 2010. – № 2. – С. 57-61.

[34] Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8-9 квітня 2009 р., м. Київ. – К.: КНЕУ, 2009. – 531 с.

[35] Цит. за Черникова И.В.

[36] Загвойська Л.Д. Уподобання львів’ян щодо послуг лісових екосистем / Л.Д. Загвойська, Т.Б. Бас // Науковий вісник: Зб. наук.-техн. праць. – Львів: НЛТУ України. – 2007. – Вип. 17.7. – С.96-104.

[37] Загвойська Л.Д. Економічне підґрунтя менеджменту природних ресурсів / Л.Д.Загвойська, О.Я. Лазор // Економіка України. – 2005. – № 8. – С.75-80; Hanley N., Spash C. Cost-Benefit Analysis and the Environment. – Cheltenham: Edward Elgar, 1998. – 276 p.

Коли мова заходить про пізнання живого світу, живих систем, формальна логіка і математичний апарат можуть бути недостатніми для адекватного опису, то ж дієвими стають наукові метафори. У цьому контексті поняття «постісторична»[38] і «постекономічна»[39] людина стають метафорами зміни духовних, ціннісних засад, трансформації людського, антропологічного виміру суспільного існування.

Завершуючи аналіз дискурсу «Людина-Природа», зазначимо, що це відношення визначальне для світорозуміння і світосприйняття в усіх наукових парадигмах. Історично першим було відношення людини до природи як до Храму. У традиційних суспільствах чітко позиціонується вищість природи як пре- і над-культури у порівнянні з суспільною культурою. Людина Нового часу, будучи повністю залежною від природи і володіючи обмеженим можливостями щодо її перетворення, прагне емансипації від неї і, зрештою, добивається її. Проте перемога виявляється пірровою. Десакралізація природи і світу приводить до занепаду людського духу[40], заміни цінностей цінами і втрати відчуття обмеженості можливостей і «повноважень».

Несподівані, архіскладні і невідкладні виклики, породжені домінуючим науково-філософським дискурсом і суспільною практикою стали підґрунтям для формування холістичної постнекласичної науки. Людина і природа – рівноцінні і самоцінні начала. Об'єкти досліджень – ноосфера і біосфера – складні природні комплекси, які саморозвиваються. Тож суголосно до коеволюційних стратегій розвитку цього відношення у науковому світогляді сьогодні можна говорити про відродження ідей «кореляції» людини і космосу, але вже не у формі антропоцентризму (людина як центр і кінцева мета Всесвіту), і не у формі позитивізму (панування розуму), а з позицій коеволюції Людини і Всесвіту.

Важливо наголосити, що ще наприкінці минулого сторіччя чимало науковців, зокрема й економістів-екологів, говорили про зміну наукової парадигми, парадигмальні зрушення і революції[41], однак сьогодні доводиться констатувати факт, що наукову картину сучасного світу формують не одна, а декілька наукових парадигм. Більше того, формування трьох підходів у рамках постнекласичної парадигми вказує на потребу подальшого дослідження їхнього спільного використання для дослідження складних систем на різних етапах їх розвитку: системного підходу на етапах стабільного розвитку систем і синергетичного, коли необхідне врахування історичної перспективи, ієрархічності і випадковості.

Далі простежимо як у цьому контексті розвивається економічна теорія, яка є філософією економічних наук.

---

[38] Seidenberg R. Post-Historic Man. – Chapel Hill, 1950.
[39] Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. – М., 1998.
[40] Gore A. Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit. – N.Y.: Rodale, 2006. – 410 p.
[41] Daly H., Farley J. Там же; Kuhn T. Там же.

2. Парадигма економіки довкілля

Економічна наука формується в рамках некласичної наукової парадигми. Техноморфний світогляд, його постулати про відкритість і безконечність Всесвіту, раціональність індивідуума та атомізм суспільства, механіцизм і редукціонізм, ігнорування аксіологічних чинників у науковому контексті та об'єктивізм у класичній політекономії, а далі і в обох гілках індустріальної політекономії, заклали підґрунтя для формування економічного фетишу декількох сторіч – постулату безконечного економічного росту в безмежному Всесвіті. Атомістичні уявлення про суспільство дали початок трактуванню економічного агента як раціонального індивідуума, котрий прагне лише одного – максимізувати свій добробут, отриману корисність. Питання алокації обмежених ресурсів стало найважливішим в економічних дослідженнях. Природні ресурси не вважалися обмеженими.

Сьогодні політекономічну модель Адама Сміта наші сучасники трактують як своєрідну економічну кальку ньютоново-декартової картини світу. Проте, задля справедливості потрібно згадати, що добре знаній в економічному світі праці А. Сміта *"Wealth of Nations"* (1776) передує праця *"A Theory of Moral Sentiments"* (1759), котра, як слушно зазначає англійський дослідник генезису економічної думки про довкілля *E. Kula*[42], абсолютно необхідна для розуміння наступної, ширшої суспільної теорії, оскільки складає основу сучасного економічного вчення і присвячена аналізу моральних якостей людини та дієвості інституційних структур, які вона формує. Крім того, важливо додати ще й те, що сам А. Сміт говорить і про межу, до якої можливий розвиток сільського господарства, яке він бачив основою багатства тогочасного суспільства: щонайменше до повного використання потенціалу земельних ресурсів[43]. На наш погляд, ця думка близька до концепції «наповненого світу» Г. Дейлі[44]. Проте саме віра в принципову можливість невпинного розвитку спонукала послідовників А. Сміта відбирати в його вченні ті ідеї, які були суголосні цій вірі.

Постулат безмежного світу в неокласичній науці знаходить відображення в ліберальній економічній моделі і традиціях господарювання. Всеосяжна, всеохоплююча ідея економічного зростання – *summum bonum* суспільства (найбільше благо) не має обмежень у такій моделі. Природа розглядається як безмежна комора ресурсів, які очікують свого використання. Така модель була адекватною, доки не була порушена кліматична модель, зростали неосяжні праліси, залишалися безлюдні простори родючих земель і незліченні косяки риб. Проте в умовах «наповненого світу» ця модель не релевантна. Зрозуміло, що пошук рішень щодо ефективної алокації ресурсів із використанням некоректної моделі і без урахування фундаментальних фізичних обмежень призводить до деструктивних рішень. Що і підтверджує сучасний стан світу. Важли-

[42] Kula E. History of Environmental Economic Thought. Routledge Studies in the History of Economics. – London: Routledge, 1998. – 235 p.
[43] Kula E. Там же, с. 14-15.
[44] Daly H. Там же.

ву роль у підтриманні такого стану відіграє інерційність нашого мислення та самої природи еколого-економічних систем[45].

Підґрунтям для формування і сприйняття такої ірраціональної ідеї безконечного економічного прогресу був сам екологічний контекст тогочасного суспільного розвитку і весь історичний досвід розвитку людства, адже проблеми росту чисельності населення, розгортання урбанізації, посилення антропогенного навантаження тоді лиш поволі окреслювалися. Тому всупереч доказам К. Ліннея, Дж. Мілля, У. Джевонса, С. Подолинського, Р. Клаузіуса, домінуюча на той час економічна теорія не зазнала змін. Енергетичний вимір собівартості продукції, ВВП у тогочасному еколого-економічному контексті не цікавив економістів. Екосистемний вимір тим паче. Прогресивність визначалася здатністю перемогти конкурента.

Неспроможність неоліберальної моделі економіки у реалізації принципів сталого розвитку закладена в самій антропологічній моделі суспільства, на якій базується сучасна політекономія, вона відображена в політекономічному принципі методологічного індивідуалізму. Відповідно до цього принципу обмежені ресурси ринок розподіляє через механізм ціноутворення, який виражає вподобання великої кількості споживачів – діючих економічних агентів. І тут виявляється онтологічне обмеження політекономії: як урахувати вподобання майбутніх поколінь, або тих економічних агентів, які просто не можуть виявити на ринку свої уподобання з огляду на неплатоспроможність. Таким чином життєві, вітальні інтереси величезної частини людства залишається поза контекстом економічного аналізу, проте сумнівів у стійкості такої економічної системи у прихильників неоліберальної економічної теорії не виникає.

Відповідно до постулату невичерпності природних ресурсів, питання розподілу цих дармових, безплатних ресурсів не розглядалися як об'єкт економічної науки, адже їх не можна ані примножити, ані вичерпати (Сей). На думку представників тогочасного мейнстріму, природні ресурси формують лише нейтральне тло для економічної діяльності. Вислів У. Петті про те, що Земля є матір'ю багатства[46] швидше сприймався як метафора, оскільки її роль часто зводилася до величини, якою можна знехтувати в економічному аналізі. Холізм поглядів філософів-економістів і натурфілософів цілком не сприймався і витіснявся тогочасним ідеологічним і довкільним контекстом.

І лише процеси екологічної глобалізації[47] поставили цей постулат під сумнів, виявили методологічну обмеженість ліберальної моделі ринкової рівноваги в умовах наповненого світу: неможливість справедливого (сталого) розподілу обмежених ресурсів відповідно до цінових уподобань, вира-

---

[45] Дубницький І.В. Інерційність соціально-економічних і екологічних територіальних систем // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях / [Андрєєва Н.М., Бараннік В.О., Бєлашов Є.В. та ін.]; За науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є.В. / РВПС України НАН України, ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, ЛНТУ, НДІ СРП. – Сімферополь: ПП «Підприємство Фєнікс», 2010. – 582 с. – С. 111-117.

[46] Kula E. Там же, с. 13.

[47] Третьякова І. С. Міжнародна екологічна безпека в умовах глобалізації. Автореф. дис... канд. наук: 08.00.02. 2008.

жених учасниками ринку та ігнорування наслідків економічної діяльності, які не проходять через контекст ринкових трансакцій, оскільки біологічні, хімічні чи соціальні зміни, які породжуються ними, не мають вартісного, монетарного виразу, будучи при цьому безцінними, життєво важливими для самих же учасників трансакції.

Економіка довкілля, представник неокласичної економічної науки, зробила серйозну спробу врахувати екологічні обмеження в економічній теорії: вирішити обидві методологічні проблеми ліберальної економіки: визначити справжню ефективність політики чи рішення з урахуванням вартості природного і суспільного капіталу і простежити розподіл цих вигід між різними прошарками суспільства. Для ілюстрації зв'язків між природою та економічними об'єктами і суб'єктами економіка довкілля використовує модель ***матеріального балансу***[48] (рис. 1). У ній до базової моделі ліберальної економіки – моделі колоообігу доходів і витрат – введені такі елементи, як природа і пов'язані з нею потоки.

Економічна система пов'язана із природою через потік сировини і природних ресурсів (потік 1, рис. 1), які надходять із довкілля до економіки через домашні господарства. (За припущенням споживачі є власниками всіх факторів виробництва, включаючи природні ресурси). Потоки залишків (обидва потоки 2) мають протилежний напрям – від фірм і домашніх господарств до довкілля. Вони ілюструють той факт, що потік сировини, який надходить у систему, неодмінно повертається (вивільняється) у природу як залишки виробництва і споживання, побічні продукти, відходи, викиди, скиди. Це забруднення, котрі виникають як наслідок природних або технологічних процесів. Ці два потоки залишків, які виходять з обох секторів економіки, і є предметом *економіки довкілля*.

Рис. 1.1.1. Модель матеріального балансу
(Допрацьовано за*, A. Knesse et.all, S. Callan and J. Thomas*)

[48] Knesse A. Economics and the Environment: A Material Balance Approach / A. Knesse, R. Ayres, R. D'Agre. – Washington DC: Resources for the Future, 1970. – P. 11-13.Callan S. Environmental Economics and Management. Theory, Policy and Applications / Callan, S.,Thomas, J. – Chicago: Irwin, 1996. – 724 p.

Ця модель матеріального балансу показує, що всі ресурси, взяті з природи, неодмінно повертаються до неї як залишки, що підтверджується фундаментальними законами термодинаміки. Відходів виробництва і залишків споживання і життєдіяльності неможливо уникнути. Але їх можна зменшити шляхом повторного використання, відновлення, перероблення (потоки 3). Що більшими будуть потоки 3 за інших рівних умов, то меншими будуть потреби людства в невідновних природних ресурсах, тобто досягатиметься зменшення потоків 1 і 2 водночас.

Чого ця модель не показує – обмеженості природних ресурсів, справжньої ролі природи, довкілля, глобальної екосистеми в забезпеченні економічного розвитку зокрема і цивілізаційного розвитку загалом. Звертаючись до законів термодинаміки, економісти-енвайременталісти *S. Callan і J. Thomas* наголошують, що природні ресурси, використані у процесі виробництва у вигляді сировини та енергії, не зникають. Вони раніше (відходи виробництва і забруднення) чи пізніше (товари, послуги, будівлі, дороги) перетворюються в потоки залишків і опиняються на сміттєзвалищах, повертаючись у природу (перший закон). Проте природа не може поглинати відходи нашої життєдіяльності безконечно і будь-якій кількості. Асиміляційні можливості, можливості відновлення навіть відновних ресурсів обмежені, енергія, розсіюючись у середовищі, набуває форми, непридатної для її подальшого використання людиною (другий закон термодинаміки). Таким чином модель матеріального балансу, запропонована *A. Knesse et.all,* хоча й показує принципову можливість руйнування довкілля, однак позірне балансування потоків згладжує гостроту дилеми довкілля. У неоліберальній моделі матеріального балансу гостроти проблеми вичерпності природних ресурсів і втрати якості довкілля ще не видно.

Для аналізу ефективності використання ресурсів і послуг довкілля економіка довкілля визнає неспроможність ринку забезпечити прийняття ефективних алокаційних рішень, коли мова йде про суспільні блага, для яких не існує ринків, про зовнішні ефекти, втручання уряду, неконкурентні ринки, ефекти масштабу виробництва. Вона намагається врахувати зовнішні ефекти – позитивні та негативні впливи на так званих «третіх» осіб, які не є безпосередніми учасниками трансакцій, пропонуючи новий потужний інструмент аналізу ефективності алокації ресурсів – метод економічного аналізу, або його ще називають методом аналізу витрат і вигід (АВВ), *Economic Analysis* або *Cost-Benefit Analysis* в англомовній літературі. Для виконання цього аналізу економісти-енвайременталісти розробляють методи визначення загальної економічної вартості товарів і послуг, для яких не існує ринків.

Економічний аналіз або АВВ ґрунтується на грошовій оцінці витрат і вигід проекту, розглядаючи зміни суспільного добробуту з урахуванням зовнішніх ефектів, які породжує та чи інша економічна діяльність. Цей аналіз дає відповідь на такі питання:

- який ефект проекту з точки зору суспільства;
- хто скористається вигодами проекту;

•яким чином ці вигоди стануть доступними для членів суспільства.

Тобто, робиться спроба вирішити обидві методологічні проблеми ліберальної економіки: визначити справжню ефективність проекту чи політики з урахуванням вартості природного капіталу і простежити розподіл цих вигід між різними прошарками суспільства. Важливий вклад у розвиток теорії АВВ внесли *O. Eckstein*[49], *P.O. Johansson*[50] *I. Little*[51] *R. McKean*[52], *E. Mishan*[53], *W. Baumol* і *W. Oates*[54], *R. Layard* і *S. Glaister*[55]. Зростаючий інтерес суспільства до питань збереження якості довкілля теж знайшов відображення в АВВ, особливий інтерес у цьому відношенні мають дослідження *A. Freeman'a*[56], *N. Hanley* і *C. Spash'a*[57], *P. Johansson'a*[58], *J. Krutilla*[59] та ін.

Економічний аналіз базується на теорії добробуту. Обґрунтовуючи вибір коректних показників виграшу суспільства від певного способу алокації ресурсів, теоретики економічного аналізу звертаються до виміру величини зміни добробуту суспільства і використовують такі показники, як добробут споживача і добробут виробника. *John Hicks*[60] розрізняє чотири оцінки зміни добробуту споживача внаслідок зміни цін або політики:

- Компенсаційне відхилення (англ. *Compensating variation, CV)* – величина зміни доходу, яка необхідна споживачу для компенсування зміни ціни з рівня p_0 до рівня p_1 таким чином, щоб залишити його на початковому рівні добробуту, тобто з тією ж корисністю u_0, яку отримував споживач до зміни політики або ціни на певний товар[61]. Компенсаційне відхилення відображає нові ціни і початковий рівень корисності. Використовуючи функцію витрат *(Expenditure function) E(p, u)*, яка описує мінімальні витрати споживача, необхідні йому для отримання корисності *u* при заданій ціні *p,* компенсуюче відхилення можна записати так:

$$CV = e(p_1,u_1) - e(p_1,u_0), \qquad (1)$$

---

[49] Eckstein, O. Water Resource Development: the Economics of Project Evaluation. – Cambridge: Harvard University Press, 1958.

[50] Загвойська Л.Д. Економічний аналіз інвестиційних проектів / Л.Д. Загвойська, Т.Є. Маселко, М.М.Якуба: Навчальний посібник. – Львів: Афіша, 2006. – 320 с. Бирман Г. Экономический анализ инвестиционных проектов / Бирман Г., Шмидт С. – Москва: ЮНИТИ. 1997. – 631 с.; Аналіз вигід і витрат. Ред. Кілієвича О.: Практичний посібник. – К.: Основи. 1999. – 176с.

[51] Little, I.M.D. A Critique of Welfare Economics. – Oxford: Clarendon Press, 1957.

[52] McKean, R. Efficiency in Government through Systems Analysis. – New York: John Wiley and Sons, 1958

[53] Mishan, E.J. Cost-Benefit Analysis. – New York: Praeger Publishers, 1976.

[54] Baumol, W.J., Oates, W.E. Economics, Environmental Policy and Quality of Life. – New Jersey: Prentice Hall, 1979.

[55] Layard R. Cost-Benefit Analysis / R. Layard, S. Glaister. – Cambridge: Cambridge, 1996.

[56] Freeman, A.M. The Benefits of Environmental Improvement: Theory and Practice. A.M. Freeman. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979.

[57] Hanley N., Spash C.L. Cost-Benefit Analysis and the Environment. – Cheltenham: Edward Elgar, 1998.

[58] Johansson P.O. Cost-Benefit Analysis of Environmental Change. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

[59] Krutilla, J.V. and Eckstein, O. Multiple purpose river development: Studies in Applied Economic Analysis. – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1958.

[60] Hicks J. Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory. – Oxford: Clarendon, – 1939; Hicks J. The Foundations of Welfare Economics // Economic Journal. – 1939.

[61] Мова йде про нормальний товар із позитивною еластичністю попиту за доходом.

де u_1 – рівень корисності, який досягає економічний агент після зміни політики чи цін із рівня p_0 до рівня p_1;

- Еквівалентне відхилення (англ. *Equivalent, EV)* – величина зміни доходу, яка, на думку споживача, виведе його на новий рівень добробуту, тобто з рівня корисності u_0 на рівень u_1, який він може отримати після зміни політики, кількості або цін. Компенсуюче відхилення відображає старі ціни і новий рівень корисності. Це відхилення можна записати так:

$$EV = e(p_0,u_1) - e(p_0,u_0); \quad (2)$$

- Компенсуючий надлишок (англ. *Compensating surplus, CS);*
- Еквівалентний надлишок (англ. *Equivalent surplus, ES).*

За означенням, два останні показники – компенсаційний та еквівалентний надлишки – вимагають незмінної кількості споживання товару, що робить їх зручними для дослідження проектів надання чистих суспільних благ. *N. Hanley і C. Spash*[62] доводять, що за певних умов, які описує *R. Willig*[63]*,* надлишок споживача є коректним відображенням змін у добробуті споживача, а компенсаційне та еквівалентне відхилення можна трактувати як межі інтервалу довіри для апроксимованого значення надлишку споживача: компенсаційне відхилення – як нижня межа, а еквівалентне – як верхня у випадку зниження ціни і навпаки. У теорії економічного аналізу компенсаційне відхилення використовують як максимальну величину готовності платити за покращення ситуації, а еквівалентне – як мінімальну величину готовності прийняти компенсацію у разі відсутності цих змін.

Далі *N. Hanley і C. Spash*[64] доводять, що зміни надлишку виробника можна використати для оцінки зміни добробуту, яка виникає у власників фірм у короткостроковому періоді. Цей надлишок має вигляд квазі-ренти. За певних умов надлишки споживача і виробника можуть бути коректними наближеннями оцінок змін добробуту суспільства, достатньо точними для прийняття рішень щодо алокації ресурсів і порівняно простими в оцінці їхньої дієвості.

Сучасна економічна теорія пропонує декілька критеріїв прийняття рішень, які використовують в АВВ. Насамперед, це Парето критерій. Однак він є надто строгим для практичного застосування, оскільки його неможливо застосувати у тих випадках, коли поруч із покращенням становища одних членів суспільства має місце погіршення ситуації для інших.

Тому прийнятним для практичних рішень вважається *Kaldor-Hicks* критерій ефективності, відомий під назвою критерію чистої теперішньої вартості, в основі якого лежить компенсаційне відхилення. Для подолання недоліків цього критерію економісти *Kaldor* (1939) і *Hicks*[65] (1939) запропонували критерій потенційного Парето-покращення, який передбачає гіпоте-

---

[62] Hanley N., Spash C.L. Там же. С. 39-40.

[63] Willig R. Consumer's surplus without apology // The American Economic Review. – 1976. – 66, No 4. – P. 587-597.

[64] Hanley N., Spash C.L. Там же. С. 41-49.

[65] Hicks J. Там же; Шимків А. Англо-український тлумачний словник економічної лексики. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004.

тичну компенсацію програшу. Цей критерій є основою прийняття рішень в АВВ[66], проте його недоліком є те, що він не дає коректних рішень у разі зміни структури цін і, що більш важливо, – це правило не розглядає розподілу доходів.

Розподіл доходів намагається врахувати *Little*-критерій. Хоча й згадані недоліки не роблять застосування *Kaldor-Hicks* критерію неможливим, проте *I. Little* запропонував критерій, згідно якого прийнятними вважають пропозиції, котрі проходять *Kaldor-Hicks* тест, не містять *Scitovsky*-парадоксу і пропонують "хороший перерозподіл добробуту"[67]. Застосування цього критерію потребує чіткого трактування якості перерозподілу. Не зрозуміло, хто саме має давати оцінку його якості та за якими правилами. Адже проекти є багатоцільовими, а їх порівняння і відбір вимагають компромісних рішень. Проте цей критерій вимагає виконання в рамках АВВ як економічного, так і соціального аналізу. Питання розподілу наслідків проекту гаряче дискутуються в економічній літературі. Привнесення ж аспектів економіки довкілля ще більше загострює ці питання.

Kaldor-Hicks тест показує, що розподіл благ, запропонований проектом, можливий. За замовчуванням усім елементам ЧТВ-функції (3) присвоюють однакові вагові коефіцієнти. Однак для суспільства інтереси бідніших соціальних груп повинні мати більше значення, додаткова гривня доходу для них має більше значення, ніж для тих, хто має більший дохід. Тому *A. Bergson*[68] пропонує використати вагові коефіцієнти. Запропонована ним функція добробуту суспільства має такий вираз:

$$ЧТВ = \sum_{i=1}^{n} w_i B_i , \qquad (3)$$

де w_i – ваговий коефіцієнт групи ***i***;

B_i – дисконтовані чисті вигоди групи ***i.***

Ваговий коефіцієнт групи ***i*** розраховують так:

$$w_i = Y / Y_i , \qquad (4)$$

де Y – середній дохід домашніх господарств усіх груп суспільства;

Y_i – середній дохід домашніх господарств групи ***i***.

Виконання процедури "зважування" доходів теж породжує декілька проблем:

- значення ЧТВ стає завищеним;
- не зрозуміло, як вирізнити соціальні групи, за яким критерієм, де провести межу;
- як точно виміряти їх виграш чи програш.

Такий підхід вважається неоднозначним, тому процедура зважування доходів ("ревізіонізм" рішень) рідко застосовують. Економісти розрізняють ефективність і справед-ливість і зосереджуються на аналізі ефективності,

---

[66] Krutilla, J.V., Eckstein, O. Там же.

[67] Little, I.M.D. A Critique of Welfare Economics. – Oxford: Clarendon Press, 1957.

[68] Bergson, A. A Reformulation of Welfare Economics. In: Quarterly Journal of Economics, February 52, 1938. – P. 314-344.

приймаючи існуючий розподіл доходів. Зміна розподілу доходів є предметом спеціальних політик, зокрема політики оподаткування.

Теоретики економічного аналізу ефективності алокації ресурсів, розкриваючи його принципову відмінність від традиційного фінансового чи комерційного, наголошують, що фінансовий аналіз досліджує привабливість проекту для інвестора, а економічний – для суспільства чи громади (табл. 1).

Таблиця 1.1.1

Порівняння фінансового та економічного аналізу ефективності інвестиційних проектів

Елемент порівняння	**Фінансовий аналіз**	**Економічний аналіз**
1. Призначення аналізу	Аналіз діяльності з позицій інвестора	Аналіз діяльності з точки зору суспільства
2. Використання результатів аналізу	Вкладення коштів інвестора / Відмова від проекту	Ставлення громади / суспільства до проекту, надання йому державної підтримки чи обмеження
3. Кількісна оцінка входів і виходів проекту	Ринково оцінені прямі входи проекту і виходи проекту, для отримання яких його розпочинають	Крім прямих входів і виходів розглядають непрямі ефекти, які не враховані у фінансовому аналізі, оскільки у контексті проекту їх не купують і не продають на ринку.
4. Вартісна оцінка входів і виходів проекту	Використовують ринкові ціни. Для майбутніх входів і виходів ціни розраховують	У випадку неадекватності ринкових цін використовують величину готовності платити за вигоди проекту, а також альтернативну вартість його входів
5. Трансферти (податки, позики, субсидії, амортизація)	Враховують	Не розглядають окремо, а трактують як частину економічної вартості витрат або вигід
6. Дисконтування	Застосовують комерційний відсоток дисконтування. Процедура дисконтування не викликає застережень	Застосовують суспільний відсоток дисконтування. Дисконтування витрат і вигід довкілля гостро дискутується.
7. Порівняння витрат і вигід	Розраховують показники комерційної ефективності проекту	Розраховують показники ефективності проекту для держави, суспільства, громади
8. Сенситивний аналіз (урахування невизначеності)	Перевіряють чутливість вибраних показників фінансової ефективності проекту до зміни параметрів	Перевіряють чутливість показників економічної ефективності проекту до зміни ключових залежностей/параметрів

Відмінності підходів[69] полягають у тому, що саме оцінюється – які входи та виходи проекту, а також як виконується оцінка їхньої вартості. Таким чином у поле зору економічного аналізу потрапляють і ті входи і виходи проекту, які не мають ринкової оцінки взагалі, або мають її спотворений вираз. Оскільки економічний аналіз враховує неспроможність ринку врахувати доходи і витрати довкілля, то економічну вартість вигід вимірюють тією сумою, яку суспільство готове платити за них *(willingness to pay)*. Тіньові або розрахункові ціни відображають реальні витрати і доходи суспільства з урахуванням дефіцитності або надлишковості ресурсів.

Витрати проекту описують із точки зору вартості втрачених можливостей, оскільки у проекті ресурси мають бути використані краще, ніж у будь-якому іншому альтернативному застосуванні. Чи не найскладнішим етапом виконання АВВ є **оцінка вартості вигід** проекту. Розуміння необхідності врахування витрат природного капіталу в оцінці результатів людської діяльності почала формуватися у середині минулого сторіччя. З часом положення теорії загальної економічної вартості, методологічні підходи до визначення вартості витрат і вигід довкілля дістали чіткіше формулювання. Втім, велика кількість напрацьованих на сьогодні методів економічного оцінювання[70] водночас вказує як на важливість проблеми визначення вартості природних ресурсів і довкілля та її врахування у процесі прийняття управлінських рішень, так і на складність її вирішення.

Концепція загальної економічної вартості відображає інтегрований підхід до визначення вартості ресурсів і довкілля, який охоплює три їхні функції: надання ресурсів для виробництва і споживання, підтримання функціонування екосистем, включаючи асиміляцію залишків і забруднень, а також надання послуг довкілля – рекреаційних, ландшафтних, культурних. Для більшості послуг довкілля і природних ресурсів не існує ринків, а отже звичайних відносин попиту і пропозиції. Ринкові ціни не відображають обмеженості і реальної вартості природних ресурсів, а тому не дають необхідної інформації для прийняття оптимальних рішень і призводять до надлишкового споживання цих ресурсів і деградації довкілля.

Загальна економічна вартість охоплює вартість використання і вартість існування. Ринкові трансакції враховують (як правило, частково) лише першу її складову, яка об'єднує вартість прямого, непрямого і можливого (потенційного) використання. Вартість існування *(existence value)*, або пасивна вартість, яка відображає вартість споживання іншими (*vicarious consumption*) і вартість спадщини (*bequest value* або *stewardship value*)[71], взагалі випадає з контексту ринкових трансакцій. Дискусії щодо вартості існування започаткували економісти *A.Pigou*[72] та *K.Krutilla*[73]. Зокрема, *K.Krutilla* пере-

---

[69] Загвойська Л.Д., Маселко Т.Є., Якуба М.М. Там же; Бирман Г. Экономический анализ инвестиционных проектов / Бирман Г., Шмидт С. – Москва: ЮНИТИ. 1997. – 631 с.; Аналіз вигід і витрат. Ред. Кілієвича О.: Практичний посібник. – К.: Основи. 1999. – 176с.

[70] Winpenny, J.T. Values for the Environment. A Guide to Economic Appraisal. – London: HMSO, 1991.

[71] Pearce D. Cost-Benefit Analysis and the Environment. Recent developments // Pearce D., Atkinson G., Mourato S. – Paris: OECD Publishing, 2006. – 315 p.; Callan, S. and Thomas, J. Там же.; Hanley N., Spash C. Там же.

[72] Pigou A. The Economics of Welfare. – London: Macmillan, 1920.

конливо довів, що збереження і дбайливе використання унікальних і вразливих екосистем чи дивовижних витворів природи є важливою частиною реальних доходів багатьох індивідуумів. Зниження якості довкілля, втрата біологічних видів, послаблення екосистем погіршує добробут людей, спричиняє додаткові фінансові витрати.

Упродовж останніх 30-и років економісти-енвайременталісти напрацювали цілу низку підходів для визначення обох цих складових загальної економічної вартості шляхом аналізу поведінки споживачів на реальних і гіпотетичних ринках. Найпоширенішими з них є дослідження уподобань, виявлених через ринкові трансакції (методи витрат на подорож і методи гедонічного ціноутворення), а також дослідження уподобань, висловлених у спеціальних опитуваннях (методи умовного оцінювання)[74].

Обґрунтованість монетарної оцінки ресурсів і послуг довкілля визначається переконливістю неокласичних аксіом, а вони викликають сумніви у представників низки сучасних економічних шкіл, зокрема в економістів-екологів, соціо-економістів, посткейнсіанських економістів та інших. Насамперед піддаються критиці положення неокласичної теорії споживчого вибору та існування єдиної точки рівноваги[75]. Необхідність подальшого розвитку теорії споживчого вибору торкається таких її положень, як інваріантність уподобань споживачів, неперервність і ввігнутість функції корисності, можливість виразити всі потреби у грошовому вимірі, ігнорування ролі політичних інститутів.

Окремого слова потребує процедура **дисконтування** грошових потоків економічному аналізі. Ця неодмінна й загальноприйнята процедура фінансового аналізу викликає найбільші непорозуміння в економічному аналізі, оскільки в ньому важко виконати обидві умови дисконтування:

1) складно визначити вартість усіх входів і виходів проекту;

2) теперішні видатки і доходи оцінюються вище, ніж майбутні. Зрозуміло, що видатки, які потрібно зробити сьогодні, здаються більш обтяжливими, ніж аналогічні видатки, які виникнуть через кілька десятків років (наприклад, ліквідація атомної станції). Доходи, отримані сьогодні, мають для людини більшу вартість, ніж аналогічні доходи, що виникнуть через кілька років. Однак, коли брати до уваги вартості довкілля, то згадані умови дисконтування задовольнити непросто. Можна визначити грошову оцінку для багатьох характеристик якості довкілля, однак важко знайти грошовий вираз для оцінки вартості існування певного біологічного виду, збереження унікального ландшафту та ін.

Філософські проблеми ставить і друга умова. Багато людей вважають, що вартість послуг природних систем із плином часу зростає. Якщо для дисконтування використовують будь-який позитивний відсоток дисконтування, то вигоди і/або видатки майбутніх поколінь просто ігноруються. В економічному аналізі ця проблема ще не має остаточного вирішення. Економісти мо-

---

[73] Krutilla, J.V. Там же; Pigou, A.C. Там же.
[74] Загвойська Л., Лазор О. Там же; Л.Д. Загвойська, Т.Є. Маселко, М.М.Якуба М.М. Там же.
[75] Kant S. Extending the boundaries of forest economics // Forest Policy and Economics. – 2003. – № 5. – P. 39-56.

жуть сприяти вирішенню цієї проблеми, розраховуючи альтернативні витрати цих рішень, визначивши вартість вигід, від яких потрібно відмовитися зараз, щоб зберегти можливість отримання вигод в майбутньому. *R. Layard* і *S. Glaister*[76] доводять, що відсоток дисконтування у випадку вигід довкілля може бути нульовим або навіть від'ємним. Проте, використання таких значень відсотка дисконтування теж не є вирішенням проблеми[77], оскільки означає індиферентність між теперішнім і майбутнім споживанням.

Так само як і поняття економічної рентабельності проводить паралель до поняття фінансової (комерційної) рентабельності, так і аналіз економічної ефективності має паралелі до фінансового аналізу з точки зору процедури. Економічний аналіз, переглядаючи (ревізуючи) результати фінансового аналізу з позицій суспільства, оцінює витрати і вигоди проекту з позицій їх економічної вартості. Обидва види аналізу – фінансовий та економічний – необхідні для прийняття політичних та інвестиційних рішень. Їх інформація взаємодоповнююча. Економічний аналіз відповідає на запитання про ефективність проекту для суспільства загалом. Фінансовий аналіз дає інформацію про дійсні суми, необхідні для розпочинання діяльності, очікувані надходження та час формування вхідних і вихідних фінансових потоків. Порівнюючи результати обох видів аналізу, державні органи приймають рішення про дозвіл, фінансову підтримку чи відхилення, застосування штрафних санкцій до аналізованого проекту чи виду діяльності.

Завершуючи короткий методологічний дискурс економіки довкілля, зазначимо, що ця галузь науки зробила великі кроки в еволюційного розвитку економічної науки у відповідь на загострення екологічної кризи. Вирішуючи дві важливі методологічні проблеми ліберальної економіки: подолання обмеженості ринку і забезпечення справедливого розподілу суспільних і квазісуспільних благ, економіка довкілля «візуалізує» фальсифікації та підміни, які супроводжують ринкові трансакції, і звертається до питань розподілу, пропонуючи нові підходи до аналізу ефективності алокацій, насамперед метод економічного аналізу.

Разом із тим, розширення однієї з базових макроекономічних моделей (рис. 1) – моделі кругообігу капіталу – шляхом уведення природи як джерела природних ресурсів та асимілятора залишків процесів виробництва і споживання, розроблення концепції екстерналій і поширення грошових оцінок на неоцінені ринком суспільні блага природного походження є недостатніми. Вони не можуть забезпечити формування економічних моделей і механізмів, адекватних сучасному екологічному і технологічному контексту, оскільки справжня роль природного капіталу, глобальної екосистеми Землі у підтримці життєдіяльності людства загалом та його економічної діяльності зокрема модель матеріального балансу, побудована на постулатах неоліберальної економіки, не розкриває. Свідченням тому є проблеми довкілля, які існують і закладаються сьогодні.

---

[76] Layard R., Glaister S. Там же.

[77] Kula, E. Time Discounting and Future Generations: the Harmful Effects of Untrue Economic Theory. – Westport: Quorum books, 1997. – 199 p.

3. Дилема довкілля та екологічна економіка

Постнекласичні виклики економічна наука долає шляхом формування нових напрямів економічних досліджень, а також формуванням міждисциплінарних наук, таких як екологічна економіка, яка докорінно відрізняється від економіки довкілля у постановці гносеологічних питань та окресленні теоретичного простору досліджень. Відносини «людина-природа» вона розглядає як такі, «які не нехтують фундаментальними цінностями гуманістичної культури і вводять відношення до природи в систему інших, не менш важливих для людини, відношень – до світу загалом як космічної реальності, до життя на Землі, до самого себе і свого власного призначення, до інших людей і суспільства, до людства загалом і т. ін. Це …робить інструменталізм однією з компонент цілісного відношення людини до світу»[78] в умовах екологічної глобалізації.

Зауважимо, що саме поняття «екологічна глобалізація» трактують як «процес формування і подальшого розвитку єдиного загальносвітового еколого-економічного простору шляхом забезпечення міжнародної екологічної безпеки на основі розповсюдження нових технологій, екологічних інновацій, участі в глобальних угодах у сфері охорони навколишнього природного середовища, формування міжнародного ринку торгівлі квотами» [79]. Ми ж пропонуємо доповнити таке трактування та окреслити в цьому понятті ще одну грань – глобалізацію раніше локальних проблем втрати якості довкілля та екологічних загроз і розмежувати процеси становлення і розвитку єдиного загальносвітового еколого-економічного простору, які відбуваються внаслідок економічної глобалізації, посилення економічної діяльності людини, та процеси поширення кращого досвіду формування суспільних інститутів екологізації, які відображають інтегрування імперативів довкілля в усі сфери суспільного буття, зокрема міжнародних угод у сфері довкілля, міжнародних ринків торгівлі квотами, проекту Екологічної Конституції Землі[80], які спонукають і підтримують поширення еко-інновацій для досягнення екологічної безпеки світу[81].

Українську школу екологічної економіки започаткував і очолює академік Ю.Ю. Туниця. У праці «Еко-економіка і ринок: подолання суперечностей» він так окреслює предметний простір цієї науки: "...предметом екологічної економіки є вивчення шляхів вибору раціональних способів виробництва матеріальних благ в умовах обмежених природних ресурсів, необмежених потреб та нестабільних (динамічних) умов природного життєвого

---

[78] Василенко Л.И. Там же, с. 6.

[79] Третьякова І.С. Там же; Qudsi M. Globalization and the Middle-East. Room for more? / M. Qudsi. [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scribd.com/doc/902311/Globalization-and-the-Middle-East .

[80] Туниця Ю.Ю. Екологічна Конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002; Tunytsya Yu. and Soloviy I. The World Environmental Constitution as an Instrument of International Environmental Governance // Interdisciplinary Environmental review. – Vol.10, Numbers 1 & 2. – 2008. – P. 85-94.

[81] Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях / [Андрєєва Н.М., Бараннік В.О., Бєлашов Є.В. та ін.]; За науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є.В. / РВПС України НАН України, ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, ЛНТУ, НДІ СРП. – Сімферополь: ПП «Підприємство Фєнікс», 2010. – 582 с.

довкілля"[82]. Суголосною екологічній економіці є українська школа фізичної економії, започаткована працями С.А. Подолинського[83] (1880), О.О. Богданова[84] (20-і роки XX ст.), В.І. Вернадського[85] (20-40-і роки XX ст.), М. Руденка[86] (80-і рр. XX ст.), витоки якої можна побачити у французькій школі фізіократів. У цьому руслі сьогодні плідно працюють Л. Воробйова, Л. Гринів, Л. Корнійчук, В. Шевчук[87] та ін.

Західна школа екологічної економіки теж намагається врахувати в своїй гносеології, теорії пізнання, чималий соціально-історичний досвід пізнання людством нетривіальної будови Всесвіту, напрацювання натурфілософів і фізіократів, сучасних учених які розуміли і доводили принципову неможливість безмежного економічного зростання в умовах обмежених природних ресурсів: К. Боулдінга[88] (1966), Н. Георгеску-Роугена[89] (1971), У. Джевонса (1865), Р. Клаузіуса (1885), Дж. С. Мілля[90], Д. Мідоуз[91] (1972), Дж. Форрестера[92] (1971) та ін. І. Рьопке[93] досліджує витоки західної школи екологічної економіки та її становлення в 60-70-х роках XX ст., поштовхом до формування якої стали проблеми втрати якості довкілля, спричинені антропогенними чинниками, з якими вперше так серйозно зіштовхнулось людство, а також розвиток біології та екології.

У новій, холістичній економічній парадигмі економіку розглядають як складову глобальної системи "Земля", її атмосфери та екосистеми. Будучи відкритою підсистемою, економіка отримує і повертає до оточуючої її системи метаболічні потоки – так формується ресурсопотік, який уможливлює функціонування економічної системи. Однак, оскільки сама глобальна екосистема обмежена, не зростаюча та матеріально закрита (відкритим є лише енергетичний обмін), то можливості кількісного економічного зростання очевидно обмежені. Ці вихідні положення – доаналітичне бачення світу – Г. Дейлі, Дж. Еріксон і Дж. Фарлей зобразили графічно (рис. 2).

---

[82] Туниця Ю.Ю. Еко-економіка і ринок: подолання суперечностей / Ю.Ю. Туниця. – К.: Знання, 2006. – 314с. –С. 83.

[83] Подолинский С.А. Труд человека и его отношение к распределению энергии // Слово. – 1880. – № 4-5; Подолинський С.А. Вибрані твори / Упоряд. Л.Я. Корнійчук . – К.: КНЕУ, 2000.

[84] Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука): В 2-х кн. – М.: Экономика, 1989; Богданов А. Очерки организационной науки. [Електрон-ний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uic.unn.ru/pustyn/lib/bogdanov.ru.html>.

[85] Вернадский В.И. Там же.

[86] Руденко М. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. Вид. 2-е, доповнене. – Тернопіль: Джура, 2005. – 412 с.

[87] Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8-9 квітня 2009 р., м. Київ. – К.: КНЕУ, 2009. – 531 с.

[88] Boulding K. The economics of the coming Spaceship Earth. In: H. Jarrett (Ed.) Environmental quality of the growing economy / K. Boulding. – Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1966. – P. 3-14.

[89] Georgescu-Roegen N. The Entropy Law and the Economic Process / N. Georgescu-Roegen. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1971.

[90] Mill J. S. The Principles of Political Economy. Book 4. Chapter 6. Of the Stationary State / J. S.Mill. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.efm.bris.ac.uk/het/mill/book4/bk4ch06 .

[91] Meadows D. Limits to Growth / D. Meadows. – Signet, 1972.

[92] Forrester J. World dynamics. – Cambridge MA: Wright Allen Press, 1971.

[93] Røpke I. The early history of modern ecological economics / I. Røpke // Ecological Economics. – 2004. – Vol. 50. – Issues 3-4. – P. 293-314; Røpke I. Trends in the development of ecological economics from the late 1980s to the early 2000s / I. Røpke // Ecological Economics. – 2005. – Vol. 55, Issue 2. – P. 262-290.

Рис. 1.1.2. Доаналітичне бачення екологічної економіки[94]

Відповідно до цієї моделі відношення «Людина-Природа» глобальна екосистема Землі надає ресурси для забезпечення життєдіяльності людства, однією з форм якої є економічна діяльність. Людина, як біологічна істота, може жити в доволі вузькому діапазоні параметрів, які визначають якість екосистеми. Глобальна екосистема забезпечує її первинні потреби людини в безпечному і здоровому довкіллі. Економічна система розглядається як підсистема системи «Суспільство». Економічна система у своїй діяльності використовує ресурси із оточуючої її екосистеми і туди ж повертає залишки своєї діяльності. Таким чином, на відміну від моделі матеріального балансу (рис. 1), в якій природа просто долучається до колообігу капіталу, базова модель екологічної економіки визначає первинність екосистеми, її фундаментальну роль для уможливлення самого існування людства, а відтак і різних форм його діяльності, зокрема й економічної.

Таке доаналітичне бачення відрізняється від добре відомої моделі наповненого світу Г. Дейлі[95] введенням підсистеми «суспільство» як інструменту подолання неминучого руйнівного конфлікту між довкіллям та економікою. Однак, на нашу думку, ця модель доаналітичного бачення, не відображає справжньої конфліктної природи зв'язків між усіма системами, зображаючи їх гармонізованими й узгодженими, тоді, коли у своєму прагненні до невпинного зростання задля задоволення необмежених потреб і бажань людства, які випливають із самої цілі системи, необмежена належними чинниками і зв'язками економічна система може зрештою зруйнувати своє довкілля.

Тому ми пропонуємо доповнити дещо ідеалізовану модель доаналітичного бачення відношення «Людина-Природа» реаліями взаємовідносин між системами, які виразимо з використанням властивостей, притаманних геометричним формам (рис. 3)[96]. Зокрема, трикутна форма економічної підсистеми підкреслить її руйнівну природу по відношенню до зовнішніх для неї систем, а сам перевернутий трикутник вкаже на нестійкість цієї підсистеми. Суспільна підсистема позначена квадратом, що відображає її стійкішу і неагресивну природу. Круг вибрано для позначення досконалості природи,

[94] Farley J. Ecological economics. A workbook for problem-based learning / J. Farley, J. Ericson, H. Daly. – Washington: Island Press, 2005. – 215 p.
[95] Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Г. Дейлі. – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.
[96] Загвойська Л.Д. Еко-інновації у бізнес стратегіях у контексті екологічної глобалізації // Маркетинг. Менеджмент. Інновації / За ред. д.е.н., проф. Ілляшенка С.М. – Суми: ТД «Папірус», 2010. – С. 398 с.

в якій, за висловом О.О. Богданова "найпростіша з живих клітин, видима лише при тисячократному збільшенні, за складністю і досконалістю організації далеко перевершує все, що вдається організувати людині"[97]. Різна товщина ліній відображає динаміку підсистем.

Рис. 1.1.3. Концептуальна модель екологічної економіки

Знаходженню рівноваги між трьома системами має сприяти перерозподіл впливу між механізмами позитивного і негативного зворотного зв'язку, які існують у них, а також консолідація креативних зусиль суспільства як частини ноосфери, у потугу якої так палко вірив В.І. Вернадський. Вирішення цього завдання вимагає розвитку методології економічної науки, теорії еколого-економічної ефективності, уточнення і впорядкування економічних категорій на засадах холістичного світосприйняття. Проблема врахування вартості природного капіталу, всіх трьох його складових: відновних і невідновних природних ресурсів, а також послуг довкілля, вимагає нового теоретичного підґрунтя та інструментарію, нових механізмів їхньої реалізації.

Таким чином відбувається розширення предметного простору економічної теорії – в новій економічній парадигмі проблематика багатства розглядається вже у трьох вимірах: економічному, соціальному та довкільному[98]. Таке якісне розширення предметного простору потребує глибоких змін теорії і методології економічної науки, які органічно вписуються в контекст постнекласичної науки.

Об'єктом вивчення екологічної економіки можна вважати складну людинорозмірну систему, яка самоорганізується у процесі когерентної та інтерактивної коеволюції з суспільною та природною системами. Відтак предметом екологічної економіки є закони, закономірності, механізми і фо-

[97] Богданов А.А. Там же.
[98] Загвойська Л., Лазор О. Там же.

рми коеволюції цих систем, їхнього співруху та взаємопристосування у просторі і в часі[99].

Розглядаючи економічну діяльність як одну з форм суспільного буття, яку уможливлює і забезпечує глобальна екосистема Землі з її здатністю продукувати природні ресурси та поглинати залишки життєвої та економічної діяльності людини, екологічна економіка спрямовує зусилля на:

- визначення прийнятних, із точки зору потуги екосистеми, розмірів економічної системи;
- досягнення справедливого розподілу природного і рукотворного капіталу всередині і між поколіннями;
- розроблення неринкових механізмів забезпечення ефективного використання обмежених ресурсів.

Такий шлях до балансування процесів задоволення потреб і бажань з урахуванням екологічного і морального імперативів із урахуванням фундаментальних фізичних законів потребує переосмислення предметного простору і понятійно-категоріального апарату, інстру-ментів аналізу та критеріїв оцінки, що, зрештою, відповідає потребам негайної і докорінної зміни філософії і практики господарювання. Понятійний апарат фундаментальної економічної науки має збагатитися новими концепціями, які б адекватно відображали суспільні та довкільні аспекти розширеної проблематики предметного простору екологічної науки. Лише таким чином долається відношення до світу як до реальності, яка має лише інструментальну цінність.

Такі гносеологічні виклики може подолати екологічна наука, яка формується як міждисциплінарна постнекласична наука. Її методологія будується на засадах, які різко відрізняються від постулатів некласичної науки. У своїй методології вона синтезує фундаментальні теоретичні положення, понятійний апарат і науковий інструментарій економічної теорії, фізики, екології, біології та соціології. Описуючи екологічну економіку як представницю постнекласичної науки, *P. Söderbaum*[100] наголошує на таких її прикметних ознаках, як еволюціонізм, урахування цінностей, суб'єктивність, контекстуалізм, холістичність, багатоваріантність причинно-наслідкових зв'язків. Проаналізуємо ці особливості:

- Еволюційність. Насамперед екологічну економіку вирізняє еволюційний підхід, який протиставляється механістичному. Явища, особливо кризові, складні системи аналізуються в їх становлення та розвитку, в осмисленні перерозподілу впливу між латентними механізмами позитивного і негативного зворотних зв'язків, іманентних еколого-економічним системам[101]. Власне таке еволюційне бачення забезпечує глибинне розуміння природи процесів, причин виникнення кризових явищ і, як наслідок, дієвих способів їх подолання, а не маскування, перенесення чи відтермінування.

---

[99] Загвойська Л. Пріоритетні напрямки наукових досліджень екологічної економіки / Л.Загвойська // Науковий вісник НЛТУ України. – Львів: НЛТУ України. – 2005. – Вип. 15.6. – С.136-143.

[100] Söderbaum P. Там же, с. 26-29.

[101] Meadows D. Thinking in systems: a primer. Vermont: Chelsea Green Publishing, 2008. – P.145-165.

- Суб'єктивізм. Космізм Вернадського, його світоглядної позиції, в основі якої покладено уявлення про Космос і людину як «громадянина Світу», пронизує постнекласичну науку. Звісно, об'єктивність вимірювань і надалі відіграватиме свою роль. Проте сучасні надточні вимірювання, особливо у процесах дослідження складних еколого-економічних систем, уже не раз доводили, що довжелезні колонки цифрових даних неадекватно відображають якість реальних процесів. Скажімо, якість води у водоймі можна визначити за видами риб, які в ній водяться, а ґрунтів – за рослинами, які на них ростуть. І така оцінка буде повнішою, ніж будь-які фрагментарні інформаційні зрізи. Застосування нечіткого опису даних і нечіткої логіки[102] приносить цікаві результати у дослідженні різноманітних проблем, де складно досягнути однозначного представлення інформації. Критерій відтворю-ваності експерименту у складних чи унікальних системах просто втрачає сенс.
- Аксіологічність. У класичній науці постулюється нейтральність цінностей. Зрозуміло, що завдання, які постають перед наукою, визначаються суспільно-культурним контекстом, у якому твориться наука, потребами і проблемами суспільства. Проте екологічна економіка робить особливий акцент на дослідженні континууму цінностей[103], вартостей довкілля, які всі учасники процесу природокористування, а в контексті сталого розвитку і майбутні покоління, мають по відношенню до досліджуваного об'єкта.
- Контекстуальність. Універсальні закономірності та регулювання (згадаймо фразу А. Койре про світ, «зв'язаний в одне ціле завдяки ідентичності своїх елементів та одноманітності своїх законів») значною мірою доповнюється і проблематизується питаннями контексту досліджень та унікальності досліджуваних об'єктів. Об'єкти постнекласичної науки унікальні, вони не допускають експериментування, не мають аналогій. Універсальності економіко-математичних моделей легко можна протиставити контекстуальність екологічних чи лісогосподарських досліджень.
- Холізм. Обмеженими і некоректними виглядає принцип редукції у дослідженні складних еволюціонуючих систем. Системи – це наш спосіб дослідження, спрощення реального світу. Від допомагає зрозуміти його, однак воно може бути оманливим.
- Багатоваріантність причинно-наслідкових зв'язків постулюють на основі складної природи еколого-економічних систем, де всі елементи взаємопов'язані і взаємозалежні.

Наведені особливості говорять про те, що в роль сучасної науки потрібно розуміти не як «усезнаючого диктатора» оптимальних рішень, а як сумлінного аналітика, який висвітлює проблему, робить чесний, неупереджений і багатосторонній аналіз ситуації, вивчає можливі сценарії її розви-

[102] Zadeh, L. A. Fuzzy sets / L. A. Zadeh. // Information and Control. –1965. – 8 (3). P. 338–353.
[103] Kant S. Extending boundaries of forest economics / S. Kant // Forest Policy and Economics. – 2003. –№5.– P. 39-56.

тку. Для вирішення проблем алокації ресурсів екологічна економіка радить використовувати профіль впливів проекту, позиційний аналіз[104], звинувачуючи АВВ у монетарному редукціонізмі.

Висновки

Загальноцивілізаційні турбулентні процеси формування глобального інформаційного суспільства сталого розвитку неминуче визначають екологізацію філософсько-наукового світогляду і суспільної практики, зміну домінант суспільного буття в усіх його формах. Удруге за весь період антропогенезу людство переживає глобальну екологічну кризу. Але ця криза не схожа на ту, яка виникла в епоху верхнього палеоліту. Філософи науки бачать витоки сучасної цивілізаційної кризи, всіх її виявів – духовного, екологічного, наукового та економічного – у техноморфному способі мислення, у картезіанському дуалістичному світосприйнятті модель «суб'єкт-об'єкт», яка ще в науці Нового часу витіснила органічно-цілісне, холістичне відношення «Людина-Природа».

Долаючи картезіанський дуалізм і ньютонівський механіцизм, сучасна наука спрямовує зусилля на дослідження еволюціонуючих систем, в яких людина і природа – це рівноцінні і самоцінні начала, а фізичне та психічне – це дві проекції єдиного реального світу, який сама ж людина розщеплює на емпіричну та позаемпіричну (метафізичну і трансцендентну) площини. На таких постулатах формується холістичний світогляд постнекласичної науки, в якому немає місця відношенню домінування та інструменталізму у стосунках із Природою. Суспільство, в якому мудрість замінили розумом, знання – інформацією, цінності – цінами (К. Свасьян) просто приречене на докорінні світоглядні зміни. Навіть «комп'ютеризоване варварство» приречене на неуспіх. Неможливе роздвоєння світу в умовах атомної реальності. Тому самими лише технологічними новаціями, і навіть еко-інноваціями цю кризу не подолати. Необхідна зміна світогляду, переоцінка цінностей, перегляд ролі науки та людських можливостей.

Зміщення домінанти мислення виявляється в усвідомленні унікальності, обмеженості та неможливості знайти заміну якісному природному середовищу. Сучасна наука, зокрема й синергетика, змінює уявлення про еволюцію, затребуваним стає повернення до духовних начал та цінностей. У рамках концептуальної моделі ноосферного знання людство шукає цілісне, інтегративне рішення яке охопить усі аспекти проблеми «Людина-світ»: науковий, філософський, духовний, довкільний, психологічний та етичний.

У цьому руслі розвивається екологічна економіка – міждисциплінарна наука ноосферного знання про філософію господарювання в умовах наповненого світу. Вона докорінно відрізняється від усталених на сьогодні підходів до аналізу ефективності алокації обмежених ресурсів, пропонуючи своє бачення системи «Людина-Природа», своє розуміння ефективності діяльності і цінності ресурсів, неоцінених ринком.

Ноосферне знання, бачення природи як цілісності, яка самоорганізується, закладає підвалини для формування застережних, холістичних підхо-

[104] Söderbaum P. Там же.

дів і методів аналізу ефективності алокаційних рішень, до відповідального формування суспільних інститутів, які регулюють усі суспільні практики з урахуванням нелінійності і незворотності еволюційних процесів, що економіка – це наука, від якої насправді залежить життя на землі.

1.2 Ко-еволюція екологічних, економічних та соціальних систем у форматі сучасних трансофрмацій[*]

Людина є живим організмом, який не може існувати поза довкілля. Проте, на відміну від тварин та рослин, людина володіє думкою, сила якої створила такі явища, як соціальна та економічна системи. Функціонування цих систем докорінно змінило і продовжує змінювати оточуючий світ.

Пристосовуючи до своїх потреб довкілля, і при цьому порушуючи закони Всесвіту, людина настільки сильно вплинула на природні процеси, що сьогодні постає глобальна проблема збереження життя на Землі. До того ж руйнування природних систем, що охопило всі функціональні складові біосфери, наближаючись до межі стійкості екосистем, негативно впливає на суспільні процеси, обмежує можливості подальшого економічного та соціального розвитку. Сучасна фінансова криза є одним з багатьох наслідків негармонійного співіснування людини з оточуючим її природнім середовищем.

Водночас усвідомлення людством результатів своєї життєдіяльності відбувається невиправдано повільно. Часовий лаг, протягом якого з'ясовуються взаємозв'язки екологічних та економічних систем, охоплює останні 50-60 років. Лише у другій половині XX ст. науковцями запропоновані концепції, що дозволяють пояснити причини економічних та екологічних криз та продемонструвати їх єдині гносеологічні корені (концепції біологічного, енергетичного, технічного детермінізму, концепція екологічного песимізму та технологічного оптимізму, теорії «антизростання», «якісного» та «модифікованого» зростання).

Загальновідомо, що найбільшої популярності здобула концепція сталого розвитку. Починаючи з 90-х років XX ст., кількість апологетів цієї теоретичної конструкції, як до речі й противників, у всьому світі неухильно зростало. Певний скептицизм у прийняті концепції, (та, зокрема, визначення її як утопічної) зумовлено тим фактом, що жодна країна світу не наблизилася до стійкого стану, хоча уряди окремих країн декларували та докладали значні зусилля до його досягнення.

Згідно з положеннями зазначеної концепції сталий розвиток передбачає обов'язкове досягнення стійкості в екологічній, економічній та соціальній системах. Якщо визначити усталеність як суспільні відносини, за яких природні ресурси не виснажуються, цілісність екосистем не порушується, матеріальний та соціальний добробут людства постійно

[*] Автор: Зіновчук Н.В.

підтримується, то можна стверджувати, що усталеність – це особливий стан екологічної, економічної та соціальної систем, коли їх цілі розвитку співпадають і знаходяться у зоні перетину всіх трьох систем (рис.1). Слід зазначити, що дотепер ні науковці, ні практики не визначилися стосовно цілей, які можуть знаходитися у зазначеній зоні перетину. Цілями розвитку соціальної системи вважається досягнення соціальної справедливості, збереження культури і мови різних народів. Цілі економічної системи спрямовані на збільшення виробництва товарів та послуг, забезпечення основних потреб людей, подолання бідності. Екологічна система повинна забезпечити генетичну різноманітність, сталість, біологічну продуктивність тощо. Відтак логічним є висновок, що відсутність успіхів у досягненні сталого розвитку зумовлює неузгодженість цілей екологічної, економічної та соціальної політики держав.

Водночас, аналіз сучасних економічних процесів, дає підставити констатувати, що пріоритетною макроекономічною ціллю у більшості країн світу є збільшення обсягів внутрішнього валового продукту, а не структурні трансформації, які дозволяють переорієнтувати попит і пропозицію відповідно до фізичних (природних) обмежень, зумовлених екосистемами. Економічні механізми розподілу, зокрема й фінансових ресурсів, спрямовані на підтримання матеріального статку і соціальних досягнень не всіх суспільних верств, а лише тих соціальних груп, які контролюють ці механізми. Зрозуміло, що у такому форматі функціонування суспільства узгодження цілей економічної, екологічної та соціальної систем є неможливою за своєю суттю.

Рис. 1.2.1. Сталий розвиток екологічної, економічної та соціальної систем
Джерело: адаптовано [Holmberg, Johan. 1992. *Making Development Sustainable: Redefining Institution, Policy, and Economics*. Washington, D.C.: Island Press , P. 25].

Проте, необхідно зауважити, що економічна, екологічна та соціальна системи є самоорганізуючими, їх розвиток здійснюється у багатовекторно-

му просторі у процесі складної і динамічної взаємодії всіх елементів цих систем. На нашу думку, екологічна, економічна і соціальна система є підсистемами вищої за ієрархією системи, яку можна назвати макросистемою. До складу цієї великої системи, окрім екологічної, економічної і соціальної систем, входять ще біосфера та ноосфера (рис.2).

Біосфера є областю активного життя, де живі організми (у тому числі й люди) і середовище їх існування мають бути органічно пов'язаними і взаємодіяти один з одним, утворюючи цілісну систему. У біосфері розміщуються і екологічні, і економічні, і соціальні системи, хоча вона й обмежена у просторі 30-40 км прошарком. Ноосфера є сферою інформаційних потоків, яка на думку М. Н. Лук'янчикова і І. М. Потравного функціонує, ґрунтуючись на морально-етичних началах Духа і Розуму[106].

Рис. 1.2.2. Ієрархія систем у макросистемі
Джерело: власні дослідження.

Означена макросистема не суперечить визначенню системи, запропонованому засновником теорії систем Л. фон Берталанфі. Аргументом є те, що макросистема природно розкладається на підсистеми (соціальну, економічну, екологічну, біосферу та ноосферу). Ці підсистеми з'єднані і функціонують як єдине ціле. Взаємозв'язок між цими підсистемами є функціональним і його можна описати математично. Сама макросистема є підсистемою системи вищого порядку – Всесвіту. Означена макросистема відповідає також необхідній і достатній умові сумісного розгляду систем взагалі, яка вимагає, щоб „принципово конкретні середовища кожної системи належали одній і тій же глобальній сукупності"107. Соціальна,

[106] Лукьянчиков Н. Н., Потравный И. М. Экономика и организация природопользования / Н. Н. Лукьянчиков, И. М. Потравный. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – с. 142.
[107] Карташев В. А. Система систем. Очерки общей теории и методологии / В. А. Карташев. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – с. 345.

економічна, екологічна системи, біосфера, ноосфера належить до однієї великої системи, якою є Всесвіт.

Якщо прокоментувати рис. 2 з позиції ієрархії глобальних просторів, яка визнається дослідниками108, можна стверджувати, що соціальна система міститься в економічній системі, економічна система – в екологічній. Сукупність екологічних систем утворює біосферу, яку по-іншому називають мегаекосистемою, що входить до складу ноосфери як системи найвищого порядку. При цьому слід відзначити: якщо взаємозв'язки між екологічною, економічною та соціальною системами є пізнаваними, а отже підлягають систематизації та інтерпретації, то взаємозв'язки ноосфери з підсистемами нижчого рівня ієрархії є трансцендентними, тобто такими, що знаходяться поки що поза можливостями нашого пізнання. Можемо лише припустити, що ці зв'язки існують у формі інформаційного поля.

Відповідно до засадничих принципів теорії систем можна стверджувати, що між екологічною, економічною і соціальною системами існують постійні прямі і зворотні зв'язки. Зазначені системи не мають чітко визначених меж, які відокремлювали б одну від іншої. Завжди існували й існуватимуть сфери, в яких відбувається їх взаємне накладання, взаємне проникнення та взаємне заперечення. Е. Б. Барб'є та Ф. Хінтербергер, які вивчали залежності між екологічної, економічної та соціальної системами, дійшли висновку, що всі три зазначені системи є нестабільними і між цілями систем існує конфлікт109.

На нашу думку, оскільки неможливо досягнути максимум цілей екологічної, економічної та соціальної систем, важливо знайти таку ціль-пріоритет, яка визначатиме стратегію розвитку суспільства і яка буде об'єднуючою (інтегруючою), взаємопов'язаною і знаходитися у зоні взаємного накладання всіх трьох систем. Дотепер такою ціллю-пріоритетом було задоволення матеріальних і,частково, соціальних потреб людини. Враховуючи зазначене вище та спираючись на положення концепції сталого розвитку, можна стверджувати, що гармонійна ко-еволюція довкілля, економіки та соціальної сфери має бути здійсненна через трансформацію макроекономічних цілей: від економічного зростання до суспільних перетворень, що забезпечують стійкість систем у довгостроковому періоді. Стимулом для таких перетворень має стати свідоме та кероване суспільством формування екологічних потреб людини.

Поява і усвідомлення потреб людини залежить від прийнятих у суспільстві економічних доктрин, ідеологічних орієнтирів, соціальних інститутів. Спираючись на ідеї А. Маслоу, Ж. Годфруа, Ф. Герцберга, А. Алдерфера про розвиток потреб людини, можна стверджувати, що нові потреби виникають, коли: 1) людство досягає певного рівня матеріального та

---

[108] Проблеми й перспективи розвитку геоекономіки/ Л. А. Вірван // Фінанси України. – 2002. – № 9. – С. 111.

[109] Hinterberger, Friedrich. 1994. "Biological, Cultural, and the Economic Evolution and Economy/Ecology Relationship". *Toward Sustainable Development: Concepts, Methods, and Policy.* Edited by C.J.M. van den Berg and Jan van der Straaten. Washington, D.C.: Island Press. – P.59,69.

духовного розвитку; 2) людина, як індивід та як член суспільства, усвідомлює свої потреби. Це твердження є справедливим й для екологічних потреб.

На нашу думку, екологічні потреби з'явилися з 70-80-х років XX ст. та є якісно новим видом потреб людини. Екологічні потреби вбирають в себе ознаки інших потреб, є їх похідними та задовольняються лише тоді, коли забезпечені первинні потреби. Серед екологічних потреб можна виділити: фізіологічні екологічні потреби (потреба в екологічно чистих продуктах харчування, повітрі, воді); потреба в екологічному захисті (потреба у відсутності загрози життю та здоров'ю внаслідок забруднення продуктів харчування, товарів вжитку, довкілля в цілому); соціальні екологічні потреби (потреба в індивідуальному та колективному спілкуванні з природою); потреба у визнанні (декларування екологічних потреб як спосіб підвищення самоповаги, свого іміджу); духовні екологічні потреби (підсвідомо існуюча потреба відчувати себе частиною Всесвіту).

Задоволення екологічних потреб, як індивідів, так і суспільства в цілому, вимагає певного організаційного порядку. Він починається з трансформації екологічних потреб у цілі суспільства. Відомо, що потреба є первиною стосовно цілі. Вибір цілі відбувається як наслідок усвідомлення і формулювання потреби. Потреба є системоутворюючим чинником, а ціль – функціональним чинником.

Оскільки соціальна, економічна та екологічна системи мають свої цілі розвитку, то механізм впливу екологічних потреб як чинника, що сприяє самоорганізації цих та систем у напрямі усталеного розвитку, полягає у: 1) відборі цілей економічної та соціальної систем, які є адекватними до екологічних потреб; 2) відмові від тих цілей, що не відповідають екологічним потребам; 3) формуванні нових цілей відповідно до екологічних потреб. Цілі економічної та соціальної систем, які відповідатимуть екологічним потребам суспільства, поряд з цілями екологічної системи, можна визнати внутрішніми цілями самоорганізації макросистеми, які будуть підтримувати її функціонування або спрямовувати до подальшого розвитку (рис. 3).

Рис.1.2.3. Механізм впливу екологічних потреб на формування цілей суспільства
Джерело: власні дослідження.

Проте, трансформація екологічних потреб у стратегічну ціль суспільства не може відбуватися автоматично. Необхідне створення відповідних або вдосконалення існуючих інституцій, а саме сукупність формальних та неформальних обмежень, що структурують взаємовідносини індивідів в економічній, політичній та соціальній сферах. Іншими словами, законодавчі та нормативні акти, права власності на природні та інші матеріальні ресурси, структура та функції органів влади та управління повинні сприяти появі та формуванню екологічних потреб. На досягнення цієї мети мають бути спрямовані підвищення культури та освіти населення, розвиток колективної та індивідуальної свідомості людей, повернення та підтримка історичних та національних традицій. При цьому процеси, що відбуватимуться у соціальній сфері, мають відігравати провідну роль.

Регулювання, як процес державного впливу на економічну систему з метою формування екологічних потреб, передбачає застосування сукупності адміністративних, економічних та інституціональних інструментів. При виборі інструментів екологічного регулювання доцільно використовувати економічні моделі. Застосування моделей дозволяє науково обґрунтувати заходи екологічної, економічної і соціальної політики та координувати їх у напрямку підвищення суспільного добробуту.

До загальновідомих макроекономічних моделей відносять модель кругових потоків, модель пропозиції та попиту, хрест Кейнса, модель IS-LM, криві Філліпса, Лафера, модель Слоу та інші. Ці моделі використовуються для розкриття можливостей економічного зростання. Визначаючи певні економічні залежності, моделі створюють теоретичну основу для розробки дій уряду щодо підтримання економічного розвитку суспільства.

Мікроекономічні моделі (статистичні та динамічні) також слід розглядати як аналітичний інструмент, що може бути корисним для вибору державних регуляторів. Мікроекономічні моделі демонструють можливості економіки у досягненні ринкової рівноваги та міжчасового розподілу ресурсів. Урядові вдосконалення, здійснені за допомогою регуляторів, обраних із врахуванням мікроекономічних залежностей, можуть бути достатньо результативними.

Проте жодна з названих моделей, характеризуючи макроекономічні залежності в довгостроковому та короткостроковому періодах, не враховує ймовірність виникнення екологічних конфліктів та їх наслідків. Вони не дають відповіді на запитання, як досягти не тільки ринкової ефективності, але й енвайронменталістичних вигод. Крім того, за їх допомогою неможливо дослідити залежність між інтенсивним виробництвом, екологічними проблемами, залежністю галузей та підприємств від джерел постачання різних видів енергії. Тому використання цих моделей у загальноприйнятому вигляді для обґрунтування заходів екологічної політики в країні є достатньо проблематичним.

Концептуально можна виділити декілька підходів щодо вибору моделей, які можна було б застосувати у процесі державного регулювання: 1) пристосувати існуючі моделі до вирішення екологічних проблем; 2) створити новий клас моделей. Перший шлях потребує тестування кожної відомої моделі щодо можливості включення до неї екологічних обмежень та чинників сталого розвитку суспільства. Слід зауважити, що вітчизняними дослідниками пропонується включення відповідної просторової координати і поєднання біофізичних індикаторів стійкості з відповідними вартісними показниками [110].

Однак поява нових змінних може викривити зміст більшості економічних моделей та ускладнити їх розуміння, що стане суттєвим обмеженням у їх використанні для дослідження макроекономічних аспектів екологічної політики. Крім того, в традиційному макроекономічному аналізі використовується довгостроковий (як правило 10 років) та короткостроковий (1 рік) часовий горизонт. Це пов'язано з тим, що вже через декілька десятків років неможливо буде передбачити тенденції у змінах облікових ставок та обсягів витрат капіталу. Водночас, дослідження в рамках макроекономіки навколишнього середовища вимагають інших часових масштабів. Мінімальним часовим інтервалом повинен бути період від 30-40 років (період подвоєння популяцій в екосистемах) до 75 років (період, який використовується для аналізу демографічних змін). Максимальний період макроекономічного аналізу має охоплювати три століття і більше[111].

Проте можна виділити макроекономічну модель, в яку екологічні чинники вписуються достатньо істотно, – модель кругових потоків. За допомогою цієї моделі визначають залежність між сукупними витратами (сукупним попитом), сукупним випуском продукції (сукупною пропозицією) та сукупними доходами. Зазначену модель використовують також для доказу єдності натурально-речових та вартісно-грошових макроекономічних пропорцій; взаємозв'язку та взаємозумовленості сфер та потоків відтворення руху ресурсів, товарів та доходів; необхідності узгодження економічних інтересів виробників та споживачів; рівноваги сукупної пропозиції та сукупного попиту; можливостей уряду розподіляти доходи, здійснювати перерозподіл ресурсів та регулювати рівень економічної діяльності.

Сформульовані залежності дозволяють зробити припущення, що зміна структури сукупного попиту зумовить зміну сукупної пропозиції, тобто відбудуться певні структурні зміни на ринках ресурсів, товарів та доходів. Таке припущення не суперечить традиційному підходу щодо прогнозування розвитку економічних процесів, який передбачає „вивчення зміщення точки рівноваги динамічної системи, зумовленого зміною тих чи інших параметрів моделі"[112]. На нашу думку, зміни повинні розпочатися з

---

[110] Гринів Л. Соціоекологічна функція національної економіки. Перехідна економіка: проблеми теорії і практики: Науковий збірник / За ред. З. Г. Ватаманюка. – Львів: Інтереко, 1999. – с.373.

[111] Page, Talbot. 1991. "Sustainability and the Problem of Valuation". Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability. Edited by Robert Costanza. New York: Columbia University Press. – P.65-66.

[112] Занг В. Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории: Пер. с анг./ В. Б. Занг. – М.: Мир, 1999. – с.5

появи екологічних потреб, які можуть виникати як у споживачів, так і у виробників, а також у органів державної і місцевої влади (табл.1). Екологічні потреби за наявності умов їх задоволення (наприклад, платоспроможності населення) можуть стати попитом і, таким чином, розпочати низку зрушень у кругообігу „сукупний попит – сукупна пропозиція – сукупні доходи”. Збільшення споживчих витрат, наприклад, на екологічно чисті продукти харчування та товари народного споживання зумовить розширення ринку такої продукції, а збільшення виручки від їх реалізації призведе до зростання обсягів їх виробництва. Зростання обсягів виробництва екологічної продукції буде супроводжуватись збільшенням грошових ресурсів, які спрямовуватимуться на придбання саме тих ресурсів, що забезпечуватимуть виробництво екологічно чистих продуктів харчування (наприклад, екологічно чисті земельні ресурси) та збільшенням обсягів придбання цих ресурсів. Певні зрушення відбудуться і в структурі ринку ресурсів. Найбільшим попитом будуть користуватися ті ресурси, що забезпечать виробництво екологічних товарів та послуг.

Таблиця 1.2.1.

Перелік екологічних потреб суспільства

Екологічні потреби в економічній сфері	Екологічні потреби в соціальній сфері
Потреби споживачів	
• екологічно чисті продукти харчування; • екологічно чисті товари народного споживання; • засоби захисту людини у забрудненому довкіллі (фільтри для очищення води, кондиціонери тощо)	• екологічна освіта та виховання; • екологічний інформаційний сервіс (зокрема, оцінка екологічної чистоти товарів та послуг); • заповідники, зоопарки, ботанічні сади, національні парки, рекреаційні зони тощо
Потреби виробників	
• екотехніка (устаткування та обладнання для контролю за забрудненням навколишнього середовища; техніка, яка забезпечує енерго- і ресурсозбереження та повторне використання промислових і побутових відходів; очисне обладнання); • екотехнології (технології захисту, дезактивації та рекультивації грунтів; технології, які забезпечують зниження ресурсо- та енергомісткості продукції; технології рециклювання промислових і побутових відходів; технології виробництва екологічно чистих продуктів харчування, споживчих товарів, сировини); • нові види сировинних та енергетичних ресурсів; • екологічні послуги (очищення забруднених грунтів та води; видалення відходів та відведення стічних вод; реклама екологічної продукції та товарів; екологічне маркування товарів)	• загальнофахова екологічна освіта; • професійно-орієнтовна екологічна освіта; • екологічний інформаційний сервіс (оцінка екологічних впливів виробництва на довкілля, екологічна паспортизація виробничих процесів та товарів, видавництво екологічної літератури, розповсюдження екологічної інформації в друкованому вигляді); • екологічний консалтинг (консультації щодо запровадження екологічного менеджменту на підприємстві, проведення сертифікації та екологічного маркування виробленої продукції, застосування міжнародних і вітчизняних екологічних стандартів); • екологічний аудит (перевірка та оцінка відповідності виробництва екологічним стандартам)

Продовження табл. 1.2.1

Потреби органів державної та місцевої влади	
• екотехніка (устаткування та обладнання, яке забезпечує моніторинг природного навколишнього середовища; техніка, яка забезпечує енерго- і ресурсозбереження та повторне використання промислових і побутових відходів; очисне обладнання); • екотехнології (технології захисту, дезактивації та рекультивації грунтів; технології, які забезпечують зниження ресурсо- та енергомісткості продукції; технології рециклювання промислових і побутових відходів); • екологічні послуги (очищення забруднених грунтів та води; видалення відходів та відведення стічних вод; озеленення та лісонасадження, благоустрій доріг, міських природних парків; проведення постійного моніторингу)	• професійно-орієнтовна екологічна освіта; • організація формальної екологічної освіти (у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, закладах позашкільної освіти, професійно-технічних училищах); • організація неформальної екологічної освіти через ЗМІ (радіо, телебачення, газети, журнали, реклама), заклади культури, охорони здоров'я, туризм тощо; • екологічний інформаційний сервіс (створення інформаційної бази про стан та динаміку змін природного навколишнього середовища; аналіз об'єктів, причин та наслідків порушень екологічного благополуччя територій; оцінка стійкості екологічних систем та ефективності природоохоронних заходів)

Джерело: власні дослідження

Проте немає гарантії, що зміни на ринку природних ресурсів будуть відбуватися саме в такому напрямі автоматично. Тому потрібно здійснювати певний корегуючий вплив на попит підприємств у виробничих ресурсах та попит домогосподарств. Для того щоб такі зміни відбулися, необхідні чинники, які б відіграли роль атракторів у самоорганізуючій системі, якою є економічна система. На нашу думку, функцію щодо здійснення впливу на попит та пропозицію потрібно взяти на себе державі. Вона може ініціювати, а в разі необхідності підтримувати та впливати на процес структурних зрушень у сукупному попиті та сукупній пропозиції. Використовуючи адміністративні, фінансово-економічні, інституціональні регулятори, держава може надати початковий стимул для виникнення екологічних потреб суспільства і допомогти створити умови для їх трансформації у попит.

У зв'язку з цим важливим є питання, які саме державні регулятори або їх сукупність будуть найбільш спроможні забезпечити зміну попиту. На нашу думку, державні регуляторні дії мають бути спрямовані, насамперед, на розвиток екологічної свідомості суспільства. Для доказу цієї тези слушним є аргументування з позицій синергетики, яке полягає у тому, що: 1) ніякі зовнішні зміни не зможуть достатньо вплинути на суспільство, якщо воно не готове до сприйняття таких змін; 2) економічний розвиток не

може визначатися лише економічними чинниками, тому що він залежить від взаємодії природних, економічних та соціальних змінних.

Відомо, що інституції є визначальними чинниками довготермінового функціонування економіки, а структури соціальних інститутів мають не менший вплив на економічний розвиток, ніж інфляція[113]. Тому логічними будуть урядові дії, що розпочнуть проведення інституціональних змін, а саме: підвищення рівня екологічної свідомості суспільства, надання екологічних знань, формування такої національної риси як піклування про стан особистого здоров'я та чистоту довкілля. Для забезпечення означених інституціональних змін державні регуляторні дії мають спрямовуватися на:

- надання об'єктивної і повної інформації про стан довкілля в цілому по країні та кожному регіону окремо;
- створення єдиної прозорої моніторингової мережі, через яку надходитиме, аналізуватиметься та систематизуватиметься вся інформація щодо якісних параметрів стану довкілля та використання природних ресурсів;
- введення телевізійних та телекомунікаційних інформаційних випусків щодо стану довкілля в країні та в регіонах;
- розгортання через ЗМІ пропаганди таких способів життя та підприємницької діяльності, які не завдають шкоди довкіллю, а сприяють його очищенню та збереженню;
- введення курсу „Екологія" як обов'язкового для вивчення в закладах загальної освіти, середніх професійних та вищих навчальних закладах країни;
- підтримання підприємницької діяльності, що забезпечуватиме збереження довкілля.

Щодо останнього пункту, то він має особливе значення. Приватний бізнес, що активно лобіює свої інтереси, завжди підтримує державні регуляторні дії, якщо вигоди від зміни інституціональних обмежень перевищуватимуть вигоди, які отримуються за існуючих офіційних та неофіційних обмежень. Тому створення нових ніш для підприємницької діяльності обов'язково сприятиме успіху урядових вдосконалень.

Крім адміністративних регуляторів, уряду слід використовувати й економічні та фінансові інструменти. Одним із варіантів є підвищення сукупного попиту завдяки збільшенню державних видатків, зниженню податків, зростанню пропозиції грошей. Наприклад для того, щоб збільшити екологічний попит, уряду потрібно: збільшити державні видатки на екологічно чисті продукти харчування, екологобезпечні товари народного споживання та екологічні послуги; зменшити податки підприємствам, які випускають екологічну продукцію та надають екологічні послуги; надавати безвідсоткові чи пільгові кредити підприємствам, які випускають екологобезпечні товари. Наведені вище прогнози є лише ситуаційними випадками, що ілюструють можливості моделі кругових потоків. Ланцюг змін попиту і пропо-

[113] Ibid., с.303

зицій може бути продовжений у розрізах: а) галузей; б) видів природних ресурсів; в) ринків товарів та послуг; г) фінансових інструментів.

Таким чином, зв'язки між екологічною, економічною та соціальною системами, що були створені у процесі еволюції суспільного розвитку, є недосконалими. До чинників, що унеможливлюють гармонійну ко-еволюцію зазначених систем, можна віднести неусвідомленість людством конфліктного характеру взаємозв'язків цих систем. Вирішення даної проблеми залежить від зміни цілі стратегічного розвитку суспільства. Сучасна стратегічна ціль має полягати у формуванні та задоволенні екологічних потреб суспільства. Розвиток соціальних відносин у подальшій ко-еволюції суспільства і природи має бути визнаним пріоритетним.

*1.3 Сталий розвиток – гармонія природи та суспільства**

На початку XXI століття в багатьох сферах світового розвитку поглибились кризовові явища. Така ситуація поставила людство перед необхідністю формування нового світогляду, обгрунтування нових цінностей, морально-етичних критеріїв та корекції цілей і пріоритетів. Найбільш прийнятною метою в найближчому майбутньому є сталий розвиток людства. Концепція сталого розвитку може запропонувати новий підхід до проблем світоустрою. Він передбачає суттєві зміни у всіх сферах суспільного життя. У зв'язку з переходом до сталого розвитку перед політичною системою постають нові непрості цілі й завдання, які потребують певної трансформації цієї системи. Так, сталий розивиток висуває на порядок денний питання про цивілізований діалог між природою та суспільством.

Україна є однією з найбільш багатих країн світу на природні ресурсі. Однак їх використання в національній економіці є вкрай нераціональним. Розширення використання власних мінеральних ресурсів, особливо надмірне експортування сировини і продукції з неї з низьким рівнем доданої вартості викликають для України не тільки негативні економічні наслідки, а й екологічні, зокрема забруднюється навколишнє середовище, посилюється деградація земель, зростають техногенні загрози. У сукупності з кліматичними змінами і загрозами вони суттєво впливають на вибір державних рішень стосовно забезпечення ефективного сталого економічного розвитку країни. Ці рішення можуть базуватися лише на ефективному екологобезпечному сільськогосподарському землекористуванні.

Сьогоднішнє реформування виробничих (економічних) відносин в аграрному секторі не повною мірою торкається природокористування і охорони навколишнього середовища, а в екологічному регулюванні застосування ринково орієнтованих економічних методів господарювання є недостатнім. Проблема екологізації агропромислового виробництва значною мірою залишається предметом теоретичних досліджень. Постійне списання

* Автори: І.О. Іртищева, О.М. Потапенко

боргів сільськогосподарських і агропромислових підприємств, певна їх відокремленість від загальної системи екологічних платежів призвели до утилітарного ставлення до агроприродних ресурсів і погіршення асиміляційних властивостей природного середовища. Все це послужило причиною порушення рівноваги між природою і суспільством.

Викликає занепокоєння якісна сторона земельної реформи в Україні, яка залишається поза увагою. Більше того, очевидного соціального, економічного та екологічного прогресу у розвитку земельних відносинах не досягнуто. Про це свідчить, той факт, що на селі понад 90% сільського населення проживає за межею бідності; продуктивність використання сільськогосподарських земель у розрахунку на кожного жителя України в 6 разів нижча за аналогічний показник в країнах Західної Європи; деградація земель посилюється і в окремих регіонах набуває загрозливого характеру при тому, що агроохоронні заходи зведені нанівець.

Стратегічним напрямом виходу з кризи, що склалася в системі природокористування, на глобальному рівні визнано перехід до принципів збалансованого розвитку (англійською – *sustainable development).* Однією з пріоритетних домінант збалансованого розвитку сьогодні вважається екологізація економіки. Під цим поняттям пропонується розуміти посилення екологічної спрямованості економічних систем у процесі їх трансформації, що проявляється у становленні нової економіко-екологічної свідомості та культури, екологічної відповідальності, в утвердженні сучасних екологічних цінностей, формуванні відповідної нормативно-правової та інституційної бази, спрямованої на суспільний контроль за системою зв'язків у тріаді "людина – економіка – екологія", застосування санкцій і стимулів щодо регулювання впливу господарських систем на стан природного середовища[115].

Важливим елементом сталого землекористування, безумовно, є становлення земельного ринку. Вирішувати питання необхідно за рахунок формування інституціонально-правової бази регулювання земельних відносин з урахуванням поліфункціональності використання земельних ресурсів[116].

Сучасний міжнародний досвід свідчить про посилення впливу держави на ринок земель, який проявляється в застосуванні низки економічних важелів, які сприяють концентрації земель, особливо сільськогосподарських, формуванню сталих землеволодінь та землекористувань. У жодній країні світу не існує абсолютно вільного земельного ринку і необмеженого права приватної власності на землю, безконтрольних операцій з її обороту.

У США та багатьох інших зарубіжних країнах існують законодавчі визначення понять, пов’язаних із земельними питаннями і сільгосппрацівниками. Так, ст. 101(17)11 Зведеного (уніфікованого) Комерційного кодексу США (Uniform Comercial Code, U.C.C.) зазначає, що фермер – це особа, яка

[115] Кульчицький Я. В. Екологізація економічних систем у контексті пост-індустріального парадигмального дискурсу та економічної компаративістики / Кульчицький Я. В. // Регіональна економіка. – 2008. – № 1. – С. 77-84.

[116] Шашула Л.О. Стале землекористування: проблемні питання / Л.О. Шашула // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: матеріали другої наук.-практ. конф., 23–24 верес. 2010 р., Бахчисарай / НДІ сталого розвитку та природокористування. – Сімферополь: ПП «Підприємство Фенікс», 2010. – С. 159-162.

постійно здійснює фермерську діяльність, тобто «роботу на фермі, обробіток землі, роботу чи вирощування сільськогосподарських культур, птиці чи тваринницької продукції у якомусь обробленому вигляді». У американському законодавстві селяни (фермери) відокремлюються від інших суб'єктів землекористування і з огляду на аграрну (сільськогосподарську) структуру тих організаційних форм, у яких здійснюється їх трудова діяльність. Це дає можливість вести мову і про фермерські юридичні особи (за певних обставин). При цьому враховується тісна інтеграція між сільськогосподарською діяльністю фермерів та їх бізнесом. Зокрема, щоб вважатися сімейною фермою, необхідно більшу частину своїх прибутків отримувати від сільського господарства. Регламентація селянської (фермерської) діяльності, як і всього сільського господарства, у США на фермерському рівні здійснюється не стільки загальним цивільним комерційним законодавством, як, на його основі, широкою, спеціалізованою групою законодавства (понад 2000 спеціальних законів) сільськогосподарського (переважно – земельного) змісту. Це – титул 7 «Agriculture» систематизованого Зібрання законів США (The Code of the Laws of the United States of America).

Особливо слід наголосити на тому, що в американському законодавстві поняття земель переважно асоціюється з сільським господарством, і землі, як природний фактор, відрізняються від речових об’єктів власності у цивілістичному аспекті. В США функціональні ознаки землі стають самостійною правовою категорією, відмінною від цивільного права.

Хоча основними принципами політики Європейського Союзу стосовно власності на землю, зокрема і на землі сільгосппризначення, є забезпечення права на вільний рух капіталу, на відкриття та ведення приватного бізнесу та відсутність дискримінації (ст. 1 ч. 1 Директиви 88/361/ЄС), однак у багатьох країнах Західної Європи встановлено певні обмеження на розпорядження ріллею.

Економічний устрій, який склався на сьогодні в Німеччині, звичайно називають соціальним ринковим господарством. Основними його засадами є: приватна власність на засоби виробництва при посиленій юридичній відповідальності власників за використання капіталу; вільна конкуренція та відкритість ринку з державним впливом; забезпечення стабільної валюти та стабільності господарської політики; підтримка інтеграційних процесів в економіці як у країні, так і в межах ЄС; система соціального захисту населення від негативного впливу ринку.

Про питання приватизації йдеться в Законі «Про структурну адаптацію сільського господарства до соціальної та економічної ринкової економіки в НДР». В ньому зазначено, що приватна власність на землю та виробництво будуть відновлені. В цьому ж законі наголошується на основному завданні - перетворенні сільськогосподарських підприємств Східного регіону Німеччини на такі господарські форми, які відповідають її законам.

Основні положення цього Закону такі: повна гарантія власності; рівні можливості для всіх форм власності в процесі конкуренції; створення засад для виробництва конкурентоздатних сільськогосподарських підприємств; пільгові кредити для підтримки товаровиробників; визначення заходів сти-

мулювання експорту східнонімецької продукції; видача субсидій на закупівлю сільськогосподарської продукції.

Земельний ринок у Німеччині характеризується високим ступенем правової регламентації земельних відносин щодо трансакцій із земельними ділянками. Вони зорієнтовані законодавством на концентрацію сільськогосподарського землеволодіння, оптимізацію розмірів сільськогосподарських підприємств, передусім сімейних селянських господарств. Закріплений законом дозвіл визнається єдиною правовою основою для відчуження земельної ділянки й укладення відповідного договору. Дозвіл на відчуження земельної ділянки видає місцевий орган державної влади, яким є сільськогосподарський орган чи адміністративні органи районів. Відмова у видачі дозволу можлива лише на основі закону в трьох випадках:

- купівля-продаж земельної ділянки пов'язані з "нездоровим перерозподілом землі";
- відчуження земельної ділянки призведе до її "безгосподарського зменшення" або подрібнення;
- коли договірна ціна знаходиться у "грубій диспропорції" з вартістю ділянки.

"Нездоровим перерозподілом землі" при переході права власності в Німеччині вважається угода на відчуження сільськогосподарських земель залежно від того, хто є покупцем земельної ділянки – фермер чи особа, яка не пов'язана з підприємницькою діяльністю у галузі сільського господарства. Договори купівлі-продажу, в результаті яких сімейне селянське господарство втрачає самостійність і площа його сільськогосподарських угідь після відчуження земельної ділянки становить менше 1 га, вважаються земельними органами такими, що призводять до "безгосподарського зменшення".

При розв'язанні питання наявності чи відсутності "грубої диспропорції" між виплачуваним за земельну ділянку еквівалентом та її дійсною вартістю за основу приймається реальна ринкова ціна земельної ділянки, яка використовується для сільськогосподарських цілей. "Грубою диспропорцією" вважається різниця у понад 50% між покупною ціною і ринковою вартістю ділянки.

Згідно із законодавством Німеччини покупець не стає автоматично власником земельної ділянки у момент підписання договору купівлі-продажу, а одержує ці права тільки тоді, коли буде здійснена державна реєстрація прав на нерухоме майно. Всі угоди на передачу прав власності між фізичними особами обкладаються податком на передачу нерухомості у розмірі двох відсотків суми угоди.

Доречно зазначити, що в Німеччині широко практикується оренда сільськогосподарських земель із подальшим їх викупом. Як правило, застосовується довгострокова оренда – 10 років і більше.

У французькому земельному праві набули найбільшого поширення два основних способи використання земель: прямий, коли земля сільського-

сподарського призначення оброблюється її власником, і непрямий, коли обробка землі здійснюється особою, яка орендує господарство в одного або кількох власників, протягом останнього століття половина сільськогосподарських площ оброблялася методом прямого ведення господарства. У сільському господарстві Франції певне місце посідають групові форми ведення господарства. Розвиток групових форм пов'язаний з поглибленням процесів його спеціалізації та концентрації. Головне місце серед них посідають кооперативи.

Аграрні та земельні правовідносини у Франції регулюються Аграрним кодексом, який закріплює існування різних форм власності у сільському господарстві, наявність різноманітних форм управління сільськогосподарськими підприємствами, розвиток орендних відносин, орієнтацію на великі фермерські господарства.

У полі зору держави знаходиться й земельна політика Франції. Вона спрямована передусім на вдосконалення аграрної структури, перерозподіл землі та регулювання ринку сільськогосподарських земель. Роль держави в регулюванні земельного обороту посилюється через спеціальне аграрне законодавство, яке обмежує правомочність власника землі щодо розпорядження земельними ділянками. В результаті втручання некомерційної корпорації САФФЕР, що контролюється державою, у процес перерозподілу землі формується не вільний, а контрольований і досить жорстко обмежений земельний ринок. Якщо власник земельної ділянки має намір розширити чи поділити свою сільськогосподарську земельну ділянку, він зобов'язаний одержати відповідний дозвіл спеціального адміністративного комітету. Такий дозвіл потрібний для надання законної сили угодам із продажу чи оренди сільськогосподарських земель, а також для одержання відповідних благ від системи соціального страхування у сільському господарстві.

Передача права власності на земельну ділянку оформляється офіційним документом – купчою, яку готує нотаріус з обов'язковим дотриманням таких вимог:

- купча має бути завірена нотаріусом (вказуються імена сторін продавця і покупця, а також нотаріуса, що посвідчує договір купівлі-продажу земельної ділянки);
- у купчій містяться правова характеристика нерухомого майна, яке відчужується, а також усі зміни правового титулу;
- зазначаються місце і дата укладення купчої та факт ознайомлення із її змістом обох сторін угоди.

Усі угоди із земельними ділянками підлягають державній реєстрації. Установою, що відповідає за ведення публічного реєстру нерухомості, є місцева контора земельного кадастру.

Серед західноєвропейських країн найбільш показовою у справі державного впливу на ринковий оборот сільськогосподарських земель є Норвегія. Мета державного контролю й регулювання ринку земель у цій країні – це захист сільськогосподарських земель і створення умов для ефек-

тивного їх використання. Повноваження на видачу дозволів щодо трансакцій із земельними ділянками надані Міністерству сільського господарства та іншим компетентним органам державного управління. Причиною відмови у видачі ліцензії на придбання земельної ділянки може бути відчуження її з метою спекуляції або концентрація великої кількості землі в руках покупця. Обмеження земельного обороту ґрунтуються на тому, що дозвіл на купівлю земельних ділянок сільськогосподарського призначення видається тільки особам, які мають професіональну кваліфікацію у галузі сільського господарства, згодні проживати на території даного підприємства і вести своїми силами господарство.

При розв'язанні питання видачі дозволу на придбання земельної ділянки відповідно до законодавства має враховуватися працездатність покупця земельної ділянки. Слід зазначити, що Норвегія порівняно з іншими країнами західноєвропейського регіону здійснює найжорсткішу політику державного контролю земельного ринку. Очевидно, однією з причин цього є те, що в ній лише 3% усіх земельних площ придатні для сільськогосподарського виробництва.

Дозвільний порядок відчуження земель сільськогосподарського призначення здавна існує також в Австрії. Відповідно до законодавства цієї країни його дія спрямована на ефективне використання сільськогосподарських земель і боротьбу зі спекулятивними угодами в сфері земельного обороту.

Відмова у видачі дозволу на придбання земельної ділянки має бути вмотивованою й опиратися тільки на обмеження, передбачені законом, а саме:

- концентрація земельних площ понад установлену граничну норму в руках окремих сільськогосподарських підприємств;
- зміна цільового призначення сільськогосподарських земель;
- придбання земельної ділянки із спекулятивною метою;
- значне перевищення ринкової вартості земельної ділянки;
- безпідставне порушення вигідної аграрної структури, яка сформувалася у результаті земельної реформи;
- подрібнення земельної ділянки при переході права власності від одного суб'єкта до іншого.

Видача дозволу на трансакцію із землею чи відмова в ньому здійснюється районною комісією із земельного обороту, головою якої є професійний суддя або державний службовець федеральної землі. Всі дії комісії регламентовані федеральним Законом Австрії "Про оборот земельних ділянок".

Багатосекторне сільське господарство Польщі є, в основному, індивідуальним. Держава стимулює розвиток індивідуального сільського господарства прийняттям низки нормативних актів – головним чином, законів. Серед них слід звернути увагу на Закони «Про зміни в Цивільному кодексі», «Про зміни в Цивільному процесуальному кодексі», «Про захист сільського госпо-

дарства та лісних угідь», «Про зведення до одного місця земельних наділів», «Про поземельні книги та іпотеку»,«Про Кооперативне право».

Ці нормативні акти закріплюють досягнення продовольчої незалежності шляхом збільшення експорту, зменшення імпорту в кількісному асортименті, отримання позитивного сальдо торгівлі сільського господарства, динамічного та ефективного розвитку сільського господарства країни, стабілізації темпів його зростання, зменшення витрат та збитків. Держава забезпечує себе продовольчими товарами, водночас покращується харчування населення.

Привертає до себе увагу напрям формування ринку сільськогосподарських земель у сусідній із нами Польщі, де законодавчо були суттєво обмежені адміністративно-правові інструменти регулювання земельного ринку як у приватному, так і в державному секторі сільського господарства. Через системи економічної та законодавчої підтримки громадян, що виявили бажання купувати й орендувати землю, держава стимулює ринковий оборот земель. Спеціально створене з цією метою Агентство сільськогосподарської власності державної казни (АВРСП) здійснює викуп у селянських господарств земель і нерухомості й продає їх перспективним господарствам. За договором купівлі-продажу чи договором оренди Агентство також передає землі господарським переселенцям –малоземельним селянам, молодим селянам, які бажають створити велике господарство, колишнім працівникам державних підприємств. Пріоритет для придбання сільськогосподарських земель надається покупцям, що мають кваліфікацію для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Польське законодавство віддає перевагу економічним інструментам регулювання земельних відносин, які інтенсифікують ринок земель. Цікавим є законодавчий механізм розрахунку за землю, придбану згідно з договором купівлі-продажу. Перший внесок покупця при укладанні договору становить лише 20%, а решта вартості земельної ділянки сплачується кожні півроку. Причому покупець, що придбаває земельну ділянку з метою організації нового господарства, виплачує її вартість протягом 30 років. Якщо ж він бажає розширити своє господарство, то строк виплати скорочується до 20 років. Такі пільги сприяють активізації чинників, які беруть участь у формуванні цивілізованого ринкового обороту сільськогосподарських земель.

Розвиток земельних відносин Угорщини в напрямі формування ринку сільськогосподарських земель опирається на Закон "Про податок за землю", яким установлено ряд пільг щодо оподаткування земель, а також диференційоване оподаткування залежно від суми річного доходу селян, що займаються сільськогосподарською діяльністю.

Цим самим проявляється інтерес до землі як об'єкта ринку. В Угорщині, як і в інших східноєвропейських країнах, існують певні обмеження на купівлю-продаж землі. Це зумовлено передусім наданням пріоритетного права на купівлю земельної ділянки тим громадянам, які пов'язані з сільськогосподарською діяльністю і здатні забезпечити збереження і підвищення родючості ґрунтів та охорону земель.

В останні роки у Великій Британії спостерігається тенденція поєднання аграрного сектора з промисловим капіталом; створюються великі формування агропромислового комплексу; практикуються концентрації виробництва окремих продовольчих товарів.

Забезпечення та гарантії володіння землею, контроль за рентою і компенсаційні умови регулюються Актом про сільськогосподарське землеволодіння, прийнятим у 1990 році. У розвитку аграрних відносин у Великій Британії беруть участь фермери, землевласники, наймані працівники. Найчастіше британська ферма являє собою сімейний бізнес. Фермери об'єднуються в кооперативи. В цій країні кооперація здійснюється в таких основних формах:

- кредитні кооперативно-державні системи, представлені традиційними кооперативами по збуту та переробці сільськогосподарської продукції і постачання господарствам засобів виробництва;
- великі кооперативні об'єднання універсального характеру;
- кооперативні об'єднання на основі верти кальної та горизонтальної інтеграції, які мають національне регіональне значення;
- виробничі кооперативи на основі партнерства (товариства).

В Італії державне регулювання земельних відносин (точніше – втручання, адже Конституція Італії використовує саме цей термін) можливе щодо розмірів земельних ділянок, режиму використання сільськогосподарських земель, їх поліпшення та перетворення, а також надання допомоги дрібним та середнім землевласникам.

В Болгарії згідно Закону «Про власність та використання сільськогосподарської землі» у ст. 5 наголошується, що власник або користувач земельної ділянки, яка не використовується на протязі 3 років, виплачує громаді податок у розмірі вартості середнього врожаю з одиниці площі для відповідного району. Ще одним цікавим досвідом стало повернення земельних ділянок або грошове відшкодування втрат власникам земельних ділянок, що втратили їх у 1946 році (ст. 10).

В даний час земельне право і чинне законодавство Російської Федерації націлені на розвиток вільній ринковій економічній системі, що припускає глибоке реформування політичних, економічних і правових відносин в земельному праві. Задача земельного права і чинного російського законодавства – формування нових правових норм і нових правових і законодавчих інститутів для функціонування ринкових відносин. У загальній характеристиці норм земельного права і законодавства слід зазначити значне зростання ролі норм земельного права і законодавства, які набувають все більше значення в регулюванні відносин сільськогосподарської власності і перш за все право власності на землю, купівля, продаж, оренда земельних ділянок, охорона земель в Російській Федерації і ін.

Серед земельних норм вийшли на перший план норми про право власності на землю, володіння, користування і розпорядження землею, оренди землі, застави, норми, регулюючі правомочність суб'єктів земельних відносин, що стосуються їх земельних ділянок. Земельне законодавство регулює

відносини по використанню і охороні земель в Російській Федерації як основи життя і діяльності народів, що проживають на відповідній території (земельні відносини).

Формування ринку сільськогосподарських земель у Російській Федерації регулюється певною мірою Законом "Про оборот земель сільськогосподарського призначення", яким передбачено, що земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть продаватися вільно тільки для виробництва сільськогосподарської продукції при дотриманні обмежень, установлених Земельним кодексом Російської Федерації, іншими федеральними законами суб'єктів Федерації. Земельні ділянки можуть продаватися за ціною, не нижчою за кадастрову, а там, де вона не визначена, – не нижче від нормативної.

Відповідно до згаданого закону трансакції із земельними ділянками сільськогосподарського призначення передбачають дозвільний порядок. Для здійснення акта купівлі-продажу сільськогосподарської нерухомості, у тому числі земельної ділянки, потрібно одержати дозвіл виконавчої влади суб'єкта Російської Федерації. При цьому надається право пріоритетного викупу земельної ділянки місцевим господарствам. Якщо сільськогосподарська організація чи селянське господарство має намір продати сільськогосподарську ділянку земель, то господарство, яке розташоване в цьому районі, має пріоритетне право на її придбання за умов наявності у нього фінансових і кадрових ресурсів для обробітку ділянки. Надаючи пріоритет у викупі, законодавство одночасно накладає обмеження щодо розпорядження придбаними за таких умов земельними ділянками. Законом встановлюється мораторій на перепродаж цих земельних ділянок строком на п'ять років. Право пріоритетного викупу запропонованих до продажу сільськогосподарських земель надано законом і для органів місцевого самоврядування у разі, якщо ціна, вказана в договорі купівлі-продажу, штучно занижена. Викуплена за таких умов земельна ділянка передається до фонду перерозподілу земель.

Земельні відносини в Ізраїлі регулюються Основним законом «Про земельне володіння». Якщо звернутися до етапів становлення земельного сектора в Ізраїлі, то передусім слід зазначити, що першими почали викуповувати землі в Палестині євреї з Росії за кошти, які були зібрані серед єврейської частини населення країни. Куплені землі не мали персональної належності (їх купували для сімей переселенців, які оселилися групами – кібуцами), у зв’язку з чим був створений Єврейський національний фонд, до якого перейшли усі кредити, куплені землі та всі наступні надходження. Єврейський національний фонд діє на основі статуту, відповідно до якого землі, куплені на об'єднані кошти фонду, є невід’ємною власністю цього єврейського народу, невід'ємною частиною держави.

Все наведене свідчить про те, що аграрне законодавство зарубіжних країн має ряд суттєвих відмінностей порівняно з аграрним законодавством України. Великого поширення в світі набули інститути неподільності сільськогосподарських земель, недопущення їх надмірної експлуатації, принципи придбання права власності на землю за давністю їх володіння або ко-

ристування. Гарантії та захист прав приватної власності на землю здійснюється в зарубіжному законодавстві через установлення складних процедур її відчуження. Важливого значення надає законодавство та право цих країн участі держави в здійсненні аграрних реформ.

В нашій державі поки що не створені умови для вільного ринкового обороту сільськогосподарських земель, навіть у законодавчому плані. У зв'язку з цим доцільно було б звернутися до світового досвіду країн із цивілізованою ринковою економікою, в тому числі й стосовно ринку сільськогосподарських земель. Доцільно відзначити, що у більшості держав з так званим вільним оборотом земель існує дозвільна система на відчуження сільськогосподарських земель.

У правових системах зарубіжних країн земельне право як самостійна галузь, як правило, не виділяється, а земельні відносини регулюються нормами цивільного, адміністративного права, або спеціальними законами, присвяченими окремим видам земельних відносин (земельній оренді, земельному обороту і т.д.), а також законами про аграрні і земельні реформи. Початкові положення регулювання земельних відносин закріплені в конституціях зарубіжних країн.

Цікаво, що для країн Західної Європи характерним є не стільки внутрішнє державне регулювання земельних відносин, скільки регулювання на рівні Європейського Союзу. Єдина аграрна політика країн ЄС стосувалася перш за все регулювання експорту та імпорту. Передбачено, наприклад, стягнення спеціальних платежів при імпорті в країни ЄС зернових культур; введена система імпортних та експортних ліцензій на торгівлю яловичиною, зерновими, молоком та молочними продуктами за межі ЄС; передбачена виплата різниці між світовими цінами та цінами Союзу. Більш високі ціни порівняно зі світовими встановлюються з метою підтримки своїх товаровиробників, але це стало обтяжливим для бюджету ЄС та окремих його членів. Тому нещодавно переглянуто сільськогосподарську політику Союзу. З метою зменшення дотації аграрному сектору та припинення зросту бюджетних коштів на дотації сільськогосподарським товаровиробникам були змінені квоти на окремі види продукції, введені фінансові санкції за перевиробництво деяких продуктів тощо.

Європейська інтеграція є пріоритетом міжнародної діяльності уряду України, який планує вживати усіх необхідних заходів, що дозволили б перейти від декларативності до конкретних кроків, які виведуть взаємини з ЄС на рівень перспективи членства. Зважаючи на це, відповідальним елементом євроінтеграційних спрямувань України має стати розробка та впровадження стратегії адаптації законодавства щодо використання та охорони земельних ресурсів, адже саме у цьому розділі права відносини власності тісно переплітаються з економічною та екологічною політикою, питаннями оподаткування та місцевого розвитку, а також багатьма іншими сферами суспільних відносин.

Одним із найбільш ефективних шляхів використання можливостей розширення ЄС для України є інтенсифікація роботи у напрямі адаптації національного законодавства, норм і стандартів до відповідних норм ЄС.

Європейський Союз неодноразово підтверджував свою готовність продовжувати співробітництво і підтримку України у процесі адаптації законодавства. В той же час, більшість питань, пов'язаних із удосконаленням земельного законодавства у контексті європейської інтеграції, і дотепер залишаються дослідженими недостатньою мірою.

За таких умов, враховуючи суттєву інтенсифікацію діалогу Україна – ЄС, важливим завданням стає окреслення таких напрямів подальшого розвитку вітчизняної земельної політики, за яких управління у сфері використання та охорони земельних ресурсів буде найбільшою мірою відповідати цілям і завданням, які ставлять перед своїми урядами країни-члени ЄС.

Необхідно чітко усвідомлювати, що у зазначеному контексті до числа пріоритетів діяльності державних органів земельних ресурсів України після завершення земельної реформи буде віднесено:

- розвиток громадянського суспільства, захист прав людини і забезпечення соціальної справедливості у сфері земельних відносин;
- запровадження планування використання земель;
- удосконалення земельного адміністрування і управління (в тому числі дотримання тендерної рівності);
- сприяння скороченню бідності на селі;
- збереження навколишнього середовища та формування сталого землекористування;
- сприяння аграрному розвитку;
- сприяння становленню місцевого самоврядування і децентралізації управління;
- удосконалення земельного оподатковування;
- забезпечення рівних прав для усіх громадян країн-членів ЄС у сфері землеволодіння та землекористування.

Згідно із положенням Закону України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу", адаптація національного законодавства є планомірним процесом, що включає декілька послідовних етапів, на кожному з яких повинен досягатися певний ступінь його відповідності до вимог Європейського Союзу.

Аналізуючи засади земельної політики ЄС, слід, перш за все, чітко виділити завдання, які ставлять перед собою країни-члени Союзу в процесі регулювання земельних відносин, дослідити понятійний апарат та організаційно-правові механізми, якими вони користуються для вирішення поставлених завдань.

Варто мати на увазі, що серед актів законодавства ЄС земельне право не виділяється як окрема галузь. Регулювання у сфері земельних відносин, в основному, здійснюється актами господарського, аграрного, природоохоронного і містобудівного права, а також законодавства про майно. Крім того, значну частину нормативної бази ЄС складає так зване CASE-Law, або прецедентне право. Воно являє собою відповіді або ухвали керівних та судових органів Євросоюзу на письмові звернення громадян країн-членів ЄС щодо тих чи інших конкретних запитань у правозастосуванні норм актів

ЄС, а у деяких випадках і національного законодавства. Ці відповіді також публікуються в Офіційному журналі ЄС (Official Journal) і в подальшому слугують основою для врегулювання ситуацій, що можуть бути подібні до тих, які раніше розглядалися.

Всього можна виділити близько 30 постанов Єврокомісії, що торкаються сфери регулювання землекористування, близько 20 інших нормативних документів, а також понад 140 окремих „офіційних відповідей" (written answers) на запитання громадян та результатів дебатів у Європарламенті.

Значний інтерес становлять, перш за все, "Настанови ЄС щодо земельної політики" ("EU Land Policy Guidelines"), які були розроблені Цільовою групою ЄС із землекористування (EU Task Force on Land Tenure) у 2004 році. Основна увага з цьому документі приділяється питанням використання земель сільськогосподарського призначення, але певна частина його положень стосується і землекористування в урбанізованих районах.

Основна мета цих Настанов – визначення спільного бачення та цінностей країн-членів ЄС у процесі формування земельної політики та підтримки земельних реформ у країнах, що розвиваються. Попри те, що Україна набула статусу країни з ринковою економікою, для вітчизняних спеціалістів та науковців цей документ становить значну цікавість через те, що саме в ньому розглядаються європейське бачення сутності земельної політики, її взаємозв'язок з іншими сферами суспільних відносин, а також окремі питання формування стратегії відповідності земельної політики вимогам ЄС.

У Настановах відмічається, що земельне питання має критичне значення для економічного і соціального розвитку та зростання, скорочення бідності і ефективного управління. Доступність землі розглядається як першооснова економічного і соціального розвитку не лише у сільських, а й у міських районах. Відзначено, що землеволодіння є складним явищем, що включає політичні, економічні, технічні, юридичні й інституціональні фактори, воно тісно пов'язане із проблемами багатства, влади і суспільної значущості.

Управлінню землекористуванням відводиться провідне місце у процесі формування і розвитку сільської громади. Визначено, що земельна політика як така по суті дає відповідь на питання про те, хто має законне право власності на певні ресурси, та за яких умов, виходячи з цього, і як саме виробничі фонди будуть розподілені серед різних співвласників. Тому земельна політика явно або неявно виражає політичний вибір щодо розподілу владних повноважень між державою, її громадянами і місцевими органами влади. Звертається увага на те, що різноплановість проблем землеволодіння вимагає обережного і вивіреного підходу, за якого поточні проблеми розглядаються в межах більш широкого історичного, політичного, економічного та соціального контекстів.

У Настановах вказується, що політична воля, готовність і обов'язковість – це ключові фактори формування і подальшого здійснення ефективної земельної політики або проведення земельної реформи. Відзначається, що земельні реформи часто є продуктом політичних компромісів між різними зацікавленими групами. Національний уряд, який

взаємодіє з громадянським суспільством, несе відповідальність за власний вибір земельної політики, а також за забезпечення її впровадження через відповідні ефективні рішення.

Землі сільськогосподарського призначення є найважливішим ресурсом для багатьох країн світу, як розвинених, так і тих, що розвиваються. Звертається увага на те, що у минулому високі доходи, зайнятість і обсяги експорту залежали від сільськогосподарського виробництва та інших видів діяльності, пов'язаних із землею, проте нині найбільша бідність відзначається саме в аграрних регіонах, а управління землею стає головною проблемою сільських громад.

За умов відсутності економічної диверсифікації, доступність землі та природних ресурсів набуває особливого значення при одержанні засобів існування малозабезпеченими соціальними групами і надає їм більшого соціального захисту. Земля стає ресурсом та джерелом добробуту не лише для громадян, а й для громад, залишаючись при цьому значною мірою пов'язаною із культурними та духовними цінностями народу. Власність на землю і управління нею являє собою вагому політичну силу, особливо в тих районах, де землі не вистачає, а її цінність, відповідно, є більшою. Земельні проблеми та конфлікти дуже часто стають частиною соціальної, економічної та політичної історії країни і завжди повинні розглядатися у відповідному контексті.

Вказується, що взаємозалежні соціальні, інституційні та політичні фактори, що пов'язані із землею, роблять її відмінним від усіх інших активом і те, що земля ніколи не була лише товаром. Адже земля поєднує в собі виробничі фактори, має значення як родинне або спільне майно, основний капітал і джерело ідентичності людини. В той же час, цю суміш її якостей далеко не завжди можна простежити в умовах активного земельного ринку.

Мета земельної реформи – досягнення певних цілей, що стосуються захисту і розподілу прав на землю, землеустрою, доступу до земельних ресурсів, включаючи відповідні форми землекористування. Вона визначає принципи і правила управління правами власності на землю і природні ресурси, а також законні методи доступу, використання, підтвердження і відчуження цих прав. Земельна політика деталізує умови, згідно з якими провадиться розвиток землекористування та його адміністрування, визначає перелік правил і процедур, за допомогою яких здійснюється підтвердження прав на землю і управління ними, а також способи розпорядження інформацією про землеволодіння. Земельна політика також визначає інституції, що відповідають за реалізацію земельного законодавства, здійснення землеустрою та арбітраж конфліктів.

Основи земельної політики закладаються у програмних документах урядів і надалі розвиваються через законодавство, декрети, процесуальні норми та положення, що регламентують роботу інституцій, які здійснюють земельне адміністрування, управління правами на землю, а також відповідають за планування землекористування. Головна умова ефективної земельної політики полягає в тому, що вона повинна запропонувати практичну і

послідовну сукупність правил, інституцій та інструментів, які розглядаються як справедливі, законні та відповідні для різних зацікавлених суспільних груп.

Земельна політика перебуває в основі економічного і соціального життя, а також регулювання стану довкілля у всіх країнах. Особливості розподілу прав на землю між людьми справляють величезний вплив як на громадське розуміння соціальної справедливості, так і на продуктивність використання земель. Неналежний розподіл землі, проблеми із землеволодінням та слабке адміністрування можуть призвести до виникнення серйозної несправедливості та конфлікту. При цьому зміни до законодавства, перерозподіл прав власності і реформування адміністративних структур, як правило, мають довгострокові наслідки (позитивні або негативні) для політичного, економічного і соціального розвитку країни. Аналогічним чином земельна політика є вкрай важливою для охорони довкілля, адже саме вона визначає засади для сталого землекористування, а отже і сталого розвитку.

Земельна політика у країнах, що розвиваються, носить значний відбиток колишніх тенденцій, якими вже закладено певні моделі розподілу землі, які серед іншого мали ще й тенденцію до обмеження доступу місцевого населення до кращих земель. Державний вплив на землекористування, що полягав чи у колективізації землі, чи у її повному переведенні у державну власність, призводив у багатьох випадках до економічної неефективності, бюрократизації та соціальної несправедливості. В інших випадках, невдале запровадження ринку призвело до втрати землі дрібними фермерами, збільшило безземельність та нерівність у розподілі землі, а також стало причиною зростання бідності. У результаті права фермерів на землю, яку вони обробляють, залишаються юридично незахищеними і люди можуть бути позбавлені доступу до природних ресурсів, від яких залежить їхнє існування та добробут. Таким чином, ключовим питанням успішної земельної політики є дотримання балансу у справедливому розподілі землі та прагненні збільшити її продуктивність.

Реформування земельної політики є її необхідним аспектом та складовою інституційних реформ, що необхідні для боротьби з бідністю, дотримання соціальної справедливості та сталого розвитку. Розробка національної земельної політики відноситься до сфери компетенції держави, але вона повинна відповідати потребам багатьох недержавних учасників земельних відносин. Реформа земельної політики відіграє також ключову роль у процесах демократизації, тому що є рушійною силою у поліпшені державного управління та його децентралізації.

Таким чином, потрібно відзначити достатню глибину та адекватність розуміння сутності земельної політики, що пропонується Цільовою групою ЄС із землекористування. Попри усталені в українському суспільстві стереотипи щодо надмірно лібералізованих земельних відносин у західних країнах, на особливу увагу заслуговують цілком слушні застереження щодо необхідності забезпечення справедливості при перерозподілі земель, забезпечення балансу між економічними та соціальними інтересами, недопущення обезземелення селян тощо.

Стратегічною задачею має стати порівняльний аналіз земельного, аграрного та екологічного права країн ЄС. Потребують подальшого вивчення та адаптації "Настанови ЄС щодо земельної політики", значний інтерес для вітчизняних управлінців та науковців у сфері земельних ресурсів становить і Тематична стратегія ЄС із охорони ґрунтів (Thematic Strategy for Soil Protection).

Розглядаючи сучасний стан землекористування в Україні крізь призму зарубіжного та власного історичного досвіду, приходимо до висновку про необхідність запровадження нового механізму організації управління земельними ресурсами. Його суть полягає в передачі в управління сільським радам земельних ділянок, які отримали люди в процесі приватизації. Таким чином сільська громада матиме вплив на власників та потенційних землекористувачів і зможе, за рахунок ефективного використання землі, заощаджувати кошти для місцевого бюджету, на виконання своїх програм, які спрямовані на поліпшення сільського життя.

Вирішення зазначених задач дасть змогу досягти сталого розвитку землекористування. В економічній сфері – підвищиться інвестиційна привабливість українського землекористування; завдяки більш раціональному використанню природно-ресурсного потенціалу земель зросте ефективність виробництва; в екологічній сфері – гарантуватиметься техногенно-екологічна безпека життєдіяльності людини, збереження та збагачення довкілля; у соціальній сфері – буде поліпшено умови праці й життя сільського населення, створиться та підтримуватиметься повноцінне життєве середовище, також будуть усунуті регіональні відмінності в умовах життєдіяльності на усій території України.

1.4 Формування моделі методології сталого розвитку на засадах новітніх парадигм[*]

Сейчас на смену нынешней парадигме (или интенции)
— наращиванию экономической мощи
— приходит новая парадигма — устойчивое развитие
В. Данилов-Данильян

Наприкінці минулого століття сформувалася нова парадигма глобального масштабу – сталий розвиток.

«*Сталий розвиток* має на увазі задоволення потреб сучасного покоління, не загрожуючи можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреби» - такий принцип *сталого розвитку* був схвалений міжнародною комісією ООН в 1987 р. Таке трактування включає дві групи понять: *потреби й можливості*, необхідні для існування, тобто для збереження й розвитку; *обмеження*, обумовлені станом технологій і організацією суспільства, що накладаються на можливості задовольняти потреби. У цьому визначен-

[*] Автор: Садєков А.А., Лісова Н.О.

ні звертається увага на те, що повинне зберігатися й що повинне змінюватися: *збереженню підлягає* ріст можливості задовольняти потреби як сьогодні, так і в майбутньому; *зміні підлягають*: експлуатація ресурсів; технологічне вдосконалювання; напрямки інвестицій; якість управління.

Згідно "Декларації Ріо" сталий розвиток включає ще наступні складові: визнання того, що в центрі уваги перебувають люди, які повинні мати право на здорове й плідне життя в гармонії із природою; охорона навколишнього середовища повинна стати невід'ємним компонентом процесу розвитку й не може розглядатися у відриві від нього; зменшення розриву в рівні життя народів миру, викорінювання бідності й убогості з урахуванням тієї обставини, що сьогодні на частку 3/4 населення Землі доводиться 1/7 частина світового доходу.

Ідея сталого розвитку з'явилася як альтернатива двом крайностям у сучасних техноекономічних орієнтаціях: продовженню безконтрольного росту екстенсивного природокористування, виробництва, споживання й, навпроти, заморожуванню росту через екологічні небезпеки й ресурсні обмеження[118] .

Можна ставити під сумнів конструктивність класичного визначення, що належить Комісії Брундтланд, проте, яким би не було точне визначення, ми бачимо, що нинішній розвиток нашої цивілізації, безперечно, не має перспективи.

Результати численних досліджень[119] вітчизняних і зарубіжних вчених, проведених за останні два десятиріччя, доводять, що загальні тенденції у світі в області збереження стійкого розвитку зараз є гіршими, аніж у 1992 році; вживані заходи не дають необхідного ефекту.

Глобальні характеристики відверто гнітючі: мільйони людей помирають з голоду, сотні мільйонів голодують, мільярди не здобувають достатньої освіти і не мають можливості мати мінімально гідний рівень життя. Відбувається явне погіршення стану довкілля, зокрема, кожні декілька років подвоюються і без того гігантські викиди в атмосферу. Негативні тенденції розвиваються на тлі неухильного зростання контрастів. Борги країн, що розвиваються, подвоюються кожні сім років. У технологічно високорозвинених країнах у 1980 році управлінці верхньої ланки заробляли в середньому в 42 рази більше робочого, що має погодинну оплату, а у 1992 році - вже в 157 разів більше[120].

Світ знаходиться в глобальній системній кризі; більшість глобальних погроз і проблем пов'язана не з нестачею ресурсів, а з прямим або непрямим,

---

[118] Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии [Електронний ресурс] / Н.С. Розов - Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та. - 1998. - 292 с. Режим доступу: «Электронная библиотека по философии - http://filosof.historic.ru»

[119] Данилов-Данильян В. Перед главным вызовом цивилизации [Електронний ресурс] / В. Данилов-Данильян, К. Лосев, И. Рейф – Режим доступу: http://paisie.freehostia.com/Civilizatie/Ecologie/001.1_PGVC.htm ; Коптюг В.А. Возможна ли разработка стратегии устойчивого развития России в настоящее время? [Електронний ресурс] / Лекция Академика В.А. Коптюга в Новосибирском госуниверситете 25.09.1996. "Наука на грани тысячелетий", Материалы лектория НГУ, Вып. 1, Новосибирск: 1997. Режим доступу: http://www.nsc.ru/win/sbras/acad/vak/vak4.html ; та інші

[120] Левин Д.Я. Информационное общество и устойчивое развитие [Електронний ресурс] / Д.Я. Левин - Режим доступу: http://www.rfbr.ru/old/pub/vestnik/V3_99/1_6.htm

усвідомленим або неусвідомленим порушенням загальних законів природи і, передусім, збереження і розвитку життя як космопланетарного явища.

У багатьох роботах були зроблені висновки, що природа і суспільство - єдине ціле, але розвиток частин цього цілого не є узгодженим; саме докорінна розбіжність розвитку частин єдиного цілого є причиною різних проблем, конфліктів, кризових ситуацій як на макро-, мезо-, так і на мікрорівні.

Таким чином, наростаюча криза нашої цивілізації породила ще один глобальний термін - "нестійкість". Якщо нічого не зміниться в світі, то це може бути передостанньою новітньою глобальною парадигмою – «нестійкість цивілізаційного розвитку».

Розробник стратегії сталого розвитку одного з підрозділів ООН Д.Я. Левин[121] стверджує, що "нестійкість" - це загальносистемна криза: вона не може бути подоланою без добре збалансованої стратегії розвитку об'єктивно взаємозв'язаних суб'єктів і об'єктів світового процесу. Один з варіантів пояснення кризового характеру загальносистемного розвитку сучасної світової спільноти заснований на аналізі механізму реалізації прогресу як все більш повного задоволення потреб людини на основі технологічного розвитку. Такого роду механізм фактично має наступну структуру:

- споживчі стандарти мільярдів людей постійно стимулюють інтенсивність технологічних інновацій;
- нові технології створюють ілюзорну додаткову ефективність і сумарно призводять до постійного зростання витрати енергії і ресурсів;
- необхідність компенсувати колосальні витрати деструктивного впливу чергового витка впровадження нових технологій потребує чергових нових технологій;
- цей процес потребує постійного нарощування динаміки усього життя: все більше число людей і соціальних інститутів не можуть пристосуватися до занадто високої швидкості інновацій;
- пріоритет технологічної динаміки призводить до систематичної маргіналізації особи і культури, поступової ерозії і заперечення усього духовного виміру.

Ця схема представлена на рисунку 1 (сподіваємося, що автор погодився б з назвою, яка надана нами для цієї схеми).

«Фактично ми бачимо те, - вказує Д.Я. Левин - що на сучасному жаргоні зветься турбо – механізмом, правила гри якого примушують витягати миттєву вигоду і сплачувати за це все більшу і більшу ціну. Деякі елементи роботи такого механізму наводять на думку, що Земля є скоріше підприємством що ліквідується, ніж системою, що перебуває в стані сталого розвитку. В рамках такого впливу представляється перспективним відхід від кількісної парадигми прогресу»[122].

Поділяємо філософію автора щодо бачення механізмів проблеми загальносистемної кризи, та на нашу думку доцільно «закрити» систему даного механізму шляхом наведення зворотного зв’язку (на рисунку – пунктир-

[121] Там же
[122] Там же

на лінія) від елементів «стандарти споживання» та «інтенсивність технологічних інновацій» до елементів «нарощування стандартів життя» та «маргіналізація особистості культури і т.д.». Вважаємо, що саме таким чином розвивається логіка сучасного «прогресу». Передбачаємо високий ступінь кореляційного взаємозв'язку між цими елементами. За необхідністю (при наявності належної інформаційної бази) це можливо довести.

Рис.1.4.1. Механізм реалізації прогресу як джерело глобальної «нестійкості» - загальносистемної кризи

Джерело: Модифіковано авторами за [Левин Д.Я. Информационное общество и устойчивое развитие [Електронний ресурс] / Д.Я. Левин - Режим доступу: http://www.rfbr.ru/old/pub/vestnik/V3_99/1_6.htm]

Джерело: модель Д.Я. Левина [123], модифіковано авторами

[123] Левин Д.Я. Информационное общество и устойчивое развитие [Електронний ресурс] / Д.Я. Левин - Режим доступу: http://www.rfbr.ru/old/pub/vestnik/V3_99/1_6.htm

В роботі[124] Д.Я. Левина проявляються елементи, зміну котрих доцільно розглядати як «сфери можливих змін» або «резерви усталеності» СИСТЕМИ «ПРИРОДА – СУСПІЛЬСТВО –ЛЮДИНА». Цими елементами можуть бути визнані *наука та технології*, а також *економіка і її механізми*.

Авторами даної роботи пропонується модель (рисунок 2) холістичного квантово – механічного процесу взаємовпливу елементів резервів стійкості (сфери можливих змін) системи «природа – суспільство – людина», що взаємодіють в єдиному просторі-часу. (Нами вживається термін *стійкості* з точки зору механічної стійкості елементів системи, що є складовою поняття сталості системи, але не тотожне останньому). Модель розроблено за мотивами роботи Д.Я. Левина і за ідеєю Брюса Липтона[125] - щодо механізму процесів взаємодії клітин в організмі. В основу побудови даної моделі покладено такі новітні парадигми розуміння всесвіту, як холізм; квантова природа монад всесвіту; фрактальність; ієрархічність; єдиний простір-часу та ін.. Саме тому, як наочно видно з рисунку, елементи моделі (природа – людина – суспільство – наука – технологія – економіка) не представляють собою лінійний ньютонівський (редукционистський) процес, і не відображені у загальноприйнятому сьогодні розумінні системи зв'язків.

Складна ієрархічна система «природа – суспільство – людина» в свою чергу розглядається нами як монада – як цілісний елемент в системі вищого рангу - структурі Всесвіту. Д. М. Гвішіані[126] зауважив: «Намагаючись зрозуміти систему великої складності, що представлена безліччю різноманітних за характеристиками і, у свою чергу складних підсистем, наукове пізнання йде шляхом диференціації, вивчаючи самі підсистеми й залишаючи без уваги їхню взаємодію з тією великою системою, у яку вони входять і яка впливає на всю глобальну систему в цілому». Будемо намагатися дотримуватися цього правила розгляду великих і складних систем і в подальшому. Додамо, що шестигранна форма часу-простору «Землі» і «Всесвіту» в моделі теж не випадкова і має сенс з урахуванням сучасних наукових досліджень щодо енергетичної структури нашої планети та нашого Всесвіту, елементи яких мають форму бджолиних стільників.

Відмітимо деякі головні аспекти запропонованої моделі. Вважаємо за складну і холістичну не тільки модель в цілому (вона має складну багаторівневу структуру і є цілісною; в той же час є елементом більш вищої за ієрархією холістичної системи), але й кожна її складова (природа, людина, суспільство, наука, економіка) уявляється нами такою ж складною системою: тотожною самій собі і системі, до якої вона входить. Трактовку цієї моделі можна доповнити тим, що «гравцями» з проблеми сталості системи є три головні елементи - природа, людина і суспільство. (За життєвою логікою суспільство – це проста сукупність окремих людей. З точки зору теорії

---

[124] Левин Д.Я. Информационное общество и устойчивое развитие [Електронний ресурс] / Д.Я. Левин - Режим доступу: http://www.rfbr.ru/old/pub/vestnik/V3_99/1_6.htm

[125] Липтон Б. Биология веры; Недостающее звено между Жизнью и Сознанием / Брюс Липтон; [пер. с англ.. Д.Пальца].- М.: ООО Издательство «София», 2008. – 256 с.

[126] Гвишиани Д. М. Пределы роста - первый доклад Римскому клубу [Електронний ресурс] / Д. М. Гвишиани . Режим доступу: http://www.dsaua.org/

систем за умов емерджентності складна система «суспільство» не є тотожною сукупності окремих одиниць представників роду homo sapiens. За умов досягнення критичної кількості членів кожне суспільство, за законами Всесвіту, виступає як самостійна окрема одиниця, як окремий гравець).

Елемент моделі що розглядається – «людина», як видно зі схеми на рисунку 2, розміщено вгорі на центральному місті не стільки за підтримки авторами відносно нової антропоцентристської парадигми, а як головний суб'єкт і об'єкт мети сталого розвитку: збереження людства як виду задля глобального еволюційного розвитку кожної окремої ЛЮДИНИ і ВСЕСВІТУ в цілому.

Рис. 1.4.2 Модель холістичного квантово – механічного процесу взаємовпливу елементів резервів стійкості (сфери можливих змін) системи «природа – суспільство – людина», що взаємодіють в єдиному просторі-часу

Джерело: розроблено авторами

Такі елементи моделі, як наука, технології та економіка – визнаються нами як засоби чи механізми досягнення сталості всієї системи. Щодо їх характеристики, то "з вказаних потенційних сфер резерву стійкості – як зазначає Д.Я. Левин[127] - традиційно найбільш динамічними є технології; найважче піддаються модифікаціям соціальні структури; набагато консервативнішими є економічні механізми".

Наукою і суспільством визнано, що актуальність і необхідність вирішення (розв'язання, ліквідації) проблеми нестійкого розвитку метасистеми «ПРИРОДА – ЛЮДИНА – СУСПІЛЬСТВО» не піддається сумніву. Проте спроби розв'язання цієї проблеми на сьогодні за допомогою окремих методів, програм, методик і практичних дій на різних рівнях (від рівня програм ООН, дій окремих регіонів світу, країн до рівня населених пунктів і різного виду підприємств) виявилися невдалими. Фіаско обумовлюється, на нашу думку, не стільки якістю застосованих засобів (хоча доля несвоєчасності, неактуальності та помилковості не виключається), скільки відсутністю ЗАГАЛЬНОГО СИСТЕМНОГО ЗАСОБУ вирішення МЕТАСИСТЕМНОЇ ПРОБЛЕМИ.

Складна за своєю ієрархією та системою взаємозв'язку багаточисельних взаємодіючих факторів проблема потребує також відповідного інструменту формування системи засобів її вирішення.

Ретельний аналіз складових резервів стійкості (див. рис. 2) доводить, що саме блок «наука і технології» може бути визнано як найбільш реальний механізм зміни тенденції розвитку стану системи від кризового до сталого завдяки своїй динамічності і потенційній силі впливу на кожний елемент системи. Перед наукою постає вельми складна задача - розробити і запропонувати дієві обґрунтовані методи вирішення локальних і глобальних проблем для різноманітних елементів різних рівнів системи. Але цього замало. Подібне треба лікувати подібним. За цією рекомендацією видатного лікаря давнини стверджуємо, що системна проблема також має вирішуватися системно. Проте набір різних наукових методів ще не є система: окремі методи, методичні підходи і рекомендації можуть бути як несумісними за своєю природою, так і суперечливими, антагоністичними.

З одного боку, велика кількість робіт і документів різних рівнів обґрунтованості з проблем сталого розвитку дозволяє плекати надію на можливість їх успішного вирішення, а з іншого боку, не можна не погодитися з думкою вченого - філософа Н.С. Розова[128]: "Словосполучення "сталий розвиток" є вже вельми поширеним, що, як правило, загрожує виродженням ідеї в порожній публіцистичний штамп. Здолати цю небезпеку можна тільки за допомогою чіткого понятійного опрацьовування ідеї і наступного розроблення конкретніших цілей, принципів і критеріїв оцінки подальшого цивілізаційного руху".

Приєднуємося до тих вчених, які стверджують, що необхідно розглядати проблему сталості системи «ПРИРОДА – ЛЮДИНА – СУСПІЛЬСТ-

---

[127] Левин Д.Я. Информационное общество и устойчивое развитие [Електронний ресурс] / Д.Я. Левин - Режим доступу: http://www.rfbr.ru/old/pub/vestnik/V3_99/1_6.htm

[128] Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии [Електронний ресурс] / Н.С. Розов - Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та. - 1998. - 292 с. Режим доступу: «Электронная библиотека по философии - http://filosof.historic.ru»

ВО» як *єдину* глобальну проблему світового рівня, єдиний глобальний проект виживання цивілізації. Процес формування якісних «дерев - рішень» щодо цієї проблеми, у яких за логікою «пазлів» мали б бути зібрані альтернативні (але не антагоністичні) наукові розробки, має базуватися на місії, загальних правилах, філософії глобального проекту, тобто - на методології.

Дослідження цього питання довели, що на жаль, на сьогодні така загальноприйнята методологія відсутня.

Так, за останні десятиріччя різноманітними установами ООН висунуто ряд нових окремих *концепцій* та *програм* глобального розвитку, розроблено систему принципів. Міжнародною Комісією з довкілля і розвитку було заявлено: "Ми здатні погоджувати діяльність людини із законами природи". З метою переходу до сталого розвитку суспільства, згідно з рішеннями ООН, кожна країна повинна розробити свій національний план переходу на шлях сталого розвитку. Задля цього був сформульований принцип - "мислити глобально, діяти локально". Та усе це мало відбуватися без ретельної проробки методологічних основ стосовно означеної проблеми.

Вперше методологічне підґрунтя було розроблено тільки для задачі вибору сукупності показників оцінки стану сталого розвитку на рівні країн та окремих територій. Перша редакція методології і набору показників, за допомогою яких можна було б оцінювати стан сталого розвитку тієї або іншої країни чи території (по категоріях: соціальні, економічні, екологічні, інституціональні), була запропонована світовій спільноті Комісією ООН з сталого розвитку у 1996 році. Структура методології забезпечення сталого розвитку ООН є закритою управляючою системою, що складається з двох блоків: процесу сталого розвитку і засобів управління. На вході в перший системний блок - вхідна дія (рушійна сила), на виході з нього - показники стану системи, на підставі яких за допомогою показників управління здійснюється обирання засобів управління для здійснення шуканого процесу.

Більш ґрунтовної загальної методології, запропонованої на цьому високому рівні, не було розроблено.

На рівні керівництва окремих країн, суспільних і наукових організацій вже набутий досвід розробки стратегічних програм щодо сталого розвитку, але в них не йдеться про загальнонаукові підходи і критерії. В своїй більшості ці документи представляють собою набір важливих інструментів - загальних принципів, окремих методів, засобів тощо. Але це не можна визнати за методологію.

В окремих наукових роботах (в своїй більшості) за темою сталого розвитку йдеться мова про деякі методологічні аспекти дослідження того чи іншого більш – менш локального об’єкту. Навіть ті роботи, що мають назву суто методологічних[129] – на перевірку містять ті ж самі окремі методологічні аспекти (окремі методи і підходи). Проте, на наше глибоке переконання,

[129]Турченко В.Н. О методологии устойчивого развития [Електронний ресурс] / В.Н. Турченко - Режим доступу: http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/1_98/10_TURCH.htm ; Метелев С.Е. Методологические аспекты эколого-экономической оценки перехода общества к устойчивому развитию [Електронний ресурс] / С.Е. Метелев, О.В. Гончарова // Проблемы современной экономики - N 2(34) – Режим доступу до журн.: http://www.m-economy.ru

це не є демонстрацією рівня непридатності цих робіт або неповноцінності методологічних наробіток. Завдяки локальному характеру об'єктів їхніх досліджень ці напрацювання в певній мірі можуть вважатися, с точки зору практики, методологічними засадами розв'язання конкретної локальної проблеми: або встановлення сталого розвитку окремої території, підприємства, або вирішення проблем їхньої «нестійкості» економічного, фінансового або іншого виду. Тобто, подібне подібним: локальне – локальним.

При такому аспекті питання апріорі мається на увазі, що ці методологічні наробітки формуються під впливом і мають за основу (базу) *загальноприйняті* науковим співтовариством парадигми світогляду та картини всесвіту (*рос*. – устоявшиеся парадигмы), які, в свою чергу базуються на методологічних, так званих фундаментальних парадигмах: засадах, принципах, поняттях тощо. Світ змінюється. А в багатьох дослідженнях методологічною базою досі ще слугує марксистсько – ленінська діалектика.

Найбільш обґрунтованою методологічною розробкою з дослідження саме наукової проблеми сталого розвитку вважаємо розробки вчених пітерської школи П.Г. Кузнєцова – Б.Е. Большакова[130]. За результатами їх досліджень було встановлено, що світогляд, теорія і технологія є сторонами єдиного творчого процесу розробки стратегії розвитку системи «природа – суспільство – людина»; було досягнуто розуміння, що соціальні і економічні проблеми неможливо розглядати у відриві від законів збереження та зміни навколишнього середовища (біосфери). Відмітимо міждисциплінарність даної методології, опір на обґрунтовані новітні парадигми. Більшість ідей і розробок цієї методології запозичене нами і увійшло до складу загальнонаукових засад нашого варіанту методології сталого розвитку.

Враховуючі специфіку і значущість проблеми формування і підтримки сталого розвитку суперскладної метасистеми «*ПРИРОДА—СУСПІЛЬСТВО—ЛЮДИНА*», вважаємо, що питання розробки методології цієї наукової проблеми вельми актуально і може сприяти: структуруванню вже набутих знань; вибору коректних і несуперечливих методів і засобів дослідження; буде сприяти процесу цілеспрямованості досліджень за рахунок вироблення основних загальних принципів досягнення сталого розвитку як мети. Методологія має бути представлена в цілісній структурованій формі на засадах нових і загальноприйнятих парадигм з метою вироблення цілісного підходу до вирішення глобальної системної проблеми.

В процесі формування методології сталого розвитку системи «природа – суспільство – людина» нами було досліджено роботи фахівців з питань методології науки таких, як: Т.Кун, І. Лакатос (Лакатош), К. Поппер, П. Фейєрабенд, В.П. Кохановський, М.А. Розов та ін.

---

[130] Большаков Б.Е. История и методология науки [Електронний ресурс]: Учебно методическое пособие / Б.Е. Большаков. - Электронное издание (0220712064), гос. регистрация №11265 от 11.10.2006, - 2008 - 89 с. – Режим доступу: http://lt-nur.uni-dubna.ru ; Кузнецов О. Л. Начала теории устойчивого развития социоприродных систем / О.Л. Кузнецов, Б.Е. Большаков // Вестник Университета Дубна. – Дубна: МУПОЧ,2001. – 50 с.; «Естественнонаучные основы теории системы «природа—общество—человек» [Електронний ресурс] / Б.Е. Большаков. Режим доступу: http://www.uni-dubna.ru

В більшості досліджених джерел вказуються перші два – три прізвища, як авторів найбільш відомих «базових» методологічних концепцій. Ці концепції вважаються «базовими» за умов, що вони зробили найбільш глибокий вплив на хід і розвиток як методологічного знання зокрема, так наукового і філософського в цілому. Концепції Т. Куна, І. Лакатоса, К. Поппера та П. Фейєрабенда є такими, що в окремих своїх частинах вступають друг з другом в протиріччя, проте більшість дослідників «прагнуть розуміти їх як «взаємодоповнюючі» - одну по відношенню до іншої і брати все найцінніше, що є в кожній окремій концепції»[131]. Покладемо цей принцип за основу і зробимо стислий перелік основних положень, які взято нами як елементи концепції методології, що формується.

Вважаємо за доцільне, по-перше, запозичити у Томаса Куна[132] його розуміння парадигми: «Під парадигмою я маю на увазі визнані всіма наукові дослідження, які на протязі певного часу надають науковому суспільству модель постановки проблем та їхніх рішень».

Т.Кун дав тлумачення терміну "парадигма", узагальнивши в ньому зведений контекст наукових подань, аксіом, методів і очевидностей, що визначають загальновизнані установки, які поділяються науковим співтовариством у конкретній історичній ситуації. Відповідно до Куна парадигма - це те, що поєднує членів наукового співтовариства й, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають певну парадигму.

Відомо, що поняття «парадигма» набуло широкого розповсюдження завдяки роботам Т. Куна, але ввів це поняття до філософії позитивіст Г. Бергман[133].

Ще більш широкий зміст вкладав у цей термін Ф.Капра, - вказує дослідник еволюції парадигмальних засад науки А.Дугин[134] - що запропонував протиставлення двох парадигм - *старої* (класичної, картезиансконьютоновской) і *нової*, котру він називав "холістською" або "екологічною", яка покликана замінити собою раціонально-дискретну методологію ортодоксальної науки Нового часу.

Зміну парадигм (англ. *paradigm shift*) Т.Кун[135] визначив як “наукову революцію”. Відомий фахівець філософії та історії науки С. Тулмин в робо-

---

[131] Орехов А.М. Методы экономических исследований [Електронний ресурс]: Учебное пособие / А.М. Орехов – Режим доступу: http://fictionbook.ru/author/andreyi_mihayilovich_orehov/metodiy_yekonomicheskih_issledovaniyi_uc/read_online.html

[132] Кун Т. Структура научных революций [Електронний ресурс] / Томас Кун [пер. с англ.. И. З. Налетов] – М.: Прогресс, 1977. - Режим доступу: http://vek-com.ru/26207.html; http://www.philosophy.ru/library/kuhn/01/00.html

[133] Философский энциклопедический словарь / [Редкол.: С.С. Аверинцев и др.] – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989 – 815 с. ISBN 5-85270-030-4, с. 460; Електронна енциклопедія Вікіпедія [Електронний ресурс] Термін «Парадигма»: — Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/

[134] Дугин А. Эволюция парадигмальных оснований науки [Електронний ресурс] Главы 1-4 / Александр Дугин . – М.: Арктогея, 2002. Режим доступу: http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&file

[135] Кун Т. Структура научных революций [Електронний ресурс] / Томас Кун [пер. с англ.. И. З. Налетов] – М.: Прогресс, 1977. -. Режим доступу: http://vek-com.ru/26207.html; http://www.philosophy.ru/library/kuhn/01/00.html

ті «Концептуальні революції в науці»[136] відмічає, що «наукова революція» з точки зору Куна настільки глибоко й повно змінює інтелектуальні засоби, що вчені, які працюють у рамках нової парадигми, не будуть мати жодного теоретичного поняття, яке було б загальним для них і їхніх колег, які усе ще дотримується старої парадигми; тому прихильники різних парадигм не зможуть говорити один з одним про їхню загальну область дослідження й будуть "бачити" мир зовсім по-різному.

Відповідно до Куна, наукова революція відбувається тоді, коли вчені виявляють аномалії, які неможливо пояснити за допомогою універсально прийнятої парадигми, у рамках якої до цього моменту відбувався науковий прогрес. За поглядом Куна, парадигму варто розглядати не просто як поточну теорію, але як цілий світогляд, у якому вона існує разом з усіма висновками, які чиняться завдяки їй. Конфлікт парадигм, що виникає в періоди наукових революцій, — це, насамперед, конфлікт не тільки різних картин всесвіту, але й різних систем цінностей, різних способів рішення завдань-головоломок, різних способів виміру явищ, різних практик.

Можна виділити, щонайменше, два важливих аспекти парадигми: це найбільш загальна картина раціональної побудови природи, світогляд; це дисциплінарна матриця, що характеризує сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і т.д., які поєднують фахівців у дане наукове співтовариство.

Кун[137] виокремлює дві функції парадигми: пізнавальну і нормативну. Пізнавальна функція більш проявлена: парадигма і є новим знанням, але це і засіб отримання нових знань. Щодо другої функції: парадигма встановлює новітні норми для наукового співтовариства. Це і методи наукових досліджень, ідеали або ціннісні установки, схеми стандартних рішень. Коли парадигма змінюється, зазначає Т. Кун[138], зазвичай відбуваються значні зміни в критеріях, що визначають правильність як вибору проблем, так і пропонованих рішень.

Сучасні варіанти поняття «парадигма» за баченнями російських та українських авторів (на наш погляд - вони є дуже завузькими, не дуже обґрунтованими і коректними) розглядаються в статті Є.Б Ніколаєва «Теорія інформаційної економіки як парадигма економічної теорії: приклад методологічно сумнівного аналізу»[139] .

В методологічній концепції Імре Лакатоса[140] нашу увагу привернуло центральне поняття його теорії - «науково-дослідна програма», яку ми пла-

---

[136] Тулмин С. Концептуальные революции в науке [Електронний ресурс] / С. Тулмин. – Режим доступу: http://www.i-u.ru/

[137] Кун Т. Структура научных революций [Електронний ресурс] / Томас Кун [пер. с англ.. И. З. Налетов] – М.: Прогресс, 1977. -. Режим доступу: http://vek-com.ru/26207.html; http://www.philosophy.ru/library/kuhn/01/00.html

[138] Кун Т. Структура научных революций [Електронний ресурс] / Томас Кун [пер. с англ.. И. З. Налетов] – М.: Прогресс, 1977. -. Режим доступу: http://vek-com.ru/26207.html; http://www.philosophy.ru/library/kuhn/01/00.html

[139] Ніколаєв Є.Б. Теорія інформаційної економіки як парадигма економічної теорії: приклад методологічно сумнівного аналізу [Електронний ресурс] / Є.Б. Ніколаєв. - Режим доступу: http://ief.org.ua/Arjiv_ET/Nikolayev408.pdf

[140] Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. [Електронний ресурс] / Имре Лакатос. - М.: "Медиум", 1995.-Режим доступу http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/Lakatos/index.php

нуємо використати в роботі для визначення типу дослідження за темою сталого розвитку складної системи «природа – суспільство – людина». «Науково-дослідна програма» (або просто «дослідницька програма») за думкою І. Лакатоса являє собою деяку сукупність теорій, що розвиваються на базі єдиних дослідницьких і методологічних принципів. Структурно вона містить у собі наступні елементи: а) «тверде ядро» – фундаментальні принципи всіх теорій програми, що допомагають зберігати її цілісність; б) «захисний пояс» – допоміжні гіпотези програми, які забезпечують схоронність «твердого ядра» програми.

Вважаємо також вельми сучасним і переконливим виділення і визначення І. Лакатосом двох основних типів науки, які, у принципі, можна співвідносити із двома періодами її розвитку: «зріла наука» і «незріла наука». «Зріла наука» – це той тип науки, де має місце суперництво, конкуренція різних дослідницьких програм; йому протистоїть «незріла наука», де дослідження здійснюється «по затасканому зразку проб і помилок»[141] .

В основу побудови методології даної науково-дослідницької програми зі сталого розвитку МЕТАСИСТЕМИ «ПРИРОДА – СУСПІЛЬСТВО – ЛЮДИНА» (далі – Програми) вважаємо за доцільне ввести такі принципові аспекти, як: *критичний раціоналізм* Карла Попера («Ніщо не вільне й не повинне вважатися вільним від критики – навіть сам основний принцип критичного методу»[142]); *теоретичний плюралізм* Пола Фейєрабенда[143]. Зауважимо, що перший з вказаних аспектів був притаманний провідним школам радянської науки ще за умови всеохоплюючої на той час матеріалістичної діалектики. Щодо плюралізму - цей погляд також поділяють багато провідних вчених. Наприклад, відомий радянський вчений Е. Майминас в статті «Информационное общество и парадигма экономической теории»[144] пише, що за умови зведення всіх напрямків формування новітньої парадигми економічної теорії до єдиного методологічного знаменника - то «ним має стати методологічний плюралізм». А відомий фахівець з методології науки В.П. Кохановський робить підсумок з питання необхідності формування нової парадигми соціальної методології і відзначає наступне: «Найбільш перспективний шлях створення такої парадигми – синтез, цілісна єдність будь-яких і усяких методологічних підходів на засадах принципу «все дозволено» (П. Фейєрабенд)»[145] .

---

[141] Там же

[142] Поппер К. Логика и рост научного знания. [Електронний ресурс] / Карл Попер. Режим доступу: http://www.philosophy.ru/library/popper/index.html

[143] Фейерабенд, П. Избранные труды по методологии науки / Пол Фейерабенд, [пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова]. Общ. ред. и вступ. ст. И.С. Нарского. - М.: Прогресс, 1986. - 542 с.; Пол Фейерабенд против методологического принуждения [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://khazarzar.skeptik.net/books/feyerab/metod/index.html

[144] Майминас Е Информационное общество и парадигма экономической теории [Електронний ресурс] / Е. Майминас // Вопросы экономики. -1997. - № 11. – с. 86-95 Режим доступу: http://exsolver.narod.ru/Artical/Ecotheory/informcom.html

[145] Кохановский В. П. Философия и методология науки [Електронний ресурс]: Учебник для высших учебных заведений / В. П. Кохановский — Ростов н/Д.: «Феникс», 1999. - 576 с. Формат: DjVu Размер: 4,4 Мб Код доступу: http://platonanet.org.ua/mgid.html

Як відомо, методологія наукового дослідження опирається мінімум на три рівня знання: загальнофілософський, загальнонауковий та конкретно науковий.

Дослідивши з питань методології ряд інформаційних джерел[146] дійшли висновку, що найбільш відповідною до нашого завдання є структура методології соціального пізнання, яку запропоновано В.П. Кохановським[147] і яка складається з трьох рівнів. Перший рівень: імманентний (внутрішній) – являє собою сукупність методів, принципів, прийомів і т.п., що безпосередньо обумовлені специфічним предметом пізнання. Другий рівень - трансцендентний (зовнішній), який містить в собі методи і засоби філософські, загальнонаукові (емпіричні, теоретичні, загально логічні), позанаукові, методи природних наук. Третій рівень, за авторським баченням, це єдність, тісний взаємозв'язок двох названих рівнів, їх взаємодія в процесі застосування.

При цьому В.П. Кохановський підкреслює, що, по-перше, методологія соціального пізнання є цілісна, органічна система, а не випадковий, довільний, еклектичний набір яких-небудь окремих її елементів (методів, принципів і т.п.). У своєму застосуванні ця система завжди модифікується залежно від конкретних умов її реалізації. По-друге, визначальним рівнем даної системи, таким, що вирішує, її «ядром» є іманентний (внутрішній) рівень. По-третє, вся система соціально-гуманітарної методології (а не тільки її внутрішній рівень) повинна відповідати предмету соціального пізнання й даному, конкретному етапу його розвитку. А це означає, зокрема, що методологічні засоби природничих наук не можна механічно переносити на гуманітарні науки без врахування специфіки їхнього предмету й своєрідності застосування. По-четверте, завжди повинна бути воля вибору дослідником необхідних методів, а не нав'язування яких-небудь із них як «єдино вірних». Але ніколи в дослідницькій практиці неприпустимо так зване «методологічний примус». В-п'ятих, поглиблюючи й удосконалюючи вже наявні методи й принципи соціально-гуманітарного пізнання, автор вважає, що варто шукати нові методологічні підходи й засоби, не абсолютизуючи жоден (або декілька окремо взятих) з них. В-шостих, на думку автора, представляється сумнівним існування зовсім відособленої методології соціального пізнання, не зв'язаної, відірваної від всіх інших рівнів і форм методологічного знання.

Погоджуємося майже з усіма зазначеними пунктами, окрім другого. Наша позиція відрізняється від позиції В П. Кохановського за рахунок іншого ракурсу бачення основ методології та її структури, а також за рахунок іншого наповнення терміну *трансцендентний рівень*. Почнемо з останньої дефініції.

---

[146] Кузьмина М. А. Метафора как элемент методологии современного научного познания [Електронний ресурс] / М. А. Кузьмина. Режим доступу: http://www.kirdina.ru/pdf.; Купцов В.И. Философия и методология науки [Електронний ресурс] / В.И. Купцов. Формат:doc Издат.: Аспект Пресс – 1996. 396с. Режим доступу: http://uploadbox.com/files/nJ7fuLqz00; Петров Ю. И. Методологические вопросы анализа научного знания. / Ю. И. Петров. М.: Высшая школа, 1977. - 224 с.; Розов М.А. Методологическое мышление и задачи университетского образования / М.А. Розов // Философский факультет. 2000. № 1. С. 5-17 та ін.

[147] Кохановский В. П. Философия и методология науки [Електронний ресурс]: Учебник для высших учебных заведений / В. П. Кохановский — Ростов н/Д.: «Феникс», 1999. - 576 с. Формат: DjVu Размер: 4,4 Мб Код доступу: http://platonanet.org.ua/mgid.html

Підсумком дослідження сутності терміну *трансцендентний* за різними джерелами є наступне. Походження від латинських слів *transcendo* — переступаю, або *transcendens (transcendentis)* – той (те), що виходить за межі. Використовували цей термін з авторським баченням його сутності Спіноза, Фома Аквінський, І. Кант, Ф.В. Шеллінг та ін.

Саму повну версію, що вдалося дослідити з приводу терміну трансцендентний, надано І.І. Лапшиним: «Трансцендентальні й трансцендентний — філософські терміни, уведені в новітню філософію Кантом. Перший з них означає: *те, що визначає апріорні умови можливого досвіду,* у цьому змісті вираження «трансцендентальна філософія» майже рівносильна сучасному терміну «Erkenntnisstheorie» (теорія пізнання — наука про загальні й необхідні умови можливого досвіду). Другий термін — «трансцендентний» — означає те, що виходить за межі можливого досвіду (на противагу терміну іманентний); тому «трансцендентна філософія» однаково, що «метафізика», тобто філософська область, що претендує пізнати те, що знаходиться за межами можливого досвіду. Кант відчуває різницю між цими двома термінами, але сам вживає їх недбало»148.

В наведеній цитаті для нас важливим, по-перше, є останнє речення. Маємо переконання, що Кант (судячи з його біографії149 він був взірцем німецької пунктуальності і порядку навіть для співвітчизників) дуже сумнівно, щоб філософ так «недбало» ставився до терміну, який впроваджує в «життя». На нашу думку, Кант вважав зміст цих термінів не тільки такими, що мають свою сутність, але й такими, що мають тотожність цієї сутності. Зрозуміло, це є тільки нашим припущенням, але надалі термін трансцендентний будемо розуміти діалектично - дуалістично: як те, що виходить за межі можливого досвіду (на противагу терміну іманентний); так і те, що визначає апріорні умови можливого досвіду (тобто визначає загальні й необхідні умови можливого досвіду).

Виходячи з вищенаведеного, в нашому варіанті методології Програми її «твердим ядром» – фундаментальними принципами всіх теорій Програми, що допомагають зберігати її цілеспрямованість і цілісність, визнається саме трансцендентний рівень. Саме цей рівень має формувати мету і основні «правила гри» як процесу дослідження, так і прийнятності його результатів.

Трансцендентний рівень, за нашим баченням, має складатися з наступної послідовності семи обов'язкових елементів, сутність яких поки що надамо за загальноприйнятими парадигмами:

концепція першооснови - в переважній більшості сучасних наукових робіт першооснова не маніфестується - апріорі вважається матеріалістичною, в окремих або зазначається, або розуміється різновид ідеалістичної концепції;

основний метод пізнання - в тій самій більшості робіт застосовується діалектичний метод;

---

[148] Лапшин И.И. Словарные статьи Ивана Ивановича Лапшина [Електронний ресурс] / И.И. Лапшин. Режим доступу: http://ru.wikisource.org/wiki/

[149] Кант Иммануил. Електронна енциклопедія Вікіпедія [Електронний ресурс] / Режим доступу http://ru.wikipedia.org/wiki

основний науковий підхід - майже не визначається авторами, мається на увазі мабуть матеріалістична діалектика, яка в деяких роботах зазначається як базисний підхід, в окремих сучасних роботах більш часто вказується на системний або синергетичний підхід;

картина Всесвіт, світогляд - в більшості робіт навіть методологічного толку ці елементи не використовується зовсім, або вказуються елементи картини Всесвіту кінця XX ст., а саме: світ - як сукупність нелінійних процесів, ентропія, хаос, простір-час, лише в окремих роботах вказуються елементи більш сучасної картини: холістичність, фрактальність, єдність простору-часу, тощо;

закони Всесвіту – цей елемент є прерогативою окремих спеціальних робіт (наукових, і таких, що науковими ще офіційно не визнаються), що за різною мірою пов'язані з розробкою тематики сталого розвитку (відмітимо, що в деяких роботах автори допускаються помилки, коли визнають майже всі закони, що відкриті вченими (особливо фізиками) на сьогодні, за Закони Всесвіту);

базові цінності – цей елемент методології стає актуальним: в більшості сучасних робіт вже вказуються на стандарти етики і моралі, окремі автори вважають доцільним відродження навіть гуманістичних ідей майже епохи Відродження (що на нашу думку є результатом доволі поверхневого знання гуманістичних ідей цієї епохи), або повернення до моральних критеріїв наших предків;

базові принципи дослідження – сподіваємося, що майже всі автори мають їх на увазі, проте в досліджених роботах і методологіях вони не декларуються.

Другий рівень структури нашої моделі методології Програми - імманентний. Даний рівень (за І. Лакатосом) – це «захисний пояс», який має забезпечувати розвиток процесу пізнання щодо Програми і схоронність її «твердого ядра». Імманентний рівень визнається нами за своєю сутністю «м'яким», адаптивним, таким, що має робити відбір теоретичних положень, відслідковувати і проходити численні процеси життєвих циклів різноманітних ідей і теорій, формувати свої комплексні «методичні набори» дослідження. Це може (має) бути не один набір, а ціле віяло з паралельних чи альтернативних методичних наборів. Обов'язковою умовою формування конкретного методичного набору, за нашим переконанням, є несуперечливість і неантагоністичність його складових, а також їх відповідність вимогам трансцендентного рівня.

Імманентний рівень також складено з сімох рівнів або елементів. Вірніше, сьомий рівень це і є методологія Програми, до складу якої входять рівні: загальнофілософський, загальнонауковий, конкретно науковий, рівень систем базових показників *LT* – мірностей, дисциплінарний (предметний) і проектний. За рамки понять основ наукових досліджень, що вивчаються у ВУЗах, виходить четвертий рівень. Його введення вважаємо обов'язковим за умови вищезазначеної складності елементів системи, що досліджується, і наявності різноманітних, таких, що не зіставляються один з одним, розмірностей цих елементів. Методику представлення множини базових показників системи

«природа – людина – суспільство» різних розмірностей в вигляді універсальної системи показників простору (L) - часу(T) запропоновано в роботах школи П.Г. Кузнєцова - Б.Е. Большакова[150] на засадах розробок Дж. Максвелла та Р. Бартіні. Вважаємо цей методичний підхід найважливішою складовою методології сталого розвитку як з точки зору онтології, так і праксеології.

Запропонований нами варіант моделі трирівневої структури методології Програми наведено на рисунку 3. Третій рівень (як і в моделі В П. Кохановського) - це єдність, тісний взаємозв'язок двох названих рівнів, їх взаємодія в процесі застосування. Саме цей, третій рівень і може бути визнано істино методологією, тоді як попередні два – є її структурою.

Рис.1.4.3 Модель трирівневої структури методології Програми (наукового дослідження з проблеми сталого розвитку метаскладної системи «природа – суспільство – людина»): трансцендентний рівень; імманентний рівень; рівень простору взаємодії двох рівнів

[150] Большаков Б.Е. История и методология науки [Електронний ресурс]: Учебно методическое пособие / Б.Е. Большаков. - Электронное издание (0220712064), гос. регистрация №11265 от 11.10.2006, - 2008 - 89 с. – Режим доступу: http://lt-nur.uni-dubna.ru; Кузнецов О. Л. Начала теории устойчивого развития социоприродных систем / О.Л. Кузнецов, Б.Е. Большаков // Вестник Университета Дубна. – Дубна: МУПОЧ, 2001. – 50 с.; Большаков Б.Е. «Естественнонаучные основы теории системы «природа—общество—человек» [Електронний ресурс] / Б.Е. Большаков. Режим доступу: http://www.uni-dubna.ru

Безумовно, яким би досконалим та неперевершеним на якийсь момент часу не був визнаний окремим колом дослідників трансцендентний рівень будь якої Програми, за умов накопичення інформації і досвіду на імманентному рівні стане проблема не повної відповідності нового знання встановленим окремим «твердим» принципам трансцендентного рівня. Чим більше вагомих парадоксів буде виявлено, визнано, тим вірогідніше може проявитися вплив (на рис.3 це зворотній зв'язок - корекція) імманентного рівня на трансцендентний. За Т. Куном це може бути визнано (за суттєвістю і вагомістю змін) або часом зміни окремих парадигм або «науковою революцією».

Таким чином, можна вважати поставлену задачу виконаною: по-перше, в роботі представлено авторську модель холістичного квантово – механічного процесу взаємовпливу елементів резервів стійкості метасистеми «природа – суспільство – людина», що взаємодіють в єдиному просторі-часу; по-друге - авторську модель трирівневої структури методології наукового дослідження з проблеми сталого розвитку зазначеної системи. Запропоновані моделі було розроблено на засадах новітніх парадигм.

Проте автори добре розуміють, що сама по собі новітня структура моделі методології наукової проблеми сталого розвитку не може бути визнана дієвим інструментом пізнання без внесення коректив і уточнення сутності тих парадигм, що застосовуються під час досліджень на кожному з її рівнів. В подальшому планується продовження роботи над проблемою в напряму обґрунтування радикально нового складу кожного з рівнів методології Програми на засадах сучасних і новітніх парадигм. Зазначимо, що така робота вже проводиться і планується до публікації найближчим часом. В якості анонсу, без ретельного обґрунтування, зробимо заявку щодо запланованих змін перших трьох елементів трансцендентного рівня: *концепція першооснови* – холізм (цілісність); *основний метод пізнання* - тріалектика (діалектика-діалектик); *основний науковий підхід* - гештальт-підхід (гештальт в нашому розумінні - протосимвол пізнання безперервних і варіативних об’єктів) з використанням системного та синергетичного підходів.

Сподіваємося, що в завершеному варіанті дана методологія буде корисним інструментом дослідження і сприятиме, в міру своїх можливостей, вирішенню проблеми сталого розвитку цивілізації.

*1.5 Економічна безпека держави в умовах глобалізації**

Перенесення кризових ситуацій з однієї економічної системи в іншу є об'єктивним явищем. Досліджуючи закономірності паралельного циклічного розвитку економічних систем, належить ураховувати зв'язки між ними в просторі й часі. Ці зв'язки зумовлюють три можливі сценарії: мультиплікативне прискорення темпів розвитку взаємозалежних систем; взаємне інфікування й обмеження темпів розвитку цих систем; розвиток

* Автор: Сухоруков А.І.

одних систем за рахунок інших за допомогою трансферу криз. Наведені обставини підтверджують актуальність дослідження механізмів трансферу криз і оцінки впливу цього феномена на розвиток національної економіки.

Спроби пояснення причин деформації циклів можна знайти в працях Е.Маундера, А.Вернера, М.Міланковича, В.Вернадського, А.Тойнбі, Л.Гумільова, П.Сорокіна, Н.Кондратьєва, Й.Шумпетера, А.Богданова, М. Туган-Барановського, Дж.М.Кейнса, Х.Ф.Мінскі, де йдеться про взаємовплив різнорідних циклів, нерівномірності розвитку циклів, неможливість точного прогнозування циклів. Тим часом, вивчаючи причинно-наслідкові зв'язки в рамках циклів, можна зробити припущення щодо тривалості фаз циклу, підготуватися до криз шляхом створення резервів і маневрування ресурсами. У глобальній економіці кризи теж мають глобальний характер, тому в антикризових стратегіях окремих країн слід ураховувати синхронний вплив усього спектра екзогенних і ендогенних факторів. У дискусіях про строки виходу України з кризи ігнорується наявність у країні комбінації криз: кризи довгострокового інноваційного циклу; кризи середньострокового циклу, пов'язаного зі зносом основних фондів; кризи короткострокового фінансового циклу. Подолання цієї комбінації криз, посилених зовнішніми факторами, і є першочерговим завданням уряду.

У попередніх роботах автором сформульовані поняття: «недосконалі економічні цикли», «трансфер економічних криз», «ланцюговий трансфер криз»[152]; розкрита роль трансферу криз в антикризовій політиці[153]. Показано, яке значення у деформації циклів вмають процеси синхронізації циклів різного масштабу й сфер прояву, динамічні зв'язки в системах[154]], синергетичні ефекти[155].

Недосконалі цикли – це цикли, теоретична траєкторія яких деформована внаслідок перенесення кризової стадії економічних циклів розвинених країн у політично залежні від них країни.

Трансфер економічних криз – це свідомі, часто завуальовані, дії однієї країни стосовно іншої, які загрожують останній раптовими глибокими кризами; зменшенням конкурентоспроможності; погіршенням ділового клімату; деградацією соціальної й екологічної ситуації. Трансфер криз зумовлений дією об'єктивних законів конкуренції на світових і національних ринках.

Ланцюговий трансфер кризи можливий у разі керованого послідовного (ланцюгового) перенесення кризових ситуацій з більш розвинених у менш розвинені країни в рамках багатобічних економічних відносин.

---

[152] Сухоруков А. Трансфер економічних криз як причина недосконалих циклів / А.Сухоруков // Стратегічна панорама.- 2004. -№2. - С. 68-84

[153] Сухоруков А. Антикризова політика розвинутих країн / А. Сухоруков // Економіка України. - 2004. - № 8. - С. 16-27

[154] Сухоруков А. Врахування динамічних зв’язків у системах економічної безпеки / А.Сухоруков // Стратегічна панорама. – 2009. - № 2. – С. 115-129

[155] Сухоруков А. Синергетичні аспекти забезпечення економічної безпеки держави / А. Сухоруков / /Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2009. – № 2. - С. 23-36.

У цьому розділі систематизовані причини деформації економічних циклів; розкриті особливості сучасних економічних циклів і механізми трансферу криз; показано місце трансферу криз серед інших причин деформації економічних циклів; визначено обмеження й загрози, що знижують конкурентоспроможність України. Розвинені країни мають змогу за допомогою низки механізмів переносити кризову стадію своїх циклів в інші країни. Це не суперечить теорії циклів і підтверджує необхідність обліку циклічних закономірностей при управлінні економічним і науково-технічним розвитком. Йдеться лише про те, що синусоїдальна траєкторія циклів спотворюється, оскільки в розвинених країнах зменшується глибина кризової стадії, а в менш розвинених країнах кризи стають невиправдано глибокими й тривалими. Синхронність цих подій дозволяє висунути гіпотезу про трансфер криз, що вимагає прийняття відповідних антикризових заходів.

Теорія економічних циклів, концепція великих циклів кон'юнктури[156], модель циклічної динаміки[157], модель взаємозв'язку економічного й технологічного розвитку (концепція технологічного пата)[158] полегшують розуміння причин деформації циклів, а також сутність соціально-економічних, технологічних та інституціональних змін, що знижують ступінь прогнозованості циклів.

Фактичні траєкторії циклів не є ідеальними синусоїдами або S-подібними кривими[159] з однаковою амплітудою коливань і тривалістю періодів. Вплив різних факторів на виникнення економічних криз і підйомів суттєво залежить від статусу країни у світі й ступеня розвитку національної економіки.

Фактори деформації економічних циклів зводяться до наступних чотирьох груп:

- міжнародне поширення криз через економічні зв'язки, фінансові й інформаційні канали;
- трансфер криз в інші країни в рамках державної антикризової політики;
- нездатність національної економіки протистояти кризам через недостатню конкурентоспроможність, вичерпання ресурсного потенціалу, невідповідність структури економіки й методів господарювання умовам функціонування світових ринків товарів, послуг, капіталів;

---

[156] Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев ; Международный фонд Н.Д. Кондратьева ; ред. колл. Абалкин Л.И. (пред.) и др. ; сост. Яковец Ю.В. – М.: Изд-во «Экономика», 2002. – 767 с.

[157] Слуцький Є. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / Є. Слуцький; за ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання, 2007. – 919 с

[158] Mensh G. Stalemate in Technology: Innovation Overcome the Depression / Mensh G. – Cambridge : Mass., 1979. - С. 115-140

[159] Фостер Р. Обновление производства: атакующие выигрывают : пер. с англ. / Р.Фостер; общ. ред. и вступ.ст. В.И. Данилова-Даниэльяна. – М. : Прогресс, 1978. -С. 32-44.

•інноваційні фактори, які не належать до чисто екзогенних або ендогенних, оскільки діють у глобальному просторі, породжуючи технологічний прорив або технологічне відставання країни.

Міжнародне поширення криз через економічні зв'язки, фінансові й інформаційні канали розглядається в багатьох публікаціях, у тому числі й публікаціях автора[160]. В окремих працях цей феномен отримав назву «міжнародне інфікування»[161]. Висока швидкість поширення характерна насамперед для фінансових криз. Фінансова криза, як правило, є «передвісником» економічної кризи. Класичний приклад такого явища - криза 90-х років XX століття, яка охоплювала три регіональні хвилі: кризу механізму обмінних курсів у Європі 1992-1993 рр., латиноамериканську кризу 1994-1995 рр., азіатську кризу 1997-1998 рр. Поширення цих хвиль зумовило коливання економічних показників, валютних курсів, котирувань цінних паперів, перерозподіл потоків капіталів у багатьох країнах.

Виділяють наступні канали міжнародного поширення криз: загальні геоекономічні зміни, торговельний, фінансовий та інформаційний канали. Загальні геоекономічні зміни - це кардинальні зміни на міжнародних ринках товарів, капіталів, які призводять до світових криз. Міжнародне поширення криз через торговельний канал полягає в тому, що внаслідок кризи у великого торговельного партнера на його внутрішньому ринку відбувається падіння цін на активи, відплив капіталу, що прискорює настання кризи. Міжнародне поширення криз фінансовим каналом полягає в тому, що для зниження ризикованості міжнародного портфеля інвестор продає активи, пов'язані з активами кризової країни й регіону, в якому ця країна перебуває. Міжнародне поширення криз інформаційним каналом полягає в розповсюдженні сигналів про кризу в одних країнах і можливості інфікування інших, при цьому інформаційний ефект тим більш значущий, чим більший у країні короткостроковий зовнішній борг, нижчий рівень міжнародних резервів, слабша фінансова система.

Особливої уваги й вивчення заслуговують механізми трансферу криз із розвинених країн. До таких механізмів можна зарахувати:

•експорт морально застарілих продуктів і технологій і штучне продовження їх життєвого циклу на ринках менш розвинених країн;

•ущемлення інтересів менш розвинених країн у розподілі міжнародних інвестицій;

•розміщення за кордоном екологічно небезпечних виробництв;

•викачування природних ресурсів і незахищених інтелектуальних продуктів;

•управління процесом трансферу криз за допомогою транснаціональних корпорацій (ТНК).

---

[160] Пирожков С. Фінансова політика в Україні та Російській Федерації: порівняння, досвід, проблеми / С.Пирожков, А.Сухоруков, О.Григоренко; за ред. А.І.Сухорукова. – К. : НІУРВ, 2000. – 148 с.

[161] Моисеев С. Международное распространение кризиса / С.Моисеев // Финансовый менеджмент. – 2002. - №3. – С. 91-99.

Розуміння цих механізмів дозволяє коректно оцінити загрози й можливості, що виникають при входженні транзитивної країни в глобальні процеси. Таким чином, можна оцінити й можливості розвинених країн здійснювати дискримінацію інших країн у міжнародних економічних відносинах.

На рис. 0.1 відображено фактичну картину циклів у США, Росії й Україні у вигляді динаміки темпів приросту ВВП, що підтверджує деформацію траєкторії економічних циклів і залежність їх від рівня економічного розвитку й антикризового потенціалу країн.

У розвинених країнах ефективність антикризової політики значно вища, що дозволяє згладжувати кризові стадії циклів, утримуючись у режимі рецесії. Наприклад, розширення ЄС - своєрідний спосіб нейтралізації кризових ситуацій в економіці провідних країн ЄС. За рахунок приєднання країн з нижчим рівнем розвитку створюється гарантований "внутрішній" ринок збуту застарілої продукції й технологій провідних країн ЄС, що дає їм змогу здобути додаткові кошти для подолання криз і майбутнього розвитку.

У транзитивних країнах кризи бувають невиправдано глибокими й тривалими внаслідок трансферу кризової стадії циклів з розвинених країн. У цих умовах антикризова програма транзитивних країн повинна ґрунтуватися на національних економічних інтересах і забезпечувати адекватне реагування на загрози, що виникли в результаті трансферу криз із розвинених країн.

Рис 1.5.1. Динаміка темпів приросту ВВП (* прогноз Світового банку)

Експорт морально застарілих продуктів і технологій і штучне продовження їх життєвого циклу на ринках менш розвинених країн дозволяє

розвиненим країнам вирішити проблему затоварення й утилізації. Продукція, яка вже не користується попитом у розвинених країнах (через появу її нових модифікацій), скеровується на ринки інших країн. Імовірність перенесення кризи надвиробництва в інші країни зумовлена дефіцитом певних товарів на ринках цих країн і заниженою планкою споживчих вимог до якості продукції. Подібна експансія на ринках інших країн протистоїть тенденції зниження норми прибутку у виробника і є умовою розширеного відтворення.

Конкуренція на ринку легкових автомобілів змушує виробників створювати нові моделі що три роки. Збільшення платоспроможного попиту, більш раціональна митна політика, певні податкові пільги в межах вільних економічних зон зумовили збільшення випуску легкових автомобілів в Україні (у 2002 р. – в 1,7 раза, в 2003 р. – у 2,2 раза). Випуск автомобілів в Україні у 2008 р. становив 402 тис. шт., у 2009 р. в умовах фінансово-економічної кризи випуск скоротився в 6,1 раза (до 65,7 тис. шт.). Однак за функціонально-вартісними характеристиками українське автомобілебудування відстає від автомобілебудування розвинених країн на 15-20 років. Вартість автомобілів, вироблених в Україні, перевищує вартість імпортних автомобілів, які були в користуванні 3 роки (такі автомобілі становлять значну частину імпорту). Тому український покупець найчастіше вибирає імпортний автомобіль. Це дозволяє автогігантам збувати на українському ринку застарілу продукцію, одержуючи додаткові ресурси для розвитку.

Українські споживачі мають величезний вибір техніки таких марок, як Philips, Sony, Panasonic, Samsung, за цінами, які ненабагато перевищують ціни вітчизняних “Електронів” і “Фотонів”. Доступність техніки провідних фірм світу зумовлена розвитком торгівлі застарілою імпортною технікою й технікою «секонд-хенд», якою торгують вихідці зі Східної Європи й Азії. Значна частина покупців віддає перевагу саме цим моделям (навіть 2-5-річної давності).

Домінування іноземних виробників на ринку України є результатом недобросовісної конкуренції через заниження вартості імпортного товару під час митного оформлення, внаслідок чого бюджет недоодержує митні збори й податки. Надання розвиненими країнами гуманітарної й технічної допомоги призводить до захаращення українського ринку низькоякісними товарами й перекладання витрат на утилізацію цих товарів з фірм-виробників на Україну. Крім того, насичення ринку такими товарами пригнічує внутрішнє виробництво. Фірмам розвинених країн надання подібної допомоги вигідне ще й з погляду одержання ними податкових пільг.

Експорт застарілих продуктів і технологій дозволяє розвиненим країнам утримувати лідерство в науково-інноваційній сфері, консервувати

залежність інших країн, викачувати фінансові ресурси в покупців ліцензій. Зокрема, у США вважають однією з причин ослаблення їх позицій на світовому ринку експорт так званих “голих” технологій замість продажу цих технологій у вигляді капітального устаткування й високотехнологічних товарів. Тому США звужує сферу патентно-ліцензійного обміну (переважно в експорті) за допомогою засекречування результатів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР). Внаслідок цього зовнішньоекономічні відносини США характеризуються монополією на науково-технічну інформацію.

На думку експертів, у процесі створення спільних підприємств Україні відводять роль молодшого партнера і її технологічне відставання консервується[162]. Ліцензійні угоди доповнюються донорськими схемами таким чином, щоб більша частина готової продукції вивозилася з країни, де вона виробляється. Наприклад, у легкій промисловості України іноземні інвестори застосовують винятково стратегію донорських схем: модернізують українські підприємства, завозять заготовки, тканину, лекала й вивозять 90% продукції[163]. Така стратегія сприяє поновленню виробництва й збереженню робочих місць в Україні, але позбавляє внутрішній ринок якісної вітчизняної продукції.

Імпортери часто заперечують факт придбання неефективних закордонних технологій, приховуючи допущену некомпетентність або нестачу засобів. Іноді імпортера ставлять перед вибором «брати те, що дають, або не брати зовсім»; в інших випадках імпортер не бажає погіршувати стосунки із закордонними партнерами, враховуючи перспективи спільної роботи на світових технологічних і товарних ринках.

Високими технологіями розвинені країни переважно обмінюються між собою, до 90% новітніх технологій спрямовуються у внутрішні корпоративні канали[164]. Такий внутрішній трансфер дозволяє максимізувати прибуток ТНК, зберігати їхнє технологічне лідерство. Транзитивні країни задовольняються застарілими технологіями. Практично всі імпортовані в Україну технології мають 15-річний «вік», наприклад, технології виготовлення тютюнових виробів, коксу, поліетилену[165]. Сировинна структура експорту й залежність України від імпорту високотехнологічних товарів зумовлює зростання негативного сальдо зовнішньої торгівлі. При цьому Україна має негативне сальдо в торгівлі товарами з провідними партнерами – РФ і ЄС (рис. 0.2).

---

[162] Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук’яненко. – К.: КНЕУ, 2001.
[163] Краса рятує світ і стимулює розвиток // Урядовий кур'єр. - 2003. - № 201
[164] Сухоруков А.І. Пріоритети інвестування національного технологічного розвитку / А.І.Сухоруков // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С. 133.
[165] Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С.Філіпенко, В.С.Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К., 2002. – С.138

Рис. 1.5.2. Сальдо в торгівлі товарами між Україною, ЄС і РФ (млн дол. США)

Механізмом трансферу кризових ситуацій також є ущемлення інтересів окремих країн у розподілі міжнародних інвестицій. Як правило, у транзитивні країни і країни, що розвиваються скеровується значно менше інвестицій, ніж у розвинені країни (табл. 0.1).

Таблиця 1.5.1

Розподіл інвестицій у регіонах у 2004-2008 рр., млрд дол. США*

Вид інвестицій	Рік									
	2004		2005		2006		2007		2008	
	надходження	відтік	надходження	відтік	надходження	відтік	надходження	відтік	надходження	відтік
Розвинені країни (США, Японія, Канада, Великобританія, країни еврозони)										
Прямі (ПІІ)	325,2	968,9	513,2	645,3	782,1	967,7	1132,0	1460,6	649,7	1199,0
Портфельні	1805,6	1058,3	1944,8	1286,1	2670,4	1556,6	2533,9	1343,0	1542,2	-139,9
Інші	1722,0	1553,7	2082,3	2017,5	2235,1	2302,1	3535,0	3707,2	-1488,1	-1203,9
Транзитивні і країни, що розвиваються (147 країн, в т.ч. Гонконг, Ізраїль, Корея, Сінгапур, Тайвань)										
Прямі (ПІІ)	250,5	58,9	334,8	83,0	416,4	162,0	610,0	198,7	666,6	241,6
Портфельні	109,0	106,0	176,1	169,0	287,6	396,0	357,8	336,9	-	139,5
Інші	104,6	125,7	126,7	197,5	212,6	274,1	698,4	521,8	87,9	312,3

** За даними World Economic Outlook database, October 2009, IMF and International Financial Statistics*

По-перше, розвинені країни тримають транзитивні країни на голодному інвестиційному пайку. Операції транскордонного злиття й придбання фірм, що мають місце переважно в розвинених країнах, забезпечують левову частку світового надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ).

Відповідно скорочуються потоки ПІІ в нові об'єкти. Частка розвинених країн у світовому надходженні ПІІ становила у 2009 р. 54,4%, частка країн, що розвиваються, – 39%, частка країн із транзитивною економікою – 6,7%[166]. Розміщення ПІІ визначається технічним прогресом, лібералізацією зовнішньоекономічних відносин і корпоративними стратегіями. Лібералізація зовнішньоекономічних відносин дозволяє ТНК вибирати місця, де вони можуть ефективно реалізувати свої конкурентні переваги. По-друге, країни з потужною політичною вагою можуть впливати на напрями світових потоків інвестицій, наприклад, створюючи прецеденти військово-політичної або економічної нестабільності в окремих регіонах. У результаті потоки інвестицій переміщуються в регіони з більш привабливими умовами з погляду їх захисту. Внаслідок масового відтоку інвестицій з регіону «підвищеного ризику» у всіх країнах цього регіону може виникнути економічна криза.

Надходження іноземних інвестицій в Україну, особливо в умовах кризи, суттєво скоротилося (рис. 0.3)[167]. Вплив кризи позначився на настроях портфельних інвесторів – нерезидентів: у 2008 р. відбувся відтік їх інвестицій у розмірі 1,4 млрд дол. США, з початку 2009 р. виведено ще 0,9 млрд дол. США. З початку 2009 р. відбувся відтік і інших інвестицій на суму 2,6 млрд дол. США внаслідок виплат за зовнішніми кредитами корпоративного й державного секторів економіки.

Рис. 1.5.3. Обсяг іноземних інвестицій в Україні, млн. дол. США

Сума залучених в Україну ПІІ на 01.10.2009 р. у розрахунку на душу населення України становила 837,5 дол. США, тоді як у Польщі - 2443, Чехії - 5829, Угорщині - 6061. Надходження ПІІ в країну сповільнилося ще у 2008 р., коли воно становило 6,07 млрд дол. США (76,5% від рівня 2007 р.). Галузеві диспропорції розподілу ПІІ призводять до консервації

[166] Global and Regional FDI Trends in 2009 [Electronic resouse] // Global Investment Trends Monitor. – 2010. - № 2. - 19 January. Mode of access: www.unctad.org
[167] Расчитано за даными НБУ (http://www.bank.gov.ua/Balance/ IIP/IIP_poper_2009.pdf)

неефективної структури виробництва, нераціональної експлуатації природних ресурсів і виробничих потужностей.

У короткостроковій перспективі доступ України до зовнішнього фінансування обмежується нестабільністю її фінансового сектору[168]. Перспективи країни на світовому ринку капіталів будуть залежати від раціоналізації зовнішньої торгівлі, підвищення ліквідності й надійності вітчизняного ринку цінних паперів, стабілізації політичної ситуації. Кредити ж МВФ дотепер супроводжувалися надмірно жорсткими вимогами. Наприклад, системні позики на вирішення бюджетних проблем України супроводжувалися вимогами закриття Чорнобильської АЕС; скорочення Збройних сил, стратегічної авіації й потужностей оборонно-промислового комплексу; відмови від поставок устаткування в Іран за Бушерським контрактом; скасування експортного мита на соняшник; скасування вільних економічних зон і спеціальних зон розвитку; підвищення цін на газ для населення; контролю над приватизаційними процесами. Виконання цих вимог створювало для країни нові проблеми й борги.

Переміщення екологічно небезпечних виробництв за кордон дозволяє розвиненим країнам розв'язати проблему екологізації своєї економіки. Наприклад, у США ця проблема є надзвичайно гострою. На частку США припадає 27% світового забруднення атмосфери, екологічні витрати США досяглися 2% ВВП, частка капітальних інвестицій, спрямована на збереження навколишнього середовища, становить 4%[169]. Екологічна безпека в розвинених країнах забезпечується чітким контролем і суворими санкціями за порушення нормативів. Тому ТНК переміщують брудні виробництва в країни з низьким рівнем правового захисту в цій сфері.

На Всесвітньому екологічному форумі ООН у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) відзначалося, що суспільство майбутнього повинно стати «суспільством досконалого навколишнього середовища», а поняття «світова економіка» і «економіка ноосфери» повинні стати рівнозначними. Відповідно формується нове технологічне мислення: замість індустріальних гігантів будуються міні-заводи, зростає рівень комп'ютеризації й роботизації, створюються композитні конструкційні матеріали, здійснюється утилізація промислових і побутових відходів. Витрати енергії й матеріалів на одиницю продукції в розвинених країнах знизилися на 25-30%, скоротилася кількість відходів. На жаль, в Україні витрати енергії й сировини на виробництво різної продукції на 30-80% вищі, ніж у США. Ключовим чинником добробуту й безпеки суспільства стає вдосконалення технологій, економія ресурсів, поєднання економіко-технологічних і гуманітарних аспектів прогресу, що дозволяє покласти край небезпечній традиції індустріального суспільства, що полягає в збільшенні прибутку за рахунок виснаження природних ресурсів і навколишнього середовища.

---

[168] Перспективы развития мировой экономики [Электронный ресурс] // Кризис и подъем. – 2009. Апрель. Режим доступа : www.imf.org.

[169] США на рубеже веков. – М. : Наука, 2001. – 21 с.

Загрозу переміщення в Україну екологічно небезпечних виробництв збільшує інертність чиновників галузевого рівня. У 60-х роках зігноровано доводи технологів про доцільність заміни енергоємного й екологічно небезпечного мартенівського способу виплавки сталі на киснево-конвертерний. Саме в той час країни з ринковою економікою переорієнтувалися на киснево-конвертерне виробництво й тепер використовують тільки цю енергоощадну технологію. Тільки Росія, Україна й Індія, де радянськими фахівцями побудовані металургійні комбінати, продовжують виплавляти понад 50% сталі мартенівським методом.

Розрахунки показують, що Україна перевантажена екологічно небезпечними виробництвами в галузях видобутку залізної руди й вугілля, виплавки сталі, виробництва добрив і сірчаної кислоти[170]. Негативний вплив на екологію України мало інтенсивне будівництво теплових електростанцій (ТЕС). Вибух реактора РБМК-1000 на четвертому блоці Чорнобильської АЕС остаточно переконав світове співтовариство в тому, що збільшення техногенного навантаження на навколишнє середовище при ігноруванні гуманітарних проблем науково-технічного прогресу становить небезпеку для здоров'я не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь.

З 1 січня 2005 р. відповідно до Кіотського протоколу в Європейському Союзі набув чинності закон, що зобов'язує промислові компанії скоротити викиди парникових газів на третину. Формуючи нове технологічне мислення, Україна повинна протистояти переміщенню екологічно небезпечних виробництв на її територію.

Політика викачування сировини з інших країн дозволяє розвиненим країнам зберігати власні ресурси. Транснаціональні корпорації зацікавлені в спеціалізації партнерів з інших країн на продукції з низькою доданою вартістю, у зниженні цін на сировину й комплектуючі й збереженні «ножиць» цін на сировину й готову продукцію. Цієї мети ТНК досягають власними зусиллями, за підтримки урядів і міжнародних фінансових організацій. Поглиблення «ножиць» цін на сировину й готову продукцію можна досягти зміною курсової вартості національної валюти країни-експортера сировини; дестабілізацією економіки в країні-експортері сировини; застосуванням трансферного ціноутворення для реалізації прибутку не в країні-експортері сировини, а в країні базування материнської компанії ТНК. Найбільшим споживачем сировини є США (до 25 % світового споживання). Одним зі способів вирішення проблеми ресурсного забезпечення є угода про спільну розробку родовищ в інших країнах. Країну, якій належать природні ресурси, схиляють до концесійних угод, спрямовуючи інвестиції в добувні галузі. Розвиток переробних галузей у цій країні консервується, за нею закріплюється роль постачальника сировини.

Поглинання розвиненими країнами незахищених інтелектуальних продуктів стає можливим внаслідок низького рівня їх захисту в транзитивних країнах. Проблема захисту інтелектуальної власності загострюється в умовах глобалізації. Незважаючи на те, що національне законодавство в цій

[170] Колотило Д.М. Екологія і економіка / Д.М.Колотило. – К.: КНЕУ, 1999. – С. 27-33.

сфері відповідає міжнародним стандартам, існує багато проблем. Одна з них - невизначеність позиції країни щодо Євразійської патентної конвенції і Євразійської патентної організації (ЄАПО). Україні необхідно одержати в ЄАПО статус постійного спостерігача, щоб зберегти відносини з патентознавцями й фахівцями з охорони інтелектуальної власності країн СНД і Європи.

Загострюється проблема доступу до світової патентної інформації. З 1993 р. такі дані не поповнюються централізовано, що перешкоджає залученню інвестицій в інноваційну сферу. Велике значення має термін одержання патенту. В Україні існує два види патентів: дійсний і деклараційний. Перший видається на 20 років, однак термін його одержання - 4-6 років після подання заявки. Тому наукові установи змушені патентувати розробки в Росії, де можна одержати патент за 1-1,5 року, і на підставі російського патенту одержати український.

Недостатньо розвинений в Україні механізм державної підтримки просування вітчизняних об'єктів інтелектуальної власності на іноземні ринки. Законом «Про державне регулювання діяльності в сфері трансферу технологій» передбачається створення механізму запобігання несанкціонованому відтоку вітчизняних наукових і конструкторських розробок, сприяння ефективній інтеграції України у світовий науково-технологічний простір, однак ці статті не підкріплені підзаконними актами. Україна повинна адаптуватися до вже існуючої глобальної системи відносин у цій сфері, оскільки від ефективності системи захисту інтелектуальної власності залежить підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Залучення найбільш продуктивних трудових ресурсів у розвинені країни знекровлює інші країни, створює деформації на ринках праці цих країн. Використання світової мережі «Internet» дозволяє скуповувати кращий інтелектуальний потенціал молоді й свіжі ідеї, носієм яких вона є, під гаслом: «отримай освіту за кордоном».

Змінюється стратегія розвинених країн у сфері залучення вчених із транзитивних країн. Після відтоку, що відбувся, значної частини наукового потенціалу колишнього СРСР на Захід зараз простежується тенденція використання наших наукових кадрів у розвинених країнах переважно на тимчасовій основі. Наприклад, у 1994 р. з України на тимчасову роботу за кордоном було притягнуто 260 наукових співробітників НАН України, у 2003 р. – 426, у 2009 р. – 630. Не виключена можливість виникнення нової хвилі інтелектуальної еміграції в країни ЄС, тим більше, що для підтримки авторитету ЄС у науковій сфері ухвалене рішення про фінансування науки в країнах ЄС на рівні 3% від ВВП[171].

Реалізують політику трансферу криз транснаціональні корпорації, використовуючи згадані механізми ТНК. Одним із факторів, що забезпечують потужний вплив ТНК на економіку інших країн, є мережа закордонних філій (асоційованих компаній, дочірніх підприємств, відділень). Наявність

[171] http://euronews.net/create_html.php?page=detail_europa&lng=10&option=4,europa

такої мережі надає ТНК можливості, пов'язані з використанням відмінностей в економічній ситуації різних країн, вилученням додаткових прибутків за рахунок цих відмінностей і асинхронності економічних циклів. У періоди економічних потрясінь ТНК спираються на підрозділи в країнах, не охоплених кризою. Існує пряма залежність між рівнем стабільності прибутків ТНК і кількістю країн, у яких вони мають філії. Завдяки інтернаціоналізації діяльності ТНК перебувають у привілейованому становищі порівняно з економікою країн базування й мають змогу пом'якшувати наслідки економічних криз у цих країнах. Завдяки зарубіжним ресурсам ТНК мають більший вибір моделей поведінки під час криз, маючи змогу запобігти невигідним змінам і стимулювати необхідні. Диверсифікованість сфери обігу й виробництва за рахунок іноземних філій сприяє посиленню фінансової стійкості ТНК. У деяких аспектах криза навіть зручна ТНК – з'являється можливість позбутися конкурентів. Порівняно безболісне проходження кризових фаз циклів - важливе свідчення гнучкості й стійкості ТНК.

Можливості трансферу кризових ситуацій можна спостерігати на прикладі україно-російських відносин. Беручи до уваги необхідність збереження й розвитку цих відносин, необхідно, однак, ураховувати, що найбільша на просторі СНД країна об'єктивно прагне використовувати ресурси СНД для подолання власної структурної кризи. При цьому використовується специфічний арсенал механізмів: дискримінація в міжнародній торгівлі; скуповування російським капіталом власності й монополізація деяких галузей економіки колишніх країн СНД; поглинання незахищених інтелектуальних продуктів; зменшення обсягів закупівлі високотехнологічних товарів у країнах СНД за рахунок створення потужностей відповідних імпортозамісних виробництв.

Дискримінація в міжнародній торгівлі полягає у витісненні з ринків Росії імпортних товарів із країн СНД внаслідок тарифного й нетарифного регулювання. Наприклад, торгівля між Україною й Росією відбувається за міжнародними стандартами (у режимі «по країні призначення»), однак нафта, газ і газовий конденсат з митної території РФ експортуються в режимі стягнення ПДВ за ставкою 20% у країні-експортері. Це означає, що російський бюджет отримує кошти, які повинен був би одержати український бюджет. Окремі підприємства РФ розривають співробітництво у сфері поставок комплектуючих з України, посилаючись на перехід на європейські стандарти. Таким чином, відбувається витіснення українського імпорту з ринків Росії, що призводить до скорочення доходів бюджету України від експорту. Україна має дисбаланс у торгівлі з РФ, яка викачує валютні кошти, зароблені Україною за допомогою інших векторів зовнішньої торгівлі й зовнішніх інвестицій.

Російські інвестори беруть активну участь у приватизації українських об'єктів. Економічні інтереси РФ в Україні задекларовані давно. Російський капітал присутній у нафтовій промисловості, кольоровій і чорній металургії. Росіяни обрали тактику горизонтальної інтеграції в економіку:

після придбання російським капіталом того або іншого підприємства російські компанії поступово витісняють зі сфери комерційного обслуговування цього підприємства українські компанії, залучаючи до співробітництва дочірні структури з РФ. У результаті створюються "зони російського бізнесу", які домінують над українським бізнесом на території України.

Залишаються неврегульованими питання “інтелектуальної спадщини” СРСР. Після розпаду колишнього політичного й економічного простору в Росії залишилося близько 500 тис. авторських свідоцтв під грифом «ДСК», які могли бути перетворені в патенти. За розрахунками, близько чверті з них належало українським винахідникам. В Україні не було ні переліку, ні описів цих винаходів. Аналогічна ситуація склалася із секретними авторськими свідоцтвами (також близько 500 тис.). Деякі з них перетворені в російські патенти. Така ситуація створює для українських підприємств труднощі у виході на закордонні ринки високотехнологічної продукції.

Спостерігається зменшення обсягів закупівлі Росією високотехнологічних товарів (ВТТ) і наукомістких послуг з України. В Україні у 2008 р. порівняно з 2003 р. коефіцієнт покриття імпорту ВТТ їх експортом скоротився з 1,19 до 0,90 (у 2009 р. він становив 1,19 через випереджальне зменшення імпорту ВТТ у зв'язку з кризою).

Нездатність національної економіки протистояти кризам є ще однією причиною деформації економічних циклів. Нестабільність економіки й різкі коливання її показників неможливо пояснити лише екзогенними силами, історичний досвід свідчить про тенденцію циклічного розвитку економіки навіть за відсутності зовнішніх впливів. Це говорить про внутрішню нестійкість господарської системи, екзогенні сили лише посилюють ендогенні процеси[172].

Розглядаючи поточну економічну ситуацію в Україні на тлі ретроспективи й стратегічних завдань, можна зробити висновок про неефективне використання інвестицій протягом тривалого часу, що завадило гармонізувати економіку, збалансувати розвиток галузей і територій, створити кооперативно-коопераційний каркас економіки й розвинутий внутрішній ринок. Кризові процеси в Україні почалися ще у 2005 р., світова криза, що спалахнула у 2008 р., лише поглибила внутрішню кризу. Протягом 2009 р. обсяг українського експорту товарів зменшився на 40,7%, обсяги імпорту товарів зменшилася на 46,9%, імпорт машинобудівної продукції скоротився в 3,1 раза. Негативне сальдо міжнародної торгівлі товарами склало 5732,7 млн дол. США.

У банківській системі України за 2009 р. чисті активи зменшилися на 4,9%, власний капітал – на 3,4%, кредитний портфель – на 5,7%, депозитний портфель – на 5,2%, проблемні кредити зросли в 3,9 раза. Чисті збитки банківської системи за 2009 р. склали 38,5 млрд. грн. Погіршення ситуації призвело до проблем з виплатами банків за зовнішніми борговими

[172] Хаберлер Г. Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний /Г.Хаберлер. – Челябинск : Социум, 2008. – 25 с.

зобов'язаннями, подальшого виведення капіталів і ослаблення позицій України на ринках капіталів.

Про загрози у сфері боргової безпеки свідчить порівняння валового боргу України з аналогічним показником інших країн (табл. 0.2).

Таблиця 1.5.2

Показники валового зовнішнього боргу окремих країн за 2009 р. *

Країна	Валовий зовнішній борг		
	млрд дол. США	у % до ВВП	на душу населення, дол. США
США	13450	93,2	125455
Німеччина	5208	159,1	63258
Франція	5021	188,3	78380
РФ	478,2	37,0	3370
Білорусь	22,0	45,0	2324
Казахстан	111,7	102,4	6898
Польща	201,2	47,0	5229
Чехія	76,8	40,0	7525
Україна	104,0	88,6	2225

**Розраховано за матеріалами CIA World Fact Book, центральних банків і державних статистичних органів України, РФ, Білорусі, Казахстану*

У міжнародній практиці «безпечним» вважають державний борг, що не перевищує 60% ВВП. Цей критерій визначений Маастрихтською угодою для країн Європейського валютного співтовариства. В оцінці боргової безпеки України належить ураховувати: зниження ділової активності в країні, недостатній рівень платоспроможності, прецеденти реструктуризації боргів, істотні коливання курсу гривні, значний бюджетний дефіцит, негативне сальдо зовнішньої торгівлі й платіжного балансу (з 2006 р.), зменшення міжнародних резервів НБУ, погіршення міжнародних рейтингів кредитоспроможності України.

На думку фахівців Мінекономіки України[173], державний і гарантований державою борг України не повинен перевищувати 55% ВВП, у тому числі внутрішній - 30% ВВП, зовнішній – 25% ВВП. Фахівцями у сфері економічної безпеки держави доведено, що поріг боргової безпеки повинен бути ще нижчим, зокрема, державний і гарантований державою борг України не повинен перевищувати 50% ВВП, у тому числі внутрішній - 30% ВВП, зовнішній – 20% ВВП[174].

У Законі України «Про державний бюджет України на 2009 рік»[175] передбачено граничний розмір державного боргу 193 млрд грн. Однак цей поріг було перевищено на 18,4%. Зростання державного боргу призводить

[173] Методика розрахунку рівня економічної безпеки: наказ Мінекономіки України від 02.03.2007 р. № 60

[174] Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України /Національний інститут проблем міжнародної безпеки; за ред. А.І.Сухорукова. – К., 2003. – 63 с

[175] Про внесення змін до Закону України “Про державний бюджет України на 2009 р.: Закон України.” №1080-УІ від 5 березня 2009 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу : http: // www.kmu.gov.ua / control.

до погіршення показників бюджетної безпеки. За підсумками 2009 р. дефіцит державного бюджету склав 19,9 млрд грн. Існують ризики зростання дефіциту бюджету у 2010 р. і в наступні роки, оскільки найбільші витрати на обслуговування державного боргу припадають на 2010-2013 рр., значні суми виплат припадають на 2015-2016 рр.

Зростання державного боргу негативно впливає на платіжний баланс та інвестиційну привабливість України. У 2009 р. дефіцит платіжного балансу за фінансовим рахунком становив 12,5 млрд дол. США, у 2008 р. він був складений з профіцитом у розмірі 9,7 млрд. дол. Зростання боргу загрожує стабільності грошово-кредитного й валютного ринків України. Міжнародні резерви України у 2009 р. скоротилися на 5,04 млрд дол. США й на 31.12.2009 р. становили 26,50 млрд дол. США. Підвищення рівня боргової залежності України гальмує вихід її економіки з кризи.

Особливе місце серед факторів деформації економічних циклів посідають інноваційні фактори. Жюглар К. у середині XIX ст. помітив, що кризи виникають у рамках «ділових циклів» з інтервалом 7-11 років[176]. Більш глибоко теорія промислових циклів розроблена наприкінці XIX ст. М. Туган-Барановським[177]. Причину поміченого Туган-Барановським періодичного поглинання або виштовхування вільного капіталу реальним сектором економіки пояснив А. Шпітгоф. Він довів, що вільний капітал спрямовується в галузі, що подають «особливі надії» за рахунок винаходів і відкриттів, і рух капіталу в ці галузі відбувається у формі ривків[178].

Ян ван Гельдерен у 1913 р. висунув припущення про наявність довгострокових економічних циклів. Основною причиною циклічності Й. Шумпетер оголосив появу інновацій (нових товарів, технологій, стандартів, способів організації виробництва), а кризу вважав періодом пристосування економіки до інновацій[179]. Нарешті, Н. Кондратьєв відкрив великі цикли кон'юнктури (“довгі хвилі Кондратьєва”)[180]. На початку 1920-х років американські вчені Дж. Кітчин і В. Крам виявили короткострокові фінансові цикли тривалістю у 2-4 роки (цикли Кітчина).

Інтеграція перелічених концепцій має велике значення для прогнозування економічних криз на основі циклічного ходу інноваційних процесів. Тезу Н. Кондратьєва про взаємодію хвильових рухів Й. Шумпетер інтерпретував як об'єднання трьох хвиль: циклу Кітчина (40 місяців), циклу Жюглара (7-11 років) і циклу Кондратьєва (50-60 років). Масштаб світової фінансово-економічної кризи 2007-2010 рр. не має аналогів саме тому, що є наслідком збігу криз довгострокового, середньострокового й короткострокового циклів.

---

[176] Juglar C. Des Crieses commerciales / Juglar Clement. – Paris, 1889

[177] Туган-Барановский Н.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Н.И. Туган-Барановский. 2-е перераб. изд.- СПб : Издание О.Н.Поповой, 1894. – 354 с

[178] Spiethoff A. Vorbemerkungen zu einer Theorie der Uberproduktion / A.Spiethoff. - Jahrbuch fur Gesetzgebung, 1902

[179] Schumpeter J. Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung / J.Schumpeter. - Leipzig, 1912.

[180] Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры / Н.Д.Кондратьев // Вопросы конъюнктуры.- 1925. - Т. 1. вып. 1. - С. 28-79

Сучасні вчені збагатили інноваційно-циклічну теорію. На рубежі 1980-1990-х рр. почалася розробка теоретичних основ національних інноваційних систем[181]. Наприкінці 80-х рр. XX ст. С. Глазьєв довів, що інноваційний процес відбувається в п'ятдесярічній динаміці й супроводжується формуванням технологічних укладів (ТУ)[182].

Інвестиції концентруються на фондовому ринку зазвичай наприкінці життєвого циклу домінуючого ТУ, за рахунок чого починається розширення ядра нового ТУ. Наприклад, у 2007 р. сукупний ВВП дорівнював 50 трлн дол. США, світовий товарообіг - 10 трлн дол. США, сукупна вартість цінних паперів - 500 трлн дол. США[183]. У розвинених країнах відбувається формування шостого ТУ й, за прогнозами фахівців, оборот світового ринку нанотехнологій до 2015 р. досягне 1-1,5 трлн дол. США. В економіці України картина інша: третій ТУ з випуску продукції становить 58%, четвертий – 38%, п'ятий - 4%[184]. Це зумовлює характерну відмінність криз у розвинених країнах і в Україні.

Технологічна реструктуризація промисловості України вимагає підвищення ефективності наукової діяльності. Напередодні розпаду СРСР (1991 р.) у 1350 наукових установах України наукові дослідження проводили 295 тис. осіб., у 2009 р. - 77,4 тисяч[185]. Фінансування НДДКР із бюджету сьогодні не перевищує 0,4% ВВП за визначеної законодавством норми - 1,7% ВВП. Існує понад 40 розпорядників державних коштів у науковій сфері, що розпорошує фінансування. Частка іноземних замовлень у фінансуванні НДДКР перевищує 20%, внаслідок чого Україні загрожує втрата прав на значну частину інтелектуальної власності[186]. Українські наукові установи функціонують в умовах обмеженого доступу до інформації про передові дослідження світової науки. З іншого боку, досягнення українських учених залишаються невідомими для широкої наукової громадськості[187].

Вітчизняний ринок венчурного капіталу становить близько 400 млн дол. США й налічує близько десятка компаній. Серед них лише Western NIS Enterprise Fund, Euroventures і фонд «Україна» працюють у сфері венчурного фінансування на постійній основі[188].

---

[181] Freeman C. Long Waves in the World Economy / C. Freeman. – London : Pinter Publishers, 1984. - 248 p.

[182] Глазьев С.Ю. Экономическая теория технического развития / С.Ю.Глазьев. – М.: Наука, 1990, - 232 с.

[183] Федоров В.П. Западная экономика: бессистемность вместо циклов /В.П.Федоров. – Современная Европа. – 2009. - Апрель-июнь. – С. 8

[184] Інформаційно-аналітичні матеріали Кабінету Міністрів України до парламентських слухань 17.06.2009 р. на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізацій них викликів» // Економіст. -2009.- № 6. - С. 23.

[185] Наукова та інноваційна діяльність в Україні в 2008 р.: Стат. зб. – К. : Держкомстату України, 2009. – 32 с

[186] Інформаційно-аналітичні матеріали Кабінету Міністрів України до парламентських слухань "Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів" (17.06.2009 р.) // Економіст. – 2009. - № 6. – С.23

[187] Міносвіти: українська наука практично ізольована від того, що відбувається у світі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://soippo.edu.ua/-25-08-09 minosvity-ukrayinska-nauka-praktychno-izolo/ru

[188] Власова І.В. Особливості венчурного фінансування розвитку інноваційної сфери в Україні / І.В.Власова // Проблеми науки. – 2009. - № 7. - С. 26-31

Стан наукової сфери позначається на техніко-економічному рівні виробництва й міжнародному науково-технологічному співробітництві України. В умовах, коли інновації ініціюють лише 12,8% підприємств, а впроваджують - 10,7%, знижується частка наукомісткої продукції в структурі виробництва й експорту. Зазначимо, що у 2009 р., в умовах кризи, високотехнологічні компанії України працювали стабільно, у той час як експорт хімічної продукції проти 2008 р. зменшився на 50,1%, металургії - на 53,6%, виробів із чорних металів – на 44,9%.

Ще одна проблема, що гальмує інноваційну діяльність в Україні - розмитість пріоритетів. Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16.01.2003 р. пріоритетною визначено 41 сферу, що не дозволяє сконцентрувати обмежені ресурси на дійсно проривних напрямах. Для порівняння: у Росії – 8 наукових пріоритетів, у Німеччині – 5, за абсолютно різних бюджетних можливостях країн.

За рейтингом Всесвітнього економічного форуму у 2008-2009 рр. Україна серед 134 країн займає 31-ше місце за можливостями впровадження інновацій, 49-те – за співробітництвом наукових установ і бізнесу, 65-те місце – за оснащеністю сучасними технологіями, 114-те місце – у сфері захисту прав інтелектуальної власності[189].

Низький рівень інноваційного розвитку економіки є однією з основних причин інтенсивного розгортання кризи в Україні. Держава повинна стимулювати інноваційний розвиток усіма доступними способами. У США, наприклад, під час кризи прийнято антикризовий план вартістю 787 млрд дол. США, з яких 26,9% було спрямовано на податкові субсидії бізнесу, 33,9% - на прямі державні інвестиції, 39,2% - на модернізацію інфраструктури й наукові розробки[190].

Нарощування експорту традиційних товарів і сировини призводить до перманентної кризи, резерви такої політики в Україні вичерпані, про що свідчить істотне погіршення зовнішньоторговельного й платіжного балансів за останні роки. Структуру національної економіки можна реформувати тільки на інноваційній основі. Несвоєчасні нововведення призведуть до “футурошоку”, тобто до ситуації, коли обставини змусять провести різкі зміни за короткий період часу з більшими витратами й надзвичайною напругою.

Методологія стратегічної профілактики трансферу криз

Відкритість економічної системи України вища, ніж у багатьох розвинених країн (табл. 0.3). У той же час процес її інтеграції у світову економіку протікає складно. Маючи космічні технології, Україна переважно експортує сировину, напівфабрикати, робочу силу. Подолати це протиріччя можна на основі гармонізації економічної системи, адаптації її до глобального економічного середовища з урахуванням обмежень у сфері економічної безпеки.

---

[189] http://www.weforum.org/en/index.htm

[190] Власюк О. Українські реалії світової фінансової кризи та проблеми економічної безпеки держави / О.Власюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. - 2009. – Вип. 2. – С. 4

Таблиця 1.5.3

Відкритість економіки окремих країн у 2008 р.*

Показник	США	ЄС-27	Японія	КНР	Україна
ВВП, *млрд. дол. США*	14204	14817	4354	7907	336,4
Експорт, *млрд дол. США*, у тому числі:	1808,7	2668,1	928,4	1574,7	84,3
товари	1287,4	1924,9	782,0	1428,3	67,0
послуги	521,3	743,2	146,4	146,4	17,3
Імпорт, *млрд дол. США,* у тому числі:	2537,3	2902,9	930,0	1290,4	100,6
товари	2169,4	2282,2	762,6	1132,4	85,5
послуги	367,9	620,7	167,4	158,0	15,1
Ступінь відкритості економіки (відношення зовнішньоторговельного обігу до ВВП), *%*	30,6	37,6	42,7	36,3	54,9

** Джерело: [http//www.wto.org]*

Гармонізація економічних систем вимагає всебічного обліку системних зв'язків і кумулятивних ефектів][191]. Особливо важливо враховувати динамічні зв'язки в системах економічної безпеки, не допускаючи посилення однієї складової безпеки за рахунок інших. В адміністративно-командній системі кризи згладжувались завдяки централізованому управлінню ресурсами, використанню екстенсивних факторів, нейтралізації зовнішніх впливів. У ринкових умовах для гармонізації економіки необхідно враховувати світові й внутрішньосистемні циклічні коливання.

У період кризи виникає необхідність спростити зв'язки в системі, нейтралізувати зовнішні фактори. У США під час кризи 2008-2010 рр. в антикризовий план було внесено пункт «купуйте американське», а для проведення будівельних робіт за рахунок бюджету передбачено використання металопродукції й інших товарів, вироблених у США.

Антикризова політика забезпечує підтримку гармонії в економічній системі. Вона повинна базуватися на методології прогностики, синергетики й системної динаміки**,** теорії економічної безпеки, а також на принципах теорії циклів, теорії катастроф, теорії ризиків, теорії технологічного розриву, методах факторного аналізу, прийняття рішень і управління проектами.

Методологія прогностики передбачає паралельну розробку інерційного прогнозу, заснованого на ретроспективних трендах, і нормативного, заснованого на експертних уявленнях про шляхи гармонізації системи. Нормативний прогноз повинен бути активним, експерти зобов'язані виявити фактори й заходи, які забезпечать подолання кризових тенденцій[192].

Синергетика вивчає закономірності формування системного ефекту.

[191] Хаберлер Г. Процветание и депрессия : Теоретический анализ цикличных колебаний / пер. с англ. О.Г. Клесмент, И.М. Осадчей, Р.Х. Хафизовой. – Челябинск : Социум, 2008. - С. 21-22

[192] Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д.Белл // пер. с англ. Иноземцев В.П.. - М: Academia, 1999. - 956 с

Методи математики й моделювання, уперше застосовані в економіці[193], були ефективними для планування діяльності невеликих груп. Для вивчення результатів діяльності великих груп потрібні методи макроекономічного моделювання. Виявленню можливостей одержання синергетичних ефектів на макрорівні приділяли увагу Р.Коуз[194], Д.Норт[195], М.Олсон[196], О.Уильямсон[197]. Як довів Д.Норт, що конкуренція не завжди сприяє усуненню неефективних інститутів. У їхньому збереженні може бути зацікавлена держава й політичні сили. Більш ефективні інститути часто залишаються незатребуваними тому, що вимагають значних вкладень. Значенню синергетики в соціальних системах присвятили свої праці Г.Хакен[198], В.Занг[199], А.Назаретян[200]. Зокрема, А.Назаретян сформулював закон техногуманного балансу, згідно з яким зростання виробничо-технологічної агресії повинно врівноважуватися більш досконалими механізмами збереження суспільства.

Синергетичні ефекти слід ураховувати в оцінці рівня економічної безпеки і подальшій гармонізації економічної системи. Наприклад, для оцінки рівня інвестиційної безпеки можна використовувати співвідношення приросту інвестицій і приросту ВВП.

Національна економіка – складна система, у якій управління розподілене між багатьма структурами. Узгоджені дії цих структур забезпечують позитивний синергетичний ефекту, відсутність координації призводить до негативного синергетичного ефекту. Негативні синергетичні ефекти, що виникають внаслідок диспропорцій в економічній системі, можуть спричинити обвальне (за ефектом доміно) руйнування цієї системи. Глобалізація призводить до виникнення глобальної синергетичної системи, усередині якої загострюються протиріччя через нерівномірний розвиток країн, і національна економіка наражається на зовнішні загрози. Однак ситуація вважається небезпечною не тоді, коли виникає загроза, а коли система не має імунітету й механізмів для протистояння загрозам (антикризової політики й відповідних інститутів).

Теорія системної динаміки має істотне прикладне значення для гармонізації економічних систем. Саати Т.[201] розробив метод аналітичних мереж – новий підхід до аналізу складних рішень, у яких можуть бути

---

[193] Fisher. Mathematical Investigations into the Theory of Value and Prices. Yale University Press, New Haven, 1926; Friedrich August Hayek. The Use of Knowledge in Society. American Economic Review, 35:519-530, 1945; Osborne M. F. M. The Stock Market from a Physicist's Viewpoint. Cross-gar Press, Minneapolis, MN, 1977

[194] Coase R.H. The firm, the market and the law / Coase Ronald H. - Chicago and London, 1988

[195] North D.C. Institutions, institutional change and economic performance / North, Douglass C. - Cambridge, 1990

[196] Olson M. The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups / M.Olson. - Cambridge: Harvard University Press, 1971

[197] Williamson O.E. The economic institutions of capitalism: firms, markets, relational contracting / Williamson Oliver E.. - N. Y., 1985

[198] Хакен Г. Синергетика : пер. с англ. / Г.Хакен; под ред. Климонтовича Ю., Осовца С. - М. : Мир, 1980.

[199] Занг В. Б. Синергетическая экономика. Время и изменения в нелинейной экономической теории : пер. с англ. / В.Б.Занг. – М.: Мир, 1999

[200] Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (синергетика, психология и футурология / А.П.Назаретян. - Г.: ПЕР СЭ, 2001. – 239 с.

[201] Саати Т. Принятие решений при зависимостях и обратных связях : аналитические сеты .: пер. с англ. / Т.Саати. –М., 2008. - 360 с

враховані взаємозалежності між критеріями й альтернативами. Модель системної динаміки Дж. Форрестера[202] дозволяє вивчати складні системи з нелінійними зворотними зв'язками й врахуванням таких факторів, як зростання населення, індустріалізація й пов'язане з нею промислове зростання; нестача продовольства; збільшення відходів виробництва; нестача ресурсів. Ці теоретичні положення поки що не використані достатньою мірою для обґрунтування антикризових програм.

Вивчення ланцюгових динамічних взаємозв'язків в економічних системах дозволяє виявити канали нагромадження кризових симптомів і поширення криз у територіальному, часовому й галузевому вимірах. Здатність простежити ланцюгові зв'язки й характер взаємовпливу факторів на всьому ланцюгу взаємозалежних економічних явищ - те саме, що мистецтво гри в шахи. Передбачення можливих джерел, шляхів і швидкості поширення кризових явищ сприяє завчасному усуненню їх причин, запобіганню руйнівним наслідкам кризи.

Найважливішими завданнями антикризової політики держави можна вважати: виявлення факторів, що спричинюють кризу й взаємозв'язків між факторами; побудову мережі ланцюгових взаємозв'язків; вивчення динаміки ланцюгових взаємозв'язків, що посилюють або пригнічують енергію первинного фактора; виявлення закономірностей виникнення негативних і позитивних кумулятивних ефектів. Треба розрізняти еволюцію прогресивну, що передбачає свідомий рух до вищого рівня, і еволюцію адаптивну, тобто еволюцію, що спрямовується зовнішнім середовищем[203]. Економіка України, наприклад, піддається зовнішнім впливам часто на шкоду власним інтересам. З метою підвищення ефективності взаємодії країн необхідна гармонізація економічних інтересів партнерів. Розрив коопераційних зв'язків між країнами колишнього СРСР багато в чому пояснює ситуацію, що склалася в пострадянських країнах. Феномен криз, що виникають при масовому розриві коопераційних зв'язків, описав ще А.Богданов[204]. Він виділяв «кризу роз'єднання» і «кризу об'єднання».

У теорії економічної безпеки розроблена система індикаторів, що оцінюють здатність країни задовольняти економічні інтереси; генерувати інноваційні зміни; протистояти загрозам і використовувати конкурентні переваги в міжнародному поділі праці. Пріоритети економічної безпеки держави можуть змінюватися залежно від ситуації, що складається усередині економіки й на міжнародній арені. Тому й граничні значення повинні переглядатися залежно від ситуації й перспектив розвитку економіки. Важливим напрямом забезпечення економічної безпеки держави є запобігання трансферу криз.

Теорія циклів досліджує закономірності циклічного розвитку економічних систем і взаємодії циклів різної тривалості, які Й. Шумпетер

---

[202] Форрестер Дж. Мировая динамика / Дж. Форрестер. - Г., АСТ, 2003. - 430 с

[203] Хайтун С.Д. Социум против человека : Законы социальной эволюции / С.Д.Хайтук. - Г.: Ком. книга, 2006. - 336 с

[204] Богданов А.А. Всеобщая организационная наука (тектология) / А.А.Богданов. - Т. 1-2.

назвав іменами М. Кондратьєва, К.Жюглара й Дж. Кітчина – учених, що відкрили цикли тривалістю відповідно в п'ятдесят років, десять років і три роки. Особливе місце в теорії циклів повинно займати поняття “структурна криза”, така криза виникає циклічно внаслідок порушення пропорцій між складовими економічних систем. Структурна криза зумовлюється, передусім, несвоєчасними технологічними змінами. Останнім часом усе частіше спостерігаються недосконалі цикли, траєкторія яких деформована внаслідок перенесення їх кризової стадії з розвинених країн у залежні від них країн[205].

Теорія катастроф використовує методи розв'язку диференціальних рівнянь і дослідження нечітких множин і має численні застосування. Математично катастрофи описуються як стрибкоподібні зміни, що виникають у вигляді раптової реакції системи на поступову зміну зовнішніх умов. Такій реакції можна запобігти завдяки своєчасній гармонізації економічних систем, усуненню дисбалансів і диспропорцій між елементами систем.

Теорія ризиків використовується для прийняття рішень в умовах невизначеності. Найбільшою сферою її застосування є фінансова сфера, де здійснюється управління ринковими й кредитними ризиками. В основі теорії лежать поняття ризику, ступеня й ціни ризику. Застосування теорії ризиків дозволяє підвищити надійність функціонування економічних систем і забезпечити гарантоване одержання запланованого результату.

Теорія технологічного розриву доводить, що нерівномірність розвитку різних економічних систем, навіть за однакової наявності факторів виробництва, зумовлена технологічними змінами. Внаслідок виникнення технологічних інновацій в одній із країн, вона одержує перевагу над іншими, тобто монополію на відкритий нею продукт (технологію). Технологічний розрив виникає внаслідок різного рівня науково-технічного потенціалу, кваліфікації працівників і впровадження науково-технічних досягнень. Перша стадія життєвого циклу нового продукту реалізується в провідних країнах; на другій стадії - налагоджується випуск продукту в інших розвинених країнах; на третій стадії попит на продукт підтримується через зниження цін і переміщення його виробництва в країни, що розвиваються; на четвертій стадії продукт зникає з ринку. Вектор цього циклу спрямований від провідної країни до країн, що розвиваються.

Факторний аналіз – один із видів комплексного економічного аналізу, пов'язаний з пошуком і класифікацією факторів, що впливають на економічні явища й процеси, з виявленням причинно-наслідкових зв'язків, що впливають на зміну конкретних економічних показників.

Методи теорії прийняття рішень застосовуються у порівнянні альтернатив. Рішення полягає в побудові моделі вибору рішення за певними критеріями. Особливістю прийняття рішень є облік суб'єктивних суджень за одночасної формалізації й порівняння об'єктивних характеристик альтернатив. Вибір альтернатив здійснюється в такій послідовності: ситуаційний

[205] Сухоруков А. И. Трансфер экономических кризисов как причина несовершенных циклов / А.И.Сухоруков // Стратегическая панорама. -2004. - № 2. - С. 68-84

аналіз; ідентифікація проблеми й постановка мети; пошук інформації; формування альтернатив; формування критеріїв для оцінки альтернатив; проведення оцінки; вибір найкращої альтернативи; реалізація рішення; моніторинг і оцінка результатів. Процес прийняття рішення може належати до одного з типів завдань: прийняття рішень в умовах визначеності; прийняття рішень в умовах ризику; прийняття рішень в умовах невизначеності.

Методи управління проектами повинні впроваджуватися не тільки на корпоративному, а й на державному рівні. По-перше, значна частина проектів здійснюється за рахунок змішаного фінансування; по-друге, суттєвою залишається частка державного сектору в структурі економіці; по-третє, у процесі приватизації за збереження частки державної власності необхідно забезпечити організацію й контроль перспективного розвитку приватизованих підприємств і ефективне використання прав державної власності.

Особливості економіки визначають зміст проблем її гармонізації. Цими особливостями є: геоположення й забезпеченість ресурсами; час входження країни в глобальні процеси; ставлення суспільства до інновацій; рівень інвестиційної активності; ситуація на внутрішньому ринку; стан зовнішньої торгівлі; рівень тіньової економіки. Перешкодою для гармонізації економіки можуть бути інституціональні недоліки, наприклад, неузгоджені дії гілок влади.

Україна має зручне географічне положення, що сприяє наповненню бюджету за рахунок надання транзитних послуг. Однак це обумовлює високу частку транспортних послуг у структурі експорту послуг (у 2009 р. - 65,7%) і недостатню увагу до експорту інших видів послуг. Наявність в Україні значної кількості корисних копалин зумовлює високу питому вагу добувної промисловості й, разом з тим, недостатню увагу до високотехнологічних галузей. Відчутна нестача нафти, газу, лісу ставить економіку в залежність від поставок з інших країн, в основному з Російської Федерації.

Україна увійшла у світовий науково-технічний прогрес як частина російської імперії, після реформи 1861 г. і в період формування третього технологічного укладу. У радянський час автократія призвела до істотного збільшення технологічного розриву з розвиненими країнами. Незалежна Україна успадкувала економіку, в якій нові технологічні уклади співіснують із застарілими укладами, що перешкоджає підвищенню рівня конкурентоспроможності. Деформації в структурі виробництва й експорту полягають у тому, що провідні позиції належать галузям, продукція яких має низький рівень доданої вартості.

Ставлення суспільства до науки й інновацій визначається здатністю фінансувати й розвивати ці сфери. Повільні темпи нарощування наукомісткого виробництва прирікають Україну на нееквівалентний зовнішньоекономічний обмін і роль постачальника сировини й робочої сили для ТНК і розвинених країн. Низька інноваційна активність позначається на

конкурентоспроможності підприємств (у 2009 р. імпорт високотехнологічної продукції перевищував її експорт у 4,6 раза).

Аналіз динаміки приросту ВВП та інвестиційної активності в Україні свідчить про їхню високу кореляцію, але інвестиції не генерують суттєвого випереджального приросту ВВП[206]. У табл. 0.4 наведено розрахунок мультиплікатора інвестицій в Україні.

Таблиця 1.5.4

Темпи приросту ВВП та інвестицій в Україні (у порівнянних цінах)

Показник	Рік									
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Індекси ВВП	1,059	1,092	1,052	1,096	1,121	1,027	1,073	1,076	1,023	0,849
Індекси інвестицій в основний капітал	1,144	1,208	1,089	1,313	1,280	1,019	1,190	1,298	0,974	0,585
Рівень інвестиційної безпеки, %	13,9	16,0	16,5	19,1	21,9	21,1	23,0	26,2	24,6	16,6
Мультиплікатор інвестицій	0,93	0,90	0,97	0,83	0,88	1,01	0,90	0,83	1,05	1,45

На перший план висуваються проблеми збалансування внутрішнього ринку. Проблемою внутрішнього ринку України є зростання цін і недостатня конкурентоспроможність вітчизняних виробників. Інфляція з 2004 р. перевищує всі прогнози (табл. 0.5). У 2009 р. споживчі ціни на продукти харчування зросли на 10% (з них на цукор – на 83,9%, масло – на 35,4%). Паливо й мастильні матеріали подорожчали на 46%, фармацевтична продукція, медичні товари й устаткування - на 36,3%, поштові послуги - на 50%.

Таблиця 1.5.5

Порівняння прогнозованих і фактичних рівнів інфляції,%

Показник	Рік					
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Прогнозований рівень*	6,3	9,8	8,7	7,5	9,6	9,5
Фактичне значення**	12,3	10,3	11,6	16,6	22,3	12,3

**Прогноз Кабміну України під час формування держбюджету на відповідні роки*
***Індекси споживчих цін у 1992-2009 рр. [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.*

Причиною дисбалансу попиту та пропозиції є перевищення темпів зростання доходів населення над темпами зростання виробництва (табл. 0.6).

[206] Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М.Кейнс // Антология экономической классики. – М. : ЭКОНОВ, Ключ, 1993. – С. 226-227

Таблиця 1.5.6

Динаміка темпів промислового виробництва в Україні*

Показник	Рік						
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Темпи зростання (зниження) промислового виробництва в порівнянних цінах, %	115,8	112,5	103,1	106,2	110,2	96,9	78,1
Темпи зростання реальних доходів населення (з урахуванням інфляції), %	109,1	119,6	123,9	111,8	114,8	107,6	91,5

**Статистична інформація Держкомстату України "Доходи й витрати населення України" [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.*

Витіснення вітчизняних товарів з ринку відбувається внаслідок недостатньої їхньої конкурентоспроможності, а високий ступінь зносу основних фондів в Україні сповільнює темпи зростання промислового виробництва (табл. 0.7). Збільшення імпорту пригнічує вітчизняне сільськогосподарське виробництво. Так, за 2004 - 2008 рр. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося з 6,9 до 5,1 млн голів. У 2008 р. експорт яловичини й телятини скоротився на 51,4%, а виробництво - на 12,1%, імпорт же зріс на 90%.

Таблиця 1.5.7

Індекси промислового виробництва
(у відсотках до попереднього року)*

Галузь виробництва	Рік						
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Промисловість	115,8	112,5	103,1	106,2	110,2	96,9	78,1
Добувні галузі	105,5	104,1	104,4	105,8	102,7	97,6	89,4
Обробні галузі	118,2	114,6	103,0	106,3	111,7	96,8	73,5
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	120,0	112,4	113,7	110,0	110,0	99,1	94,0
Легка промисловість	104,0	113,6	100,3	98,1	100,4	96,6	74,2
Целюлозно-паперове виробництво	125,7	125,9	112,7	110,3	110,6	107,3	81,3
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	108,7	103,4	86,6	87,9	103,3	85,0	96,6
Хімічні й нафтохімічні галузі	116,8	114,4	109,8	103,2	106,2	93,8	77,0
Виробництво металів і металевих виробів	114,3	112,0	98,5	108,9	108,3	89,4	73,3
Машинобудування	135,8	128,0	107,1	111,8	128,6	108,6	55,1

** Індекси промислової продукції. [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.*

Зовнішньоторговельний баланс залежить від умов зовнішньої торгівлі. У 1996-1999рр. динаміка індексу умов торгівлі (відношення індексу ціни експорту до індексу ціни імпорту) була позитивною, що сприяло стабілізації економіки України. Погіршення індексу умов торгівлі у

2000-2009 рр. знизило результативність зовнішньої торгівлі (табл. 0.8).

Таблиця 1.5.8

Результативність зовнішньої торгівлі товарами України*

Показник	Рік							
	1997	1998	1999	2000	2006	2007	2008	2009
Індекс умов торгівлі	0,97	1,02	1,22	1,01	0,84	1,02	1,00	0,74
Коефіцієнт покриття експортом імпорту	1,02	1,02	1,17	1,04	0,85	0,81	0,78	0,87

**Зовнішня торгівля України товарами й послугами [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: http: //www.ukrstat.gov.ua*

Має місце диспаритет цін українського експорту й імпорту (табл. 0.9), що виникає внаслідок низької частки в експорті продукції вищих технологічних укладів. У структурі товарного експорту сировина становила в 1996 р. 29,8%, у 2004 р. - 52,5 %, у 2005 р. -55,7%, у 2009 р. - 48,5%.

У світовому експорті частка продукції машинобудування й приладобудування становить близько 40%, у Україні: у 1996 р. – 14,6%, у 2009 р. - 17,3%.

Таблиця 1.5.9

Ціни в зовнішній торгівлі товарами України, дол. США за 1 т*

Показник	*Рік*			
	2005	2006	2007	2008
Ціна експорту товарів	281	311	390	410
Ціна імпорту товарів	381	498	607	680

*Зовнішня торгівля України товарами й послугами / Держкомстат України. -К., 2005-2008.

Рівень тіньової економіки за даними Міністерства економіки України, у 2008 р. становив 31,1%, у І півріччі 2009 р. – 36% від ВВП, міжнародні експерти оцінюють цей показник на рівні 57%. Високий рівень тіньової економіки знижує конкурентоспроможність офіційної економіки, звужує дохідну базу бюджетів усіх рівнів, зумовлює деформацію структури економіки й соціальної сфери. Комплекс заходів щодо боротьби з тіньовою економікою повинен передбачати прийняття законодавчих актів для запобігання зловживанням на ринку цінних паперів, на ринку нерухомості, у сфері приватизації й зовнішньоекономічних відносин.

Ланцюгові зв'язки в економічній системі ***України*** чітко виявилися під час світової фінансово-економічної кризи 2008-2010 рр. Кризові явища почалися в серпні 2008 р. з падіння попиту на металопродукцію на зовнішніх ринках і відповідного зменшення обсягу українського експорту чорних металів. У вересні почалося падіння виробництва в добувній промисловості, у жовтні - у машинобудуванні й будівництві України. Зовнішніми факторами спаду виробництва стали: зниження попиту на металургійну продукцію, на автомобілі й інші транспортні засоби.

Внутрішніми факторами, що посилюють кризові явища, стали: скорочення кредитування будівництва, ризик девальвації гривні й зростання дисконтних ставок, зменшення обсягів активів внаслідок їх виведення

іноземними материнськими компаніями. Під впливом спільної дії кризових факторів погіршилися макроекономічні показники України (табл. 0.10) і показники економічної безпеки держави (табл. 0.11).

Таблиця 1.5.10

Темпи зростання (зниження) макроекономічних показників України (до попереднього року, у порівнянних цінах)

Показник	**2008 р.**	**2009 р.**
ВВП	102,3	84,9
Промислове виробництво	96,9	78,1
Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року)	122,3	112,3
Інвестиції в основний капітал	97,4	58,5
Обсяг роздрібної торгівлі	118,1	83,4
Процентні ставки банків за кредитами (середньозважені річні, %)	16,0	18,1
Реальна середньомісячна зарплата	106,3	90,8
Довідково: номінальний ВВП, млн. грн.	948056	914720

Таблиця 1.5.11

Основні показники економічної безпеки України

Показник	Фактичне значення	
	2008 р.	2009 р.
Річне надходження ПІІ на душу населення, *дол. США*	131,3	93,2
Інноваційна активність промислових підприємств, *%*	13,0	12,8
Фінансування НДДКР (за рахунок Держбюджету), *% до ВВП*	0,41	0,37
Надходження ліцензійних платежів на 1 особу, *дол. США*	0,8	0,3
Інфляція (до грудня попереднього року), *%*	22,3	12,3
Вартість банківських кредитів, *% річних*	16,0	18,1
Обсяг зовнішнього боргу, *% до ВВП*	15,1	23,1
Імпорт нафти на українські НПЗ з однієї країни, *%*	60,5	66,1
Частка високотехнологічних товарів у товарному експорті, *%*	0,92	0,70
Номінальна заробітна плата, *дол. США*	342,7	244,7

Програмно-цільовий підхід є важливим засобом гармонізації економічних систем. Подолати системну кризу в Україні можливо лише за умови реалізації масштабних програм, що враховують системні зв'язки в економіці. Такими програмами є соціальні програми, програми розвитку житлового будівництва, програми розвитку малого й середнього бізнесу, інноваційні програми, програми розвитку регіонів, програми розвитку інфраструктури економіки. Особливу увагу треба приділяти загрозам, що виникли через зниження економічного потенціалу. Протягом 1991-2009 рр. ВВП знизився на 37%, обсяг промислової продукції – на 15,9%, інвестиції в основний капітал – на 50%, обсяг продукції сільського господарства – на 28,6%. Глобалізація економіки вимагає від України зусиль щодо поліпшення умов участі в міжнародній кооперації, торгівлі, науково-технічному обміні.

Програмні цілі гармонізації економічних систем полягають, передусім, в усуненні відхилень фактичних показників економічної безпеки від їхніх граничних значень. Граничні значення – своєрідні стандарти безпеки, недотримання яких призводить до деградації національної економічної системи. При визначенні граничних значень індикаторів економічної безпеки враховується необхідність забезпечення розширеного відтворення, прийнятного рівня життя, стійкості фінансової системи, раціоналізації зовнішньоекономічних зв'язків, розвитку стратегічних напрямів НТП, виведення економіки з тіні; оптимізації державного регулювання економіки.

Програмні заходи слід групувати в розрізі основних складових економічної безпеки.

Зміцнення ресурсно-сировинної безпеки вимагає заходів, спрямованих на розвиток гірничодобувної промисловості, комплексного освоєння копалин на основі новітніх технологій, досягнення сучасних стандартів якості продукції; зменшення залежності від імпорту стратегічної сировини. Україна за різноманітністю корисних копалин (94 види) і кількістю родовищ належить до країн, забезпечених мінеральними ресурсами. Однак в умовах кризи мінерально-сировинний комплекс України зазнав відчутних втрат. Навіть така пріоритетна програма, як "Нафта й газ України до 2010 року" не виконана, хоча є можливість довести видобуток нафти до 7-8 млн тонн, а газу – до 30-35 млрд $м^3$ на рік. У промисловості України питомі витрати енергоносіїв на виробництво основних видів продукції в 1,5-3,5 раза вищі, ніж у розвинених країнах. Основою енергетичної безпеки є розвиток паливно-енергетичного комплексу, ефективне використання енергії, пошук нових джерел і диверсифікація енергопостачання.

Рівень фінансової безпеки України на сучасному етапі не можна вважати задовільним. Практично у кожному з її параметрів спостерігаються негативні явища й тенденції, які згубно позначаються на загальному стані економіки й суспільства в цілому. Програмні заходи щодо забезпечення фінансової безпеки повинні передбачати вдосконалення фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем з метою забезпечення ефективного функціонування економіки, її структурної збалансованості, стійкості до негативних впливів.

Інвестиційна безпека держави передбачає достатній рівень інвестування реального сектору економіки. Світовий досвід показує, що для стабільного економічного зростання транзитивних країн обсяг інвестиційних ресурсів з усіх джерел повинен бути на рівні, що перевищує 25% ВВП. Обсяг капітальних інвестицій в Україні із внутрішніх джерел становив у 2009 р. 16,6 % ВВП, із зовнішніх джерел – 3,6% ВВП. Заходи щодо підвищення рівня інвестиційної безпеки повинні забезпечувати капітальні вкладення на рівні, який гарантує необхідні темпи розширеного відтворення й технологічної реконструкції економіки. Виходячи з вимог інвестиційної безпеки України, слід оптимізувати співвідношення національних та іноземних інвестицій.

Інноваційно-технологічна безпека визначається здатністю генерувати оновлення виробничого апарату й продукції галузей вітчизняної економіки. Інноваційний шлях є найбільш надійним шляхом подолання кризових ситуацій, підвищення конкурентоспроможності економіки і зміцнення позицій на світових ринках. Науково-технічний потенціал України ослаблений через недостатнє фінансування науково-технічних робіт (НТР). Обсяг фінансування НТР у 2009 р. склав 0,85% від ВВП (у Японії – 3,45%; Німеччині – 2,55%; США – 2,67%; Швеції – 3,68%; Франції – 2,10%). Фінансування НТР у розрахунку на душу населення України у 2009 р. не перевищувало 21,8 дол. США. Це в десятки разів менше, ніж у розвинених країнах і в кілька разів менше, ніж у Росії (у 2008 р. – 122,4 дол. США). Така ситуація полегшує проникнення імпортної високотехнологічної продукції на внутрішній ринок, призводить до атрофії наукомістких галузей промисловості України.

Для забезпечення інноваційно-технологічної безпеки необхідне підвищення рівня фінансування НТР, створення інноваційної інфраструктури й адекватних ринку інноваційних механізмів. Інтелектуальна власність, створена за рахунок коштів державного бюджету, повинна на безоплатній основі передаватися виконавцям за умови, що ця інтелектуальна власність буде використана для розвитку національної економіки. Виконавці НДДКР, розроблювачі технологій повинні ділитися інтелектуальною власністю з бізнесом на основі участі в прибутках від інвестицій у впровадження наукових результатів у господарський оборот. Необхідна всіляка підтримка сфери високих технологій (аерокосмічна галузь, інформаційні технології, нанотехнології); створення замкнутих технологічних циклів; розвиток потенціалу наукомістких послуг; поєднання інвестицій з інноваціями; активізація патентно-ліцензійної діяльності, комерціалізація нематеріальних активів; інтеграція у світовий науково-технічний простір, підвищення частки високотехнологічних товарів в експорті й зменшення залежності від імпорту таких товарів.

Військово-економічна безпека є специфічною складовою системи економічної безпеки України, яка безпосередньо пов'язана з її обороноздатністю.

Для забезпечення військово-економічної безпеки необхідно:

- створити самодостатній національний оборонно-промисловий комплекс (ОПК);
- переглянути концепцію конверсії ОПК, враховуючи національні інтереси України;
- розробити й прийняти Державну програму виробництва озброєнь;
- створити замкнуті цикли виробництва військової техніки й озброєнь; проводити постійну модернізацію Збройних сил України;
- визначити й законодавчо закріпити основні напрями державної політики у сфері торгівлі зброєю;
- створити єдину інфраструктуру тилового й технічного забезпечення військової організації України.

Велике значення має військово-економічний аспект адаптації до глобального економічного середовища. Умовами адаптації України до світового ринку продукції оборонно-промислового комплексу слід вважати розширення інвестиційних, виробничих і технологічних зв'язків з іноземними компаніями й завершення модернізації оборонної промисловості; формування збалансованої структури ОПК і розвиток його кооперації із суміжними галузями; створення й відновлення на сучасній технологічній основі складної наукомісткої техніки; концентрацію науково-технічного й виробничого потенціалу завдяки формуванню конкурентоспроможних інтегрованих структур з єдиним технологічним циклом розробки, виробництва, реалізації й обслуговування високотехнологічної продукції.

Програмні заходи у сфері інформатизації процесів модернізації національної економічної системи повинні забезпечувати присутність у світовому інформаційному просторі даних про конкурентні переваги України і її регіонів у різних сферах світової економіки, сприяти ефективному використанню світових інформаційних ресурсів для внутрішнього соціально-економічного розвитку. Сьогодні, на жаль, не приділяється достатньо уваги інформаційній політиці в цілому й у контексті економічної безпеки держави зокрема. Україна не представлена достатньою мірою в міжнародних інформаційних мережах, що не дає змоги створювати й підтримувати позитивний імідж держави і її підприємств за кордоном, демонструвати їхній потенціал.

У сфері продовольчої безпеки основними індикаторами є: потужність і збалансованість усіх ланок національного АПК, його здатність адекватно реагувати на кон'юнктуру світового продовольчого ринку; надійність ресурсного забезпечення й коопераційних зв'язків АПК; наявність необхідних обсягів перехідних запасів і резервів; доступність продовольства для громадян; ступінь захищеності вітчизняних виробників продовольчих товарів від імпортних інтервенцій.

Проблема підвищення рівня продовольчої безпеки України вимагає від держави енергійних заходів за чотирма головними напрямами:

- стимулювання інвестицій у розвиток сільського господарства, переробних підприємств та інфраструктури АПК;
- раціональне об'єднання ринкових і неринкових механізмів розвитку АПК;
- збереження ефективної структури сільськогосподарського землекористування;
- захист інтересів держави й вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції на внутрішньому й світовому ринках.

Соціальна безпека повинна базуватися на спеціальних програмних заходах, що забезпечують злом тенденції падіння реальних доходів населення, а надалі – їхнє випереджальне підвищення порівняно з цінами. Це вимагає створення відповідних розподільних механізмів і режимів оподаткування фізичних осіб, способів обліку дійсних грошових доходів населен-

ня й приховуваних доходів, зменшення розриву в доходах різних верств населення.

Специфіка забезпечення економічної безпеки в регіонах країни полягає в недопущенні надмірної диференціації рівнів соціально-економічного розвитку регіонів; створенні умов для розвитку ефективних регіональних форм господарювання (кластерів, технополісів наукових парків, вільних економічних зон, територій пріоритетного розвитку тощо). Необхідно враховувати, що методи державного регулювання повинні підтримувати процеси економічної інтеграції регіонів країни, виходячи з необхідності побудови загального корпоративно-коопераційного каркаса економіки держави, а з іншого боку – сприяти вирішенню завдань комплексного розвитку окремих регіонів, запобіганню в них кризовим ситуаціям.

Основними заходами політики держави в напрямі гармонізації розвитку регіонів і забезпечення їх економічної безпеки повинні бути:

- організація системи безперервного моніторингу рівня соціально-економічного розвитку регіонів;
- визначення регіональних пріоритетів у розробці й реалізації загальнодержавних і міждержавних інвестиційних і науково-технічних програм;
- забезпечення селективної державної підтримки регіонів з найбільш складними соціально-економічними й екологічними умовами, стимулювання ділової активності в цих регіонах.

Заходи щодо забезпечення зовнішньоекономічної безпеки повинні ґрунтуватися на таких принципах:

- дотримання загальновизнаних норм міжнародного права;
- захист національних економічних інтересів, своєчасність і адекватність дій з нейтралізації загроз цим інтересам;
- узгодженість економічних інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності з економічними інтересами держави;
- рівноправність відносин між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності;
- підтримка оптимального рівня відкритості національної економіки, послідовна диверсифікація зовнішньоекономічних зв'язків;
- подолання сировинного перекосу в структурі експорту, нормалізація сальдо торговельного й платіжного балансів;
- залучення іноземного капіталу, раціоналізація коопераційних зв'язків і приєднання до глобальних технологічних ланцюжків.

Практична реалізація програми гармонізації національної економічної системи й забезпечення економічної безпеки України вимагає відповідного механізму супроводу**,** який передбачає:

- створення інформаційної, у тому числі статистичної, бази для проведення об'єктивного й всебічного моніторингу стану економічної безпеки;

- процедури коректування програмних заходів з урахуванням виявлених і прогнозованих загроз життєво важливим інтересам об'єктів економічної безпеки;
- процедуру контролю й координації програмних заходів;
- експертизу рішень, прийнятих державними органами, для узгодження їх із програмними заходами.

Для ефективної реалізації програмних заходів необхідно налагодити чітке інституціональне й фінансове забезпечення, визначити функції виконавців на всіх рівнях управління, у тому числі на регіональному рівні.

Управління проектами гармонізації систем і можливості запобігання трансферу криз

У процесі управління проектами гармонічного розвитку економічних систем, які функціонують у глобальному економічному просторі, і з метою запобігання трансферу кризових ситуацій ззовні, необхідно:

- погодити інтереси й можливості всіх учасників проектів;
- максимально використовувати внутрішні коопераційні зв'язки;
- сприяти технологічній реструктуризації економіки;
- дотримуватись пріоритетів інвестування економічного розвитку;
- оптимізувати структуру експортного потенціалу;
- забезпечити ефективність приватизаційної політики;
- формувати конкурентоспроможні вітчизняні корпорації.

Адаптація України до глобального економічного середовища полягає в трансформації відносин, заснованих на пануванні державної форми власності, у напрямі формування розмаїття форм власності. Це дає змогу гармонізувати інтереси всіх рівнів управління й забезпечити соціальну спрямованість економіки. Україна має деформовану структуру економіки: основні фонди, що застаріли, недосконалі організаційні структури підприємств, низький рівень розвитку виробничої інфраструктури. Гармонізація економічної системи передбачає оновлення її техніко-технологічного базису; формування повноцінної системи корпоративного управління; створення конкурентного середовища й відповідного інституціонального забезпечення. У вирішенні цих проблем зацікавлені всі суб'єкти господарювання. Державна антикризова стратегія повинна будуватися на принципах комплементарності, програмно-цільового планування й управління проектами, що дозволяє погодити інтереси й раціонально розпорядитися потенціалом усіх рівнів управління.

Найбільші можливості адаптації до глобального економічного середовища мають високотехнологічні галузі (ракетно-космічна техніка, літакобудування, електрозварювання, порошкова металургія, біотехнологія, окремі виробництва ОПК). Другий блок становлять галузі АПК, що мають унікальну ресурсну базу й традиційні ринки збуту. Транзит вантажів, транспортування нафти, газу, електроенергії, інші міжнародні послуги у сфері транспорту, зв'язку, телекомунікацій є третім блоком галузей, що формують новий каркас економіки. Рекреаційно-туристичний комплекс при

належному інфраструктурному забезпеченні також може стати важливим каналом валютних надходжень. Ці галузі, що формують конкурентні переваги України, повинні бути головним об'єктом стимулювання засобами фінансової, кредитної, цінової й податкової політики.

Подолати фрагментарність національної економіки можна за рахунок створення внутрішнього корпоративно-коопераційного каркаса, орієнтації на власні ресурси й науково-технологічні резерви, створення розвиненого внутрішнього ринку з розгалуженою системою спеціалізації й кооперації галузей, виробництв, регіонів. Досвід нових індустріальних країн Азії й деяких країн Латинської Америки свідчить про те, що ключові позиції національного капіталу забезпечуються за активної участі держави у великих національних компаніях або при діяльній координаційній ролі держави.

Формування національного капіталу можна здійснити двома шляхами. Перший шлях – це створення державних компаній, ядро яких становлять великі комерційні банки, промисловий, торговельний і венчурний капітал, наукові установи (досвід Японії й Республіки Корея). Другий шлях - концентрація місцевих ресурсів та об'єднання різних форм капіталу в регіонах з виходом регіональних структур на національний і міжнародний рівні (досвід Німеччини й США). Паралельно формуються умови для малого й середнього бізнесу, що дозволяє з меншими інвестиціями гнучко реагувати на кон'юнктуру ринків. Така логіка формування національного капіталу дозволяє реалізувати імпортозамісну стратегію, збільшити бюджетні надходження, збалансувати фінансові потоки, зрівноважити платіжний баланс, зміцнити національну грошову одиницю й економічну безпеку держави. Диверсифікованість і кластеризація економіки можуть забезпечити спільний розвиток галузей економіки на основі збільшення випуску наукомістких товарів кожною галуззю й тісної кооперації галузей між собою.

Перспективними галузями машинобудування в Україні є: авіабудування й виробництво ракетно-космічної техніки; суднобудування; автомобілебудування; приладобудування; енергетичне й сільськогосподарське машинобудування; виробництво окремих видів електронної техніки й засобів зв'язку; виробництво рухомого складу залізничного транспорту, міських автобусів великої місткості й дорожньо-будівної техніки; виробництво верстатів та інструментів. За експортом озброєння Україна займає 6-те місце у світі. Підприємства ОПК мають розробки, що перевищують закордонний рівень, і дозволяють утримувати позиції на ринку озброєнь. Цей потенціал і фундаментальний науковий доробок ОПК можна використовувати як фактор технологічного прориву й важіль державної антикризової політики. У 2009 р. від експорту товарів військового й подвійного використання було отримано близько 500 млн дол. США, що становить 8,7% у загальному експорті високотехнологічних товарів.

Частка металургійної продукції в обсязі реалізованої промислової продукції України зросла з 18% у 2001 р. до 24,3% у 2008 р. Експорт металопродукції забезпечує понад 40% валютних надходжень в Україну. Водночас зростання цін на металургійну продукцію у 2001р. становило 4,2%, у 2008 р. – 19,2%, у 2009 р. – 17,2%, фізичні ж обсяги виробництва у 2009 р. порівняно з 1990 р. скоротилися. Зокрема, виробництво чавуну скоротилося на 42,8%, прокату чорних металів – на 58,3%, труб – на 73,2%. Попри зростання інвестицій в основний капітал галузі, ступінь зносу основних фондів у 2008 р. становив 63,1%. Цінова конкурентоспроможність зберігається не за рахунок інновацій, а за рахунок ігнорування екологічних норм і відносно низької зарплати. Продуктивність праці в галузі нижча, ніж в інших країнах (у Європі й розвинених країнах Азії – 1000 тонн сталі на 1 працівника на рік, у Росії – 350 тонн, в Україні – у межах 300 тонн). Енергоємність продукції в 1,5 раза вища, ніж у провідних виробників. У 2009 р., через кризу, виплавка сталі знизилася на 20,5% (до 30,3 млн т), завантаження підприємств – до 58%.

Для розвитку металургії потрібна модернізація виробництва; розширення асортиментів і поліпшення якості продукції; впровадження енергоощадних технологій; будівництво нових агломераційних фабрик на ВАТ «Алчевський металургійний комбінат», ВАТ «АрселорМиттал Кривий Ріг», ВАТ «Дніпровський МК ім. Дзержинського». Необхідно замінити мартенівські печі конвертерами або електродуговими печами з обладнанням їх установками безперервного лиття; перейти на виробництво тонкого автомобільного листа, а також високоміцних, водо- і газопровідних труб; створити сучасні виробництва з переробки відходів; підвищити ефективність кольорової металургії; забезпечити захист вітчизняного ринку від несумлінного імпорту.

У хімічній і нафтохімічній промисловості необхідно нарощувати виробництво конкурентоспроможних мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин, високоефективних коагулянтів і флокулянтів для очищення природних і стічних вод, синтетичного корду, полімерів і виробів з них, магнітних стрічок і рентгенівської плівки на лавсановій основі, товарів побутової хімії, автомобільних шин і гумотехнічних виробів.

Значними є транзитні можливості України. Транзит через територію України в країни Європи до 2015 р. може зрости до 200 млрд дол. США за рік. Без радикального оновлення технологій транспортного обслуговування домогтися швидкого підйому транспортного комплексу неможливо.

Для реструктуризації сільського господарства, враховуючи його відсталість, потрібні великі, у тому числі іноземні, інвестиції. Потрібно прийняти остаточне рішення щодо продажу земель сільськогосподарського призначення, поширити впровадження високих технологій в усі галузі сільського господарства. Необхідно налагодити схеми кооперації сільського господарства з легкою й харчовою промисловістю від впровадження сучасних заготівельних технологій до виробництва розширеного асортименту товарів і продовольства.

За дефіциту енергоресурсів в Україні увагу слід приділити реформуванню енергетики, інноваційному розвитку цієї галузі, використанню поновлюваних джерел енергії, участі в перспективних багатобічних проектах. Україна не приділяє належну увагу «водневим проектам», іншим новим технологіям видобутку енергії, розробці відповідних двигунів та енергетичних машин.

Одним зі стратегічних напрямів є розвиток інформаційних технологій. Україна має значний потенціал у розробці програмного забезпечення й може діяти за прикладом Ірландії, яка залучила мільярдні інвестиції комп'ютерних компаній США до своїх розробок. Для такого прориву необхідне об'єднання зусиль держави й комп'ютерних компаній. Слід розглянути можливості власного шляху розвитку програмного забезпечення, щоб скласти конкуренцію монополістам на цьому ринку.

Розвиток туристичної галузі забезпечує швидку окупність інвестицій, вирівнювання якості життя в регіонах країни, поповнення валютних запасів і підвищення іміджу держави, розвиток суміжних галузей. Проте потенціал України в цій сфері реалізується на третину через недостатнє кадрове забезпечення, недосконалість туристичної інфраструктури, застарілих технологій обслуговування.

Інтеграція української економіки у світову відбуватиметься поступово, з урахуванням реальних можливостей і темпів внутрішніх ринкових перетворень, а також завдяки різним формам міжнародних інтеграційних об'єднань. Реалістичною моделлю інтеграції України у світову систему господарства є сприяння залученню іноземного капіталу й технологій, що повинно прискорити розвиток власної ринкової економіки.

Технологічна реструктуризація економіки - найважливіший напрям профілактики криз. Розвинені країни вчасно проводять технологічну реструктуризацію й експортують застарілі товари й технології, продовжуючи їх життєвий цикл на ринках менш розвинених країн. Таким чином, розвинені країни збільшують технологічний розрив, одержують економічні й науково-технічні переваги, консервують технологічне відставання інших країн. Розвинені країни панують на ринку високих технологій. Виробництво високотехнологічної продукції оцінюється у 2,3 трлн дол. США й забезпечується приблизно 50 макротехнологіями. Сім провідних країн, що володіють 46 макротехнологіями, контролюють понад 80% ринку наукомісткої продукції. Близько 90% новітніх технологій спрямовуються по внутрішньокорпоративних каналах, що дозволяє максимізувати прибуток ТНК, зберігати їхнє лідерство[207].

Значення інноваційної парадигми підвищується, усе чіткіше проявляється правило, що випливає з теорії циклів: у тривалому циклі більш тривалою є й кризова стадія. Криза довгострокового технологічного циклу долається лише завдяки радикальним інноваціям, для чого необхідні десятиліття. Сьогодні нові знання й технології створюються не тільки в роз-

[207] Система економічної безпеки держави / під заг. ред. А.І.Сухорукова; Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К. : ВД «Стилос», 2009. - С. 114-175

винених країнах, – існує зворотний потік новацій із країн, де розміщені дослідницькі ланки ТНК. Змінюється співвідношення присутності країн на ринку високотехнологічної продукції. У 2008 р. частка США в експорті високих технологій становила 13,3%, Японії — 7,1%, Франції — 5,4%, Південної Кореї — 6,4%. Почалася технологічна реструктуризація в країнах, які були аутсайдерами на ринку високих технологій. У 2009 р. частка високотехнологічної продукції в експорті промислової продукції в Ірландії становила 26,5%; в Угорщині — 24,2%; у Фінляндії — 21,2%, у Китаї — 28,7%[208].

Метою технологічної реструктуризації є створення збалансованого економічного комплексу, здатного забезпечити рівноправну інтеграцію у світову економіку. Експертні оцінки технологічної структури української економіки свідчать про значне технологічне відставання України від розвинених країн. Основою стратегії технологічної реструктуризації має бути прискорений розвиток сучасних технологій і кластерів, де ці технології розвиваються.

У «Загальнодержавній комплексній програмі розвитку високих наукомістких технологій», затвердженій у 2004 р., поставлене завдання зміни технологічної структури промисловості України. Передбачене збільшення до 2013 р. обсягів виробництв п'ятого технологічного укладу до 12 %, виробництв шостого укладу – до 3%, збільшення частки високотехнологічної продукції в експорті до 20%. Планка могла б бути й вищою. Головними бар'єрами є висока вартість кредитів; відсутність організаційних форм, здатних акумулювати й ефективно використовувати кошти на оновлення продуктів і технологій; недоліки в системі захисту й комерціалізації інтелектуальної власності.

Місце країни на ринку технологій визначається нематеріальними активами, надійно захищеними й залученими в економічний оборот. Україна відстає у сфері правового захисту й комерціалізації нематеріальних активів. Стан захисту українських об'єктів промислової власності (ОПС) на зовнішніх ринках, за винятком російського ринку, не можна вважати задовільним. Із загальної кількості заявок на ОПС, представлених в 2007 р. іноземним патентним відомствам, заявки Роспатенту склали близько 75%. Частка отриманих патентів на винаходи в Роспатенті становила 80% усіх отриманих патентів. Більшість ОПС, на які Україна одержала охоронні документи за кордоном, не мають стосунку до високотехнологічних галузей (у 2007 р. зі 130 винаходів лише 10 мали стосувалися цих галузей)[209]. Іноземні винахідники фіксують свої права на винаходи в Україні з метою просування своїх товарів, послуг, технологій. Близько 36% патентів, виданих у 2005 - 2007 рр. Держпатентом України, належить іноземним заявникам[210].

Значна роль у подоланні технологічного розриву належить регіонам. Завдання держави полягає в ефективному регулюванні інноваційної

[208] World Development Indicators 2010 / The World Bank, 2010 [Electronic resourse]. Mode of access: http://data.worldbank.org/indicator

[209] Научная и инновационная деятельность в Украине : стат. зб. / Госкомстат Украины. - К., 2008.

[210] Научная и инновационная деятельность в Украине : стат. сб. / Госкомстат Украины. – К., 2009.

активності регіонів для вирівнювання можливостей гармонізації територіальних соціально-економічних систем.

Пріоритети інвестування економічного розвитку зумовлюються необхідністю забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, реагування на кризи, що почастішали, та їх транскордонне перенесення. Суть економічних змін полягає у формуванні «нової економіки», ефективність якої визначають інтелектуальні фактори.

В умовах обмеженості інвестиційних ресурсів пріоритети інвестування можуть визначатися методами, відомими з теорій програмно-цільового управління[211] і проектного аналізу[212], погоджуючись із критеріями складності й гостроти соціально-економічних проблем.

Пріоритетність інноваційних факторів у розвитку економіки підкреслюється в Указі Президента України «Про стан науково-технологічної сфери й заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України» від 11.07.2006 р., новій редакції Закону України «Про внесення змін у Закон «Про наукову й науково-технічну діяльність» від 03.12.2009, Законі України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. Однак інвестиції в науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) залишаються на низькому рівні (табл. 0.12). Основним джерелом фінансування інновацій в Україні є кошти підприємств: у 2009 р. їх частка в обсязі інноваційних витрат становила 65,0%, водночас рівень інноваційної активності в промисловості України скоротився до 12,8%.

Таблиця 1.5.12

Порівняння показників наукомісткості в окремих країнах світу*

	РФ	США	Японія	Німеччина	Великобританія	Франція	Канада	Україна
Внутрішні витрати на НДДКР, *млрд дол. США***	17,8	285,1	111,8	52,0	38,5	38,6	22,2	1,6
У % до ВВП	1,32	2,57	3,15	2,58	1,86	2,26	2,01	1,49
Частка бюджетних асигнувань у витратах на НДДКР, *%*	59,4	32,1	19,5	33,8	27,3	39,1	34,5	38,6
Кількість учених на 1 тис. зайнятих	7,5	9,5	10,8	8,1	9,5	8,9	8,1	4,2

** За даними ОЕСР: Main Science and Technology Indicators 2008 (www.oecd.org)*
*** Розраховано за паритетом купівельної спроможності національних валют.*

Недостатні інвестиції в науково-технічний розвиток економіки, і насамперед, у створення й впровадження високих технологій, а також зниження попиту на інтелектуальну продукцію з боку підприємств негативно

[211] Тамбовцев В.Л. Организация управления комплексными программами (проблемы теории и моделирования) / В.Л.Тамбовцев, А.А.Тихомиров. - М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. - С. 36-42.
[212] Верба В.А. Проектний аналіз : підручник / В.А.Верба, О.А.Загородніх. – К.: КНЕУ, 2000. – 322 с.

впливають на фінансовий стан наукових організацій України, призводять до занепаду кадрової, матеріально-технічної й творчої складових науково-технічного потенціалу.

Проблема оптимізації експортного потенціалу пов'язана із загрозою зниження рівня "інтелектуалізації" вітчизняного експорту й зростанням залежності країни від імпорту високотехнологічних товарів (ВТТ). Аналіз динаміки зовнішньої торгівлі України свідчить про те, що протягом 1997-2009 рр. імпорт ВТТ перевищував їх експорт (табл. 0.13).

Таблиця 1.5.13

Зовнішня торгівля України високотехнологічними товарами*

Рік	Експорт ВТТ, млн дол. США	Частка ВТТ в експорті товарів, %	Імпорт ВТТ, млн. дол. США	Частка ВТТ в імпорті товарів, %	Сальдо, млн. дол. США	Коеф. покриття експортом імпорту
1997	262,8	1,8	764,7	4,5	-501,9	0,34
1998	277,0	2,2	555,2	3,8	-278,2	0,50
1999	210,0	1.8	454,0	3,8	-244,0	0,46
2000	245,2	1,7	460,9	3,3	-215,7	0,53
2001	263,4	1,6	633,0	4,0	-369,6	0,42
2002	327,4	1,8	703,7	4,2	-376,3	0,46
2003	556,5	2,4	981,1	4,3	-424,6	0,57
2004	788,8	2,4	1339,1	4,6	-550,3	0,59
2005	366,6	1,1	1569,2	4,3	-1202,6	0,23
2006	482,7	1,3	2110,6	4,7	-1627,9	0,23
2007	583,5	1,2	2999,1	4,9	-2415,6	0,19
2008	616,7	0,9	3656,0	4,3	-3039,3	0,17
2009	620,3	1,6	2834,1	6,2	-2213,8	0,22

** Розраховано за статистичною інформацією Держкомстату України (http://www.ukrstat/gov.ua).*

У зв'язку з кризою у 2009 р. обсяг промислового виробництва в Україні знизився на 21,9%, скоротився експорт товарів - на 40,7%, у тому числі металопродукції – на 53,6%, мінеральних продуктів – на 44,6%, хімічної продукції - на 50,1%, продукції машинобудування – на 36,8%. Обсяг імпорту зменшився на 46,9% (продукції машинобудування – у 2,9 раза). Збереглося негативне сальдо в торгівлі товарами (-5732,7 млн. дол. США). Негативне сальдо в товарообігу з країнами СНД і ЄС склало 6218,8 млн дол. США й 5888,3 млн дол. США відповідно.

Вступ до СОТ не змінив ситуацію на краще. У структурі українського імпорту товарів частка країн СОТ зросла з 47,5% у 2004 р. до 60,8% у 2008 р., що призвело до зростання негативного сальдо. Найбільше зростав імпорт з країн СОТ азіатського і європейського регіонів. Скоротився експорт з України майже в усі країни-члени СОТ.

Загрозами у сфері зовнішньоторговельної діяльності України є: обмежені можливості географічної диверсифікації експорту; слабка конкурентоспроможність вітчизняних виробників і виникаючі через це диспропорції в товарній структурі експорту; залежність України від імпорту

високотехнологічних товарів із країн Європейського Союзу й провідних країн Азії.

Суттєвої географічної диверсифікації зовнішньої торгівлі за роки незалежності не відбулося. Зовнішньоторговельні пріоритети реалізуються переважно в СНД і Європі, на які відповідно припадає 37,8% і 32,1% обсягу зовнішньої торгівлі України (табл. 0.14).

Таблиця 1.5.14

Географічна структура зовнішньої торгівлі України, %

Регіон	Рік					
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
СНД	38,7	39,2	39,1	39,3	36,8	37,8
Європа	35,0	33,5	35,4	35,0	33,9	32,1
Азія	16,3	17,7	16,3	16,9	19,3	20,9
Америка	6,1	5,0	5,3	5,1	5,9	4,9
Африка	3,1	3,7	3,1	3,0	3,4	3,5
Інші країни	0,8	0,9	0,8	0,7	0,7	0,8

Внаслідок низької конкурентоспроможності вітчизняних виробників існують диспропорції в товарній структурі експорту (табл. 0.15).

Таблиця 1.5.15

Структура товарного експорту України, %*

Назва (шифр) товарної підгрупи	Рік					
	2003	2004	2005	2006	2008	2009
Товарний експорт у цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Чорні метали й вироби з них (72; 73)	33,8	37,4	38,9	40,2	39,6	30,7
Енергетичні матеріали; нафта й продукти її перегонки (27)	11,9	10,4	9,8	6,7	6,1	5,4
Продукти неорганічної хімії (28)	2,6	2,4	2,7	2,8	2,4	1,7
Добрива (31)	2,6	2,3	2,8	2,6	3,0	2,2
Котли, машини, апарати (84)	6,2	5,5	5,6	5,3	5,2	7,0
Електромашини й обладнання (85)	3,9	3,8	2,7	3,3	4,2	5,6
Залізничні або трамвайні локомотиви, дорожнє устаткування (86)	2,4	4,6	2,8	2,8	4,0	2,0
Зернові культури (10)	1,7	2,6	4,0	3,5	5,5	9,0
Інші товари	34,9	31,0	30,7	32,8	30,0	36,4

* Зовнішня торгівля України / Держкомстат України. -К., 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.

Світова криза негативно вплинула на торгівлю з ЄС. У 2009 р. порівняно з 2008 р. український експорт товарів у ЄС скоротився на 47,6%, імпорт – на 46,7% (рис. 0.4). Коефіцієнт покриття експортом імпорту становив у 2008 р. – 0,63, у 2009 р. - 0,62.

Рис. 1.5.4. Торгівля України товарами з ЄС

Знижується експортний потенціал авіакосмічного сектору українського машинобудування (табл. 0.16). Експорт літальних космічних апаратів у структурі експорту товарів у країни ЄС у 2007 р. становив 0,12%, у 2009 р. – 0,15%.

У структурі імпорту товарів із країн ЄС переважають високотехнологічні товари (механічне устаткування – 14,2%, фармацевтична продукція – 9,6%, електричні машини – 8,6%). В експорті машинобудівної продукції України частка ЄС у 2009 р. становила лише 24,6%, негативне сальдо зросло до 8,5 млрд дол. США[213]. Україна має в торговельних відносинах з ЄС негативне сальдо за всіма ВТТ.

Таблиця 1.5.16

Український експорт літальних космічних апараті, млн дол. США

Показник	Рік			
	2006	2007	2008	2009
Експорт товарів	38368,0	49296,1	66954,4	39702,9
Літальні космічні апарати	238,6	252,5	224,6	193,1

Для поліпшення умов зовнішньої торгівлі України й зменшення дефіциту зовнішньоторговельного балансу держави необхідно:

- здійснити заходи щодо ліквідації негативного сальдо зовнішньої торгівлі, зокрема з дотриманням умов СОТ запровадити систему квот на імпорт товарів, аналоги яких виробляються в Україні, використовувати нетарифні обмеження щодо неякісного імпорту;
- розробити заходи щодо подолання дискримінаційних обмежень для українських компаній на зовнішніх ринках;
- вивчити закордонний досвід використання інструментів СОТ для державної підтримки експорту (гарантування й страхування експортних кредитів; заставні внески для участі в тендерах; компенсація витрат на встановлення контактів за кордоном і початкових витрат на маркетинг світових ринків; створення торгових домів за кордоном);

[213] Сотрудничество между Украиной и ЕС [Электронный ресурс] / Госкомстат Украины. - К., 2008. – Режим доступа : http://www.ukrstat.gov.ua

- розглянути можливості застосування в рамках правил СОТ механізмів державного субсидування високотехнологічного сектору;
- визначити систему критеріїв для високотехнологічних секторів і продуктів та кодифікувати їх за європейськими класифікаторами; сформувати реєстри вітчизняної високотехнологічної продукції й високотехнологічних виробництв, розробити концепцію міжнародного науково-технічного співробітництва.

Реалізувати свої конкурентні переваги й інтереси в глобальному просторі Україна може в розвитку торговельних відносин з Російською Федерацією. *У* 2009 р. в українському експорті послуг 77,3% займає транзит російських енергоносіїв. На російському векторі Україні вдається втримувати баланс у торгівлі високотехнологічною продукцією (у 1997 р. коефіцієнт покриття українського експорту імпортом за високотехнологічними наукомісткими товарами становив 0,91, починаючи з 2001 р. – 1,20).

Державна політика приватизації повинна враховувати особливості економіки України. Помилки в процесі «великої» приватизації можуть призвести до втрати контролю над унікальними підприємствами, де сконцентровані нематеріальні активи, запаси корисних копалин, кваліфіковані кадри, експортний потенціал, виробництво оборонної продукції, об'єкти загальнодержавної інфраструктури.

Досвід показує, що в розвинених країнах приватизуються великі об'єкти, однак при цьому враховують їхнє значення для країни. Наприклад, у 2008 р. приватизовані такі компанії, як французька фінансова компанія Caisse Nationale de Caisses d'Epargne (6,99 млрд євро); фінський банк Sampo Bank (3,88 млрд євро); британська енергетична компанія British Energy (3,54 млрд євро); французька телекомунікаційна компанія France Telecom (2,65 млрд євро); шведська телекомунікаційна компанія Teliasonera (2,05 млрд євро). Тривала приватизація стратегічних підприємств у країнах, що розвиваються у 2000-2008 рр. збільшилася кількість і вартість приватизаційних угод в енергетиці, фінансовому й інфраструктурному секторах економіки цих країн.

Для ідентифікації стратегічних підприємств використовують різні підходи. У США стратегічними вважаються оборонні й інфраструктурні підприємства, питання їхньої приватизації вирішує Міністерство торгівлі. У Німеччині до таких підприємств належать підприємства ВПК, а рішення про їхню приватизацію ухвалює уряд. В Іспанії визначено перелік галузей, підприємства яких зараховують до категорії «спеціального режиму» (електроенергетика, нафтопереробка, телекомунікації, підприємства ВПК, авіабудування, видобуток деяких природних копалин). У Росії стратегічними є федеральні державні унітарні підприємства, державні відкриті акціонерні товариства, які виробляють продукцію, що має стратегічне значення для обороноздатності й безпеки держави. У Польщі - до стратегічних підприємств належать підприємства з видобутку вугілля й газу, підприємства оборонної промисловості, системні банки. Рішення про їх приватизацію приймає Міністерство державної власності й уряд.

• *У процесі приватизації стратегічних підприємств виникають загрози трансферу криз.* По-перше, проникнення іноземного капіталу в стратегічні галузі загрожує ліквідацією підприємств як конкурентів іноземних підприємств і втратою їх науково-технічного потенціалу. По-друге, приватизація стратегічних підприємств загрожує їхнім штучним банкрутством, вивезенням капіталу, скороченням робочих місць, виснаженням природних ресурсів, перепрофілюванням виробничих потужностей. По-третє, приватизація підприємств загальнодержавної інфраструктури може призвести до нав'язування монопольних тарифів і цін.

Аналіз світового досвіду дозволяє визначити принципи приватизації стратегічних підприємств в Україні:

- обмеження участі іноземних інвесторів у приватизації;
- застосування спеціальних прав, у тому числі права «золотої акції»;
- закріплення за державою визначених пакетів акцій підприємств;
- встановлення вимог щодо інвестиційних зобов'язань.

Обмеження участі іноземних інвесторів у приватизації стратегічних підприємств дозволяє запобігти монополізації стратегічних галузей країни-реципієнта, попередити відтік інтелектуального капіталу й інші несумлінні дії, зберігати на прийнятному рівні обороноздатність і економічну безпеку, уникати політичного тиску з боку інших країн.

У РФ, наприклад, прийнято спеціальний закон «Про порядок здійснення іноземних інвестицій у комерційні організації, що мають стратегічне значення для національної безпеки держави». Він передбачає регулювання 40 видів діяльності, зокрема – виробництва озброєння і військової техніки; аерокосмічної галузі; природних монополій; ядерного виробництва. Для контролю над стратегічним підприємством іноземний інвестор повинен одержати дозвіл держави й узяти на себе зобов'язання щодо участі громадян РФ в управлінні підприємством, використання відомостей, які становлять державну таємницю, виконання державних оборонних замовлень.

У КНР згідно з «Тимчасовим положенням про інвестування на території Китаю підприємствами з іноземним капіталом» і «Переліком сфер для іноземних інвестицій» обмежені сфер для іноземного інвестування в 75 галузях (АПК; видобуток дорогоцінних металів; виробництво окремих медикаментів; міжнародні перевезення; телекомунікаційні послуги; страхування, лізинг). В Іспанії для залучення в стратегічні компанії інвестицій із країн, що не входять до складу ЄС, необхідний дозвіл уряду. На підприємствах ВПК, телекомунікацій, радіо й телебачення нерезиденти не можуть володіти більш ніж 5% статутного капіталу. У США іноземний інвестор, що має намір здійснити інвестиції в стратегічні підприємства, повинен мати дозвіл Комітету з іноземних інвестицій, до складу якого входять міністр фінансів, міністр безпеки й оборони, представники національної розвідки.

Право «золотої акції» при приватизації стратегічних підприємств застосовується для утримання державного контролю над стратегічними

об'єктами. Європейська Комісія вважає право на «золоту акцію» перешкодою для переміщення капіталу, злиття й поглинання компаній. Серед 300 ТНК країн ЄС лише в шести діє "золота акція". У Бельгії «золота акція» застосовувалася у процесі приватизації бельгійською компанією Suez компанії Gaz de France, що дозволило зменшити частку держави в капіталі з 74% до 34%. Разом з тим, ЄС визнав законними вимоги Франції про збереження права "золотий акції" після приватизації.

У Польщі прийнято закон щодо утримання «золотої акції» за 15 підприємствами загальнонаціонального значення. Згідно із законодавством Угорщини держава може володіти «золотими акціями» стратегічних підприємств. Уряд, таким чином, контролює 31 компанію.

Британський уряд відмовляється від права «золотої акції» стосовно одних компаній (наприклад, знято державний контроль з оператора аеропортів БАА) і використовує це право стосовно інших компаній (виробника авіадвигунів - Rolls-Royce, підприємства ВПК - BAE Systems, автомобілебудівної компанії Jaguar тощо). В Італії з 1994 р. діє закон, що дозволяє уряду утримувати «золоті акції» у стратегічних підприємствах, зокрема в природних монополіях, підприємствах комунальних служб.

У РФ «золоті акції» почали застосовувати з 1992 р. Зараз це право передбачене Федеральним Законом «Про приватизацію державного й муніципального майна». Відомі випадки використання РФ права на «золоту акцію» в оборонному секторі. В Узбекистані передбачена приватизація 363 наймогутніших підприємств стратегічних галузей із широким застосуванням державою права «золотої акції». Це право регулюється відповідним указом Президента Республіки Узбекистан. У Білорусі механізм «золотої акції» уведений для забезпечення державного контролю над Мозирським НПЗ. У 2006 р. «золота акція» уведена стосовно ТОВ “МНПЗ плюс”, внаслідок чого білоруський уряд збільшив участь держави в капіталі Мозирського НПЗ із 42,75% до 55%.

Закріплення в державній власності пакетів акцій стратегічних підприємств передбачає повну або часткову заборону їх приватизації. Світовий досвід доводить, що державний стратегічний сектор слугує економічною опорою країни, його масштаби й структура диференціюються з урахуванням стану економіки й соціальної сфери. Серед розвинених країн найбільшою є вартість державних активів у Франції (400 млрд дол. США порівняно з 30 млрд дол. США у Великобританії). У державному секторі Франції працює 5% працівників, у Великобританії - 1%. У Німеччині в державній власності частково залишилися стратегічні компанії фінансового сектору (Bankgesellschaft Berlin AG - 91%), транспорту й зв'язку (Deutsche Post AG - 24,5%, Deutsche Telekom AG -28,3%, Fraport AG - 51,8%), енергетики (MVV Energie AG - 66,2%), автомобілебудування (Volkswagen AG - 14,8%). В Австрії державний сектор контролює насамперед стратегічні підприємства транспорту й зв'язку, а також енергетичний сектор. В Італії підконтрольним державі залишається енергетичний сектор.

Застосування в практиці приватизації інвестиційних зобов'язань дозволяє державі протидіяти несумлінній поведінці інвестора стосовно

підприємства, контролювати діяльність підприємства й, у разі порушення інвестиційних зобов'язань, накладати штрафні санкції або націоналізувати підприємство. Досвід приватизації підтверджує ефективність наступних зобов'язань, покладених на інвесторів: збереження профілю підприємства; забезпечення певної кількості робочих місць; дотримання встановлених економічних показників (обсягів виробництва, податкових надходжень, експорту); інвестування розвитку й інновацій; дотримання норм охорони навколишнього середовища; тимчасова заборона перепродажу акцій.

В Україні налічується 431 підприємство, що має стратегічне значення для економіки й безпеки держави, 158 з них (37%) належать до об'єктів права державної власності, які не підлягають приватизації. Аналіз приватизаційних угод в Україні дозволив виявити недоліки й відмінності від світового досвіду приватизації.

В Україні не використовується право «золотої акції» під час приватизації, тому держава не може вчасно нейтралізувати загрози банкрутства або погіршення стану підприємств. Наприклад, приватизація ВАТ «Дніпропетровський комбайновий завод» призвела його до банкрутства, а після приватизації ВАТ «Чорноморський суднобудівний завод» вартість його основних фондів за останні три роки зменшилася в 15 разів, персонал – на 2 тис. осіб.

В Україні не обмежується участь іноземних інвесторів у приватизації стратегічних підприємств. Це призводить до монополізації іноземними компаніями стратегічних галузей економіки, і, як наслідок, збільшує можливість трансферу криз. Надмірною є присутність іноземних інвесторів у нафтогазовій сфері (85%); кольоровій металургії; телекомунікаційній сфері.

Не закріплюються за державою пакети акцій найбільш привабливих стратегічних підприємств, зокрема, продано майже 100% акцій ВАТ «Криворіжсталь», ВАТ «Мотор-Січ», ВАТ «Дамен Шипярдс Океан», ВАТ «Нікопольський завод феросплавів» тощо.

Відсутня чітка модель приватизації стратегічних підприємств. Суперечливість критеріїв визначення стратегічного характеру підприємств дозволяє довільно вносити підприємства у відповідний перелік або вилучати з нього, наприклад, з метою виконання плану приватизації. Так, кількість підприємств, що мають стратегічне значення для економіки й безпеки держави, починаючи з 2004 р. зменшено з 894 до 431. За 1997-2007 рр. внесено 15 змін у перелік стратегічних підприємств із метою зняття обмежень на їхню приватизацію.

Неефективним є використання коштів, отриманих від приватизації. У державних бюджетах 2009-2010 рр. не передбачено обсяг коштів, отриманих від приватизації, які можна спрямовувати на модернізацію підприємств, що мають стратегічне значення для економіки й безпеки держави, що суперечить чинному законодавству України.

Недосконалим є державне управління приватизацією, що призводить до тіньових схем приватизації стратегічних об'єктів. Крім збитків це завдає шкоди інвестиційному клімату країни. Приватизація «під замовлення» мала місце під час приватизації малих і середніх підприємств (СП «Росава», ВАТ «Донбасе-

нерго», ВАТ ХК «Луганськтепловоз»). Разом з тим, затягування з приватизацією окремих стратегічних підприємств знижує їхню ринкову вартість. Наприклад, ВАТ «Укртелеком» втрачає конкурентні позиції через неможливість впровадження зв'язку третього покоління, а вартість ВАТ «Одеський припортовий завод» може зменшитися внаслідок зростання цін на природний газ.

Не виконуються умови окремих приватизаційних угод. Наприклад, покупцями ВАТ «Херсонобленерго», ВАТ «Запорізький алюмінієвий комбінат», ВАТ «Херсонський бавовняний комбінат» не забезпечено погашення кредитних зобов'язань і сплати інших платежів. Невиконання інвестиційних зобов'язань допустили: ТНК «Російський алюміній»; російська ТНК "Luk-Sintez Oil Limited"; шотландська компанія «Helvick Investments Limited»; канадська «Shipping Technology Limited»; ТНК «Mittal Steel» та ін.

Недосконала процедура підготовки підприємств до приватизації у питаннях організації їх майбутніх кооперaційних зв'язків. Наприклад, у ході приватизації ВАТ «Криворіжсталь» відбулася переорієнтація на закупівлю коксу за кордоном. Внаслідок цього на ВАТ «Донецьккокс» виникла загроза закриття підприємства й звільнення 2 тис. осіб.

Не виконується план надходження коштів від приватизації. У доходах Держбюджету України на 2009 рік із запланованих у процесі приватизації державного майна на суму близько 10 млрд грн. отримано лише 20% коштів.

Систематично зривається проведення торгів пакетами акцій стратегічних підприємств. Під час приватизації має місце політичне втручання, яке відлякує інвесторів від участі в приватизації. Наприклад, з 2001 р. було багато спроб продажу ВАТ «Укртелеком». У 2007 р. рішенням Київського господарського суду України заборонено продаж його акцій, визнано недійсним продаж ФДМУ 0,07% акцій ВАТ «Укртелеком», внаслідок чого припинилося надходження заявок на участь у торгах на УФБ і КМФБ.

Приватизаційна політика України повинна ґрунтуватися на наступних принципах:

- установлення критеріїв віднесення підприємств до числа стратегічних, з метою їх індивідуальної приватизації й ефективного управління державною власністю;
- посилення державного контролю над діяльністю стратегічних підприємств у разі їх приватизації шляхом впровадження права на «золоту акцію» або вживання заходів щодо жорсткіших умов їх купівлі-продажу;
- обмеження доступу іноземних інвесторів до приватизації стратегічних підприємств, щоб уникнути монополізації ними стратегічних галузей економіки, зокрема шляхом обов'язкового одержання дозволу або встановлення ліміту на володіння певним пакетом акцій;
- протидія тіньовим схемам приватизації, зокрема, нейтралізація схем штучного зменшення частини державної власності в статутному капіталі й тощо;

• підвищення ефективності інформаційної й маркетингової підтримки приватизації через збільшення витрат на рекламу й Pr-акції, у тому числі за кордоном; вивчення попиту потенційних покупців на об'єкти приватизації; формування бази даних про потенційних інвесторів та їх інформування про продаж відповідних активів.

Ключовим фактором глобалізації є діяльність транснаціональних корпорацій (ТНК). Термін "транснаціональна корпорація" уживається з 1960 р. Згідно з визначенням Комісії із транснаціональних корпорацій ООН, транснаціональна компанія – це компанія, що має підрозділи у двох і більше країнах; проводить погоджену політику й загальну стратегію через один або більше центрів управління; пов'язана спільною власністю фірм, що входять у ТНК. Про міжнародний статус ТНК свідчить обсяг товарів, які реалізуються за межами країни базування материнської компанії, а також відповідна структура її активів.

За даними ООН у світі функціонує близько 60 тис. ТНК. За межами країн базування їм підпорядковано понад 450 тис. дочірніх компаній і відділень. ТНК контролюють близько 40% світового промислового виробництва й половину міжнародної торгівлі. На підприємствах ТНК зайнято приблизно 75 млн працівників (кожний десятий задіяний у світовому господарстві). Регіонами походження близько 90% найбільших ТНК є США, країни ЄС і Японія.

Національний капітал здатний витримати конкуренцію із ТНК, якщо сам структурується в потужні фінансово-промислові утворення й може вести активну зовнішньоекономічну політику. Тому українські промислово-фінансові групи (ПФГ) повинні поступово перетворюватися в потужні транснаціональні структури, здатні виробляти високотехнологічні й конкурентоспроможні на світових ринках товари й послуги[214]. Через недостатню кількість ПФГ вихід вітчизняних компаній на зовнішні ринки не завжди ефективний, частка високотехнологічної продукції в їхньому експорті залишається низькою.

Бажано, щоб з українського боку науково-технічне співробітництво з іншими країнами здійснювали потужні господарюючі суб'єкти на рівні ПФГ. За українським законодавством ПФГ – це підприємство, що об'єднує юридичних осіб будь-яких організаційно-правових форм і видів діяльності у двох і більше країнах, що здійснює координаційну політику, і втілює в життя спільну стратегію через материнську компанію, зареєстровану в Україні.

Для України крім ПФГ, консорціумів, холдингів, стратегічних альянсів ефективною є така форма, як транснаціональна промислово-фінансова група (ТПФГ). Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» визначає ТПФГ як об'єднання українських і іноземних юридичних осіб усіх форм власності для одержання прибутку. Створюється ТПФГ за рішенням уряду України на певний період для реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва й структурної перебудови

[214] Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004–2015 рр. // Шляхом Європейської інтеграції. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004

економіки. Основною відмінністю ТПФГ від ТНК є офіційний статус ТПФГ, тобто необхідність державної реєстрації згідно із законодавством.

На сучасному етапі міжнародна економіка перетворюється в геоекономіку, у межах якої роль ТНК значно зростає, вони виступають наймогутнішою рушійною силою комерціалізації науки, трансферу високих технологій, розвитку високотехнологічного виробництва. Це сприяє раціональній диференціації функцій державного й корпоративного управління.

Україні не вистачає власних ТНК і промислово-фінансових груп, здатних утворити корпоративно-коопераційний каркас національної економіки й бути активними експортерами.

Доведено, що формування ТНК повинне відбуватися за еволюційною моделлю поступового розвитку компанії, тобто за моделлю EPRG (етноцентризм – поліцентризм – регіоналізм – глобалізм). В Україні внаслідок надмірного розвитку окремих галузей (гірськометалургійного, хімічного й нафтопереробного комплексів) і обмеженості внутрішнього ринку підприємства не мали іншої альтернативи, крім орієнтації на зовнішні ринки. Створюючи «на ходу» механізми зовнішньоекономічної діяльності, вони намагалися, іноді за демпінговими цінами, збувати продукцію й діставати кошти для організації виробництва. Форсування процесу транснаціоналізації за відсутності досвіду зовнішньоекономічної діяльності, відповідної інфраструктури й міцних диверсифікованих схем торгівлі призвело до того, що компанії іноді встановлювали стихійні й тимчасові зовнішньоторговельні зв'язки, працювали на грані виживання, не фінансували системні інноваційні заходи щодо збереження конкурентоспроможності.

• Певні кроки до транснаціоналізації зробили вітчизняні підприємства харчової промисловості й переробки сільгосппродуктів, машинобудування, хімічної, нафтохімічної, металургійної галузей. Найбільшого ступеня транснаціоналізації досягла металургійна корпорація «Індустріальний Союз Донбасу» за рахунок придбання значної частини активів металургійних підприємств Польщі («Huta Czestochowa») та Угорщини («Dunaferr» і Diosgyori Acelmuvek Rt.), а також польської металотрейдерської компанії Centrostal Bydgoszcz. Тим часом в Україні на законодавчому рівні була створена лише одна ПФГ "Титан", яка, проіснувавши близько трьох з половиною років, була ліквідована.

Відсутність потужних корпорацій, здатних випускати високотехнологічну продукцію, зменшує шанси України стати рівноправним гравцем на технологічних ринках. Це призводить до скорочення перспективних інноваційних доробок, падіння рівня їх новизни, деградації науково-технічного потенціалу. Водночас розвинені країни одержують усе більшу технологічну ренту завдяки монопольному володінню новітніми технологіями.

Нерозвиненість високотехнологічної корпоративної бази підтверджується тим, що в 2009 р. у рейтингу «100 найбільших компаній України» до першої десятки лідерів увійшли переважно добувні,

нафтопереробні й металургійні корпорації. При цьому частка підприємств, що впроваджують нові технології й освоюють виробництво нових видів продукції, скоротилася з 22,9% в 1995 р. до 10% у 2009 р.

• Достатньо порівняти можливості української компанії АНТК ім. Антонова й таких корпорацій, як Boeing і Airbus. Українська компанія АНТК ім. Антонова фінансується державою, у той час як корпоративні інвестиції компанії Airbus і її численних партнерів у розробку суперавіалайнера А-380 становлять 10,5 млрд дол. США, а компанія Boeing має намір витратити на програму створення літака 787 Dreamliner 6-8 млрд дол. США.

Цікавим є досвід РФ у формуванні транснаціональних фінансово-промислових груп. Прикладом успішного функціонування російських фінансово-промислових структур є МФПГ «Оборонні системи». До її складу на засадах кооперації притягнуті підприємства Республіки Білорусь, внаслідок чого МФПГ випускає продукцію, конкурентоспроможну на світових технологічних ринках.

Для виходу компаній України на транснаціональний рівень необхідно переглянути відповідне законодавство України з метою уніфікації його зі світовими стандартами; удосконалювати управління державною власністю; сприяти кластеризації економіки, створюючи територіально-виробничі комплекси, у тому числі у транскордонному вимірі; стимулювати комерційні банки до участі в інвестиційних проектах ПФГ. Законодавче регулювання транснаціоналізації економіки повинно ґрунтуватися на принципі добровільного входження підприємств, організацій і банківських установ до складу транснаціональних структур. Найголовнішим завданням влади є запобігання проявами корупції й монополізації в процесі створення транснаціональних структур.

*1.6 Складові системи екологічної безпеки: неконфліктна політика природокористування**

Вступ

Практична реалізація засад і принципів сталого розвитку можлива в першу чергу за умови поступового зниження конфліктного потенціалу сучасної системи природокористування. Сьогодні вже ні в кого не виникає сумнівів, що економіка (економічна діяльність господарюючих суб’єктів) й природні екосистеми знаходяться у стані глибокого конфлікту. Ступінь втручання економіки в екосистеми невпинно зростає, антиекологічні тенденції в соціально-економічних системах стають дедалі чіткішими, набуваючи ознак реальних екологічних конфліктів (ЕК)[215].

* Автор: Сабадаш В.В.

[215] Сабадаш В. В. Антиекологічні тенденції соціально-економічного розвитку: конфліктний потенціал екологічного фактора [Текст] / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2009. – № 3. Том 1. – С. 11–22.

На думку академіка В.М. Шестопалова, «… ми зіштовхнулися з принципово новим характером труднощів, не подолавши які, ризикуємо викреслити себе з подальшої історії планети. Стрімке нарощування штучних технологій і виробництв, особливо в останні два століття, і активне збільшення чисельності людства призвели до відчуження людини від природи, агресивного ставлення до неї»[216].

Пов'язані вони перш за все зі зміною технологічних укладів, структурними перетвореннями у світогосподарській системі, викликаними зміною вектору економічного розвитку, ресурсними обмеженнями і необхідністю розроблення нових орієнтирів екологічної політики. Основою майбутнього прогресу має стати кардинально новий імператив: «Головною цінністю має бути якісний розвиток, а не зростання»[217].

1. Конфліктність природних ресурсів у сучасній системі природокористування

Характер і динаміка еколого-економічних протиріч і конфліктів, як наявних на сьогодні, так і потенційно можливих найближчим часом, засвідчують поглиблення системної екологічної кризи сучасної цивілізації. Викликами й загрозами у сфері економіки природокористування й охорони довкілля, конфліктний потенціал яких є найбільш значним на сьогодні, є такі.

Водні ресурси (ВР): дефіцит ВР; зміна складу ВР; підвищення рівня морів; зниження рівня ґрунтових вод; пересихання річок тощо.

Екологічна конфліктогенність води, як ресурсу, пояснюється такими її характеристиками:

а) вода є базовим ресурсом усіх форм життя (у природі існує близько 1330 видів води) та базисом (ключовим ресурсом) будь-якої економіки. Структура витрат води виглядає приблизно таким чином: 86% – використовується сільським господарством (вирощування рису, бавовни; виробництво цукру тощо); 10% – промислове виробництво і 4% ВР використовуються у домогосподарствах;

б) вода, на відміну від інших ресурсів, наприклад, нафти, не має прямого (еквівалентного за властивостями і цінністю) замінника;

в) вичерпаність і, як наслідок, дефіцит прісної води: у період з 1960 р. до 2000 р. обсяг водозабору з річок і озер подвоївся, а кількість (на 2000 р.) дамб збільшилася у дев'ять (!) разів, порівняно із 1950 р.: з 5 тис. до 45 тис.[218];

в) вода – культурно-історична цінність, вона виконує важливу роль в багатьох традиціях і релігійних звичаях.

д) окрім того, із середини 1990-х років ВР стають невід'ємним елементом зовнішньої політики держав, перетворившись сьогодні на «політич-

---

[216] Шестопалов В'ячеслав. Від квазіцивілізації до ноосфери. Про стратегію подолання глобальної екологічної кризи // Сайт газети «Дзеркало тижня. Україна», №14(693), 12 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.dt.ua/newspaper/articles/53408#. (Актуально на 03.12.2010 р.). – Назва з титул. екрану.

[217] Донелла Медоуз. Пределы роста. 30 лет спустя / Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Деннис Медоуз [Текст] / Пер. с англ. Е. С. Оганесян. – М. : ИКЦ «Академкнига», 2007. – 342 с. : ил.

[218] Данилов-Данильян В. И. Потребление воды и ее дефицит: экологический аспект [Текст] / В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев // Глобальные экологические проблемы России / Отв. ред. Ф. Т. Яншина. – М. : Наука, 2008. – С. 5–27.

ний» ресурс (наприклад, «водні» конфлікти Палестина – Ізраїль (р. Йордан), Індія – Бангладеш (рр. Ганг, Брахмапутра), Єгипет – Судан (р. Ніл), Ірак – Сирія (р. Євфрат), Україна – Білорусія (р-н Шацьких озер), Україна – Румунія (р. Дунай)[219] (Сабадаш, 2010 в); Казахстан – Узбекистан – Таджикистан (Аральське море, басейни рр. Амудар'я, Сирдар'я)[220].

Вода, як природний ресурс, має прямі і непрямі (опосередковані) зв'язки із ЕК.

Прямий зв'язок між ВР і ЕК характеризується суперечностями щодо кількості і якості ресурсу, а також неузгодженістю процесів управління ВР.

Непрямі зв'язки визначаються такими проблемними напрямами:

•вода, як засіб існування (для запобігання дефіциту прісної води у Лондоні на р. Темзі у 2010 р. введено в експлуатацію потужності з опріснення води, які можуть переробляти до 150 млн л води на день, чого достатньо для забезпечення водою 1 млн жителів).

За даними ООН/ЮНЕСКО, третина населення планети мешкає в регіонах, де вода є вкрай дефіцитним ресурсом, а за 20 років не менше 40% жителів планети відчуватимуть гостру потребу у воді. Вже сьогодні більше 1 млрд. жителів планети не мають доступу до чистої питної води. Територіями дефіциту ВР є Африка, Бангладеш, Близький і Середній Схід, Індія, Китай, Мексика, Середня Азія. Негативні прогнози з приводу водного дефіциту підтверджуються й дослідженнями вчених Університету Нью-Йорка та Університету штату Мічиган: «… почти 80% населения Земли по данным на 2000 год, или 4,8 миллиарда человек, живут в регионах, где уровень угрозы водной безопасности для человека или экосистемы превышает 75%. В регионах интенсивного земледелия и большой плотности населения уровень угрозы высок – это б***о***льшая часть США, почти вся Европа за исключением Скандинавии и севера России, а также большие территории в центральной Азии, на Ближнем Востоке, в Индии и на востоке Китая»[221];

•вода, як причина міграцій населення;

•вода, як кліматичний регулятор: кожного дня з поверхні землі випаровується близько 1 трлн т води (стикаючись із холодним повітрям, конденсується та перетворюється у дощ); поверхня океану поглинає більше половини сонячного тепла, внаслідок виникають течії, які регулюють клімат на планеті.

Потенційно значними ризиками виникнення ЕК у сфері використання ВР є:

•забруднення ВР: використання мінеральних добрив у сільському господарстві (фермерських господарствах) підвищує кислотність води, що за-

---

[219] Сабадаш В. В. Антиекологічні тенденції соціально-економічного розвитку: конфліктний потенціал екологічного фактора [Текст] / В. В. Сабадаш // Звіт про науково-дослідну роботу «Формування економічного механізму вирішення міжнародних екологічних конфліктів» [заключний звіт]. – Суми, 2010. – С. 43–46.

[220] Журавлева Наталья. Плотина битвы // Сайт газеты «Взгляд», 7 октября 2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.vzglyad.ru/economy/2010/10/7/438129.html. (Актуально на 10.11.2010 р.). – Назва з титул. екрану.

[221] Ученые: Проблемы с пресной водой угрожают 80% населения Земли // Сайт газеты «Взгляд», 30 сентября 2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://vz.ru/news/2010/9/30/436242.html. (Актуально на 08.11.2010 р.). – Назва з титул. екрану.

грожує водним екосистемам; відходи утворюють острови у Тихому й Атлантичному океанах, що порушує харчовий ланцюжок;

•дефіцит ВР і загроза водній безпеці;

•риболовство: порушення норм вилову риби та збору морепродуктів, браконьєрство виснажує екосистему морів/океанів (нелегальний вилов акул, черепах, дельфінів, китів, морського коника, ін.; вже сьогодні близько 95% видів хижих риб зникли);

•видобуток нафти, газу, інших корисних копалин: буріння та експлуатація свердловин створює реальну загрозу екологічних катастроф (остання, найбільш небезпечна, – у Мексиканській затоці 2010 р.); становлять загрозу морським мешканцям (екосистемі морів/океанів); мешканцям прилеглих територій (узбереж);

•навігація (на транспортування вантажів морем припадає майже 90% світової торгівлі): нафтоналивні танкери забруднюють воду, зливаючи масло, інші паливно-мастильні матеріали та відпрацьовану сировину, що загрожує екосистемі морів.

Атмосфера: порушення асиміляційного потенціалу атмосфери; зміна складу атмосфери – 60% зростання концентрації CO_2 в атмосфері відбулося за останні 40 років промислово-господарської діяльності людини[222]. Це наслідок індустріального і постіндустріального технологічних укладів, які характеризуються значними екодеструктивними процесами:

•глобальна концентрація CO_2 в атмосфері Землі зросла з 280 ppm[223] у доіндустріальний період до 379 ppm у 2005 р.;

•щорічні викиди викопного вуглекислого газу зросли у середньому з 6,4 GtC (Гт вуглецю) протягом 1990-х років до 7,2 GtC (Гт вуглецю) протягом 2000-2005 рр.;

•глобальна атмосферна концентрація метану зросла з приблизно 715 ppb у доіндустріальний період до 1732 ppb на початку 1990-х років, і становила 1774 ppb у 2005 р.;

•глобальна концентрація атмосферного оксиду азоту зросла з 270 ppb у доіндустріальний період до приблизно 319 ppb у 2005 р. Темпи зростання були приблизно стійкими із 1980 р. Більше третини всіх викидів оксиду азоту мають антропогенне походження, переважно від сільського господарства[224].

Ресурсна безпека: негативні тенденції на світових сировинних, енергетичних, продовольчих ринках, викликані зростанням обсягів споживання сировинних, енергетичних і продовольчих ресурсів. В умовах зростання населення планети (біля 6,8 млрд. у 2009 р.) і обмеженості основних сировинних

[222] Millennium ecosystem assessment. Ecosystems and human wellbeing: synthesis [Текст]. Washington: Island Press, 2005. – 138 p.

[223] ppm (part per million, часток на мільйон), або ppb (part per billion, часток на мільярд) – співвідношення кількості молекул парникового газу до загальної кількості молекул сухого повітря).

[224] Зміна клімату 2007: фізична наукова база [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.royalsoc.ac.uk/displaypagedoc.asp?id=20742. (Актуально на 20.03.2010 р.). – Назва з титул. екрану.

ресурсів та нерівномірного їх розподілу на ринку[225] питання ресурсної безпеки викликають неабияку стурбованість: за 40 років (у період з 1960 р. до 2000 р.) світовий ВВП зріс майже у 6 разів при подвоєнні народонаселення.

Енергоресурсний чинник у найближчій перспективі буде визначальним у системі загальної безпеки, саме тому актуалізуються питання глобального ресурсозбереження і енергоефективності: збільшення енергоефективності транспорту; розширення обсягів інвестування у енергетичний сектор поряд із посиленням інноваційної складової; децентралізація видобутку енергії; розширення частки відновлювальних і альтернативних джерел енергії; удосконалення використання викопних видів палива; заміна атомних електростанцій; удосконалення енергоменеджменту[226,227].

Збереження біорізноманіття: скорочення кількості біологічних видів; погіршення якості природних пасовиськ; використання біоресурсів Світового океану, перш за все, рибних ресурсів. Починаючи із 1990-х рр., промислові обсяги вилову рибних ресурсів стабілізувалися на рівні близько 92 млн. т/рік. Внаслідок виснаження запасів риби і «переексплуатації» рибопромислових ресурсів промисел переміщується у нові райони і більші глибини. За даними[228], на сьогодні біля 30% видів морських промислових риб і безхребетних через надмірну їх експлуатацію опинилися на межі зникнення та за умови збереження темпів вилову до середини століття близько 80% ресурсних видів втратять своє промислове значення. Слід зазначити, що за останні п'ятдесят років під впливом господарської діяльності людини стан природних екосистем змінювався більш швидкими темпами, ніж у попередні порівняні періоди розвитку соціально-економічних систем[229].

Лісові ресурси: порушення технологій лісокористування; скорочення площ лісів; незаконні рубання. За оцінками[230], на сьогодні збереглися лише 27% площі лісових ресурсів, яка до початку інтенсивного їх промислового і сільськогосподарського використання становила 60% суходолу. Зміна структури лісових ресурсів, їх якості, площ вирощування суттєво вплинули на їхні екосистемні регулюючі функції: фітосинтезу, акумулювання CO_2, регулювання водного режиму тощо.

Земельні ресурси: порушення технологій землекористування; проблема запустелювання; ерозія ґрунтів; розораність ґрунтів.

---

[225] Сабадаш В. В. Тенденції сучасної ресурсної політики у забезпеченні еколого-економічної безпеки [Текст] / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 2. – С. 50–59.

[226] Сабадаш В. В. Енергетична безпека України: можливості подолання конфліктних тенденцій [Текст] / В. В. Сабадаш, О. О. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 3. Том 1. – С. 204–210.

[227] Сабадаш В. В. Интеграция и энергетическая безопасность: стратегические задачи для Украины [Текст] / В. В. Сабадаш, А. А. Сабадаш // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2010. – № 8. – С. 71–76.

[228] Worm B., Barbier E. B., Beaumont N., Duffy J. E., Folke C., Halpern B. S., Jackson J. B. C., Lotze H. K., Micheli F., Palumbi S. R., Sala E., Selkoe K. A., Stachowicz J. J., Watson R. Impacts of Biodiversity Loss on Ocean Ecosystem Services [Текст] // Science. V. 314. 2006. – P. 787–790.

[229] Millennium ecosystem assessment. Ecosystems and human wellbeing: synthesis [Текст]. Washington : Island Press, 2005. – P. 16.

[230] Global Forest Resources Assessment 2005. Progress towards sustainable forest management [Текст]. Rome: FAO, 2006. – 320 p.

Кліматичні ресурси: зміни клімату (потепління); таїння льодовиків; поступове руйнування озонового шару. Із 1960 р. через господарську діяльність людини потоки біологічно доступного азоту в наземних екосистемах подвоїлися, фосфору – потроїлися, а більш ніж половина усіх мінеральних добрив, які були вироблені після 1913 р., використано після 1985 р.[231]

Негативний характер еколого-кліматичних змін визначається наступним:

- період 1995-2006 рр. був у світовій історії найжаркішим;
- середньорічний показник вологості атмосфери зріс принаймні за період з 1980-х років над сушею і над океаном, а також у верхніх шарах тропосфери;
- середня температура Світового океану зросла до глибин принаймні 3 тис. м і океан поглинав більше 80% теплоти, доданої до кліматичної системи;
- льодові шапки та сніговий покрив у горах зменшились в обох півкулях, що спричиняє підняття рівня Світового океану (середня швидкість зростання у період з 1961 р. до 2003 р. склала 1,8 мм/рік);
- за останні 100 років середні арктичні температури майже подвоїлись у порівнянні із середніми світовими температурами;
- середнє покриття океану льодом зменшилось на 2,7% за десятиріччя;
- для багатьох великих регіонів зафіксовані довгострокові тенденції у зміні кількості опадів, які спостерігалися протягом 1990-2005 рр.: у східних частинах Північної та Південної Америки, півночі Європи, Північній і Центральній Азії спостерігалось суттєве збільшення опадів; у Середземномор'ї, півдні Африки, частині південної Азії – зменшення;
- починаючи із 1970-х років у тропіках і субтропіках спостерігалися біль інтенсивні і тривалі засухи;
- протягом останніх п'ятдесяти років спостерігалися часті зміни екстремальних температур[232].

Значним конфліктним потенціалом характеризуються й такі напрями, як забезпечення екологічної безпеки транскордонного співробітництва (особливо у випадках використання спільного природного ресурсу); екологічна безпеки промислових підприємств і промислових об'єктів; екологічна безпеки конверсії військової сфери та «екологічна дискримінація», як нерівність доступу до основних природних ресурсів (водних, мінеральних, лісових, земельних і біоресурсів).

2. Науково-методичні підходи до розроблення варіантів неконфліктної політики у сфері природокористування

Незважаючи на радикально протилежні погляди на роль і місце природних ресурсів у забезпеченні економічного зростання (економісти оцінюють природні ресурси, як засіб досягнення матеріальних інтересів, носій

---

[231] Millennium ecosystem assessment. Ecosystems and human wellbeing: synthesis [Текст]. Washington : Island Press, 2005. – P. 18.

[232] Зміна клімату 2007: фізична наукова база [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.royalsoc.ac.uk/displaypagedoc.asp?id=20742. (Актуально на 20.03.2010 р.). – Назва з титул. екрану.

вартості; інтереси екологів сконцентровані, пер за все, на їх екологічній цінності та екосистемних функціях, обмеженості у часі), розуміння невідворотності екологічної кризи спонукає економічні суб'єкти до пошуку ефективних механізмів розв'язання/врегулювання еколого-економічних протиріч і ЕК.

Концептуальні підходи та забезпечуючий інструментарій механізму розв'язання/врегулювання ЕК запропонований нами у[233,234]. Більш докладно зупинимося на організаційно-економічній процедурі розроблення варіантів політики врегулювання міжнародних ЕК. На нашу думку, основними її принципами мають бути:

- адекватність політики конфліктним викликам;
- узгодженість інтересів сторін конфлікту;
- можливість розроблення «других кращих» і субоптимальних рішень;
- узгодженість організаційно-економічного й правового інструментарію врегулювання ЕК;
- законодавча адаптованість процедур врегулювання ЕК як до національних, так і міжнародних норм, стандартів і правил;
- можливість її реалізації та ресурсна забезпеченість;
- наявність відповідного (адекватного конфліктній ситуації) структурного забезпечення;
- відповідність діючим обмеженням (правовим, фінансовим, ресурсним, моральним тощо);
- функціональність зв'язків;
- можливість моніторингу як конфліктної, так і постконфліктної ситуації.

При розробленні ефективних варіантів врегулювання ЕК мають бути визначені, проаналізовані й враховані аспекти, які тією чи іншою мірою характеризують конфліктну ситуацію, основними з яких є:

1) ресурсний (характеризує стан ресурсної бази):

- характер існуючої ресурсної бази;
- ресурсоємність секторів економіки (соціально-економічних і виробничих систем);
- якість ресурсу;
- річні й сезонні коливання (зміни) обсягів ресурсів;
- транскордонний характер використання ресурсу (% внутрішніх поновлюваних; % експортованих; % імпортованих);
- обсяги інвестицій в сектори економіки (на модернізацію, інноваційні технології, зміну моделей виробництва і споживання), ін.

---

[233] Сабадаш В. В. Екологічні конфлікти [Текст] / В. В. Сабадаш // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях / [Андрєєва Н. М., Бараннік В. О., Бєлашов Є. В. та ін.]; за науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є. В. / РВПС України НАН України, СумДУ, ЛНТУ, НДІ СРП. – Сімферополь : ПП «Підприємство Фєнікс», 2010. – С. 336–357.

[234] Сабадаш В. В. Ресурсная политика и экономика природопользования: теория и методология экологического конфликта [Текст] / В. В. Сабадаш // Экологические конфликты в современной системе природопользования ; под ред. д.э.н., проф. С. Н. Бобылева и к.э.н., доц. В. В. Сабадаша. – Сумы : Университетская книга. – 2010. – С. 16–31.

2) економіко-екологічний (характеризує особливості й адекватність глобальної та регіональної політики охорони навколишнього природного середовища):

- інституційна політика управління ресурсами;
- методичні підходи до *вартісної* оцінки природних ресурсів і відшкодування витрат/втрат;
- політика заміщення природних ресурсів у моделях виробництва і споживання;
- характер глобальної/національної/регіональної ресурсної політики (стратегії ресурсовикористання);
- ступінь імплементацій у процеси ресурсовикористання політики «віртуальної» води;
- роль ресурсного дефіциту і ресурсних обмежень у прийнятті економіко-соціальних рішень;
- усвідомлення та врахування демографічних, кліматичних і ресурсних змін при прийнятті економіко-соціальних рішень тощо.

3) політекономічний (народногосподарський) (характеризує особливості структури економіки):

- характер і особливості ресурсної політики: режимів доступу, використання й управління ресурсом;
- домінуючий технологічний уклад;
- частка ресурсоємних виробництв у загальній структурі народного господарства;
- структура (за вартісною часткою) секторів економіки у ВВП;
- характер і особливості секторальної політики;
- структура зайнятості населення;
- тенденції й динаміка структурних зрушень в економіці (технологічного укладу, форм власності, умов конкуренції, податкових важелів тощо);
- характер і особливості основних державних інтересів (ПФГ, держмонополії, міжгрупові зв'язки й економічні інтереси тощо);
- характер і особливості політики субсидіювання й трансфертів;
- структура експорту-імпорту основних матеріально-енергетичних ресурсів;
- тенденції на світових ресурсних ринках та характер їх впливу на стан внутрішнього ринку;
- структура експорту-імпорту продовольства;
- вплив на економіку чинника «ресурсного прокляття», ін.

4) правовий (характеризує стан нормативно-правової та законодавчої (НПЗ) бази):

- розвиненість і упорядкованість національної правової бази у сфері ресурсовикористання/надрокористування;
- урегульованість на національному рівні прав власності на природні ресурси;
- відповідність положень національної НПЗ бази ринковим принципам ресурсокористування/надрокористування;

▪наявність укладених багатосторонніх природоохоронних угод (БПО) у сфері природокористування та стан їх виконання;

▪правова захищеність ресурсокористувачів/надрокористувачів, їх майнових (ресурсних) прав;

▪правове регулювання процедур стягнення екологічних податків;

▪нагляд за додержанням екологічного законодавства й законодавства у сфері надрокористування;

▪готовність державних правових інститутів до співпраці з міжнародними правовими інститутами;

▪можливості адаптації національного законодавства до міжнародних норм, стандартів і правил тощо.

Складовими механізму врегулювання ЕК є окремі антиконфліктні заходи (дії), які й дозволяють реалізовувати комплексну політику запобігання/вирішення ЕК (табл. 1).

Таблиця 1.6.1

Складові антиконфліктної політики природокористування (фрагмент)

Політика (сфера ресурсовикористання)	Антиконфлікті заходи
Водна	Економія ВР (у промислово-виробничих системах і домогосподарствах)
	Адекватна цінова політика (досягнення ринкової ціни ВР)
	Збільшення обсягів поставок ВР
	Управління попитом
	Використання найбільш ефективних механізмів (методів) розподілу ВР
	Налагодження процедур транскордонної співпраці при використанні спільних ВР з метою ефективного управління та запобігання транскордонним водним конфліктам
	Імплементація політики торгівлі «віртуальною» водою
	Використання інноваційних та інформаційних технологій в управлінні ВР і споживанні ВР
Продовольча	Запровадження стандартів якості продовольства
	Урахування тенденцій глобального ринку продовольства
	Управління попитом
	Управління обсягами «віртуальної» води, імпортованої/експортованої у продовольстві
	Державна підтримка виробників/імпортерів/експортерів продовольства
	Програми надання продовольчої допомоги

Продовження табл.1.6.1

Мінеральна	Урахування тенденцій глобального ринку мінеральних ресурсів
	Зміна моделей виробництва і споживання
	Управління попитом
	Заміщення мінеральних ресурсів у моделях виробництва і споживання
	Адекватна цінова політика
	Неконфліктний доступ до мінеральних ресурсів, у т.ч. й транскордонних
Лісова	Забезпечення доступу до лісових ресурсів, у т.ч. й екосистемних функцій
	Ліквідація нелегального вирубування
	Політика сертифікацій лісових ресурсів
	Політика відновлення лісових ресурсів
	Суттєве скорочення нелегальної торгівлі лісом
	Створення дієвих Лісових рад (на місцевому й національному рівнях)
Скорочення масштабів бідності	Забезпечення доступу до ресурсів, у т.ч. й екосистемних функцій
	Поступова ліквідація «екологічної дискримінації»
	Диверсифікація засобів до існування
	Освітні програми
	Реалізація програм скорочення бідності, у т.ч. міжнародних
	Широке залучення громадськості до прийняття соціально-економічних і екологічних рішень
Загальної адаптації і зниження конфліктного потенціалу	Розроблення стратегій диверсифікації засобів існування
	Техніко-технологічне переозброєння виробництва
	Використання можливостей інноваційного розвитку
	Широке застосування освітніх програм і технологій
	Розроблення програм сталого розвитку домогосподарств
	Залучення світового досвіду з неконфліктного ресурсовикористання тощо

Висновок. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що запропоновані науково-методичні підходи до формування механізму запобігання/вирішення ЕК, на нашу думку, сприятимуть консолідованому підходу до розроблення й імплементації неконфліктних варіантів екополітики і реалізації визначених імперативів екологічно збалансованого розвитку.

РОЗДІЛ ІІ.
ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР ТЕОРЕТИЧНИХ ПАРАДИГМ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

*2.1 Концептуальні підходи до формування регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку**

Одним із першочергових завдань, що стоять на даному етапі розвитку економіки нашої країни, є утвердження ринкових відносин, створення конкурентоспроможного ринкового господарства. У ринковій економіці спрямованість регіональної політики повинна визначатись цілями сталого розвитку, що залежить від рівнів зайнятості, купівельної спроможності, якості навколишнього середовища, темпів економічного зростання, характеру розподілу доходів тощо. Основним інструментом реалізації цих цілей є фінанси як економічні відносини, що виникають у процесі функціонування регіональної системи з приводу формування, розподілу та використання фондів грошових коштів.

За роки державної незалежності прослідковується недофінансування, значна диференціація і непропорційність фінансового забезпечення соціальної, економічної та екологічної сфер, що призводить до поглиблення дисбалансу (в т.ч. територіального) у їх розвитку. Непропорційність умов та факторів регіонального розвитку, що мають місце сьогодні у державі чи не найбільшою мірою стосуються фінансової сфери. Проблеми фінансового забезпечення потреб сфер сталого розвитку прослідковуються з аналізу джерел їх фінансування (додаток А).

Процедури та результати фінансового управління територіального розвитку нині в Україні піддаються значній критиці. Недоліками цього управління є надмірна централізація, політизованість, низька дієвість, суб'єктивізм, неврегульованість процесів формування та розподілу. Основними фінансовими проблемами на регіональному рівні є низька доходна база місцевих бюджетів, їх недофінансування, низький рівень інвестиційної активності та інвестиційної привабливості регіонів, дотаційність більшості регіональних бюджетів, що стоїть на заваді вирішенню проблем сталого розвитку.

Зміна ситуації, на нашу думку, можлива шляхом послідовного і системно організованого впорядкування всіх сторін регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку: від уявлень про суть сталого розвитку до конкретних процедур прийняття фінансових рішень і оцінки їх результатів.

Дослідженню змісту, обґрунтуванню принципів, переваг та недоліків політики фінансового забезпечення державного та регіонального розвитку в Україні сьогодні приділяється значна увага. Вона є об’єктом дослідження провідних спеціалістів академічних установ, предметом дискусій для практиків, представників законодавчих та виконавчих органів на різних владних рівнях. Серед вітчизняних науковців, які присвятили свою діяльність

* Автор: Вахович І.М.

розв'язанню питань формування політики фінансового забезпечення суспільних формацій різних територіальних рівнів, слід виділити дослідження М.Азарова, О.Амоші, В.Андрущенка, О.Барановського, В.Бєсєдіна, О.Василика, З.Варналія, А.Гальчинського, В.Геєця, Л.Єрмошенка, Т.Єфименка, М.Карліна, М.Козоріз, В.Копилова, Л.Лазебника, Е.Лібанової, І.Луніної, С.Мочерного, Ц.Огня, В.Опаріна, Л.Тарангул, С.Писаренко, В.Федосова, Ф.Ярошенка, І.Чугунова та багатьох інших.

Основними позитивами існуючої політики фінансового забезпечення в Україні можна визнати:

- упорядкування нормативно-правової бази з прийняттям Бюджетного та Податкового кодексів України;
- стабілізацію національної валюти, стримування інфляційного процесу;
- зростання інвестиційних вкладень в економіку;
- розширення ринку фінансових послуг;
- збільшення обсягів банківського кредитування (в т.ч. довгострокового);
- зростання номінальних надходжень у бюджети різних рівнів тощо.

Разом з тим існуюча політика містить ряд недоліків та суперечностей, серед яких:

- неспроможність фінансової системи протистояти негативним впливам фінансової кризи;
- непосильний податковий тиск на малий бізнес та стимулювання розвитку олігархічних кланів;
- значна централізація бюджетної системи;
- високий рівень регіональних асиметрій у податкоспроможності;
- недофінансування важливих соціальних та екологічних проектів;
- поглиблення диспропорцій у доходах населення;
- незбалансованість фінансових потоків за сферами сталого розвитку;
- низька результативність бюджетної, інвестиційної політики у регіонах;
- високий рівень тінізації економіки, значна частка збиткових підприємств;
- недосконалість міжбюджетних відносин;
- неврахування регіональних особливостей при формуванні нормативів бюджетної забезпеченості;
- недостатність обсягів інвестиційних ресурсів;
- високі ставки за позичковий капітал;
- нерозвиненість фінансового ринку тощо.

Фактично політика фінансового забезпечення розвитку держави та її регіонів останніх років базувалась на використанні інструментів концепції базових потреб, що в умовах обмеженості фінансового потенціалу зумовило збільшення податкового тягаря на інших членів суспільства, порушуючи тим самим ідею справедливості, як один із основних принципів сталого розвитку.

Тому реалізація цілей сталого розвитку потребує розробки дієвого механізму формування та реалізації регіональної політики фінансового за-

безпечення сталого розвитку держави. Така політика повинна враховувати стратегічні інтереси збалансованого функціонування регіону в соціальному, екологічному та економічному аспектах, що потребує глибоких теоретичних досліджень, узагальнення переваг та недоліків існуючих підходів з метою розробки та практичної реалізації регіональної політики фінансового забезпечення сталого функціонування кожної регіональної системи.

Можна виділити декілька основних підходів до формування політики фінансового забезпечення розвитку держави та її регіонів, які закладені ще фундаторами економічної теорії (табл. 1).

Наведені підходи дозволяють прослідкувати певний компроміс у поглядах представників різних шкіл, узгодженість багатьох підходів до вирішення фінансових питань, пов'язаних з оподаткуванням, фінансуванням, інвестуванням економічного розвитку. Тобто фінансові питання не є виключенням і еволюція підходів з їх дослідження відбувається синхронно з еволюцією концепцій екологізації та соціалізації економіки, які дозволяють віднайти компроміси різних теорій та доводять необхідність державного втручання у регулювання фінансових відносин, різними можуть бути лише інструменти, важелі та рівень втручання.

Таблиця 2.1.1

Еволюція підходів формування політики фінансового забезпечення розвитку держави та її регіонів (розроблено автором)

Період	Представники	Основний зміст підходу
XVII –XIX ст.	А.Сміт, Д.Рікардо, меркантилісти, В.Петті (ранні роботи)	Заперечення податків, які скорочують інвестиційний потенціал суб'єктів господарювання. Державні доходи витрачаються непродуктивно та гальмують розвиток. Держава забезпечує розвиток торгівлі і промисловості, створюються державні мануфактури, держава фінансує видатки на оборону, правосуддя, освіту, утримання сиріт, а також видатки на створення та утримання необхідних для суспільства благ (доріг, мостів, водопроводів).
	Дж.С.Мілль	При збільшенні податків збільшуватимуться державні доходи, що дозволить розширити державні витрати та забезпечити розвиток
Друга половина XIX століття – перша половина XX ст.	М.Вебер, А.Вагнер	Податки спричиняють підвищення державних доходів, які у свою чергу можуть забезпечити справедливий розподіл прибутків у країні
	К.Маркс, Ф.Енгельс	Збільшення фінансових доходів держави за рахунок податків негативно відображається на становищі робітничого класу. Визнаються прямі податки та критикуються непрямі
	Дж.М.Кейнс	Доводиться доцільність та необхідність державного регулювання фінансових відносин у суспільстві, закладається основа фінансової політики регулюючого типу. За цим підходом, фінансування державних витрат за рахунок податків дозволить поєднати підвищення економічної активності та ліквідацію соціальних негараздів (зокрема безробіття)
	В.І.Ленін	Доводиться необхідність тотального одержавлення економіки, існування виключно державної власності, жорстке планування фінансових доходів та витрат, спрямування усіх податків у державний бюджет, єдиноправильним шляхом державного регулювання економічних та соціальних процесів вважається командно-адміністративне

Продовження табл.2.1.1

З середини XX ст.	Неокейнсіанці Г.Мюрдаль, Е.Ліндаль, Дж.Хікс, Е.Хансен, П.Самуельсон ін.	Акцентується увага на необхідності бюджетного регулювання економіки. Поруч зі стабільними ставками податків запропоновано застосовувати гнучкі, доцільність яких залежить від економічної ситуації в країні. Прослідковується вплив норми відсотка на основні макроекономічні показники розвитку економіки
	Неокласики Р.Солоу, А.Роббінс, Дж.Кендрик, ін.	Пропагується вільний ринок, зменшення державних витрат при одночасному зменшенні податків; змінюється спрямування державних фінансових витрат, які пропонується спрямовувати на науку, освіту, розвиток людського капіталу
	Г.Стейн, А.Уолтерс, ін.	Доводиться важливе значення податків як регулятора, що дозволяє нагромадити достатній обсяг заощаджень, що спрямовуватимуться на інвестування подальшого науково-технічного розвитку економіки. При цьому роль держави зводиться до мінімуму
	А.Лаффер	Запропоновано алгоритм визначення залежності між розміром податкових ставок та обсягом податкових надходжень до бюджету. Нижчі ставки податків створюють стимули до праці, інвестування, сприяють збільшенню національного доходу. При збільшенні ставки податку до певної межі у суб'єктів господарювання втрачаються стимули до ефективної та прозорої діяльності, платежі у бюджет зменшуватимуться, що спричинить скорочення державних доходів та витрат
	Посткейнсіанці Н.Калдор, Р.Клауер та ін.	Висувається ідея створення фінансового механізму, за допомогою якого держава повинна регулювати процеси, що відбуваються в економіці, збільшувати соціальні гарантії, підвищувати витрати на соціальні цілі; з'являється ідея створення податків на витрати, а не на прибуток, що зупинить марнотратство та зменшить рівень інфляції

Разом з тим кожен з підходів є підґрунтям до реалізації принципів окремих концепцій соціалізації та екологізації економіки, наслідком чого є односторонність методів досягнення цілей і завдань. Відсутність комплексного підходу до розробки механізму фінансового забезпечення збалансування потреб соціальної, економічної та екологічної сфер і акцентування уваги лише на вирішенні питань зі встановлення меж державного втручання в економіку, а отже і надання соціальних гарантій, що проходять крізь століття становлення фінансової політики вимагають розробки концептуальних засад регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку, метою якої має стати пошук механізмів збалансування інтересів різних сфер, ефективність якої визначатиме фінансову міць держави, баланс між загальнодержавними та регіональними інтересами, соціальну, економічну та екологічну збалансованість.

В основу формування регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку регіонів повинні бути покладені ідеологія сталості (збалансованості) розвитку у поєднанні з науковим пізнанням об'єктивних закономірностей та специфіки їх функціонування. Її можна розглядати, з

одного боку, як інструмент реалізації цілей сталого розвитку, з іншого – як наслідок та результат функціонування економічного середовища, від чого залежить її ресурсне наповнення.

Формування засад регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку потребує узагальнення, систематизації переваг та недоліків існуючих досліджень, що вимагає в першу чергу визначення та конкретизації категорійного апарату. Зупинимось на обґрунтуванні терміну "фінансова політика" з метою дослідження фінансового аспекту регіональної політики забезпечення сталого розвитку.

Термін „фінансова політика" по-різному тлумачиться у роботах вітчизняних та закордонних дослідників. Аналіз підходів до тлумачення фінансової політики дозволяють зробити висновки, що враховуватимуться при формуванні концептуальних засад регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку:

- фінансова політика здійснюється різними суб'єктами, на різних рівнях (фінансова політика підприємства, регіону, держави, ін.), що дозволяє виділити суб'єкти на об'єкти регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку;
- є складовою економічної політики, від ефективності якої залежить її ресурсне наповнення;
- є інструментом державного регулювання економіки, здатного забезпечити збалансованість сфер сталого розвитку;
- здійснюється у відповідності до законодавчо встановлених норм та нормативів, які повинні регламентувати відносини у соціо-еколого-економічній системі;
- здійснюється у відповідності до цілей розвитку, якими мають бути забезпечення збалансованості соціальних, економічних та екологічних інтересів;
- фінансова політика розглядається як складова частина фінансової науки, специфікою якої є її прикладний характер та імперативні засоби розвитку;
- є інструментом виконання державою її функцій у будь-якій сфері суспільної діяльності;
- включає систему стратегічних і тактичних заходів та інструментів, за допомогою яких реалізуються принципи сталого розвитку;
- інструментом реалізації фінансової політики є фінансовий механізм, елементи якого повинні спрямовуватись на реалізацію цілей сталого розвитку регіону.

Узагальнюючи наведені висновки та визначаючи цільову спрямованість регіональної політики на фінансове забезпечення реалізації принципів сталого розвитку регіону, під регіональною політикою фінансового забезпечення сталого розвитку будемо розуміти систему стратегічних і тактичних заходів та інструментів, за допомогою яких органи регіональної влади та місцевого самоврядування виконують покладені на них функції із забезпечення збалансованого розвитку регіону шляхом мобілізації фінансових

ресурсів, їх оптимального розподілу та ефективного використання за пріоритетними напрямками сталого розвитку.

Об'єктом такої політики є процеси фінансового забезпечення сталого розвитку регіону, тобто взаємозв'язок та взаємодія його фінансових ресурсів, функціонування яких забезпечує баланс державних і територіальних інтересів соціальної, економічної та екологічної сфер регіону. Це фінансові ресурси адміністративно-територіальних одиниць, які можна згрупувати за сферами сталого розвитку на фінансові ресурси економічної сфери, фінансові ресурси соціальної сфери та фінансові ресурси екологічної сфери. Конкретний вираз об'єктів регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку міститься у джерелах, які формують: бюджети всіх рівнів; фінанси господарюючих суб'єктів відповідної території; бюджетні та позабюджетні фонди; кредитні ресурси; інвестиції; доходи, витрати, заощадження населення тощо.

Розглянувши об'єкти регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку, необхідно визначити суб'єкти такої політики з метою формування цілеспрямованого механізму їх взаємовідносин.

Суб'єктно-об'єктні відносини виникають при наявності процесу управління. Говорячи про регіональну політику фінансового забезпечення сталого розвитку, треба вести мову перш за все про процес впливу певних органів державної та регіональної влади на об'єкти цієї політики задля досягнення цілей сталого розвитку. Тому суб'єктами регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку в першу чергу є органи управління трьох рівнів: загальнодержавного, регіонального та місцевого.

З такої позиції, враховуючи різноманітність підходів до дослідження фінансових ресурсів регіону та формування концептуальних засад регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку, суб'єктами її є: територіальні громади; міські, селищні, сільські ради; голови міст, селищ і сіл; обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації; обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві і Севастополі ради; Рада Міністрів АР Крим; Верховна Рада АР Крим; Міністерство фінансів України; Кабінет Міністрів України; Верховна Рада України. Тобто суб'єктами регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку є державні та місцеві органи влади, органи місцевого самоврядування, органи управління підприємствами, територіальні громади.

Регіональна політика фінансового забезпечення є інтегрованим поняттям, яке включає у себе різні напрямки, що зумовлює доцільність її структурування за функціональними складовими, згідно яких будемо її розглядати як (рис. 1): регіональну політику фіскального забезпечення, (яка у свою чергу включає бюджетну та податкову політики), регіональну політику інвестиційного забезпечення та регіональну політику фінансової безпеки. Використання органами регіональної влади прямих і непрямих інструментів за кожним із наведених напрямків дозволить здійснювати вплив на рівень фінансового забезпечення сталого розвитку регіону.

Одне з ключових місць у регіональній політиці фінансового забезпечення сталого розвитку належить політиці фіскального забезпечення, основним завданням якої є оптимізація доходів та видатків бюджетних коштів для забезпечення цілей сталого розвитку. Таку політику можна поділити на бюджетну та податкову.

Бюджетна політика регіону як сукупність заходів з організації та використання фінансів для забезпечення економічного, соціального та екологічного розвитку передбачає формування регіональних бюджетів, їх збалансування, розподіл бюджетних коштів, організацію міжбюджетних відносин тощо.

Структура бюджетних видатків визначає соціальне, економічне чи екологічне спрямування регіональної політики.

За дослідженнями О.Д.Василика та К.В.Павлюка, найважливішими ланками бюджетної політики, що можуть визначати спрямування політики бюджетного забезпечення сталого розвитку регіону[1], є:

- розроблення науково обґрунтованої концепції розвитку бюджету як важливого інструменту регулювання соціально-економічних процесів. Вона формується на основі вивчення потреб сучасного суспільного розвитку, всебічного аналізу стану соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави;
- визначення основних напрямків мобілізації й використання бюджетних ресурсів на перспективу і поточний період; при цьому виходять зі шляхів досягнення поставлених цілей, передбачених економічною політикою, враховуються зовнішні та внутрішні чинники, можливості зростання бюджетних ресурсів;
- здійсн[236]ення практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей.
- Податкова політика передбачає вибір складу і структури податків та зборів, визначення платників податків, встановлення ставок оподаткування, пільг тощо. Податкова політика може бути стимулююча або стримуюча. Відповідно до характеру застосовуваних заходів реалізації політики фінансового забезпечення сталого розвитку її можна поділити на дискреційну та недискреційну. Недискреційна регіональна політика полягає у використанні налагоджених автоматичних регуляторів та інструментів, які забезпечують реалізацію фінансових цілей сталого розвитку самі по собі. Такий тип політики застосовується для відносно стабільних систем. Дискреційна регіональна політика передбачає застосування гнучких заходів та інструментів, які застосовуються відповідно до економічної, соціальної чи екологічної ситуації, що складається на даний час. Цей тип політики застосовується для нестійких, наперед непередбачуваних систем.

[236] Василик О.Д., Павлюк К.В. Бюджетна система України: Підручник. – Київ: Центр навчальної літ-ри, 2004. – 544 с. – Бібліогр.: с.537-539.

Рис. 2.1.1. Функціональні складові регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку (розроблено автором)

Політика фіскального забезпечення сталого розвитку регіону є визначальною у реалізації його цілей, що включає у себе виконання двох найважливіших функцій фінансів – розподільчу та контрольну. Завданнями даного виду політики є:

- забезпечення максимального накопичення фінансових ресурсів регіону;
- стимулювання регіональних організаційних структур різних типів до самофінансування та самозабезпечення;
- визначення пріоритетів спрямування фінансових ресурсів за сферами сталого розвитку;
- забезпечення об’єктивності оцінки потреби у фінансових ресурсах для реалізації цілей сталого розвитку;
- жорсткий контроль за витрачанням фінансових ресурсів регіону.

Політика інвестиційного забезпечення сталого розвитку регіону передбачає спрямування зусиль на забезпечення його конкурентоспроможності на основі формування сприятливого інвестиційного середовища, тобто створення умов для підвищення інвестиційної активності та інвестиційної привабливості регіону. В умовах обмеженості фінансових ресурсів, гострої міжнародної конкуренції на ринку капіталів, поглиблення міжрегіональних диспропорцій забезпечення територій інвестиційними ресурсами[237], цей вид політики є особливо актуальним для забезпечення сталого розвитку регіонів України. Інвестиційна складова у складі регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку передбачає спрямування фінансових ресурсів на розвиток виробничої

[237] Василик О.Д., Павлюк К.В. Бюджетна система України: Підручник. – Київ: Центр навчальної літ-ри, 2004. – 544 с. – Бібліогр.: с.537-539.

сфери регіону, реалізацію інноваційних екологічно- та соціальноспрямованих програм і проектів, підтримку малого та середнього бізнесу тощо.

До інструментів регіональної політики інвестиційного забезпечення сталого розвитку входить система пільгового оподаткування, дотацій, субсидій, цільові бюджетні асигнування. На сучасному етапі становлення незалежної країни, органи влади різних територіальних рівнів, окрім своїх безпосередніх виконавчих та законодавчих функцій, повинні брати на себе відповідальність і за розвиток ринкових відносин, формування структури ринку капіталів, в т.ч. стимулювання інвестиційної активності як передумови та основної вимоги забезпечення сталого розвитку регіону.

Політика забезпечення фінансової безпеки регіону спрямована на розробку стратегічних і тактичних заходів забезпечення захисту його фінансових інтересів від зовнішніх і внутрішніх факторів дестабілізуючої дії. Вона є однією з найважливіших ланок при забезпеченні реалізації цілей сталого розвитку регіону, адже передбачає стабільність і збалансованість системи регіональних відносин, що забезпечують єдність і взаємообумовленість соціальної, економічної та екологічної сфер. Політика забезпечення фінансової безпеки регіону як функціональна складова фінансової політики його сталого розвитку полягає у забезпеченні достатнього рівня фінансової спроможності регіону задовольняти його потреби та захищати інтереси.

Усі наведені функціональні складові регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку взаємопов'язані та взаємодоповнюючі. Жодна з них не може розглядатись відокремлено від інших. Лише у злагодженості їх інструментів вони можуть забезпечити досягнення цілей сталого розвитку регіону.

Засади регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку розробляються на стратегічний період або на конкретний етап розвитку для вирішення певних часткових та стратегічних завдань, залежно від терміну дії та характеру завдань, відповідно до чого її можна поділити на фінансову стратегію та фінансову тактику.[238]

Фінансова стратегія визначає комплекс заходів та завдань з управління фінансовими ресурсами регіону на довгострокову перспективу у відповідності до цілей сталого розвитку. Враховуючи актуальність нашого дослідження, цільове спрямування фінансової стратегії полягає у фінансовому забезпеченні сталого розвитку регіону. Фінансова тактика спрямована на вирішення конкретних завдань у межах короткострокового періоду відповідно до сформованої фінансової стратегії. Тактичні фінансові рішення більш гнучкі, можуть змінюватись залежно від зміни зовнішніх та внутрішніх факторів. До основних тактичних заходів регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку України слід віднести:

---

[238] Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія): Навчальний посібник. – 3-тє вид., без змін. – К.: КНЕУ, 2006. – 240 с.- Бібліогр.: с.234-237.; Біла О.Г. Фінансове планування і прогнозування. Навчальний посібник. – Львів: Компакт-ЛВ, 2005. – 312 с. – Бібліогр.: с.308-311.; Булгакова С.О., Василенко Л.І., Єрмошенко Л.В., Александров В.Т., Недбаєва С.М. Державні фінанси: Інтегрований навч.-атестаційний комплекс: Навч. підручник для студ. вищ. навч. закладів / А.А. Мазаракі (ред.). — К. : АВТ, 2004. — З додатком CDR8. — Бібліогр.: с. 385-389.

-економію бюджетних видатків, дотримання відповідності між темпами економічного розвитку та темпами соціальних виплат, адресність соціальної допомоги;
-чіткий та жорсткий контроль за цільовим використанням бюджетних коштів (особливо на екологічні цілі, де прослідковується значний рівень недофінансування);
-тендерний спосіб фінансування проектів за кошти регіонального бюджету, здійснення державних закупівель на конкурсній основі, що дозволить підвищити ефективність витрачання бюджетних коштів;
-застосування програмно-цільового підходу до формування бюджетів, що дозволить реалізувати цілі сталого розвитку;
-удосконалення міжбюджетних відносин у напрямку підвищення стимулювання регіонів до нарощення фінансового потенціалу;
-встановлення чіткого розмежування витратних та дохідних повноважень регіональних органів влади, що дозволить структурувати фінансові джерела виконання завдань сталого розвитку;
-надання більшої фінансової самостійності та відповідальності регіональних та місцевих органів влади;
-стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу як основи зменшення рівня безробіття та підвищення податкоспроможності регіону;
-забезпечення ефективності фінансування соціальних виплат;
-зменшення податкового навантаження на суб'єкти господарювання;
-ширше залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій як одного з потенційних джерел фінансування цілей сталого розвитку.

При формуванні регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку через призму задоволення потреб нинішнього та прийдешнього поколінь в основу дослідження повинні бути покладені визначення та аналіз впливу факторів негативної дії на задоволення цих потреб. Захищеність же регіону від наявних і потенційних негативних факторів та здатність їм протистояти характеризує категорія безпеки. Це підтверджують дослідження Р.М.Дацківа, який розглядає безпеку як баланс між потребами та можливостями їх задоволення, тобто можливостями та бар'єрами розвитку[239]. Більше того, за словами В.М.Геєця, „розвиток – один із компонентів безпеки; якщо економіка не розвивається, то у неї різко скорочуються можливості виживання, опірність та адаптація до внутрішніх і зовнішніх загроз"[240].

В.К.Сенчагов виділяє три підходи до визначення терміну „безпека" на різних рівнях наукового абстрагування цього поняття[241]:
-безпека – несуперечливість системи об'єктивним законам функціонування суспільства;
-безпека – стабільність і збалансованість системи суспільних відносин,

[239] Дацків Р.М. Економічна безпека у глобальному вимірі /Актуальні проблеми економіки. – 2004. - № 7 (37) - С.143-153.
[240] Економіка України: Підсумки перетворень та перспективи зростання / За ред. академіка НАН України В.М. Гейця. – К.: Форт, 2000. – 392 с. – Бібліогр. 18 найм.
[241] Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник/ Под ред. В.К.Сенчагова. – 2- е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с. – Библиогр. после разд.

що забезпечують єдність і взаємообумовленість системи інтересів у суспільстві;

-безпека – сталість відтворення мотивів позитивної поведінки і продуктивної взаємодії різних соціальних общин у певній системі.

Відповідно до наведеного, чим більш сталий, стабільний, збалансований розвиток регіону, тим вищим буде рівень його безпеки. Це підтверджують слова О.Г.Симонової: „сталий розвиток регіонів – запорука підвищення ефективності державної безпеки”[242]. Тому досягнення мети сталого розвитку регіону можна тлумачити через призму забезпечення безпеки як стану захищеності найважливіших економічних, соціальних та екологічних інтересів регіону. При цьому регіональна політика фінансового забезпечення сталого розвитку і його фінансова безпека мають одне спрямування, що зумовлює включення у регіональну політику фінансового забезпечення сталого розвитку його функціональної складової – фінансової безпеки.

Ключову роль системи фінансової безпеки у забезпеченні сталого розвитку регіону можна довести, базуючись на узагальненні системи ризиків, загроз та небезпек, що супроводжують функціонування регіонів України. Ці негативні впливи тісно пов’язані між собою, при певних обставинах вони породжують один одного, тобто є взаємозалежними. Ключовими проблемами ж регіонального розвитку в Україні є фінансові, адже причинами появи як економічних, так і соціальних та екологічних проблем є незадовільне фінансування, недостатньо виважені підходи розподілу фінансових потоків, неефективне використання фінансових ресурсів, необґрунтована фінансова політика держави в цілому. З іншого боку, рівень сталого розвитку здійснює визначальний вплив на спроможність фінансової системи задовольняти потреби регіону. Без забезпечення фінансової безпеки практично неможливо вирішити жодне із завдань, що стоять перед національною та регіональною економікою. Фінансова безпека створює передумови для ефективного функціонування економіки і вирішення соціальних та екологічних проблем.

Необхідність дослідження фінансової безпеки зумовлена тим, що відсутність фінансових ресурсів спричиняє недофінансування нерідко найбільш невідкладних потреб у різних сферах економіки і є загрозою національній безпеці. Негативні явища у фінансових відносинах є небезпекою, що завдає реальних збитків економіці, які відображаються у падінні темпів розвитку, зниженні життєвого рівня населення[243].

Існують різні підходи до визначення категорії „фінансова безпека” (табл.2). Фінансова безпека регіонів займає особливе місце у структурі національної фінансової безпеки, що зумовлено роллю та місцем регіональних фінансів у забезпеченні програм економічного розвитку територій держави, соціальної захищеності населення, фінансуванні, утриманні й розвитку соціальної інфраструктури тощо.

---

[242] Симонова О.Г. Актуальні проблеми регіональної економічної безпеки України // Актуальні проблеми економіки. - № 8 (50). - 2005. – с. 132 – 145.

[243] Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник/ Под ред. В.К.Сенчагова. – 2- е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с. – Библиогр. после разд.

Таблиця 2.1.2

Підходи до визначення фінансової безпеки регіону (розроблено автором)

Визначальні ознаки	Характеристика визначення	Автор, джерело
1	2	3
Збалансованість, стійкість, здатність, якість, захищеність, ефективність	Стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.	В.І.Мунтіян Шлемко В.Т., Бінько І.Ф.
	Стан фінансово-кредитної сфери, що характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до зовнішніх та внутрішніх впливів, здатністю захищати національні фінансові інтереси.	С.М.Смирнов
	Стан фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатність обсягів фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарювання, населення і загалом – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток.	М.Єрмошенко
	Стан фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, банківської і податкової системи, який може забезпечити ефективне функціонування держави, підтримуючи її економічну стійкість у глобальному середовищі.	А.І.Сухоруков ,
	Стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, розрахункової, інвестиційної, митно-тарифної та фондової систем, а також системи ціноутворення, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, здатністю відвернути зовнішню фінансову експансію, забезпечити фінансову стійкість (стабільність), ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.	О.І. Барановський,
Збалансованість, регулювання	Стан фінансових потоків в економіці, що характеризуються збалансованістю і наявністю апробованих механізмів регулювання та саморегулювання.	
Стабільність, цілісність та єдність	Забезпечення такого розвитку фінансової системи, фінансових відносин і процесів в економіці, при якому створюються необхідні фінансові умови для соціально-економічної та фінансової стабільності країни, збереження цілісності і єдності фінансової системи (включаючи грошову, бюджетну, кредитну, податкову та валютну системи), успішного подолання внутрішніх та зовнішніх загроз у фінансовій сфері.	Б.В.Губін
	Цілеспрямований комплекс заходів фіскальної та монетарної політики з метою досягнення стабільності фінансової системи та створення сприятливого інвестиційного клімату.	С.Кульпінський

Продовження табл. 1. 2

Якість	Якість фінансових інструментів та послуг, що запобігає негативному впливу можливих прорахунків і прямих зловживань на фінансовий стан наявних та потенційних клієнтів, а також гарантує (у разі потреби) повернення вкладених коштів.	О.І. Барановський,
Жорсткий контроль	Умови, що забезпечують жорсткий контроль за формуванням та розподілом фінансових ресурсів.	А.Соловйова
Стійкість, сталість економічного зростання	Стан фінансової системи, за якого наявна стійка національна валюта, відсутня загрозлива для розвитку економіки величина внутрішнього і зовнішнього боргів, забезпечується стале економічне зростання за відсутності або низьких рівнів інфляції.	О. Василик, С.Мочерний
Захищеність	Надійна захищеність фінансової системи країни від внутрішніх та зовнішніх загроз, що перешкоджають ефективному використанню її фінансових ресурсів в інтересах окремої людини, трудового колективу і суспільства.	
	Стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у фінансовій сфері.	Е.Дмитренко
	Рівень захищеності фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин.	О.І. Барановський,
Здатність, стійкість, нейтралізація, запобігання, ефективність	Здатність державних органів: - забезпечувати стійкість економічного розвитку держави; - забезпечувати стійкість платіжно-розрахункової системи і основних фінансово-економічних параметрів; - нейтралізувати вплив світових фінансових криз і навмисних дій світових гравців, тіньових структур на національну економічну і соціально-політичну систему; - запобігати великомасштабному відтоку капіталів за кордон, з реального сектора економіки; - запобігати конфліктам між владами різних рівнів з приводу розподілу і використання ресурсів бюджетної системи; - залучати й ефективно використовувати кошти іноземних запозичень; - запобігати злочинам і адміністративним правопорушенням у фінансових правовідносинах.	В.Бурцев
Забезпеченість, граничність	Стан фінансової системи держави, за якого показники, що його характеризують, не перевищують гранично допустимих, забезпечуючи таким чином нормальне функціонування всієї економіки країни згідно з цілями економічної політики, що проводиться.	М.Дмітрієва

Продовження табл. 1. 2

Забезпеченість, достатність	Рівень забезпеченості громадянина, домашнього господарства, верств населення, підприємства, організації, регіону, галузі, сектора економіки, держави, суспільства, міждержавних утворень, світового співтовариства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов'язань.	О.І. Барановський,
Розвиток, стабільність, протистояння загрозам	Розвиток економіки, фінансової системи і фінансових відносин та процесів у країні й регіоні, за якого створювалися б необхідні (прийнятні) фінансові умови та ресурси для соціально-економічної стабільності і розвитку суспільства в цілому та конкретного регіону, збереження цілісності й єдності фінансової системи (включаючи грошову, бюджетну, кредитну, податкову та валютну системи), успішного протистояння внутрішнім та зовнішнім загрозам країни в цілому й конкретному району зокрема.	Ю.Любимцев, А.Логвіна
Незалежність, ефективність, конкурентоспроможність, збалансованість	Частина економічної безпеки, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери України, яка відображається через систему критеріїв і показників її стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових і золотовалютних резервів.	О.І. Барановський,

-ефективність витрачання фінансових ресурсів на потреби функціонування регіональної економіки, соціального захисту та природоохоронних заходів на основі застосування якісних фінансових послуг, технологій та інструментів.

Враховуючи наведені підходи, під фінансовою безпекою сталого розвитку регіону будемо розуміти стійкий стан захищеності регіону, за якого відсутній, попереджений або нейтралізований вплив дестабілізуючих фінансових чинників на забезпечення стабільності, ефективності та збалансованості розвитку економічної, соціальної та екологічної сфер регіону.

Фінансова безпека регіону має внутрішній та зовнішній аспект. Внутрішній аспект спрямований на стимулювання регіонального розвитку, піднесення його фінансового потенціалу для забезпечення балансу потреб та фінансових можливостей регіону, з одного боку, та балансу фінансових інтересів соціальної, економічної та екологічної сфер регіону, з іншого. Зовнішній аспект передбачає відносну фінансову незалежність та одночасну інтеграцію фінансової безпеки регіону з загальнодержавною фінансовою безпекою. Особливого значення при цьому набуває конкуренція та суперництво між регіонами у відстоюванні власних фінансових інтересів. За словами Г.Пастернака-Таранушенка[244] у кожній державі має місце певне розбалансування в розвитку регіонів, що є джерелом напруженості в державі. Якщо збільшити його до певної межі, почнуться суттєві негаразди, між регіонами виникатимуть або загострюватимуться суперечності, протистояння, конкуренція, що стане передумовою виникнення фінансових небезпек.

У зв'язку з цим, виділимо фактори, які зумовлюють негативний вплив на рівень фінансової безпеки регіонів, їх наслідки для реалізації цілей сталого розвитку (рис. х.3). Як показує аналіз факторів фінансової безпеки регіону, вона залежить від їх ресурсного потенціалу, інвестиційної активності, фінансово-бюджетного, трудового та матеріально-технічного забезпечення, методів управління регіональним господарством, розвитком інфраструктури, лобіювання інтересів у вищих органах влади і т.д.

Негативний вплив внутрішніх факторів спричинений невмінням знаходити компроміси у вирішенні конфліктів, неспроможністю регіону до саморозвитку, низькою інноваційною активністю тощо. Зовнішні фактори зумовлені об'єктивними впливами на фінансову безпеку регіону, що зменшує їх конкурентоспроможність та рівень життя населення. Негативний вплив наведених факторів на рівень фінансової безпеки сталого розвитку регіону може здійснюватися з різною силою, відповідно до чого слід розрізняти стани фінансової безпеки, на основі визначення кількісних меж допустимої інтенсивності впливу негативних факторів.

---

[244] Пастернак-Таранушенко Г. Безпека: система, підсистема, оцінки, нова зброя / Економіка України, 2000. - № 12. - С. 53-57.

Рис.2.1.3. Дестабілізуючі фактори впливу на рівень фінансової безпеки регіону та їх наслідки для реалізації цілей сталого розвитку (розроблено автором)

Вважаємо за доцільне рівень фінансової безпеки визначати величиною інтегрального показника, рівного одиниці та більше, адже порогові значення, відносно яких здійснювались розрахунки, характеризують граничні межі допустимого рівня впливу дестабілізуючих чинників (поріг безпеки). Якщо показник менший одиниці – це свідчитиме про певний рівень фінансових ризиків, реальних загроз та небезпек, притаманних регіональній системі. Значення показника, більше за одиницю (поріг безпеки), свідчить про достатній рівень фінансової безпеки регіону, при збільшенні якого підвищується запас фінансової міцності регіону. Відповідно до отриманого рівня інтенсивності впливу дестабілізуючих чинників доцільно виділити зони фінансової безпеки регіону (рис.4).

Рис. 2.1.4. Зони фінансової безпеки за інтенсивністю впливу дестабілізуючих факторів на рівень сталого розвитку регіонів (розроблено автором)

Зона фінансової безпеки характеризує регіон як фінансово захищений від впливу дестабілізуючих чинників. Чим вищими будуть фактичні індикатори від порогових, тим більшим буде запас фінансової міцності регіону, і, з іншого боку, чим більшим буде запас фінансової міцності, тим більшим буде резерв фінансової безпеки сталого розвитку регіону.

При певній імовірності настання несприятливих фінансових наслідків для соціо-еколого-економічної системи регіону, він попадає у зону фінансового ризику, що, з одного боку, межує із зоною фінансової безпеки (куди він може повернутись при здійсненні превентивних заходів запобігання негативному впливу), з іншого – із зоною реальних фінансових загроз (куди він потрапить при збереженні існуючого фінансового інструментарію та неврахуванні впливу негативних факторів).

Попадання регіону в зону реальних фінансових загроз свідчитиме про існування негативних чинників, які уже здійснюють дестабілізуючий вплив на реалізацію цілей сталого розвитку регіону. Така ситуація вимагає застосування регуляторної політики, спрямованої на усунення загроз, що дозво-

лить перейти регіону у зону фінансових ризиків, у протилежному випадку – загрози можуть досягти передкризового стану небезпеки.

Зона передкризового стану фінансової небезпеки характеризується частковою руйнацією фінансової системи регіону, що унеможливлює досягнення цілей його сталого розвитку. За таких значень відносно фінансово забезпеченими можуть бути лише деякі зі сфер сталого розвитку при недофінансуванні інших. Така ситуація вимагає застосування антикризової політики, спрямованої на нейтралізацію дії негативних факторів, що дозволить регіону перейти в зону фінансових загроз, у протилежному випадку регіон може потрапити у стан фінансової небезпеки.

При переході регіонів у зону фінансової небезпеки фактично відбувається повна руйнація фінансової системи регіону (передумовою може бути стихійне лихо, війна, техногенна аварія тощо), і для покращення ситуації регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку повинна бути спрямована на заходи ліквідаційного характеру за участю зовнішньої допомоги.

Запобігти чи нейтралізувати вплив негативних факторів на рівень фінансової безпеки можна, на думку В.П.Мартинюка, шляхом[245]:

-по-перше, реалізації науково обґрунтованої стратегії податкового менеджменту, спрямованої на оптимізацію податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів, зменшення ймовірності податкових правопорушень і сприяння легалізації суб'єктів господарювання, які на сьогодні працюють у тіні;

-по-друге, пріоритетного спрямування фінансових потоків у розвиток тих галузей, які забезпечують економічне зростання за рахунок переважного використання відтворювальних ресурсів та наукомістких процесів і спроможні реалізувати сукупність притаманних економіці України об'єктивних конкурентних переваг.

Важко не погодитися з виділеними підходами, які передбачають оптимізацію міжбюджетних відносин, нарощення конкурентних переваг регіону, активізацію заходів детінізації економіки. Цей перелік доцільно доповнити заходами, спрямованими на підвищення інвестиційної активності, розширенням джерел фінансового забезпечення сфер сталого розвитку та їх обґрунтованого перерозподілу.

Запровадження цих підходів у практику можливе лише на основі становлення регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку, і однієї з її напрямків політики фінансової безпеки сталого розвитку регіону, яку доцільно розглядати як систему фінансових цілей, заходів та дій, спрямованих на взаємоузгодження і захищеність фінансових потреб та інтересів економічної, соціальної й екологічної сфер регіону від негативного впливу внутрішніх та зовнішніх дестабілізуючих факторів на основі використання реальних і потенційних можливостей запобігання, усунення чи нейтралізації їх дії.

---

[245] Мартинюк В.П. Методологічні основи оцінки стану фінансової безпеки держави / Фінанси України. – 2003. - №2. - С.119-123.

Додаток А

Таблиця А.1

Джерела фінансового забезпечення сталого розвитку регіону та основні проблеми їх ефективного використання

Джерела фінансування	Існуючі проблеми
Збір за спеціальне використання природних ресурсів	- низький рівень ставок платежів; - не встановлено чітких механізмів акумулювання та цільового використання коштів; - нестабільність залучення ресурсів
Збір за забруднення НПС	- низький рівень нормативів плати; - невідповідність між фактично сплаченими та нарахованими зборами; - розпорошеність зборів між трьома рівнями влади (державним, регіональним (обласним), місцевим); - незаконне звільнення підприємств-платників від сплати збору; - нецільове використання коштів; - неефективне витрачання коштів
Страхові пенсійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб	- завищені тарифи страхових внесків; - недостатність фінансових ресурсів, що відображається на рівні життя людей похилого віку (дефіцит Пенсійного фонду у 2005 році – 20 млрд. грн.); - необґрунтовано високий рівень диспропорцій у розмірах пенсійного забезпечення; - недостатній розвиток приватних пенсійних фондів
Страхові виплати на випадок безробіття	- неефективне витрачання коштів, що зумовлено зосередженням на компенсаційних виплатах, а не створенні додаткових робочих місць
Страхові виплати у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витрати, зумовлені народженням, похованням	- сумарно з іншими обов'язковими страховими виплатами для підприємств-платників становлять близько 40 % нарахувань на заробітну плату, що призводить до зростання рівня „тінізації" економіки
Страхові виплати від нещасних випадків на виробництві	
Власні кошти підприємств	- обмеженість переліку платників зборів за забруднення НПС; - заборгованість підприємств за зборами за забруднення НПС, страховими виплатами; - неефективність встановлених податкових пільг; - низький рівень якості експертизи екологічних та соціальних проектів
Кредити та позики фінансових установ	- високий рівень відсоткових ставок; - незацікавленість підприємств у їх отриманні для вирішення природоохоронних проблем
Гранти міжнародних організацій, добровільні пожертви, іноземні інвестиції, ін.	- зарахування грантів та добровільних пожертв, одержаних розпорядниками бюджетних коштів, не забезпечує прозорості їх використання на цільові потреби; - низький рівень фінансового забезпечення за цим джерелом

*2.2 Теоретико-методологічні аспекти фінансового забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону**

Механізм стимулювання сталого розвитку регіону передбачає застосування фінансових методів стимулювання сталого розвитку регіону. Фінансові методи стимулювання є способом стимулюючого впливу фінансових відносин на сталий розвиток регіону.

Основним фінансовим методом механізму стимулювання сталого розвитку регіону можна вважати фінансове забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону.

Слід зазначити, що в сучасній економічній літературі та в практичній діяльності органів місцевої влади питання фінансування розвитку регіонів найчастіше пов'язують з політикою розподілу і перерозподілу бюджетних ресурсів, що передбачає фінансування економічних процесів на регіональному рівні. Однак багаторічний досвід свідчить, що бюджетна підтримка не стала значним фактором зменшення диспропорцій в соціальному, економічному та екологічному розвитку регіонів. Більше того, в окремих випадках має місце неефективне використання інвестиційного бюджетного ресурсу. У такій ситуації постає потреба вдосконалення механізмів фінансування соціального, економічного та екологічного розвитку регіону, в основі якого – раціональне використання місцевих фінансових ресурсів, зміцнення фінансової бази реалізації пріоритетних соціально-економічних програм регіону.

Теоретичний зміст стимулювання сталого розвитку регіону досить широко представлений у працях Герасимчук З.В. та Поліщук В.Г.[246] Зокрема, з'ясовано питання регіональної політики сталого розвитку, теоретичні основи стимулювання сталого розвитку регіону, визначено основні положення теорії, методології та практики стимулювання сталого розвитку регіону.

Фінансове забезпечення регіональної політики, як слушно зауважив Долішній М.І., включає вдосконалення фінансування делегованих повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; збільшення дохідної бази місцевих бюджетів – підвищення рівня місцевих податків і зборів, збільшення частки закріплених доходів, сприяння залученню зовнішніх та внутрішніх інвестицій, активізація розвиту підприємництва, реформування підприємств різних форм власності, АПК, роздержавлення, демонополізація та приватизація державного майна[247].

---

* Автори: Герасимчук З.В., Поліщук В.Г.

[246] Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика: Монографія / З. В. Герасимчук – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 528 с.; Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях / [Андрєєва Н.М., Бараннік В.О., Бєлашов Є.В. та ін.]; За науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є.В. / РВПС Укпаїни НАН України, ІПРЕЕД НАН України, СусДУ, ЛНТУ, НДІ СРП. – Сімферополь: ПП "Підприємство "Фєнікс", 2010. – 582с. – С. 75–110. ; Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: Монографія / Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.

[247] Регіональна політика та механізм її реалізації / [Ред. М. І. Долішній]. – К.: Наук. думка, 2003. – 503 с. – С. 52.

Тобто, фінансове забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону повинне включати фінансування таких основних складових процесу стимулювання сталого розвитку як податкове, інвестиційно-інноваційне, трансфертне та інституційне стимулювання сталого розвитку регіону. Розглянемо зміст фінансового забезпечення стимулюючих заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіону, за виділеними напрямами.

Саме за допомогою фінансового забезпечення здійснюється система розподільчих і перерозподільчих процесів у процесі фінансування стимулювання сталого розвитку регіону. *Фінансове забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону* – це цілеспрямований процес, що полягає у залученні, розподілі та перерозподілі коштів для фінансування стимулюючих заходів з метою досягнення соціальних, економічних та екологічних цілей регіону, причому головна мета полягає у досягненні сталого розвитку регіону з дотриманням всіх ознак сталості. Основними суб'єктами фінансового забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону виступають: суб'єкти господарювання регіону, державні і регіональні органи влади та домогосподарства. Відповідно до цього об'єктами фінансового забезпечення виступатимуть фінанси суб'єктів господарювання регіону, державні фінанси регіону та фінанси домогосподарств регіону.

До основних ланок фінансового забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону в межах фінансів суб'єктів господарювання належать: фінанси установ соціальної сфери, що діють в регіоні (кошти, що належать суб'єктам господарювання регіону, що не займаються комерційною діяльністю), фінанси комерційних підприємств усіх форм власності, що діють в регіоні (кошти всіх суб'єктів господарювання, що діють в регіоні, і в своїй діяльності націлені на тримання прибутку), фінанси громадських установ та доброчинних фондів, що діють в регіоні (кошти суб'єктів господарювання, що займаються громадською діяльністю).До державних фінансів регіону варто віднести: зведений бюджет регіону, державний регіональний кредит та кошти державних цільових фондів, що діють в регіоні.

Визначимось із проблемними питаннями, пов'язаними із фінансуванням стимулювання сталого розвитку регіону для побудови ефективної системи фінансового забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону. В першу чергу, необхідно виокремити неефективну систему адміністрування податків і зборів, що неспроможна забезпечити повноцінне наповнення державного бюджету й зниження частки тіньової економіки за одночасного дотримання балансу прав податкових органів і платників податків, а також нестабільність і непередбачуваність податкової системи, високий рівень ухиляння від податків і нерівномірне податкове навантаження на підприємства різного розміру й окремі галузі економіки регіонів не сприяє досягненню сталого розвитку регіону. Крім того, функції податкової системи втратили стимулюючий характер для господарюючих суб'єктів, що здійснюють свою діяльність на території регіонів. Проблемність фінансового забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіонів також пов'язана із відсутністю налагодженої системи

інноваційного забезпечення регіонів, а також неможливе без залучення значних обсягів капіталовкладень, спрямованих на вирішення питань соціального, економічного та екологічного характеру.

Питання фінансового забезпечення окремих складових сталого розвитку регіону вже піднімалось у ряді законодавчих актів. Зокрема, Закон України "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року" чітко визначає економічні та фінансові механізми реалізації національної екологічної політики. До них відносяться такі заходи: підвищення збору за забруднення навколишнього природного середовища, перегляд пільг щодо спеціального використання природних ресурсів, збільшення податкового навантаження на ті види діяльності та форми споживання, що є екологічно шкідливими для суспільства, стимулювання розвитку екологічного підприємництва[248] .

Враховуючи це, можна стверджувати, що фінансове забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону є необхідною умовою політики стимулювання сталого розвитку регіонів, адже ефективне фінансування соціальних, економічних та екологічних програм та заходів посилює можливості органів державної та місцевої влади при вирішенні проблем регіону.

Податкове стимулювання сталого розвитку регіону. На податкове стимулювання сталого розвитку регіону суттєвий вплив мають: фінанси комерційних підприємств усіх форм власності, що діють в регіоні, фінанси установ соціальної сфери, що діють в регіоні, фінанси громадських установ та доброчинних фондів, що діють в регіоні, а також фінанси домогосподарств регіону (кошти таких суб'єктів господарювання повинні оподатковуватись відповідно до чинного законодавства України у встановленому порядку); зведений бюджет регіону та кошти державних цільових фондів, що діють в регіоні (здійснюється перерозподіл отриманих податків, зборів та платежів і спрямовуються на поточні та капітальні видатки регіону).

Податкова реформа є ключовим завданням у вирішенні проблем створення робочих місць і захисту довкілля. Особливо вона важлива у контексті фінансового забезпечення сталого розвитку регіону. В залежності від виду і розміру, еко-податки обіцяють кілька вигод: запроваджують принцип "платить забруднювач" – інтерналізують екстерналії, пов'язані з виснаженням і забрудненням, трансформуючи їх у внутрішні витрати виробництва; забезпечують стимули до більш ефективного використання енергії і ресурсів (зменшення ресурсопотоку) та сприяють технологічним інноваціям[249].

Тобто, екологічні податкові стягнення повинні перерозподілятись через бюджет (Державний чи місцевий), сприяючи досягненню наступним завдань: 1) зменшення шкідливих викидів в довкілля (повітряне, водне середовище);

---

[248] Закон України "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року"від 21.12.2010 № 2818-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2818-17

[249] Приходченко А. А. Стратегія сталого розвитку: Навч. посіб. / А. А. Приходченко, В. І. Вовк, Н. І. Заіка. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2008. – 412 с.: іл.

2) зменшення захворюваності населення та збільшення продуктивності населення; 3) збільшення дохідної частини бюджетів різних рівнів.

Податковий механізм, який є самостійною ланкою господарського механізму та важливою складовою фінансового механізму, визначає та законодавчо встановлює форми мобілізації ресурсів за допомогою податків, зборів та інших податкових платежів[250].

З одного боку, податки, забезпечуючи доходну частину держбюджету, визначають масштаби соціального розвитку, державного фінансування інноваційних проектів тощо. З іншого ж, більший ступінь жорсткості податкового режиму справляє стримуючий вплив на збільшення обсягів випуску (і доходів), сприяє зростанню тіньової сфери економіки і, таким чином, зрештою, зменшує базу оподаткування[251].

Також одним із постійних і завжди актуальних питань в аспекті податкового стимулювання сталого розвитку є оподаткування прибутку підприємств. Враховуючи особливості економіки України, стимулюючий механізм дії податку на прибуток підприємств варто налагоджувати таким чином, щоб він сприяв розвитку виробництва, накопиченню капіталу і поверненню економіки в бік науко- та капіталоємних виробництв, що в свою чергу вимагає: визначення об'єкту оподаткування; встановлення податкових ставок; визначення переліку податкових пільг і умов їх надання суб'єктів підприємництва[252].

Як слушно зауважує Грановська Л.М., істотний ефект може дати формування раціонального податкового механізму за рахунок системи стимулюючих пільг[253]. При цьому автор пропонує розрізняти два види пільг: нестимулюючі пільги, що надаються окремим економічним суб'єктам і фізичним особам незалежно від характеру використання ними доходів, і стимулюючі пільги. Якщо перші необхідно поступово усувати, то другі – використовувати ширше з метою податкового регулювання в Україні соціально-економічних і екологічних процесів. У зв'язку з цим необхідно визначити найбільш ефективні важелі удосконалення системи пільг для заохочення інноваційної, інвестиційної і ресурсозберігаючої стратегії розвитку підприємств.

Якщо розглядати стимулювання раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля, то на сьогоднішній момент в Україні податкове стимулювання сталого розвитку регіону здійснюється шляхом:

а) надання пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій і громадян в разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища,

---

[250] Податкові важелі та стимули розвитку господарських систем (теоретичні засади та практика використання): Монографія / В. Л. Андрущенко та ін.; [За заг. ред. В. Л. Андрущенка, В. М. Мельника]. – Ірпінь: ДПА України, Нац. ун-т ДПС України, 2006. – 209 с.: табл., рис.

[251] Фоміна М. В. Сучасний економічний розвиток: загрози, проблеми, перспективи: монографія / М. В. Фоміна, В. В. Приходько, І. Г. Мішина. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2008. – 230 с.: схеми.

[252] Мищенко С. Г. Стимулирование экономического развития: аспекты налогообложения: Монографія. / С. Г. Мищенко – Донецк: Юго-Восток, 2006. – 224 с. – С. 38.

[253] Грановська Л. М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах поліфункціональності територій: Монографія / Л. М. Грановська – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – 414 с.

при переході на маловідходні та ресурсо- і енергозберігаючі технології, організації виробництва і впровадженні очисного обладнання і устаткування для утилізації та знешкодження відходів, а також приладів контролю за станом навколишнього природного середовища та джерелами викидів і скидів забруднюючих речовин, виконанні інших заходів, спрямованих на поліпшення стану навколишнього природного середовища;

б) надання на пільгових умовах короткострокових і довгострокових позичок для реалізації заходів щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища;

в) встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів;

г) звільнення від оподаткування фондів охорони навколишнього природного середовища;

д) передачі частини коштів фондів охорони навколишнього природного середовища на договірних умовах підприємствам, установам, організаціям і громадянам на заходи для гарантованого зниження викидів і скидів забруднюючих речовин і зменшення шкідливих фізичних, хімічних та біологічних впливів на стан навколишнього природного середовища, на розвиток екологічно безпечних технологій та виробництв;

е) надання можливості отримання природних ресурсів під заставу;

є) стимулювання у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку працівників спеціально уповноважених державних органів у галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів, крім осіб, які мають статус державних службовців, та громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища, які виявили порушення природоохоронного законодавства і вжили необхідних заходів для притягнення винних до відповідальності, а також розвитку і зміцнення матеріально-технічної бази спеціально уповноважених державних органів у галузі охорони навколишнього природного середовища за рахунок частини грошових стягнень та інших надходжень, пов’язаних з порушенням природоохоронного законодавства, що зараховуються на відповідний поточний рахунок цих органів, а саме:

– штрафів, стягнутих з громадян за правопорушення у галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів;

– 50 відсотків суми штрафів, стягнутих з посадових осіб за правопорушення у галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів;

– 50 відсотків коштів, стягнутих з громадян, у тому числі іноземних, за шкоду, заподіяну природним ресурсам порушенням природоохоронного законодавства;

– 20 відсотків коштів, стягнутих з підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності за шкоду, заподіяну природним ресурсам порушенням природоохоронного законодавства;

– 20 відсотків коштів, отриманих від реалізації незаконно добутих природних ресурсів або продукції, виробленої з них, чи їх вартості;

– коштів, отриманих від реалізації конфіскованих знарядь незаконного добування природних ресурсів[254].

Відповідно до цього необхідно проводити наступні кроки щодо *реформування податкової системи регіонів* за рахунок:

1) підвищення ефективності адміністрування податків на регіональному рівні:

– посилити податковий контроль за зловживанням платників податків, що чинять значний екодеструктивний вплив на довкілля регіону та приховують це, протидіяти та не допускати подальших проявів у даному плані (запровадження системи штрафів та адміністративних платежів);

– посилити відповідальність працівників податкової служби регіонального рівня за недотримання покладених на них обов'язків через механізми фінансового впливу (штрафи за невиконання обов'язків);

2) зниження рівня податкового навантаження на бізнес регіону і скорочення витрат часу платників на нарахування й сплату податків:

– зниження податку на прибуток підприємств для тих суб'єктів господарювання, що є сумлінними платниками податків та впроваджують заходи по охороні довкілля та енергозберігаючі технології (сприятиме детінізації економіки регіону);

– введення податкового наукового кредиту, спрямованого на розвиток НДДКР на території регіону (сприятиме розвитку високих технологій та інновацій у регіоні);

– введення податкового інвестиційного кредиту, орієнтованого на залучення інвестицій у пріоритетні галузі економіки регіону (сприятиме вкладенню інвестицій в соціальну, економічну та екологічну сфери регіону);

– введення місцевого екологічного податку, зокрема, податку на розв'язання екологічних проблем регіону (сприятиме залученню доходів до бюджету регіону);

– удосконалити порядок амортизації основних засобів, зокрема, застосувати прискорену амортизацію до підприємств регіону, що виробляють екологічні товари та надають екологічні послуги (сприятиме виробництву екологічно чистих товарів);

– ввести податкові преференції для наукоємних та екологоорієнтованих підприємств регіону (стимулюватиме розвиток підприємств, що забезпечують досягнення сталого розвитку регіону);

3) посилити поруч із перерозподільчою стимулюючу функцію податків:

– запровадити обов'язкове звільнення від сплати податків тих платників, що у своїй діяльності дотримуються соціо-екологоорієнтованих принципів (стимулюватиме стале підприємництво у регіоні);

---

[254] Грановська Л. М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах поліфункціональності територій: Монографія / Л. М. Грановська – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – 414 с.

– запровадити поруч із екологічним оподаткуванням юридичних осіб, цивільне екологічне оподаткування (сприятиме вирішенню проблем регіону та недопущення забруднення довкілля з боку пересічних громадян);

– введення податків соціального вирівнювання для населення регіону (сприятиме утвердженню соціальної справедливості у регіоні);

– розширення пільг та преференцій сумлінним платникам податків, що функціонують на території регіону (сприятиме виведенню податкових платежів з "тіні");

– зміна функцій податкового кредиту, направленого на зменшення об'єкту оподаткування за рахунок вилучення суми, що була потрачена на енергоощадні технології, науково-дослідну діяльність підприємств у напрямку покращення екологічної ситуації на території регіону, здійснення інвестиційної діяльності підприємствами та інші заходи стимулюючого характеру по досягненню сталого розвитку (сприятиме збільшення ефективності від стягування податкових платежів);

– введення екологічного оподаткування на регіональному на місцевому рівні (збільшення податкової бази за рахунок оподаткування великих забруднювачів довкілля);

– застосування принципів рентного доходу у системі платежів за видобуток корисних копалин (переведення платежів за використання корисних копалин у систему ринкових відносин);

– застосування плати за користування екологічними послугами, тобто з тих користувачів товарів та послуг, котрі здійснюють негативний вплив на навколишнє середовище (сприяння зменшення забруднення довкілля за рахунок системи екологічних податків).

Таким чином, фінансове забезпечення податкового стимулювання сталого розвитку регіону повинне реалізовуватись за рахунок: 1) введення екологічного оподаткування юридичних і фізичних осіб; 2) впровадження податків, направлених на соціальне вирівнювання; 3) запровадження податкових преференцій для інноваційних підприємств та потенційних інвесторів у соціальну, екологічну та екологічну сферу регіону.

Податковий кодекс України, прийнятий 2 грудня 2020 р., вперше визначає на найвищому нормативному рівні ряд положень, пов'язаних з екологічним оподаткуванням, що безумовно можна вважати головним елементом податкового стимулювання сталого розвитку як держави в цілому, так і регіонів країни зокрема. У Податковому кодексі України виділено розділ, присвячений екологічному податку, крмім того окремо виділені у розділи питання, присвячені регулюванню рентної плати, плати за користування надрами, зборів за спеціальне використання води та лісових ресурсів[255]. Тобто, можна стверджувати, що питання комплексного регулювання екологічного оподаткування вперше підняті на законодавчому рівні.

Для того, щоб визначити обсяг податкового стимулювання кожної сфери життєдіяльності регіону, необхідно розрахувати наступні показники:

[255] Податковий кодекс України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17

ефективність податкового стимулювання соціального, економічного та екологічного розвитку регіону. Ефективність податкового стимулювання соціального розвитку регіону доцільно розраховувати, враховуючи соціальні, економічні та екологічні податки, що застосовуються до суб'єктів регіональної СЕЕ системи, а також показники валового регіонального продукту (ВРП), рівня доходів населення та обсягу продукції, робіт та послуг лісового господарства регіону. Загальна формула для розрахунку показника ефективності податкового стимулювання економічного розвитку регіону наступна:

$$E_{st-pod,j}^{ER} = \frac{VRP_j}{\sum S_{pod,j}}, \quad (1)$$

де $E_{st-pod,j}^{ER}$ – ефективність податкового стимулювання економічного розвитку j-ого регіону;

VRP_j – валовий регіональний продукт j-ого регіону, млн.грн.

$\sum S_{pod,j}$ – сумарне значення стимулюючих інструментів податкового характеру j-ого регіону, млн.грн.

Відповідно до цього, формули для розрахунку показників ефективності податкового стимулювання соціального та екологічного розвитку регіону наступні:

$$E_{st-pod,j}^{SR} = \frac{RDN_j}{\sum S_{pod,j}}, \quad (2)$$

$$E_{st-pod,j}^{ECR} = \frac{PLG_j}{\sum S_{pod,j}}. \quad (3)$$

де $E_{st-pod,j}^{SR}$, $E_{st-pod,j}^{ECR}$ – ефективність податкового стимулювання соціального та екологічного розвитку j-ого регіону відповідно;

RDN_j – рівень доходів населення j-ого регіону, млн.грн.;

PLG_j – обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства j-ого регіону, млн.грн.;

$\sum S_{pod,j}$ – сумарне значення стимулюючих інструментів податкового характеру j-ого регіону, млн.грн.

Якщо показники ефективності податкового стимулювання менші 1, то це свідчить про низький рівень ефективності податкового стимулювання соціального, економічного чи екологічного розвитку регіону. Зокрема, якщо значення показників коливається в межах [0;0,5], то податкові стимули необхідно збільшувати у мінімум 3 рази. У разі коливання показників ефективності в межах [0,5;1] необхідно збільшувати податкове стимулювання певної сфери життєдіяльності у мінімум 2 рази. Якщо показники ко-

ливаються в межах [1;+∞], тоді необхідно залишити податкове стимулювання без змін, тобто у тому обсязі та структурі, які застосовувались до регіону.

Податкове стимулювання сталого розвитку регіону повинне відбуватись у такій послідовності. В першу чергу фінансування повинне вирішувати проблеми у регіонах із найгіршою соціо-еколого-економічною ситуацією – у регіонах дев'ятої групи. До даної групи, як показали дослідження, відноситься переважна більшість регіонів. Тобто, спочатку фінансується стабілізаційно-інтенсивна політика стимулювання сталого розвитку регіону, а саме наступні регіони: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Севастополь. Надалі податкове стимулювання буде проводитись у такому вигляді: фінансування регіонів восьмої групи (стабілізаційно-модеративна політика): АРК, Донецька область, шостої (імпровентивно-інтенсивна політика): Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Харківська області, сьомої (стабілізаційно-лімітативна політика): Одеська область, третьої (інкризивно-інтенсивна політика): Закарпатська область, п'ятої (імпровентивно-модеративна політика): Львівська, четвертої (імпровентивно-лімітативна політика), другої (інкризивно-модеративна політика) та першої групи (інкризивно-лімітативна політика): м. Київ[256].

Інвестиційно-інноваційне стимулювання сталого розвитку регіону має бути спрямоване на створення у кожному регіоні оптимальних за структурою основних фондів, виробничих потужностей і соціально-культурної бази, а також відновлення довкілля з використанням інноваційних розробок. Даний напрямок стимулювання складається з двох взаємопов'язаних напрямків стимулювання сталого розвитку регіональної СЕЕ системи: інвестиційного та інноваційного стимулювання. Інвестиційне стимулювання направлене на забезпечення капіталовкладень у соціальну, економічну та екологічну сферу регіону для досягнення сталого розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи. Для того, щоб цього досягти необхідно прагнути створити сприятливий інвестиційний клімат регіону.

Інвестиційно-інноваційне стимулювання сталого розвитку регіону пов'язане із: фінансами комерційних підприємств усіх форм власності та фінансами громадських установ та доброчинних фондів, що діють в регіоні (кошти, що залучаються від таких суб'єктів господарювання, повинні бути спрямовані на вкладення у певні соціо-еколго-економічні проекти, що реалізуються у регіоні). Також вагомою є роль зведеного бюджету регіону (у частині здійснення бюджетного інвестування у пріоритетні соціальні, економічні чи екологічні проекти), та фінансів домогосподарств регіону (залучення тимчасово вільних коштів населення для інвестування їх у важливі з точки зору сталого розвитку проекти).

---

[256] Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: Монографія / Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.

Варто погодитись із Галушкіною Т.П., Реутовим В.Є. та Качаровською Л.М., які вважають, що державне управління досягнення сталого розвитку регіонів України повинне досягатись за рахунок збільшення обсягу інвестицій в основні сфери економіки регіонів, які визначають стратегічні пріоритети їх розвитку[257].

Особливу увагу необхідно приділяти залученню прямих іноземних інвестицій для досягнення сталого розвитку регіону. Прямі іноземні інвестиції є джерелом капіталу для вкладень у сферу виробництва, впровадження прогресивних технологій, ноу-хау, передових методів управління і маркетингу, а також соціальну інфраструктуру та екологічні проекти. Крім того, на відміну від позик і кредитів, підприємницькі інвестиції, не збільшуючи зовнішній борг держави, сприяють накопиченню коштів для розвитку виробництва, стимулюючи тим самим безпосередньо іноземного інвестора[258].

Найбільш інвестиційно привабливими для іноземних інвесторів в Україні залишаються харчова промисловість та переробка сільськогосподарської продукції (17,4 % від загального обсягу іноземних інвестицій), оптова торгівля і посередництво у торгівлі – 15,3 %, фінансова діяльність – 7,9 %, машинобудування – 7,4 %, транспорт – 6,9 %, металургія та оброблення металу – 5,5 %[259].

Для розвитку регіонів України іноземні інвестиції мають велике значення. їх залучення на взаємовигідних умовах допоможе розв'язати завдання структурної трансформації аграрного сектора, створити імпортозамінні виробництва і послідовно нарощувати експортний потенціал. Іноземний капітал є важливим джерелом формування фінансово-кредитних ресурсів регіону, усунення локальних диспропорцій.

До речі, прямі іноземні інвестиції мають ряд переваг із іншими інвестиціями:

– іноземні інвестиції компенсують нестачу власних інвестиційних ресурсів країни (коли існує гостра нестача внутрішніх ресурсів для покриття інвестиційних потреб, іноземні інвестиції є тим чинником, за допомогою якого можна здолати економічний розлад і досягти зростання);

– іноземні інвестиції означають не тільки залучення коштів, а й передачу технологій, навичок маркетингу й управління та вихід на міжнародні ринки (використання закордонного досвіду для інвестування соціальної, економічної та екологічної сфери регіону);

– залучення іноземних інвестицій сприяє утворенню додаткових податкових надходжень до бюджету (додаткові кошти, залучені до бюджетів різних рівнів, можуть направлятися на соціо-еколого-економічні проекти у межах конкретних регіонів);

---

[257] Стратегічні вектори регіональних трансформаційних зрушень: монографія / Т.П. Галушкіна, В.Є. Реутов, Л.М. Качаровська; [за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. Т.П. Галушкіної]. – Сімферополь: ПП "Підприємство Фєнікс", 2009. – 320 с.

[258] Курочкін Г.Ф. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка / Г.Ф. Курочкін – К.: Національна академія управління, 2004. – 273 с.

[259] Грановська Л. М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах поліфункціональності територій: Монографія / Л. М. Грановська – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – 414 с.

– іноземні інвестиції покривають дефіцит платіжного балансу в ситуації, коли імпорт товарів і послуг перевищує експорт (інвестиції забезпечують усунення проблемних питань , пов'язаних з розвитком регіону у різних сферах).

Крім того, як свідчать статистичні дані, частка інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності значна у таких галузях: промисловість – 32,3 %, торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку – 10,6 %, діяльність транспорту та зв'язку – 14 %, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям – 21 %. Причому за джерелами фінансування частка інвестицій в основний капітал у 2008 р. переважає за такими напрямками фінансування: власні кошти підприємств та організацій – 56,7 %, кредити банків та інші позики – 17,3 %[260].

Слід відзначити, що позитивний ефект від використання інвестицій у процесі досягнення і збереження сталої рівноваги очевидний. Здійснення інвестування виробничої діяльності, на думку Фоміної М. В. сприяє нарощуванню обсягів виробництва, зниженню витрат і цін на продукцію і, в кінцевому підсумку, підвищує попит на цю продукцію та обсяги її споживання [261].

Для того, щоб інвестиції стали потужним джерелом фінансових коштів для забезпечення сталого розвитку регіону, необхідно сприяти *створенню сприятливого інвестиційного клімату*, що покликаний на розвиток ефективного екологічно орієнтованого бізнес-середовища через наступні кроки:

– сприяти приватизації стратегічно важливих підприємств з боку держави на території регіонів (містоутворюючих, вугільних, металургійних);

– попередження та протидія рейдерству на території регіону (використання всіх доступних методів протидії, в тому числі фінансового);

– заборона продажу та приватизації землі, що є суспільним надбанням;

– посилення діяльності контролюючих органів за незаконною приватизацією та неефективним витрачанням коштів в рамках бюджетного інвестування;

– посилення фінансової відповідальності посадових осіб, що причетні за проведення процедури приватизації на території регіону (застосування системи штрафів та адміністративних стягнень);

– активна співпраця з Програмою розвитку ООН у галузі сталого розвитку на рівні регіонів за основними напрямками залучення інвестицій (соціальною, економічною та екологічною сферами);

– розширення співпраці регіонів із країнами-членами ЄС та СНД у соціальній, економічній та екологічній сфері (запровадження великих спільних проектів щодо інвестування для досягнення сталого розвитку регіонів), запозичення досвіду щодо імплементації принципів сталого розвитку у таких країнах як Росія, Білорусія, Казахстан;

---

[260] Статистичний збірник "Регіони України – 2009" / [За ред. О.Г. Осауленка] – Частина 2. – Київ, 2009. – 757 с.

[261] Фоміна М. В. Сучасний економічний розвиток: загрози, проблеми, перспективи: монографія / М. В. Фоміна, В. В. Приходько, І. Г. Мішина. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2008. – 230 с.: схеми.

– зростання ролі міжрегіонального співробітництва, залучення інвестицій всередині країни між регіонами у соціо-еколого-економічні проекти.

Інноваційне стимулювання сталого розвитку регіону повинне передбачати залучення коштів на розвиток інновацій у соціальній, економічній та екологічній сфері, спрямовані на досягнення сталого розвитку регіону. Для того, щоб сприяти розвитку інноваційного стимулювання сталого розвитку регіону, необхідно враховувати такий важливий фактор досягнення сталого розвитку регіону, як науково-технічний прогрес. Під впливом впровадження у виробництво науково-технічних досягнень відбуваються зміни як у показнику пропозиції, так і попиту. Науково-технічні нововведення здатні спричинити використання нових способів виробництва, що може безпосередньо вплинути на виробничі витрати і кількість зайнятих у виробництві і опосередковано на ціну виробів і доходи населення.

Також науково-технічні нововведення у виробництво здатні змінити екологічну ситуацію регіону у напрямку покращення та відновлення первісних якостей.

Для того, щоб подолати існуючі проблемні питання, пов'язані з *впровадженням інновацій у виробничий процес в регіоні* заради досягнення сталого розвитку регіону, необхідно:

– фінансово сприяти інноваційному інвестуванню регіональної науки та технологій, спрямованого на відновлення екологічної рівноваги, досягнення соціальної справедливості та забезпечення економічного росту регіонів за рахунок впровадження наукоємних інвестиційних проектів;

– фінансувати інновації на відновлення первісних якостей використаних ресурсів регіонів, що спрямовані на відновлення природно-ресурсного потенціалу регіону, забезпечення придатності використання ресурсів з метою досягнення сталого розвитку регіону;

– фінансувати регіональні соціо-екологоорієнтовані і інвестиційні проекти, спрямовані на розвиток регіонів, забезпечення сталого розвитку регіонів;

– проводити фінансове стимулювання наукових установ та вищих навчальних закладів, що функціонують у регіонах і займаються НДДКР;

– фінансувати пошук, відбір та сприяння на впровадження у виробничий процес науково-технічних проектів у студентському середовищі;

– залучати, переважно у високотехнологічну сферу, зовнішні інвестиції за рахунок створення в ВЕЗ та ТПР сприятливого інвестиційного клімату;

– стимулювати створення малих інноваційних підприємств за допомогою регіональної інфраструктури інновацій і методів прямої державної підтримки найбільш перспективних проектів, відібраних на конкурсній основі.

Саме фінансова складова інноваційної інфраструктури регіону дозволить, на думку Галушкіної Т.П., Реутова В.Є. та Качаровської Л.М., дозволить забезпечити фінансово-економічну підтримку інноваційної діяльності, акумулювати інвестиційні ресурси для реалізації інноваційних проектів і

програм, організувати організація процес фінансування науково-технічної діяльності на умовах програмно-цільового пріоритетного підходу[262].

Інвестиційне та інноваційне стимулювання сталого розвитку регіону необхідно посилювати практично у всіх без включення регіонах України, крім м. Києва, що зумовлено пріоритетним правом даного регіону у залученні та освоєнні капіталовкладень та інновацій у різні сфери життєдіяльності регіону.

Для того, щоб визначити обсяг інвестиційного стимулювання кожної сфери життєдіяльності регіону, необхідно розрахувати наступні показники: ефективність інвестиційного стимулювання соціального, економічного та екологічного розвитку регіону. Ефективність інвестиційного стимулювання соціального, економічного та екологічного розвитку регіону доцільно розраховувати, враховуючи капітальні інвестиції, що вкладаються у господарську діяльність суб'єктів регіональної СЕЕ системи, а також показники валового регіонального продукту (ВРП), рівня доходів населення та обсягу продукції, робіт та послуг лісового господарства регіону. Загальна формула для розрахунку показника ефективності інветиційного стимулювання економічного розвитку регіону наступна:

$$E_{st-inv,j}^{ER} = \frac{VRP_j}{\sum S_{inv,j}}, \tag{4}$$

де $E_{st-inv,j}^{ER}$ – ефективність інвестиційного стимулювання економічного розвитку j-ого регіону;

VRP_j – валовий регіональний продукт j-ого регіону, млн.грн.

$\sum S_{inv,j}$ – сумарне значення стимулюючих інструментів інвестиційного характеру j-ого регіону, млн.грн.

Відповідно до цього, формули для розрахунку показників ефективності інвестиційного стимулювання соціального та екологічного розвитку регіону наступні:

$$E_{st-inv,j}^{SR} = \frac{RDN_j}{\sum S_{inv,j}}, \tag{5}$$

$$E_{st-inv,j}^{ECR} = \frac{PLG_j}{\sum S_{inv,j}}. \tag{6}$$

де $E_{st-inv,j}^{SR}$, $E_{st-inv,j}^{ECR}$ – ефективність інвестиційного стимулювання соціального та екологічного розвитку j-ого регіону відповідно;

RDN_j – рівень доходів населення j-ого регіону, млн.грн.;

[262] Стратегічні вектори регіональних трансформаційних зрушень: монографія / Т.П. Галушкіна, В.Є. Реутов, Л.М. Качаровська; [за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. Т.П. Галушкіної]. – Сімферополь: ПП "Підприємство Фєнікс", 2009. – 320 с.

PLG_j – обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства j-ого регіону, млн.грн.;

$\sum S_{inv,j}$ – сумарне значення стимулюючих інструментів інвестиційного характеру j-ого регіону, млн.грн.

Якщо показники ефективності інвестиційного стимулювання менші 1, то це свідчить про низький рівень ефективності інвестиційного стимулювання соціального, економічного чи екологічного розвитку регіону. Зокрема, якщо значення показників коливається в межах [0;0,5], то інвестиційні стимули необхідно збільшувати у мінімум 3 рази. У разі коливання показників ефективності в межах [0,5;1] необхідно збільшувати інвестиційне стимулювання певної сфери життєдіяльності у мінімум 2 рази. Якщо показники коливаються в межах [1;+∞], тоді необхідно залишити інвестиційне стимулювання без змін, тобто у тому обсязі та структурі, які застосовувались до регіону раніше.

Залучення коштів до регіонів України на рівні державних органів влади повинне відбуватись у наступній послідовності. В першу чергу інвестиційне вкладення у інновації та інші перспективні проекти повинне вирішувати проблеми у регіонах із найгіршою соціо-еколого-економічною ситуацією – у регіонах дев'ятої групи. Тобто, спочатку фінансується стабілізаційно-інтенсивна політика стимулювання сталого розвитку регіону, а саме наступні регіони: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Севастополь. Надалі пріоритет буде наступний: регіони восьмої групи (стабілізаційно-модеративна політика): АРК та Донецька область, шостої (імпровентивно-інтенсивна політика): Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська та Харківська області, сьомої (стабілізаційно-лімітативна політика): Одеська область, третьої (інкризивно-інтенсивна політика): Закарпатська область, п'ятої групи (імпровентивно-модеративна): Львівська область. Для регіонів першої (інкризивно-лімітативна політика), другої (інкризивно-модеративна) та четвертої групи (імпровентивно-лімітативна) необхідно обмежувати за деякими напрямами інвестиційно-інноваційне стимулювання сталого розвитку регіону[263].

Важливим джерелом залучення коштів у контексті інвестиційно-інноваційного стимулювання сталого розвитку регіону повинне стати використання коштів внутрішніх та зовнішніх інвесторів для фінансування важливих галузей економіки (таких, що використовують нові наукові досягнення та впроваджують у виробництво основні ідеї сталого розвитку регіону – альтернативна енергетика, стале сільське господарство, переробна галузь, сфера послуг, орієнтована на сталий розвиток тощо), соціальної

[263] Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: Монографія / Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.

інфраструктури (створення безпечних умов проживання населення регіону) та охорони навколишнього середовища (підвищення біорізноманітності та відновлення довкілля регіону).

Трансфертне стимулювання сталого розвитку регіону має свої особливості. Для цього варто виокремити дві важливі категорії: місцеві бюджети та міжбюджетні трансферти. Місцевий бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами влади Автономної Республіки Крим, областей, районів, районів у містах, а також органами місцевого самоврядування[264].

Міжбюджетні трансферти – це кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Міжбюджетні трансферти поділяються на: дотацію вирівнювання, субвенцію, кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів, інші дотації[265].

Зосередження фінансових ресурсів у місцевих бюджетах України дозволяє органам виконавчої влади регіонів мати фінансову базу для реалізації своїх повноважень згідно Конституції України. За допомогою бюджетів формуються грошові фонди, які, на думку Кузьменко В. В., не тільки забезпечують виконання завдань суспільного призначення і створюють фінансову базу для здійснення функцій регіональних органів влади, але і гарантують основу для забезпечення економічної безпеки регіону[266].

Основними завданнями вдосконалення системи бюджетного регулювання в Україні є:

– зменшення кількості регіонів, які отримують трансферти шляхом збільшення власної фінансової бази регіональних бюджетів;

– використання фінансової допомоги із державного бюджету на стимулювання економічного розвитку регіонів;

– збільшення контролю за цільовим використанням фінансової допомоги та ефективніше використання власних фінансових ресурсів[267].

Сприяти підвищенню фінансової забезпеченості соціо-еколого-економічної політики у відповідних регіональних програмах при досягненні сталого розвитку регіону сприятиме комплекс заходів. До них можна віднести: забезпечення соціальної виваженості Державного бюджету України; раціоналізація структури витрат бюджетів всіх рівнів із спрямуванням бюджетних коштів на реалізацію заходів щодо пріоритетних напрямів у розвитку; опрацювання принципів фінансування державних соціальних програм з урахуванням особливостей національних пріоритетів

---

[264] Круш П.В. Регіональне управління: Навчальний посібник / Круш П.В., Кожмяченко О.О. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 248 с.

[265] Круш П.В. Регіональне управління: Навчальний посібник / Круш П.В., Кожмяченко О.О. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 248 с.

[266] Кузьменко В. В. Економічна безпека та сталий розвиток: регіональний аспект: монографія / В. В. Кузьменко. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2008. – 144 с.: іл.

[267] Стратегія соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Волинської області) / Монографія. – К.: Кондор, 2004. – 376 с.

у регіональних соціальних програмах і забезпечення механізмів їх реалізації; створення систем пільгового кредитування підприємницької діяльності, що зорієнтована на вирішення житлово-побутових і комунальних проблем та ін..

Фінансове забезпечення трансфертного стимулювання сталого розвитку регіону повинне включати регулювання міжбюджетних відносин – активізація залучення інструментів міжбюджетних відносин (власні та передані доходи бюджетів), цільове залучення трансфертів (дотацій, субсидій, субвенцій) і контроль за їхнім використанням, запровадження перерозподілу фінансових ресурсів між бюджетами регіонів.

Варто зазначити, що для фінансування природоохоронних витрат, пов'язаних із відтворенням та підтриманням природних ресурсів у належному стані, в Державному бюджеті з 1994 року створено окремий розділ "Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека". Розділом передбачені видатки на охорону і раціональне використання водних, мінеральних, земельних ресурсів, створення лісових насаджень і полезахисних смуг, збереження природно-заповідного фонду, утримання місцевих природоохоронних органів. Однак, у бюджеті не передбачено фінансування програм, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіону. Тому варто запровадити у Державному та місцевих бюджетах спеціальний розділ видатків "Стимулювання сталого розвитку регіону", що буде регулювати видатки на стимулювання сталого розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи, якою є окремий регіон.

Аналогічно до податкового стимулювання сталого розвитку регіону, у трансфертному стимулюванні задіяні схожі ланки фінансів регіону, що зумовлено тісним фіскально-бюджетним зв'язком між справлянням податкових платежів та використанням за призначенням на соціальні, економічні та екологічні цілі. Також до трансфертного стимулювання сталого розвитку можна віднести державний регіональний кредит. Кошти, що направляються з бюджету, здебільшого мають перерозподільчий характер, адже мають вигляд дотацій, субвенцій та субсидій. Проте поширення повинен набувати інвестиційний характер видатків з бюджетів різних рівнів, зокрема зростати роль бюджетного інвестування важливих для регіону проектів.

Фінансове забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону у контексті *покращення міжбюджетних відносин* необхідно проводити за наступними ключовими напрямками:

1) стабілізація бюджетів регіонів:

– зміна фінансування таких соціально-орієнтованих галузей як охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення (додаткове фінансування заходів, що реалізуються в рамках сталого розвитку через міжнародні програми);

– перегляд джерел та напрямків фінансування транспорту, зв'язку, житлово-комунального господарства (залучення додаткових коштів від нераціонального водо- та енергокористування);

– посилення фінансового забезпечення охорони навколишнього середовища та програм, спрямованих на запобігання погіршенню довкіллю (че-

рез залучення додаткових коштів шляхом вкладення інвестицій, екологічному оподаткуванню та перерозподілу коштів з бюджетів інших рівнів);

– реформування системи оподаткування в частині зменшення оподаткування праці та доходів населення та одночасного збільшення екологічних податків та платежів (проведення екотрудової реформи оподаткування);

– врахування у Державному бюджеті програм державного замовлення на високоефективні в екологічному та соціальному плані регіональні проекти і технології (фінансування даних програм через механізм бюджетного інвестування);

2) поліпшення управління державними фінансами регіонів:

– фінансування проведення автоматизації та інформатизації процесу формування та втрачання коштів з Державного бюджету, застосування сучасних інформаційних технологій;

– делегування функцій фінансового контролю (зокрема фінансового контролю стимулювання сталого розвитку регіону) Міністерства фінансів регіональним органам, націлених на відстеження руху бюджетних коштів;

3) підвищення ефективності державних видатків з бюджетів регіонів:

– збільшення обсягу бюджетних інвестицій у проекти, пов’язані із втіленням ідей сталого розвитку на регіональному рівні;

– скорочення видатків, що не відносяться до бюджету розвитку (проведення оптимізації бюджетних витрат, обсяг яких є завищеним);

– сприяння транспарентності інформації по стан державних видатків, максимальна доступність до інформації (сприятиме ефективності фінансового забезпечення трансфертного стимулювання сталого розвитку регіону);

4) зростання доходів місцевих бюджетів:

– закріплення за місцевими бюджетами екологічних податків, податку з доходів фізичних осіб, плати за землю у повному обсязі, введення нових місцевих податків, що забезпечують місцеві соціальні, економічні та екологічні потреби (закріплення за місцевими органами влади нових повноважень, пов’язаних із досягненням сталого розвитку регіону);

– зменшення обсягу офіційних трансфертів у структурі доходів місцевих бюджетів, зокрема, прямих соціально-орієнтованих трансфертів (натомість розширення трансфертів, спрямованих на реалізацію соціо-еколого-економічних проектів на території регіону);

– введення прямої дотації місцевим бюджетам на природоохоронні заходи і регіональну політику ресурсозбереження, а також прямої дотації регіонам, змушеним притримувати промисловий розвиток у зв’язку із значними екологічними проблемами (фінансовий захист з боку держави економічного, соціального та екологічного розвитку регіону);

5) підвищення ефективності витрати коштів на місцях:

– зміна фінансування освіти, охорони здоров’я, соціального забезпечення шляхом залучення додаткових коштів у відповідні галузі соціальної сфери;

– збільшення фінансування заходів, спрямованих на охорону довкілля та недопущення дії екодеструктивних факторів;

– збільшення фінансування програм, орієнтованих на впровадження енергоощадних технологій та використання альтернативних джерел енергії;

– фінансова підтримка розробки середньо- та довгострокового планування видатків місцевих бюджетів;

6) підвищення інвестицій та оновлення інфраструктури на місцях:

– запровадження регіональних соціо-еколого-орієнтованих інвестиційних проектів, спрямованих на розвиток соціальної та екологічної сфер регіонів (фінансування соціальних та екологічних програм за рахунок інвестиційних вкладень);

– сприяння розвитку бюджету розвитку, орієнтованого на вкладення коштів у транспортну, соціальну, туристично-рекреаційну інфраструктуру, енергозберігаючі проекти (активізація бюджетних інвестицій у пріоритетні проекти на території регіону);

– залучення бюджетного інвестування у житлово-комунальне господарство (використання бюджетних інвестицій для фінансування важливих проектів у ЖКГ).

Зрозуміло, що всі запропоновані заходи повинні бути узгоджені з новою редакцією Бюджетного кодексу України, ухваленому 8 липня 2010 року.

Трансфертне стимулювання сталого розвитку повинне виконувати стабілізуючу функцію бюджетів різних рівнів і мати переважно активізуючий характер. Успішне фінансування через трансфертне стимулювання певного типу політики стимулювання сталого розвитку регіону сприятиме досягненню високого рівня сталого розвитку регіону. Трансфертне стимулювання сталого розвитку регіону важливе тим, що воно може застосовуватись до всіх без виключення регіонів України. Тобто, трансфертне стимулювання буде актуальним для регіонів від першої до дев'ятої групи включно.

Основним недоліком сучасного трансфертного фінансування певних програм соціального, економічного чи екологічного характеру є невмотивованість розподілу певної суми, що виділяється з бюджету певного рівня. Вирішенням цієї проблеми займались ряд вітчизняних вчених, пропонуючи застосування стимулюючого регіонального трансферту, обсягу субсидії для забезпечення екологічної безпеки з державного бюджету для певного регіону та стимулюючого бюджету регіону. Зокрема, для розрахунку стимулюючого трансферту Герасимчук З.В. та Галущак В. Л. пропонували враховувати наступні показники: необхідний регіональний трансферту (розраховується на основі оцінки важливості одиниці, спрямованої у стимулювання розвитку регіону, коштів бюджету розвитку регіонів, та суми валової доданої вартості, що створюється у кожному регіоні), а також місця регіону у рейтингу за інтегральною оцінкою його економічного розвитку[268].

[268] Герасимчук З. В. Політика розвитку проблемних регіонів: методологічні засади формування та реалізації: Монографія. / Герасимчук З. В., Галущак В. Л. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 248 с.

Обсяг субсидії для забезпечення екологічної безпеки з державного бюджету для певного регіону, на думку Герасимчук З. В., Олексюк А. О., враховує загальну суму видатків з державного бюджету за розділом "Охорона навколишнього середовищ, раціональне використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки", кількість регіонів певної групи, верхню межу рівня екологічної безпеки, що відповідає певному стану, кількість груп регіонів, максимальне значення якої відповідає максимальному можливому числу екологічних станів регіону[269]. Стимулюючий бюджет за регіонами пропонується Вахович І. М. розраховувати з врахуванням загального бюджету регіону, загальної кількості регіонів, кількості регіонів, які необхідно стимулювати, рейтингу регіону за інтегральною оцінкою фінансового забезпечення сталого розвитку та коефіцієнту значимості стимулюючого бюджету розвитку для певного типу регіонів[270]. Як бачимо, практично кожен підхід враховував бюджет регіону або Державний бюджет при розподілі коштів при здійсненні заходів стимулюючого характеру.

З огляду на те, що трансфертне стимулювання здійснюється з Державного бюджету та бюджету регіону, необхідно враховувати наступні особливості:

– яким чином розподілити кошти з Державного бюджету та бюджету регіонів на фінансування соціальних, екологічних та економічних потреб;

– визначитись із пріоритетом надання коштів із бюджетів різного рівня в рамках фінансового забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону;

– розробити алгоритм розподілу коштів з бюджетів різних рівнів для задоволення соціальних, економічних та екологічних потреб регіону.

Фінансування політики стимулювання сталого розвитку регіону в рамках трансфертного стимулювання повинне здійснюватись за двома напрямками. Перший напрямок передбачає формування та надання з Державного бюджету *стимулюючого асигнування*, спрямованого на вирішення існуючих проблем у регіоні у соціальній, економічній та екологічній сфері, об'єднаних спільною метою – досягнення сталого розвитку регіону.

Другий напрямок передбачає формування та надання з бюджету регіону *мотивуючого асигнування*, спрямованого на вирішення існуючих соціальних, економічних та екологічних проблем, та формування мотивації на досягнення сталого розвитку всередині регіональної СЕЕ системи.

Для того, щоб визначити обсяг трансфертного стимулювання кожної сфери життєдіяльності регіону, необхідно розрахувати наступні показники: ефективність трансфертного стимулювання соціального, економічного та екологічного розвитку регіону. Ефективність трансфертного стимулювання соціального розвитку регіону доцільно розраховувати, враховуючи асигнування з Державного та місцевих бюджетів на соціальні, економічні та

[269] Герасимчук З. В. Екологічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення: Монографія / З. В. Герасимчук, А. О. Олексюк – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 280 с.

[270] Вахович І. М. Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізми реалізації: Монографія / І. М. Вахович – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 496 с.

екологічні програми, що орієнтовані на суб'єктів регіональної СЕЕ системи, а також показники валового регіонального продукту (ВРП), рівня доходів населення та обсягу продукції, робіт та послуг лісового господарства регіону. Загальна формула для розрахунку показника ефективності трансфертного стимулювання економічного розвитку регіону наступна:

$$E_{st-trans,j}^{ER} = \frac{VRP_j}{\sum S_{trans,j}}, \quad (7)$$

де $E_{st-trans,j}^{ER}$ – ефективність трансфертного стимулювання економічного розвитку j-ого регіону;

VRP_j – валовий регіональний продукт j-ого регіону, млн.грн.

$\sum S_{trans,j}$ – сумарне значення стимулюючих інструментів трансфертного характеру j-ого регіону, млн.грн.

Відповідно до цього, формули для розрахунку показників ефективності трансфертного стимулювання соціального та екологічного розвитку регіону наступні:

$$E_{st-trans,j}^{SR} = \frac{RDN_j}{\sum S_{trans,j}}, \quad (8)$$

$$E_{st-trans,j}^{ECR} = \frac{PLG_j}{\sum S_{trans,j}}. \quad (9)$$

де $E_{st-trans,j}^{SR}$, $E_{st-trans,j}^{ECR}$ – ефективність трансфертного стимулювання соціального та екологічного розвитку j-ого регіону відповідно;

RDN_j – рівень доходів населення j-ого регіону, млн.грн.;

PLG_j – обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства j-ого регіону, млн.грн.;

$\sum S_{trans,j}$ – сумарне значення стимулюючих інструментів трансфертного характеру j-ого регіону, млн.грн.

Якщо показники ефективності трансфертного стимулювання менші 1, то це свідчить про низький рівень ефективності трансфертного стимулювання соціального, економічного чи екологічного розвитку регіону. Зокрема, якщо значення показників коливається в межах [0;0,5], то трансфертні стимули необхідно збільшувати у мінімум 3 рази. У разі коливання показників ефективності в межах [0,5;1] необхідно збільшувати трансфертне стимулювання певної сфери життєдіяльності у мінімум 2 рази. Якщо показники коливаються в межах [1;+∞], тоді необхідно залишити трансфертне стимулювання без змін, тобто у тому обсязі та структурі, які застосовувались до регіону.

Пріоритет надання коштів повинен відбуватись наступним чином. В першу чергу фінансування повинне вирішувати проблеми у регіонах із найгіршою соціо-еколого-економічною ситуацією – у регіонах дев'ятої гру-

пи. До даної групи, як показали дослідження, відноситься переважна більшість регіонів. Тобто, спочатку фінансується стабілізаційно-інтенсивна політика стимулювання сталого розвитку регіону, а саме наступні регіони: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Севастополь. Надалі пріоритет буде наступний: регіони восьмої групи (стабілізаційно-модеративна політика): АРК та Донецька область, шостої (імпровентивно-інтенсивна політика): Івано-Фрнанківська, Рівненська, Тернопільстка та Харківська області, сьомої (стабілізаційно-лімітативна політика): Одеська область, третьої (інкризивно-інтенсивна політика): Закарпатська область, п'ятої (імпровентивно-модеративна політика): Львівська область, четвертої (імпровентивно-лімітативна політика), другої (інкризивно-модеративна) та першої групи (інкризивно-лімітативна): м. Київ[271].

Отже, фінансове забезпечення трансфертного стимулювання сталого розвитку регіону відіграє особливо важливу роль, оскільки даний напрямок стимулювання актуальний для всіх без виключення груп регіонів.

Інституційне стимулювання сталого розвитку регіону пов'язане із побудовою ефективної дозвільної системи функціонування суб'єктів господарювання на території регіонів, спрямованої на досягнення сталого розвитку регіону. Власне зміст фінансового забезпечення інституційного стимулювання сталого розвитку регіону полягає у фінансуванні створення інституцій, направлених на забезпечення сталого розвитку регіону, а також підтримку системи адміністрування, пов'язаного із наданням дозволів на створення суб'єктів господарювання. Інституційне стимулювання сталого розвитку регіону повинне бути забезпечене фінансовими надходженнями від усіх видів суб'єктів господарювання, що дозволить вибудувати ефективну систему дозволів на здійснення підприємницької діяльності, зокрема, екологічної підприємницької діяльності.

Інституційне стимулювання повинне бути направлене на реалізацію наступних завдань:

– різні фінансові форми підтримки підприємств, що започатковують свою господарську діяльність на території регіонів;

– фінансова підтримка з боку державних та регіональних органів влади виробників екологічночистих продуктів через державні програми;

– фінансове сприяння збільшення центрів та лабораторій на території регіонів, що з'ясовують якість продуктів харчування;

– сприяння за допомогою фінансових засобів застосування екомаркування продуктів харчування, що виробляються на території регіону суб'єктами господарювання;

[271] Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: Монографія / Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.

– фінансова підтримка суб'єктів господарювання, що функціонують на території регіону і декларують у своїй діяльності принципи сталого розвитку;

– створення Державного інвестиційного фонду та мережі підпорядкованих регіональних інвестиційних фондів, що спрямовані на координацію процесу інвестування у соціальну, економічну та екологічну сфери регіонів.

Як зазначає Грановська Л.М., змістом інституційних перетворень екополітики має бути економічне стимулювання за допомогою трансформації податкової, кредитної і цінової політики ресурсо- і енергозбереження, впровадження екологічної техніки і технології [272].

Фінансування інституційного стимулювання сталого розвитку регіону полягає у залученні різноманітних видів фінансових ресурсів (бюджетних трансфертів, бюджетних інвестицій, прямих внутрішніх та зовнішніх інвестицій та ін.). Особливу увагу при фінансуванні інституційного стимулювання сталого розвитку регіону необхідно приділяти дев'ятій групі (стабілізаційно-інтенсивна політика), а саме таким регіонам: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та м. Севастополь[273].

Отже, як показують дослідження, застосування податкового та трансфертного стимулювання сталого розвитку регіону необхідно проводити у всіх без виключення групах регіонів, а отже – всіх регіонах України. Інвестиційно-інноваційне стимулювання сталого розвитку регіону властиве лише для шести груп регіонів, крім регіонів першої, другої та четвертої групи. Інституційне стимулювання сталого розвитку регіону варто проводити у дев'ятій групі регіонів України, тобто для регіонів, що характеризуються особливо важкою ситуацією щодо стимулювання сталого розвитку регіону. Фінансове забезпечення політики стимулювання сталого розвитку регіону дозволить залучити оптимальні фінансові ресурси, перерозподілити їх та направити на вирішення актуальних соціо-еколого-економічних питань, властивих конкретному регіону.

Фінансове забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону є лише складовою частиною механізму стимулювання сталого розвитку регіональної СЕЕ системи. Для того, щоб з'ясувати всі аспекти механізму стимулювання сталого розвитку, необхідно розглянути систему інструментів стимулювання сталого розвитку та визначити джерела залучення коштів для проведення ефективної політики стимулювання сталого розвитку регіону.

---

[272] Грановська Л. М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах поліфункціональності територій: Монографія / Л. М. Грановська – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – 414 с.

[273] Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: Монографія / Герасимчук З.В., Поліщук В.Г. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.

*2.3 Соціальні аспекти сталого розвитку України**

Результатом еволюції суспільства з ринковими відносинами є соціальна ринкова економіка - соціально-економічна система, що дозволяє поєднати переваги ринкової системи господарювання в економічному зростанні з одночасним вирішенням соціальних завдань через значну участь держави. Саме такою системою є соціальна ринкова економіка. Синонімом цьому терміну в економічній теорії використовується поняття «держава загального добробуту», коли державою гарантовані грошові та соціальні послуги в охороні здоров'я, освіті, житлі, фізичній культурі і спорті певним верствам суспільства.

У сучасній економічній науці активно розробляється концепція сталого розвитку. Для України одночасно з цим стратегічним напрямком необхідне теоретичне осмислення і подальший розвиток концепції соціально орієнтованої ринкової економіки, відповідно до якого позначаються нові напрями і механізми регулювання соціально відповідального управління.

У країнах з ринковою економікою в кінці XX століття виникла стурбованість з приводу загальнометодологічного підходу до вирішення соціальних проблем. Це особливо простежувалося на вирішенні проблем бідності, допомог та екології. У цей же період відбувається розширення інтересів найманих працівників в одержанні соціальних послуг. Наслідком такого підходу стало формування моделі стійкого розвитку цивілізації, яке передбачає об'єднання цілей економічного розвитку з розвитком людини, з досягненням соціальних і екологічних цілей розвитку суспільства, цим визначаються пріоритетні галузі розвитку - освіта та охорона здоров'я (рис.1). Таким чином, відбувається зміна парадигми суспільного розвитку з однокритерійної - зростання багатства (стабілізація і зростання) - на двокрітеріальну - поєднання економічного розвитку з соціальним та екологічним розвитком. Якщо в соціальному аспекті модель сталого розвитку передбачає вибір найбільш значущих для людства соціальних цілей, то в економічній площині ця постановка задачі інтегрується в узгодження пропорцій економічного зростання і економіки соціальних процесів, а також механізмів їх реалізації.

Це положення поставило по-новому питання про соціальні видатки в країнах з ринковою економікою, а саме про платоспроможність соціальної держави. Вищесказане обумовлено тим, що соціальні складові залежать від фінансових можливостей підприємців і працівників; від сформованих пропорцій між темпами ВВП та соціальними видатками; від розподілу соціальних витрат суспільства між основними напрямками соціальної діяльності в державі; від корпоративної культури бізнесу і від механізмів взаємодії держави, бізнесу та громадських організацій; від розвиненості сектору фінансових послуг у частині страхування життя і довіри до нього населення.

---

* Автор: Мартякова О.В.

Рис. 2.3.1 Модель сталого розвитку

Динаміка зростання соціальних витрат у світі в останній третині XX століття пов'язана з використанням концепції соціальної держави та економічної стабільності економіки.

Соціальні витрати це частка валового внутрішнього продукту (ВВП), є визнаним критерієм, що характеризує, якою мірою держава бере на себе відповідальність за підтримку певного стандарту життя знедолених і вразливих груп населення.

У 2007 році загальні витрати на соціальний захист у Європейському Союзі (Європі-25) склали 26,2% до обсягу ВВП. Однак по країнах-членам ЄС це співвідношення різниться більш ніж удвічі.

У країнах, де воно відповідає середньому рівню або перевищує його (тобто становить 27,3% ВВП і більше), проживає трохи більше 42% сукупного населення Європейського Союзу; в країнах, де його значення становить від 22% до 27,3% ВВП - майже 33% населення; в країнах, що витрачають на соціальний захист від 18% до 22% свого ВВП - майже 24% жителів ЄС, а в країнах, що витрачають на ці цілі менше 17% ВВП - 1,5% населення ЄС . Країни з найвищим співвідношенням витрат на соціальний захист і ВВП - Швеція (29,7%), Франція (30,5), Данія (28,9%), Німеччина (27,7%), Бельгія (29,5%) , Австрія (28,0%) і Нідерланди (28,4%) - витрачають на соціальні цілі в 2 з гаком рази більше, ніж три держави з самими низькими значеннями цього співвідношення: Латвія (11,0%), Литва (14, 3%) і Естонія (12,5%).

У 2004 році соціальні витрати росли трохи повільніше, ніж ВВП. У цілому по країнах Європи-15, за якими відповідні дані є за більш тривалий період - починаючи з 1990 року, частка соціальних витрат у ВВП досягла найбільшого значення в 1993 році - 28,7%, після чого почала поступово знижуватися, склавши в 2000 році 26,9% ВВП. У 2001-2003 роках відновилося зростання частки соціальних витрат у ВВП, але, піднявшись до 27,7% у 2003 році, вона знову дещо знизилася у 2007 році - до 27,0%. Це пов'язано з тим, що соціальні витрати спрямовуються у сфери, які не дуже залежні від

економічної ситуації (охорона здоров'я та пенсійне забезпечення) або перебувають у протифазі її циклічному розвитку (пом'якшення наслідків безробіття, високого ризику бідності та соціальної незахищеності).

Частка витрат на соціальний захист від величини ВВП країн Європи-25 у 2000-2007 роки були приблизно на 0,3 процентного пункту нижче, ніж у Європі-15, але тенденція зміни їх частки у ВВП була подібною. У країнах, що відрізнялися високим приростом ВВП, зниження соціальних витрат як частки від нього було більш значним. Так, у Чехії вона знизилася з 20,2% у 2003 році до 18,6% у 2007 році, на Кіпрі - з 18,5% до 17,8%, в Латвії - з 13,4% до 12,6% , Угорщині - з 21,1% до 20,7%, Польщі - з 20,9% до 18,1%, Словаччини - з 18,2% до 16,0%.

Ще більше відмінності між країнами-членами ЄС за абсолютними показниками соціальних витрат на душу населення. Їх величина в 2007 році варіювалася від 1580 євро у Латвії до 13231 в Люксембурзі і 28630 євро на людину в Данії. За межами ЄС соціальні витрати в розрахунку на душу населення особливо високі в Швейцарії (10999 євро за 2004 рік) та Норвегії (9824). Тобто, якщо в Люксембурзі і Швейцарії соціальні витрати у 2004 році перевищили 900 євро на людину в місяць, то в Латвії, Литві, Естонії та Польщі не досягли і 50 євро[275]. Відмінності між європейськими країнами за рівнем видатків на соціальний захист лише частково пов'язані з різними рівнями добробуту та цін, та відображають, крім того, існуючі відмінності в системах соціального захисту, демографічні тенденції, рівні безробіття, а також інших соціальних, інституціональних та економічних чинниках.

Стан економіки соціальних процесів є значимим і для країн з перехідною економікою. Вони формуються, по-перше, спадщиною неекономічного регулювання соціальних процесів і залишковим принципом їх фінансування, по-друге, проблемами розвитку самої перехідної економіки.

В Україні на перехідному етапі значні кошти використовувалися для фінансування соціальних програм. У 2000 р. витрати на соціальні цілі (без витрат по Чорнобильській катастрофі) становили 52-53% державного бюджету України[276]. Цей рівень витрат відповідав рівню соціальних витрат у країнах із розвиненою економікою, де вони є відносно прийнятними для їхніх національних умов, однак непомірно обтяжують економіку в умовах її стабілізації.

Загальносвітовими тенденціями економічного соціального регулювання в сучасних умовах є: криза держави загального добробуту в останній чверті XX століття; перевантаженість соціальних бюджетів; формування утриманських мотивів населення; зниження підприємницької активності в силу нераціональної структури соціальних видатків; пошук додаткових джерел фінансування соціальної сфери; впровадження механізмів та інструментів взаємодії бізнесу, влади і суспільства; пошук нових моделей реалізації соціальної політики.

---

275 Тенденції зміни соціальних витрат в Європейському Союзі приведені на підставі: Eurostat - http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal.

[276] Главные итоги года // Охрана труда. – 2001. - №3. – С.3-8.

Значні сукупні соціальні витрати в Україну малоефективні через те, що спрямовані в більшості на компенсацію реалізованих соціальних ризиків і в малому ступені орієнтовані на реалізацію соціального шансу національної економіки в конкурентоспроможності і розвитку на підставі інвестування людського, інтелектуального та культурного капіталу, який забезпечує реалізацію творчих можливостей людини, і сприяє його нагромадженню.

Постійно, протягом усіх років ринкових трансформацій, бюджетні потреби міністерств соціальної сфери на реалізацію законодавчих норм задовольнялися не повністю: в освіті в середньому на 40%, у культурі та мистецтві - на 5-6%, у сфері фізичної культури і спорту - на 3 %, у науці - на 18%, у сфері соціального захисту і соціального забезпечення - на 29%.

Однією з серйозних методологічних проблем використання соціальної складової бюджету є незбалансованість темпів економічного і соціального розвитку. На практиці, пізнавши межу «держави загального добробуту», вчені й практики шукають додаткові джерела і механізми фінансування й моделей диференціації соціальної відповідальності.

Перехід на модель соціальної ринкової економіки і концепцію сталого розвитку, з орієнтацією на людський розвиток, передбачає зростання ефективності управління у соціальному секторі в цілому і його складових - соціальних галузях, організаціях, явищах і процесах на основі використання різноманітних інструментів економічного і соціального регулювання.

Інтеграція України у світову економічну систему передбачає адаптацію до нових умов господарювання і використання сучасних управлінських технологій. У світі відбулися корінні зміни в методах, використовуваних суспільством для вирішення поточних проблем громадян і задоволення їх зростаючих потреб.

Межа XX та XXI століть ознаменувалась цілим рядом явищ, які загострили питання про зміни в економічних функціях держави, формування соціальної функції, зокрема, у соціогуманітарному розвитку:

ефект «десинхронізації», відставання, зміни інституційних форм (законодавство, система соціального захисту, система освіти, система охорони здоров'я, культура, державні установи, професійні спілки, родина, громадянське суспільство, бізнес та технології), швидкості техніко-технологічної зміни;

конфлікт колективної стратегії соціальної спільності з індивідуальною культурою особистості та виникнення концепції соціальної згуртованості суспільства та однієї з її модифікацій взаємодії держави, бізнесу і суспільства;

суперечливе поєднання тенденції до розширення і скорочення суспільного сектора. Зміна зовнішніх умов функціонування економіки під впливом глобалізації призводить до формування світової економіки нового типу, яка пов'язана із зниженням витрат міждержавного пересування ресурсів. Це спричиняє зміну ролі держави в частині обмеження свобод національних органів управління у сфері економічного і соціального регулювання. Чинником, що обмежує свободу, є необхідність дотримання бюджетної дисципліни в частині скорочення соціальних витрат для зниження інфляції. Одночасно існує необхідність збільшення соціальних витрат суспільства з метою задоволення суспільних потреб;

розмивання меж суспільного і приватного секторів в економіці та суспільному розвитку, здійснення контрактації – замовлень держави приватному сектору на виробництво суспільних благ;

зростання значущості якості держави як регулятора і як постачальника суспільних благ – формування концепції ефективної держави;

зростання ролі корпоративної соціальної відповідальності у межах дотримання стандартів забезпечення якості продукції та явно виражена необхідність слідувати їй в місцях присутності транснаціональних і національних корпорацій для забезпечення лояльності місцевого співтовариства і властей, а також для придбання іміджевих та інших привілеїв;

підвищення значення для вирішення суспільно значущих соціальних цілей розвитку, пов'язаних з управлінням соціальними ризиками локальних соціальних груп, некомерційних організацій, мета яких – досягнення максимального соціального ефекту при мінімальних обсягах вкладення ресурсів. Роль цих соціальних організацій значна і для формування громадського суспільства.

Виникнення цих факторів свідчить про необхідність об'єднання ресурсів всіх секторів економіки для соціогуманітарного розвитку на підставі взаємодії держави, бізнесу і суспільства.

Дослідженню ролі та місця партнерів у соціогуманітарному розвитку та його моделей присвячено багато зарубіжних робіт, але вони фрагментарні. В Україні ці дослідження тільки почалися. Системні дослідження механізмів співпраці для соціально-економічного розвитку мезорівня в Україні не проводилися.

Розширення поля соціальних проблем, що не вирішуються ринковим механізмом, і криза «економіки соціального добробуту», а також виникнення нових соціальних ризиків і шансів, що диктуються умовами глобалізації, системною світовою економічною кризою і необхідністю підтримки конкурентоспроможності на світових ринках на основі розвитку людського капіталу, вимагають регулювання соціальних процесів. Державне регулювання соціальних процесів має давню і довгу історію розвитку і залежить від особливостей розвитку країн. Кожна країна має власні історичні, економічні та культурні умови становлення і розвитку системи регулювання соціальних процесів, а також етапи її розвитку. Ринкові трансформації в Україні призвели до формування ринку соціальних послуг - системи перетину інтересів покупців і продавців соціальних послуг.

Для дотримання умов соціально-стійкого, безпроблемного розвитку національної економіки потрібно втручання держави, що призводить до її соціалізації. Еволюція соціалізації економіки призвела до розвитку соціальної ринкової економіки в різних країнах і в різні періоди розвитку, а також еволюції форм існуючих в даний час інститутів і методів регулювання соціальних процесів. Соціалізація економіки еволюціонувала в кожній національній економіці по-різному, в залежності від особливостей економічного та суспільного розвитку.

Традиційно існуючі сфери соціального регулювання, що знаходяться поза досяжністю ринкового механізму та спожиті колективно в міру розвитку суспільного виробництва, доповнюються новими. Так виникла потреба не лише розширення соціальних послуг, але і їх інноваційного розвитку. При цьому інноваційний розвиток повинен носити комплексний характер, він може ініціювати нові соціальні послуги, а може відноситися до формування економічного механізму регулювання, заснованого на взаємодії влади, бізнесу та громадських організацій, яке є актуальним для всього світового співтовариства в силу кризи «держави загального добробуту» системної економічної кризи, розуміння значення соціального розвитку та пошуку нових моделей соціальної політики на всіх рівнях управління.

Таким чином, у світі відбуваються докорінні зміни в методах, використовуваних суспільством для вирішення поточних проблем населення і задоволення їх зростаючих потреб. Інноватика у соціальному регулюванні стає необхідною складовою прогресу. Приватний бізнес, держава і суспільство все активніше вступають у співпрацю у пошуках ефективних шляхів вирішення соціальних проблем і завдань суспільства. Однією з форм взаємодії влади, бізнесу і суспільства, позитивно зарекомендували себе на практиці, стало партнерство, яке проявляється в різних формах.

Сутність партнерства влади, бізнесу і суспільства, а також процеси його формування та технології функціонування вивчаються зарубіжними дослідниками, серед яких виділяються роботи Т. Барнекова, Р. Бойла, С. Голіновскої, Л. Джезірускі, М.Б. Джеррарда, С. Кітадзіма, Ф. Кука, Д. Річа. Вивченню різних аспектів взаємодії держави, влади і бізнесу присвячені дослідження сучасних російських вчених: М. Афанасьєва, Г. Дробота, О. Некіпєлова, Ю. Зудіна, Я. Паппе, С. Перегудова, Ф. Шамхалова, Ю. Шишкова. Особливості державно-приватного, соціального партнерства як феномену і як поняття розглядаються в роботах О. Белокрилової, В. Варнавського, Л. Єфімової, В. Міхєєва, Т. Саннікова, Б. Столярова, М. Вілісова, С. Сулакшина, В. Якуніна. Українська наука знаходиться тільки на початковій стадії розробок за даним напрямком досліджень.

Разом з тим у цих роботах не приділено увагу розгляду форм, механізмів та інструментів партнерства. Особливо це відноситься до соціального сектору як з точки зору актуальності його проблем та необхідності постійного розвитку, так і з точки зору відсутності розробок у соціальному секторі щодо партнерства і його форм.

Мета статті - розгляд інноватики соціального розвитку для підвищення якості життя та оптимізації вкладень у людський капітал; напрямків, форм, механізмів та інструментів партнерства для забезпечення сталого соціального розвитку.

Інноваційно-активна стратегія розвитку є тим чинником, який дозволить забезпечити стійке підвищення конкурентоспроможності та ефективності економіки і на цій основі реальне підвищення якості життя населення. Він реалізується не тільки у високотехнологічних галузях промисловості, але і в галузях, процесах і видах діяльності, пов'язаних із соціальною діяль-

ністю та інвестиціями у людини. Розвиток людини при такому підході розглядається в єдності та гармонії фізичного і духовного здоров'я, а також інтелекту і ефективних взаємодій. Діяльність щодо відтворення та розвитку людини реалізується в галузях нематеріального виробництва, тобто галузях соціальної інфраструктури, які виробляють соціальні продукти та послуги: освіті; медицині; культурі та мистецтві; науці та науковому обслуговуванні; інформатиці; фізичному вихованні та спорті, а також екології. Це галузі та сфери діяльності, які формують людський, інтелектуальний і культурний капітал суспільства. Таким чином, мова йде про інноваційний розвиток і залучення інвестицій в галузі соціального сектору - процеси й види діяльності, що розвивають людський, інтелектуальний, культурний і соціальний капітал суспільства.

Аналіз наукових джерел та законодавства показує, що соціальні послуги трактуються державою однобоко і розглядаються з точки зору соціально незахищених суспільних груп, ніж звужується об'єкт розгляду. Їх слід розглядати в більш широкій площині, не обмежуючись контингентом осіб, що мають реалізовані соціальні ризики. Тому під соціальними послугами в загальному вигляді слід розуміти послуги із задоволення фізичних, інтелектуальних і духовних потреб людини з метою підтримки здоров'я, духовного та інтелектуального розвитку особистості.

Під соціальними інноваціями розуміється створення нового соціального продукту або послуги і заходи щодо його впровадження. Інноваційна соціальна діяльність - це діяльність з метою пошуку, оцінки, розробки та застосування соціальних нововведень. Інноваційний соціальний розвиток - це ланцюг реалізованих соціальних нововведень. Регулювання інноваційного розвитку - заходи щодо цілеспрямованого, послідовного забезпечення реалізації інновацій. Під інноваційним розвитком розуміється постійний процес реалізованих нововведень, заснованих на новітніх інформаційних технологіях управління у сферах організації управління, маркетингу, фінансів, продажів, навчання персоналу, в організації яких визначається сукупний результат діяльності організацій соціальної сфери. Завдання інноваційного розвитку визначаються не тільки формуванням основного інноваційного процесу управління, а й розвитком системи факторів та умов, необхідних для його здійснення.

В останній третині XX і початку XXI ст. у всіх провідних країнах світу відбулося зростання соціальних витрат. Динаміка зростання соціальних витрат у світі пов'язана з використанням концепції соціальної держави та відносної економічної стабільності економіки. Зростання соціальних витрат суспільства неоднозначне. З одного боку, він необхідний для соціального розвитку, а з іншого - має поріг зростання, так як стримує підприємницьку активність. Це свідчить про необхідність пошуку інноваційних напрямів фінансування соціальних галузей на основі залучення бізнесу та громадських організацій.

Призупинити негативні тенденції, що склалися у вітчизняній економіці, й перейти на якісно новий рівень розвитку дозволить ефективна націо-

нальна інноваційна система, а також розвиток інноваційної культури суспільства. Під інноваційною культурою мається на увазі історично складена система уявлень, стереотипів, цінностей, норм поведінки та знань, поділюваних деяким співтовариством і направляються їм на безперервне і постійне вдосконалення різних сфер своєї життєдіяльності.

Формуванню людського капіталу в сучасній економіці України останніх років перешкоджає низка факторів, а саме: недостатнє інвестування в людський капітал зумовило зниження людського ресурсного потенціалу, зменшення трудових ресурсів відбувається на тлі скорочення економічної активності населення, що викликано кризовими явищами в економіці, процесами зміни форм власності; неадекватне на певних етапах розвитку поведінка держави, підприємств і населення щодо формування людського капіталу за допомогою фінансування освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, зайнятості населення, а також обмеження можливості використання механізмів і економічних інструментів стимулювання інвестицій в людський капітал.

У сучасних умовах змінюється необхідність регулювання соціальними процесами, як на макро, так і на мікрорівнях. Причина цього полягає в зміні зовнішніх і внутрішніх умов функціонування економічних і соціальних систем. Зміна світових і національних умов господарювання і перехід до постіндустріальної моделі розвитку в поєднанні з процесами глобалізації призвели до нових умов:

підвищилася агресивність середовища проживання людей: підвищилася кількість небезпек (ризиків) для людини, що формуються соціальним (громадським) середовищем і впливає на нього, окремі соціальні групи і на все суспільство в цілому, погрожуючи його соціальній стабільності. Це актуалізувало забезпечення соціальної безпеки соціуму і держави у формі протидії соціальним ризикам;

розширилася сфера інтересів найманих працівників (соціальні послуги), зазнали зміни організації, які представляють інтереси окремих соціальних груп (асоціації працівників науки, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги);

виникли нові соціальні потреби, інтереси і шанси - соціальна стабільність і розвиток, захист навколишнього середовища, захист прав жінок, дітей, інвалідів та ін

Це ініціювало необхідність пошуку нових національних моделей в соціальній політиці - зближення двох протилежних моделей - ліберальної (соціал-демократичної) та консервативної (жорстко ринкової), а також в моделях взаємодії інститутів держави, бізнесу, суспільства (Public Private Partnetship).

Інноватіка в соціальному регулюванні стає необхідною складовою прогресу. Для інноваційно-інвестиційного розвитку суспільства й досягнення рівноваги і збалансованості економіки необхідні:

- забезпечення додаткового інвестування соціального сектору як сфери відтворення людського, інтелектуального та культурного капіталу;

- розвиток національних механізмів і інструментів взаємодії влади, бізнесу і громадських організацій;

- розробка законодавчого забезпечення механізмів приватно-державного партнерства (взаємодії);

- розширення застосування філософії корпоративної соціальної відповідальності;

- залучення бізнес-асоціацій як посередника між державою і бізнесом на територіях присутності бізнесу.

Концепція стійкого розвитку суспільства системно об'єднала три головні компоненти: економічний, соціальний і екологічний. Соціальна складова зорієнтована на підвищення доходів, пріоритетний розвиток систем охорони здоров'я, освіти, науки, культури тощо.

Основою досліджуваного проблемного поля - механізмів взаємодії соціальних партнерів - є соціальне інвестування, яке розуміється як вкладення в об'єкти соціальної сфери з метою отримання соціальних продуктів, послуг та підвищення рівня і якості життя людей за допомогою задоволення їх матеріальних, духовних чи соціальних потреб.

Суб'єктами соціальних інвестицій виступають державні, підприємницькі та громадські організації. При цьому під державою розуміється структура, наділена публічними функціями виробника суспільних благ для дотримання гарантій «правил гри», а також правом на прийняття обов'язкових для інших суб'єктів рішень і легальними повноваженнями щодо контролю за їх виконанням.

Функції соціальних партнерів при реалізації соціальних проектів мають бути розподілені таким чином.

Стратегічним завданням держави є вибір загальнонаціональних пріоритетів і визначення їх ролі в розвитку потенціалу людини, адже від цього залежить якість життя людини, її людський капітал і, як наслідок, соціальне самопочуття суспільства і його економічний розвиток. Наступна соціальна функція держави полягає в розвитку соціального страхування – державної системи підтримки членів суспільства, що потрапили під дію життєвих ризиків (втрата працездатності й місця роботи), в управлінні соціальними ризиками в масштабі держави. Органами влади розробляються державні цільові програми з соціального захисту (економічної допомоги) специфічним контингентам населення та надбання соціальних шансів пов’язаних з розвитком держави. Проте держава не в змозі охопити групи населення з малою чисельністю груп (колективів) соціальних ризиків – колективних ризиків. Для вирішення соціальних проблем цих груп можливе застосування соціального проектування. На підставі проектного методу можливе вирішення питань модернізації соціальної інфраструктури національної економіки.

Вирішальне значення в альянсі взаємодії соціальних партнерів мають українські бізнес-організації. Усвідомлення бізнесом своєї соціальної відповідальності є однією із застав успішного та гармонійного розвитку суспільства, недопущення його розшарування і внутрішніх конфліктів, оскі-

льки соціально ефективна компанія – це компанія, стратегія розвитку якої узгоджена з інтересами її працівників, територією господарювання і суспільства в цілому. Сучасні компанії прагнуть переходити від традиційної благодійності до більш стратегічних форм – системної благодійності та соціальної відповідальності. Широко відомі такі соціальні проекти, що здійснюються за рахунок підприємств: «Зупинимо туберкульоз» (Благодійний Фонд «Розвиток України» Рената Ахметова); «Колиски надії», «ЗАВТРА.UA» (Благодійний Фонд Віктора Пінчука); «Професіонали майбутнього» (компанія «МТС-Україна»); «Дискусійний клуб», «Інвестиції в розвиток регіонів присутності» (компанія «СКМ»); «Мій затишний будинок» (група компаній «Ніко»); «Зігрій любов'ю дитину» (спільний проект державної влади та бізнесу) тощо. Це приводить до більш організованих форм благодійності, що забезпечують цільове витрачання виділених коштів; реалізує соціальні проекти на благо розвитку компанії та території, активніше використовує нові технології управління, залучає громадськість до розробки й реалізації проектів.

Сьогодні громадські організації виросли в самостійний сектор суспільних відносин, який реально діє у соціальному секторі й характерними рисами якого є помітно збільшений професіоналізм, широкий спектр проектів. Загальновідомі такі проекти: «Інноваційні форми сприяння працевлаштуванню і самозайнятості населення Донецької області в умовах економічної кризи», «Стратегічне планування з проблеми туберкульозу в пілотних регіонах Донецької області» (Асоціація «Соціально-економічні стратегії і партнерства»); проект «Фонд соціальної інвестиції» («Український фонд соціальних інвестицій»); «Мережевий проект соціальних інвестицій із створення "Будинків довголіття" на основі соціальних карт для бізнесу», «Створення соціальних інкубаторів», «Розвиток соціального туризму» (Асоціація соціальних підприємців України); «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні» (Всеукраїнський фонд "Крок за кроком"); «Бачити серцем» (Донецький БФ «Доброта») тощо.

В Україні складатиметься безліч моделей взаємодії соціальних партнерів, які залежать не тільки від об'єктивних, але більшою мірою від суб'єктивних чинників особистих взаємин між провідними ключовими фігурами у процесі формування та реалізації соціальної політики, від життєвих моральних установок цих осіб, від внутрішньої установки змінити ситуацію на краще.

Таким чином, у сучасному розумінні партнерство держави, бізнесу і суспільства представляє інституційний і організаційний союз між державою, приватними компаніями, громадськими організаціями задля реалізації суспільно значущих проектів.

Отже, сучасною загальноцивілізаційною тенденцією розвитку суспільства є посилення взаємодії бізнесу, влади та суспільства як елементу стійкого розвитку.

Пріоритетними напрямами для розвитку взаємодії держави, бізнесу і суспільства при реалізації соціальних проектів є: формування сприятливих

умов розвитку партнерства; посилення нормативно-правового забезпечення; посилення ефективної державної підтримки і гарантій цивілізованому бізнесу; забезпечення державної підтримки в реалізації соціальних проектів; створення єдиного державного органу з питань державно-приватного партнерства; ретельніше опрацьовання проектів із боку держави й бізнесу за участю громадськості; соціальний контроль у проектуванні та прозорість моделей і механізмів партнерства.

*2.4 Безпекові цінності як основа формування зеленої економіки**

Світ глобально змінюється, можливо тому що змінюються наші уявлення про нього та систему цінностей. Ідеї про важливість особистості, самореалізації, людського здоров'я та життя, соціальної стабільності, збереження природних ресурсів та біорізноманіття вже опанували значною кількістю лідерів громадської думки безумовно можна віднести до категорії безпекових цінностей, які досить швидко оволодівають масами і стають рушійною силою суспільних та економічних змін.

Не встигло людство пережити інформаційну та інтелектуальну революцію, коли пріоритет надавався людському розвитку та інноваційним процесам, як світ опинився перед проблемою глобальної небезпеки вичерпання природних ресурсів та світових катастроф пов'язаних із змінами клімату, порушенням екосистем та інших екологічних проблем.

Світова фінансово-економічна криза 2008 року уповільнила зростання демократичних країн «золотого міліарду» та прискорила економічний і соціальний розвиток ресурсних та країн, що розвиваються таких Індія, Бразилія, Росія та зробила Китай другою економікою Землі.

В сучасному контексті на перше місце виходять загрози безпеки розвитку, зокрема проблеми забезпечення водою, продовольством та енергією. Не тільки експертне середовище, але й лідери націй та транснаціональних корпорацій усвідомили необхідність докорінних змін світової економічної системи.

З ініціативою глобальних змін виступила Організація об'єднаних націй. В 2009 році коли була створена програма «Ініціатива зеленої економіки» (Green Economy Initiative)[277]. На думку Секретаря ООН Пан Гі Муна, зелена економіка запорука вирішення проблем глобальної економічної кризи і кліматичних змін. Для протидії змінам клімату потрібна енергетична революція. Розвиток інфраструктури із впровадження відновлювальних джерел енергії дасть нові робочі місця і забезпечить екологічно безпечне функціонування економіки[278]. Це не лише механізм збереження чистого до-

* Автор: Потапенко В.Г.

[277] П'ять кроків до екологічної економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rate1.com.ua/ua/dovkillja/ekologija/1042/

[278] Зелене досьє [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dossier.org.ua/project.php?id=26

вкілля, а й ефективний шлях побудови нової економіки. В часи, коли усталена система виробництва, а разом з нею і соціальна сфера переживає кризу, слід починати запровадження реформ які давно назріли.

Ініціатива Зеленої Економіки UNEP Програма з охорони довкілля ООН допомагає урядам у формуванні і зосередженні політики, інвестиції в зелених секторах розвитку таких як чисті технології, промисловість, відновлюваної енергетики, водопостачання, транспорту, управління відходами, зеленого будівництва, підтримуваного та органічного сільського господарства, дбаючи водночас і про стимулювання економічного розвитку, створення робочих місць та подолання бідності, і про скорочення викидів парникових газів, раціональне використання природних ресурсів та зменшення обсягів відходів [279]. Розвиток сільського господарства є одним із наріжних каменів концепції зеленої економіки, воно впливає на різні сфери життя, безпосередньо пов'язані зі стійким розвитком та економічною безпекою.

Нова економічна стратегія запропонована ООН передбачає докорінну трансформацію всього природокористування, промисловості та свідомості людей, це, фактично, вже не постіндустріальна економіка, а нова так звана зелена економіка[280], [281]. Основні трансформаційні засади економіки на сучасному етапі розвитку наведені в (Табл.1).

Таблиця 2.4.1

Трансформаційні засади зеленої економіки

Напрямки трансформацій	**Необхідні трансформаційні принципи та заходи реалізації концепції зеленої економіки**
Розробка шляхів сталого розвитку	- зміна визначення та виміру заможності та успіху держав. Показник ВВП має бути доповнений індикаторами природних послуг та біорізноманіття
Інвестиції у природний капітал	- збільшення частки заповідних територій до 15 % у всіх екосистемах для постачання природних послуг та регуляції клімату; - посилення захисту лісів, лісова сертифікація; - припинення надмірного використання води; - припинення надмірного та руйнівного для екосистем вилову риби; - інвестування у біопродуктивність для відновлення деградованних земель покращення управління, підвищення урожайності тощо; - поширення продукції, виробленої з дотриманням екологічних норм; - вартісна переоцінка біорізноманіття, природних послуг та ресурсів. Уряди повинні оцінити економічну цінність біорізноманіття, природних послуг та ресурсів, тоді буде очевидним, що кошти, вкладені у їх підтримання, значно менші, ніж необхідні для подолання наслідків втрати цих природних ресурсів.

[279] United Nation Development Program. The Green Economy Initiatuve. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unep.org/greeneconomy/LinkClick.aspx?fileticket=rN_rwy1dDW4%3d&tabid=1370&language=en-US

[280] Звіт про Живу Планету 2010 Частина 3: Зелена економіка - . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wwf_lpr2010_ukr_brief_-1

[281] П'ять кроків до екологічної економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rate1.com.ua/ua/dovkillja/ekologija/1042/http://www.rate1.com.ua/ua/dovkillja/ekologija/1042/

Продовження табл. 2.4.1

Вирішення проблеми харчування	- зміна раціону на менш калорійний; скорочення споживання м'ясомолочних продуктів; - перехід на споживання здорової органічної їжі;
Вирішення питань розподілу землі та плануванню землекористування	- розробка та впровадження раціональної системи землекористування з врахуванням економічної ефективності, соціальної стабільності, екологічної та ресурсної безпеки
Принцип рівності у розподілі обмежених ресурсів	- гарантування рівного доступу та рівномірного розподілу енергії, води та їжі між країнами та людьми. Об'єднання дій та скорочення марнотратного споживання можуть зменшити проблему
Інвестиції у покращення управління, прийняття рішень та установ	- модернізація системи управління для досягнення сталого розвитку та збереження біорізноманіття; - використання сили ринку для проведення змін; - залучення до добровільних заходів бізнесу та збільшення його ролі
Перехід до економіки відновлюваних енергетичних ресурсів	- формування енергетичної системи всіх країн на основі відновлювальних джерел з поступовим витисненням викопного палива; - альтернативні джерела енергії забезпечують додатковими робочими місцями
Початок революції ефективності	- реалізація численних ідей, завдяки яким можна підвищити ефективність використання енергії та матеріалів в сферах: - транспорту, - домашнього господарства; - індустрії; - комунальних служби - запровадження енергоощадні технології
Інвестиції в розвиток зеленої інфраструктури	- створення транспортної системи, в якій використання власного авто стає не таким критично потрібним. Це, наприклад, розвинутий громадський транспорт, швидкісні залізниці, створення компактних, невеличких мікрорайонів із усією необхідною інфраструктурою поруч.
Переробка матеріалів	- в економіці циркулювання акцент робиться на стійкості, відновлюваності, переробці й можливості ремонту товарів і речей, що, в свою чергу, є основою для створення нових робочих місць.
Поширення добробуту у своїй країні та за її межами	- розробка системи фінансового регулювання, яка гарантувала б забезпечення базових потреб більшості людей; спостерігається разюча нерівність у прибутках між 10% населення із найвищими заробітками та 10% із найнижчими розрив сягає ста й навіть кількох сотень разів.

Саме такі відповіді на виклики сучасності, втому числі глобальної економічної кризи та скорочення доступу до енергетичних і харчових ресурсів бачать фахівці з ООН. Згідно з проектом Global Green Deal (Світова екологічна домовленість) буде заключена угода між урядами держав, яка містить основні ідеї побудови зеленої економіки. Окремі пропозиції до неї підготував Worldwatch Institute - екологічна дослідницька організація зі штаб-квартирою у Вашингтоні, США, заснована у 1974 році Лестером Брауном (Lester Brown) з метою поширення інформації екологічної тематики, вироблення стратегій для створення суспільства стійкого розвитку, бороть-

ба із глобальним потеплінням, надмірним використання не відновлюваних ресурсів та бідністю.

Л. Браун для порятунку цивілізації розробив План «Б», який має коштувати всього 187 млрд. дол. Щорічно, що втричі менше за військовий бюджет США на 2008 рік. Суть цього плану полягає у переході на нову екологічно безпечну економічну модель, глобальній реформі державного управління. На його думку це дозволить зменшити злидні та голод, встановити систему справедливого розподілу праці та її результатів, зменшить небезпеку екологічної катастрофи.

До необхідних заходів належать наступні [282]:

- стабілізація чисельності населення на рівні 8 млрд. людей, або менше. Контроль за зростанням населення «на родину має приходитися в середньому дві дитини;

- скорочення обсягів викидів парникових газів до 2020 року на 80%. Введення податку на викиди в атмосферу вуглецю в обсязі $ 200 на тону;

- створення міністерства глобальної безпеки на основі Агенції міжнародного розвитку США, яке буде займатися недієздатними та ослабленими державами та фінансуватися за рахунок міністерства оборони США.

Як пише журнал The Economist держава, що не відбулася, подібна до тяжко травмованої людини, являє небезпеку не тільки для себе самого, але й для оточуючих, як би далеко вони не знаходилися[283].

На думку Франца Радермахера наукового координатора Глобального плану Маршалла нова глобальна економічна модель має бути не ринково-радикальною, а еко-соціальною. Вона повинна замінити сучасний вільний ринок, доповнивши ринкову економіку ідеєю сталого розвитку. Математик з Ульма і член Римського клубу запобігає: якщо до 2050 року населення планети досягне 9 або навіть 10 млрд., в світі виникне колосальна потреба в додатковій біомасі, вироблюваній сільським господарством, станеться драматичне загострення дефіциту ресурсів[284].

Оперуючи фактами і поняттями природної науки, економіки, соціології, історії, інформаційної теорії, психології, філософії і релігії, Альберт Гор приходить до висновку: «сучасна індустріальна цивілізація в своєму нинішньому вигляді жорстко протистоїть екологічній системі нашої планети». Книга А. Гора «Земля в рівновазі. Екологія та людський дух»[285] здійснила значний вплив на американську і світову громадську думку, а з часом і на політику. Вона присвячена найболючішим питанням співіснування людини з природою, наслідкам філософії розвитку сучасної індустріальної цивілізації - споживчого підходу як до продуктів виробництва, так і до середовища існування homo sapiens.

---

[282] Браун Л. Как избежать климатических катастроф?; План Б 4.0: Спасение цивилизации. – М.: Эксимо, 2010.- 416с.

[283] The Economist. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economist.com/

[284] Капица С.П.Очерк теории роста человечества: Демографическая революция и информационное общество.- М.,2008. – 128 с.

[285] Гор А. «Земля в равновесии. Экология и человеческий дух. – К., 2002. -225с.

З критикою популярної концепції зеленої економіки виступив Президент фундації Zero Emissions Research & Initiatives Ґюнтер Паолі. На його думку, зеленої економіки як такої не існує: не вся зелена економіка є дійсно зеленою, оскільки часто в її межах при створенні тих чи інших товарів і послуг завдається значна шкода довкіллю. За результатами досліджень очолюваної ним організації Г. Паолі[286] представив ідею по-справжньому екологічно чистої, безвідходної «блакитної економіки», і окреслив низку інноваційних проектів, які вже реалізуються в межах нової концепції.

За результатами роботи Генеральної асамблеї 27 жовтня 2009 року Римським Клубом було ухвалено текст Амстердамської декларації, де було наголошено про необхідність негайних дій для відвернення збільшення ризику катастрофічних змін клімату та наголошено на необхідності винаходження нового шляху світового розвитку на засадах стабільності, який буде адекватним системним викликам у сфері навколишнього середовища, глобального розвитку та реструктуризації економік[287].

На саміті Азіатсько-Тихоокеанської економічної співпраці – АТЕС в листопаді 2010 в Йокогамі (Японія) країни-учасниці пообіцяли спрямовувати більше коштів у зелені галузі. Вирішення проблеми глобальної зміни клімату є нагальним пріоритетом для всіх націй. Щоб розвивати зелену економіку, вони домовилися інвестувати в екологічно чисті товари та послуги, підвищувати енергоефективність і відновлювати ліси. Країни АТЕС також заявили, що націлені на побудову регіональної спільноти, в якій люди можуть жити без страху перед бідністю, насильством, хворобами й голодом, і вільно, з власної волі брати участь в економічній діяльності[288].

Віце-премьер-міністр України Андрій Клюєв в ході Міжнародного екологічного форуму Довкілля-2010, який проходив в Києві в жовтні 2010, заявив, що через десять років Україна зможе перейти на зелену економіку[289].

Однією з тем Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2011року стали дискусії про нове місце зеленої економіки в стратегіях розвитку. Глава Всесвітнього Економічного Форуму Клаус Шваб на відкритті висловив думку про загальні норми для нової реальності, нам потрібний баланс між екологією і економікою, бізнесом і суспільством, Сходом і Заходом. Алан Салцман, глава венчурного фонду Vantagepoint Venture Partners, який оголосив про нові крупні венчурні інвестиції в технологічні зелені проекти в КНР, заявив, про те що зелені технології повинні стати індустріальною революцією для XXI століття, і китайське лідерство в цьому секторі зробить їх реальністю.

Дискусії на тему зеленої економіки звичайні для Давоського форуму останні десять років, але раніше вони концентрувалися в основному поза

---

[286] Бик Т. «Лідери для майбутнього»:нова програма римського клубу. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vide/2009_1/ve1_statti/ve1_byk.pdf

[287] http://www.clubofrome.org/eng/home/

[288] Світові лідери пообіцяли "зелену" економіку [Електронний ресурс]. – Режим доступу**:**
http://finance.tochka.net/ua/10448-mirovye-lidery-poobeshchali-zelenuyu-ekonomiku-foto

[289] В Украине будет "зеленая" экономика. – Обозреватель. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.obozrevatel.com/news/2010/10/26/399563.htm

виробничою сферою. До 2011 року зелені технології розглядалися лише як майбутній, але не актуальний мейнстрим розвитку. Глава Mitsubishi Йоріхико Коджіма заявив, що ВЕФ вже цілком можна називати Всесвітнім форумом енергетики і довкілля. Вперше в Давосі на цю тему можлива більш менш конкретна розмова на рівні глобальної економіки[290].

В Нью-Йорк Таймс 7 квітня 2010 року вийшла концептуальна стаття Нобелевського лауреата, економіста, який спрогнозував час та специфіку останньої глобальної фінансово-економічної кризи - Пола Кругмана «Будівництво зеленої економіки»[291]. Зважаючи на серйозність видання і використання терміну - зелена економіка - без лапок ми вважаємо таку публікацію за бачення бажаного володарями першої економіки світу напрямку глобального розвитку людства.

Вчені-кліматологи, незважаючи на невпинну дискредитацію своєї роботі вважають, що необхідні заходи для зменшення обсягів викидів двоокису вуглецю та інших парникових газів. Якщо ситуація не зміниться настане глобальне потепління і щоб уникнути безпеки, необхідно припинити використання викопного палива, і вугілля, перш за все.

Існує широкий консенсус серед екологічних економістів, щодо ринкових програм боротьби із загрозами змін клімату. Обмеження викидів вуглекислого газу технологічно можна досягти. Значне менше порозуміння існує щодо темпів трансформацій, тобто коли мають відбуватися основні зусилля - відразу, або поступово, протягом десятиріч.

Купівля і продаж в ринковій економіці працює в інтересах як покупців і продавців. Ефективність не забезпечує безпеку та соціальний захист, немає ніяких підстав вважати, що вільні ринки дадуть результат, який ми вважаємо справедливим.

Так ефективність ринку не впливає на гарантування медичного страхування, допомоги малозабезпеченим тощо. Але логіка економіки говорить, що необхідно прагнути до досягнення соціальних цілей за допомогою "післяринкового" втручання. Тобто, треба дозволити ринкам робити свою роботу для забезпечення ефективного використання ресурсів країни та використовувати податки і трансферти, щоб допомогти соціально незахищеним верствам населення, які, фактично, знаходиться поза ринковими відносинами.

Коли присутні негативні зовнішні ефекти, витрати завдаються іншим економічним суб'єктам без відшкодування збитків від своїх дій не має підстав сподіватися, що ринкова економіка сама відрегулює процес. Відповідь на це дає екологічна економіка. Одним із способів запобігання негативних зовнішніх ів – це запровадження адміністративних правил, які забороняють або, принаймні, обмежують дії, що спричиняють високі витрати для інших.

Найбільшою екологічною проблемою 1980-х років в США та Європі були кислотні дощі, викликані викидами діоксиду сірки, перш за все з елек-

---

[290] В Давосе активно обсуждается зеленая экономика [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.kommersant.ru/doc.aspx?docsID=1574079&print=true

[291] Paul Krugman Building a Green Economy New York Times [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw

тростанцій. Утворювалася сірчана кислота яка з дощами потрапляла до екосистем і пошкоджувала та знищувала все живе. В 1977 році Уряд США зробив свій перший крок, рекомендувавши, щоб все нове обладнання, яке використовує вугілля було обладнане фільтрами для видалення діоксиду сірки. Введення жорстких стандартів на всіх підприємствах було проблематично, тому, що модернізація деяких старих заводів була б дуже дорогою. Регулювання стосувалося нових підприємств та були розроблені технології досить простої модернізації застарілих підприємств.

Артур Сесіл Пігу – автор книги «Економічна теорія добробуту»[292] виданої в 1920 році в Лондоні вважається предтечею екологічної економіки. В своїй роботі він запропонував, щоб люди, які своєю економічною діяльністю викликають негативні зовнішні наслідки повинні платити збір, що відображає витрати, які вони накладають на інших, що стало відомо як податок А.Пігу (Pigovian). Із зростанням необхідності екологічного регулювання, економісти згадали А.Пігу і почали наполягати на ринковому підході, що дає приватному сектору стимул, за допомогою цін, обмежити забруднення, на відміну від методів управління та контролю у вигляді інструкцій та правил.

Перша реакція на цю ідею багатьох екологічних активістів була ворожою, в основному з моральних причин. Забруднення, на їхню думку, повинні розглядатися в якості злочину, а не як право яке можна купити. Навіть якщо не зважати на моральні проблеми існував значний скептицизм щодо успішності ринкових важелів зменшення рівня забруднення.

На сьогоднішній день більшість економістів вважають більш-менш адекватною систему торгівлі дозволами на викиди, інакше кажучи принцип «caps-and-trade» - «продажу квот». В цій моделі видається обмежена кількість ліцензій на викид забруднюючих речовин, наприклад діоксиду сірки. Це дає всі стимулювати скорочення забруднення, тому що покупці не повинні купляти зайві ліцензії, якщо вони зможуть скоротити свої викиди, а продавці можуть запропонувати більше ліцензій, якщо вони теж скорочують обсяги викидів. Насправді принцип «продаж квот» формує ті самі стимули, що і податок Пігу, де ціна ліцензії виступає в якості податку на забруднення навколишнього природного середовища.

На практиці існує кілька важливих відмінностей між принципом «продажу квот» та податком на забруднення навколишнього природного середовища. Це не означає, що податки на викиди є повністю неефективними. Нещодавно з'явилася пропозиція щодо компромісного рішення щода проодащу квот для окремих галузей економіки та введення податків на викиди вуглецю для інших, головним чином нафтогазової сфери.

Досвід показує, що ринкові обмеження викидів працюють, про що свідчить ситуація з кислотними дощами. Введення обмежень та правові акти 1990 року призвело до скорочення обсягу викидів діоксиду сірки на електростанціях майже вдвічі, при набагато менших витратах, ніж очікувалось,

[292] Пигу А.С. Экономическая теория благосостояния./ А.С.Пигу – М.:Прогресс, 1985. – Т.2. – 324с.

а ціни на електроенергію не зросли. Кислотні дощі не зникли, як екологічна проблема, але загроза була значно пом'якшена[293].

На думку П.Кругмана небезпека кліматичних зміни є незаперечною:

По-перше, клімат планети стає теплішим, погода змінюється, кожне наступне десятиліття починаючи з 1970 року є більш теплим, ніж попереднє.

По-друге, кліматичні моделі прогнозували це завчасно, отриманий градієнт підвищення температури є приблизно правильним. Немає жодних причин припиняти підтримку досліджень змін клімату.

По-третє - моделі, засновані на результатах цих досліджень доводять, що продовження викидання парникових гази в атмосферу в існуючих обсягах призведе до різких змін клімату.

Незважаючи на достовірність моделей змін клімату існує величезна невизначеності довгострокових прогнозів, але невизначеність робить необхідність дії більше, а не менше.

Серйозна опозиція щодо введення принципу торгівлі квотами на викиди парникових газів ґрунтується на двох аргументах:

по-перше, що прямі дії, зокрема, заборона вугільних електростанцій була б більш ефективною,

а по-друге, що податок на викиди буде краще, ніж торгівля квотами на викиди.

Ринковий підхід не вирішує всіх проблем, зокрема не можна встановити ціну на щось, якщо це не можна виміряти точно, і процедура може бути складною і дорогою, а іноді ефективніше просто встановити декілька основних правил та заборон. Більшість економістів вважає, що масштаби і складність ситуації вимагає ринкових рішень: квот на викиди або податку на викиди парникових газів, так як парникові гази є прямим або побічним продуктом будь якого виробництва в сучасній економіці.

Скорочення викидів парникових газів змусить людей змінити свою поведінку по-різному, які практично неможливо спрогнозувати, поки не вступлять в дію зелені технології. Екологічна економіка свідчить, що єдиний спосіб змусити людей змінити свою поведінку належним чином є встановити ціну на викиди парникових газів, включивши її в вартість, що в кінцевому рахунку буде відображати вплив на навколишнє природне середовище. Роздрібні покупці зіткнуться з тим, що привозні товари є дорожчими за місцеву продукцію, що відображає вартість ліцензій на викиди або податки, які сплачуються на кораблі, які виробляють з викидами парникових газів. Компанії вирішуючи, скільки витратити на теплоізоляцію, будуть приймати до уваги витрати на опалення і кондиціонування повітря, які включають ціну ліцензій і податків на викиди парникових газів при виробництві електроенергії. Електрогенеруючі кампанії повинні будуть вибрати серед джерел енергії з врахуванням рівня ліцензійних зборів або податків, пов'язаних зі споживанням викопних видів палива. І так далі за ланцюгом.

[293] Paul Krugman Building a Green Economy New York Times [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw

Ринкова система створить стимули для децентралізованої правильної робити, і це єдиний спосіб яким це може бути зроблено. Ринкові механізми доцільно доповнити прямим контролем за спалюванням вугілля.

В 1988 році на слуханнях в Сенаті США Елвін Хансен вперше публічно висловив заклопотаність змінами клімату. Він заявив, що Земля увійшла до довгострокового періоду потепління, який багато в чому обумовлений парниковими газами, що вироблюються людством в процесі спалювання вугілля.

Вивчення древнього клімату планети привело Е.Хансена до думки, що його первинні оцінки гранично допустимого рівня парникових газів в 450 p.p.m. (часток на мільйон) були помилковими, що необхідно негайно визнати потребу в зниженні концентрації вуглекислого газу до рівня нижче 350 p.p.m. Це допоможе майбутнім поколінням уникнути катастрофи. Ця межа проходить на рівні підвищення середньої глобальної температури більш ніж на 2 градуси Цельсія відносно доіндустріальної епохи. Зараз температура піднялася до 0,7 градуси Цельсія, а концентрація вуглецю сягнула на 2009 рік 387 p.p.m[294].

Е.Хансен проаналізував моральні аргументи торгівлі квотами на викиди парниковими газами, які набагато складніші за думку про те, що неправильно дозволяти забруднювачам купляти права на забруднення. Він звертає увагу на той факт, що в контексті продажу квот на забруднення індивідуальна дія не сприяє досягненню глобальних і соціальних цілей.

Користування гібридним автомобілем або придбання економного щодо викидів вуглецю в атмосферу будинку, все те що зараз називається соціальною відповідальністю заплативши і обмеживши себе, в підсумку звільняє квоти на викиди для когось іншого. Тобто, фактично, нічого не відбувається для зменшення загрози змін клімату. Кардинальне рішення повинно спиратися на створення системи, яка дає кожному економічну причину зменшити обсяги викидів. Альтруїзм у збереженні клімату повинен відійти на задній план, щоб побудувати загальну систему. Для створення глобальної системи запобігання змін клімату необхідні ринкові стимули скорочення викидів парникових газів поряд з деякими діями прямого контролю за використання вугілля та продажу квот на викиди, як розумний шлях для створення цих стимулів.

Обмеження викидів може призвести до уповільнення економічного зростання, але не набагато. Бюджетне управління Конгресу США, спираючись на дослідження моделей, прийшло до висновку, що прийняття закону Ваксман-Марки (Waxman-Markey) "призведе до скорочення прогнозованих середньорічних темпів зростання ВВП США в період між 2010 і 2050 рр. від 0,03 до 0,09 %", від щорічного зростання 2,31 %. Вони вважають, що запровадження жорсткої політики запобігання змін клімату зменшить ВВП

[294] Hansen, J., R. Ruedy, M. Sato, and K. Global surface temperature change. - Revew Geophysics - 2010 - №48. – P.35-48

до 2050 року на 1,1 - 3,4 %, порівняно до того, якби не проводити вищеназваних заходів[295].

На думку аналітиків застосування жорсткої політики щодо попередження змін клімату призведе до зниження світового виробництва в цілому на дещо менший відсоток ніж для Сполучених Штатів. Основною причиною є те, що економіки, які розвиваються, як наприклад Китай, використовують енергію досить неефективно, частково внаслідок національної політики підтримання цін на викопне паливо на дуже низькому рівні, і, таким чином досягають значної економії енергії при відносно невисоких витратах. Прогнозоване скорочення ВВП світу в умовах застосування жорстких заходів безпеки щодо змін клімату складе від 1% до 3 % на рік[296] в найближчі десятиріччя.

Звичайно, не можна розраховувати, що моделі дозволять врахувати всі параметри, але досвід їх застосування на практиці доводить, що вони звичайно завищують, а не занижують економічний збиток від жорсткої політики протидії змінам клімату. В принципі моделі не можуть прийняти до уваги майбутню творчість. Безсумнівно, стикнувшись умовами великих грошових виплат за викидів парникових газів, приватний сектор зможе винайти способи обмеження викидів, які ще не враховані в будь-якій моделі.

В 2011 році Сполучені Штати залишаються найбільшою економікою в світі, що робить країну одним з найбільших джерел парникових газів, але не найбільшим. Китай, який спалює набагато більше вугілля в розрахунку на долар ВВП, перегнав США декілька років назад. Розвинені країни – «золотого міліарду» Європа, Північна Америка і Японія формують лише близько половини викидів парникових газів, і їх частка зменшується. Не можливо вирішення проблеми зміни клімату, якщо всі країни, що розвиваються не будуть брати участь в загальносвітових заходах. Ведення гранично допустимих викидів в США буде безрезультатним, якщо Китай та інші країни не будуть відповідаи цим зусиллям. Скептики підкреслюють впертість Китаю в переговорах у Копенгагені (2009р.) та Канкуні (2010р.) в якості доказів, що інші країни не будуть співпрацювати. Дійсно, країни, що розвиваються вважають, що вони мають право викидати парникові гази вільно, не турбуючись про наслідки тому, що багаті країни робили протягом двох століть. Встановлюючи загальні квоти на рівні, спрямованому на забезпечення ситуації, коли Китай продає США значну кількість квот, а США фактично можуть платити Китаю за скорочення викидів. Оціночні дані свідчать про те, що вартість скорочення обсягів викидів парникових газів в Китаї буде нижча за США, тобто це може бути корисним для всіх.

На думку П.Кругмана необхідно введення тарифів на викиди вуглецю в США. Вуглецевий тариф стане податком на імпортовані товари пропорційно до викидів вуглецю, що утворюються при виробництві цих товарів.

---

[295] Paul Krugman Building a Green Economy New York Times [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw

[296] Paul Krugman Building a Green Economy New York Times [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw

Якщо Китай відмовиться скорочувати викиди, а Сполучені Штати та ЄС встановлять вуглецеве мито на імпорт в розмірі $ 100 на товари, зокрема Китайські, при виробництві яких викидається тонна вуглецю призведе до перегляду позицій країн, що не приєдналися до угоди про обмеження викидів парникових газів.

Така політика звичайно буде протекціоністською і буде порушувати принципи вільної торгівлі. Відкриті світові ринки є важливим, але забезпечення безпеки і уникнення планетарної катастрофи - набагато важливіше.

Мито на вміст вуглецю в імпорті можна прирівняти до витрат на отримання внутрішньої ліцензій на викиди вуглецю і це буде працювати на ефект звикання власних споживачів до ціни, яка відображає вартість викидів вуглецю в товарах незалежно від того, де вони виробляються.

Для сільськогосподарських економік, екстремальні зміни клімату будуть, очевидно, катастрофічним, але в США є розвинена економіка, яка історично показала велику здатність протистояти змінам обставин. Якщо сучасна економіка може адаптуватися, те ж саме не можна сказати про екосистеми. В останній раз на Землі потепління подібними темпами відбувалося в період палеоцену та еоцену, близько 55 мільйонів років тому назад, коли температура піднялася приблизно на 11 градусів за Фаренгейтом протягом приблизно 20000 років (що набагато повільніше, ніж нинішні темпи потепління). Це збільшення було пов'язане з масовим зникненням видів тварин та рослин.

Вільям Нордхаус, який здійснив моделювання наслідків змін клімату стверджує – за умов підвищення глобальної температури на 4,5 градусів за Фаренгейтом, що є мінімальним прогнозом на 2100 рік, призведе до скорочення валового продукту світу трохи менше ніж на 2 %, але фактичне підвищення температури має бути вдвічі більшим, само про це свідчить більшість прогнозів. Модель В.Нордхауса розраховує втрати від зростання температури на 9 градусів близько як 5% світового валового продукту. Багато аналітиків стверджують, проте, що витрати можуть бути значно вище.

Незважаючи на невизначеність, не можна робити прямі арифметичні розрахунки: зміна клімату спричинить зниження валового світового продукту на 5%, а вартість заходів щодо призупинення змін клімату - 2%, не все так просто, принаймні з чотирьох причин[297]:

По-перше, істотне потепління вже розпочалося в результаті викидів парникових газів минулих років. Навіть при жорсткій політиці запобіганню змінам клімату кількість вуглекислого газу в атмосфері, швидше за все, буде продовжувати зростати протягом багатьох років. Розпочавши протидії змінам клімату доведеться платити за роки бездіяльності. В результаті оцінки В.Нордхауса щодо втрат можуть перебільшити вигоди від дій.

По-друге, економічні втрати від введення гранично допустимих викидів розпочнуться, як тільки закони вступлять в силу, а суттєві результати це

[297] Paul Krugman Building a Green Economy New York Times [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/04/11/magazine/11Economy-t.html?_r=1&hpw

дасть лише протягом приблизно двадцяти років. Витрати залежать від оцінки небезпечні втрати у віддаленому майбутньому щодо втрат, які необхідно робити прямо сьогодні.

По-третє глобальне потепління не припиниться в 2100 році само собою, а температура, і втрати, будуть продовжувати зростати.

Невизначеність не послаблює аргументи за дії, але, насправді, підсилює їх. При наявності лише незначних даних про вірогідність різних наслідків доцільно використовувати теорію Мартіна Вайцмана, який в своїх роботах, що стали значним внеском у розвиток економічної теорії змін клімату, продемонстрував неможливість уникнути невпевненості. Ця невпевненість має глибинні наслідки, які не здатні покрити жодні середні розрахунки вартості вуглецю (наприклад, грошове вираження збитку від викиду тонни вуглекислого газу). М.Вайцман довів, якщо найгірший варіант є досить негативним, а наша інформація про нього обмеженою, основним принципом раціонального політичного рішення є рішення про необхідність прийняття всіх можливих заходів для його уникнення. Інакше найбільш вірогідні наслідки виявляться невідповідними[298].

Моделі Вільяма Нордхауса пропонують, щоб ціни на викиди вуглецю в кінцевому підсумку повинні зрости більш ніж $ 200 за тонну. На його думку ціни на викиди вуглецю будуть ефективними при вартості вчетверо більшу за вартість тонни вугілля до кінця XXI століття. Введення цін на викиди вуглецю доцільно розпочинати із суми $ 30 за тонну[299].

Ніколас Стерн, економіст з Лондонської школи економіки, колишній керівник економічної служби уряду Великобританії вважає, що збитки від кліматичних катаклізмів до 2020 року можуть скласти до 20% світового ВВП. В своїх роботах він обґрунтував необхідність швидких та агресивних дій з обмеження викидів парникових газів, що означає набагато вищі ціни на викиди вуглецю[300].

Політика зі скорочення викидів вуглекислого газу в атмосферу є свого роду громадським інвестиційним проектом: ви платите ціну зараз, і отримувати вигоду у вигляді менш пошкодженою планети пізніше. Викиди сьогодення будуть впливати на кількість вуглецю в атмосфері десятиліття, і, можливо, століття, в майбутньому. Оцінка необхідності інвестицій в скорочення викидів передбачає визначення рівня збитку, який спричинять додаткові тонни вуглекислого газу в атмосфері не тільки в цьому році, але протягом століття або більше. Тобто мова йде про глобальні без пекові цінності.

---

[298] Martin Weitzman, “On Modeling and Interpreting the Economics of Catastrophic Climate Change” - Review of Economics and Statistics. - 2008. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.economics.harvard.edu/faculty/weitzman/files/REStatModeling.pdf

[299] William D. Nordhaus A Question of Balance: Weighing the Options on Global Warming Policies, Yale University Press, New Haven, CT. - 2008. – 237p.

[300] Stern N. The Economics of Climate Change. The Stern Review. / Nicholas Stern. // Cabinet Office – HM Treasury, 2006, UK.- [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.sternreview.org.uk

Прибічники поступової політики стверджують, що збиток, нанесений додатковими тоннами вуглекислого газу в атмосфері є досить невеликим за поточної концентрації, і втрати не буду дуже великими, поки не буде набагато більше вуглекислого газу в повітрі, що можна очікувати лише наприкінці століття. Вони стверджують, що витрати, які робляться за для далекого майбутнього не повинні бути великими сьогодні.

Прибічники активних дій вважають, що політики повинні надати однакову важливість благополуччю майбутніх поколінь як і тих що живуть тепер. На жаль, неможливо просто оголосити, що дискусія закінчилася нічиєю, тому що рішення буде прийнято. Державна політика повинна важити більше, ніж інтереси приватних ринків, цього потребує державна безпека.
Основу вирішення проблеми глобального потепління на основі засад зеленої економіки Поль Кругман вбачає у тому як зменшити викиди парникових газів, що спричиняють викиди від використання вуглеводнів і перш за все кам'яного вугілля. Але постає питання наскільки це затримає та зменшить обсяги розвитку світової економіки. Логіка зеленої економіки свідчить необхідність досягнення соціальних цілей через регулятивні властиві ринку. Необхідно дозволити ринкам зробити свою роботу, що дозволить ефективно використовувати національні ресурси, застосовуючи систему оподаткування для соціальної допомоги.

Зелена економіка ґрунтується на основних сучасних безпекових цінностях таких як екологія, рівноправність, соціальна справедливість. При формуванні цього наукового напрямку мають внесок такі наукові дисципліни економіка добробуту, екофемінізм, екосоціалізм, економіка природокористування та екологічна економіка.

Зелена економіка ґрунтуються на давніх ідеях, які еволюціонували сьогодні. Це ідеї Просвітництва та панування розуму (Jevons, Walras), критичної теорії (Habermas, Marcuse, Adorno, Horkheimer), уявлення про структуру та інституціоналізм (Veblen, Foucault, Gramsci), окремі постмодерністські концепції (Derrida, Soja), ідеї екофеменізму (Salleh, Mies, Mellor). Така широка основа дозволяє зелені економіці вивчати реальність за допомогою міждисциплінарних, комплексних цілісних та довгострокових методів. Зелена економіка бере до уваги природничі, політичні та соціальні аспекти ситуації, і використовує широкий спектр методів від природничого моделювання до вивчення тексту.

На думку активістів з дещо ідеалістичним ухилом Green Economy Institute мета зеленої економіки полягає у створенні нової наукової дисципліни, яка працює для блага всіх людей в усьому світі, для планети, біосфери, людини, природи та інших форм життя. Зелена економіка інтегрує ідеї та теорій, які призначені для подолання системних та інституційних причин нерівності та бідності. Тому вона є комплексним підходом щодо встановлення справедливості, рівності, свободи, демократії з соціальної та екологічної справедливості. Зелена економіка розробляє теорії не в інтересах простих робітників та не в інтересах потужних приватних корпорацій, замість

цього, вона розробляє нове поєднання потреб і прав, які будуть забезпечувати тривалий термін стійкості, живучості, добробуту і щастя для всіх людей в усьому світі, завжди з урахуванням потреб природи [301].

Глобальні тенденції розвитку показують зменшення стабільності клімату, зростання кількості природних катастроф та техногенних аварій, тероризму, дефіциту продовольства, води та природних ресурсів для виробництва, ставними необхідними за останні десятиріччя, речей. На перше місце людського розвитку виходять не питання прогресу, а питання безпеки – людини та держави і всього світу: безпеки економічної, безпеки соціальної, безпеки екологічної. Не помічати зміну ціностних орієнтирів вже не можливо, і, вони починають впливати на соціально-економічні і, навіть, природні процеси.

Другою особливістю сучасного суспільно економічного розвитку є глобалізація всіх процесів і неможливість вирішити їх в окремо взятій державі або регіоні. Організаційно та технологічно це стало можливо завдяки трансконтинентальній авіації, Інтернету, суцільної уніфікації стилю життя (моди, стилю поведінки, масової культури), американському долару та американського варіанту англійської мови, що в останні п'ятдесят років стали доступними для всіх бажаючих.

Модель прогресу, де економіка побудована на вільному ринку, а суспільство побудоване як об'єднання вільних громадян, що завойовує природу і Всесвіт вже не може забезпечити ні економічну, ні продовольчу, ні ресурсну, ні навіть особисту безпеку життя людей. Тому економіка та суспільна організація вимагає певних трансформацій, на основі нової системи цінностей людства в основі яких знаходиться безпека.

Відповіддю на виклики сучасності може стати так звана екологічна, або зелена економіка ідеї якої визріли в маргінальних колах зелених ідеалістів: від охорони природи та всесвітньої справедливості, а зараз знаходять признання серед провідних економістів, лідерів держав та власників транснаціональних корпорацій.

Зелена економіка передбачає не прогрес, а відновлення, з врахуванням інтересів майбутніх поколінь, що потребує певних жертв від нинішніх поколінь. Колишній критерій успішного розвитку - економічна ефективність доповнюється такими позиціями як соціальна стабільністю та екологічна безпека. В соціальному плані на перше місце виходить толерантність до релігійних, культурних, расових, особистісних відмінностей. Держава та міждержавні утворення беруть на себе регулюючі функції щодо вільного ринку в інтересах безпеки суспільства і навколишнього природного середовища. Лідери держав та багато експертів вбачає в цьому напрямку перспективи щодо безпечного та комфортного існування в сучасних реаліях.

[301] Miriam Kennet, Volker Heinemann Green Economics: Setting the scene. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.greeneconomics.org.uk/papers/settingscenev2.pdf

*2.5 Стратегічний потенціал екологічної політики: нормативно-правові та методичні засади визначення, формування, розвитку**

Для формування стратегічного потенціалу забезпечення екологічної політики є необхідним нормативно-методичний та законодавчий супровід. На сьогодні стан законодавчого та нормативно-методичного забезпечення екологічної політики в Україні є не повністю задовільним. Основні причини:

– ситуація перманентних парламентських криз, що негативно впливають на прийняття законопроектів у сфері екологічної політики, які традиційно вважаються нашими законодавцями дещо другорядними;

– недостатня структурованість виконавчої влади;

– організаційно-управлінська нескоординованість діяльності місцевої влади та представництв центральної влади на місцях;

– корупція та нестача бюджетних коштів на реалізацію заходів з екологічної політики;

– недостатнє науково-методичне обґрунтування законодавчого та нормативного забезпечення екологічної політики регіонального розвитку в Україні[303].

Можна сподіватися, що на практичному рівні ситуація покращиться завдяки прийняттю Програми економічного розвитку на 2010-2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Підготовлений проект Закону України «Про державне прогнозування і стратегічне прогнозування» дозволить забезпечити законодавчі засади формування стратегічного потенціалу забезпечення екологічної політики регіонального розвитку в Україні. Запровадження системи моніторингу та оцінювання ефективності бюджетних програм стане однією із щаблин до формування ефективного нормативно-методичного забезпечення екологічної політики регіонального розвитку[304].

Формування стратегічного потенціалу забезпечення екологічної політики, зокрема регіонального розвитку, на думку Б. Данилишина[305], ґрунтується на використанні традиційних інструментів екологічної політики. Центральне місце займають податкові регулятори, правові норми (заборони, квоти, розпорядження) і система екологічної сертифікації. Добровільні зобов'язання, інформаційні інструменти, а також методи впливу, спрямовані

---

* Автори: Хлобистов Є.В., Какутич Є.Ю, Какутич М.О.

303 Добрянська Л.О. Нормативно-методичне поле екологічної безпеки: стан, проблеми, перспективи / Л.О. Добрянська // Економіка природокористування і охорони довкілля. Щорічник праць. Під ред. Хвесика М.А. – К.: РВПС України, 2010. – С. 42-52.; Добрянська Л.О. Методологічні аспекти дослідження екологізації стратегічного потенціалу просторового розвитку продуктивних сил України / Л.О. Добрянська, Є.В. Хлобистов // Агросвіт. – 2010. – № 7. – С.7-14.

304 Малишева Н. Р. Національна політика України в сфері збереження та збалансованого використання біорізноманіття [Текст] : научн. изд. / Н. Р. Малишева // Правові засади впровадження в Україні конвенції про біорізноманіття : навч. посіб. / [Н. Р. Малишева, В. І. Олещенко, С. В. Кузнєцова та ін]. - К. : Хімджест, 2003. - С. 23-32 – С.5.

305 Данилишин Б. М. Екологічна складова політики сталого розвитку / Б. М. Данилишин. – Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2003. – 255 с. – С.16.

на зміну переваг споживачів, з позиції екологічної економіки слабо придатні, тому що базуються на індивідуальних перевагах.

Практикою законодавчого забезпечення екологічної політики займається Верховна Рада України, але підготовкою законопроектів і розробкою теорії й методології екологічної політики та нормативно-методичним забезпеченням – численні вчені та експерти.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року виділено окремий розділ «Екологічна безпека», в якому передбачено, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління, а також має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких об'єктів, які спричинюють загрозу екологічній безпеці.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 року фактично є базовим законодавчим актом у системі екологічного законодавства і, по суті, виконує функції основ екологічного права.

Забезпечення реалізації екологічної політики є одним із завдань регулювання екологічних правовідносин поряд з використанням природних ресурсів та охороною довкілля. Закон закріплює також пріоритет вимог екологічної політики, гарантує екологічно безпечне навколишнє природне середовище для життя і здоров'я людини як принципи правового регулювання екологічних правовідносин[306].

Відповідно до закону, забезпечення реалізації екологічної політики є важливим напрямом державних, міждержавних, регіональних, місцевих та інших територіальних екологічних програм. Ці питання є предметом систематичних комплексних наукових екологічних, у тому числі еколого-правових, досліджень, і закон передбачає можливість стимулювання цієї діяльності.

Важливим здобутком цього закону, як уже зазначалося, слід визнати ті норми та положення, які вперше в історії еколого-правового регулювання закріпили пакет екологічних прав громадян, серед яких ми відзначаємо і право на екологічну безпеку та, зокрема, право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище (ст. 9). Важливою законодавчою гарантією реалізації цього права є норма, яка закріплює, що діяльність, яка перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище, підлягає припиненню в порядку, встановленому цим законом та іншими законодавчими актами України.

Можливість припиняти господарську діяльність підприємств, установ, організацій місцевого підпорядкування у разі порушення цього права громадян надано місцевим радам (ст. 15), а припинення діяльності підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності та підпорядкування віднесено до компетенції Кабінету Міністрів України (ст. 17)[307].

---

306 Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: Навч. та наук.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев. – К. : Знання-Прес, 2002. – 232 с. – С.57.

307 Про охорону навколишнього природного середовища Закон України : Закон України // Закони України. – Офіц. вид. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – Т. 2. – С. 46–78.

Підставою для припинення діяльності підприємств є систематичне порушення екологічних нормативів (у тому числі нормативів екологічної політики) та екологічних стандартів, що не можуть бути усунені з технічних, економічних та інших причин.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплює повноваження органів держави у сфері екологічної політики. Зокрема на Верховну Раду України покладається встановлення правового режиму зон надзвичайної екологічної ситуації, статусу потерпілих громадян та оголошення таких зон, визначення повноважень рад, порядку організації та діяльності органів управління в галузі забезпечення екологічної політики та прийняття до свого розгляду інших питань у цій сфері.

Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р. № 1908 закріплює основні завдання, підстави та порядок оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації, особливості зміни її меж та забезпечення правового режиму, його зміну та припинення, заходи, що можуть вживатися у цій зоні, та обмеження діяльності, здійснення екологічного моніторингу, підстави визнання юридичних і фізичних осіб потерпілими від надзвичайної екологічної ситуації, відшкодування їм заподіяної шкоди, відповідальності за порушення правового режиму у цій зоні та акти, які деталізують порядок класифікації надзвичайних ситуацій Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», в якому йдеться про надзвичайні екологічні ситуації. Закон передбачає можливість за рішенням Верховної Ради України оголошувати окремі території зонами надзвичайних екологічних ситуацій, а саме:

а) зонами екологічної катастрофи;

б) зонами підвищеної екологічної небезпеки;

в) іншими категоріями зон.

Розгляд системи екологічного законодавства, зокрема законодавства про екологічну безпеку, слід починати із Закону України «Про відходи» від 5 березня 1998 року, відповідно до якого громадяни України, іноземці та особи без громадянства мають право на безпечні для їхнього життя і здоров'я умови при здійсненні операцій щодо поводження з відходами, одержання повної та достовірної інформації про безпеку об'єктів поводження з ними та зобов'язані дотримуватися вимог цього закону.

Закон України «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 року визначає мету екологічної експертизи як запобігання негативному впливу антропогенної діяльності на стан довкілля та здоров'я людей, а також оцінювання ступеня екологічної небезпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах (ст. 4). Серед основних завдань екологічної експертизи є визначення ступеня екологічного ризику і політики запланованої чи здійснюваної діяльності, оцінювання впливу діяльності об'єктів екологічної експертизи на стан довкілля, здоров'я людей і якість природних ресурсів (ст. 5).

Серед основних принципів екологічної експертизи виділяють правове гарантування безпечного для життя і здоров'я людей довкілля, екологічної політики (ст. 6).

Ст. 10 Закону України «Про підприємництво в Україні» наголошує: «…підприємець зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій і держави, що охороняється законом». У ст. 11 Закону України «Про підприємство в Україні» проголошується, що «підприємство зобов'язане своєчасно здійснювати природоохоронні заходи, спрямовані на зниження і компенсацію негативного впливу виробництва на природне середовище, здоров'я та власність людей. Фінансування таких заходів відбувається за рахунок власних коштів або інших джерел»[308] .

Наявність у законодавстві вищезгаданих норм, а також можливість настання реальної юридичної відповідальності за їх порушення спонукає суб'єктів господарювання стежити за дотриманням законодавства[309].

До підзаконних актів можна віднести постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, листи, інструкції та методики, що видаються центральними органами державної виконавчої влади, а також локальні нормативно-правові акти: рішення місцевих референдумів, акти органів місцевого самоврядування, акти органів місцевих держадміністрацій, акти місцевих органів управління в галузі екології[310]. Зауважимо, що близькими до законів є нормативні постанови Верховної Ради України, окремі з них мають принципове значення як джерела екологічного права. До них, зокрема, належить Постанова ВРУ «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної політики».

Порядок та підстави для припинення екологічно небезпечної діяльності встановлено спеціальним нормативним актом — Порядком обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища, затвердженим постановою Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 року[311].

Для встановлення єдиного порядку формування видатків, що передбачаються у державному та місцевих бюджетах на природоохоронні заходи, та їх ефективного використання постановою Кабінету Міністрів України від 9 липня 1997 р. № 732 затверджений Порядок формування головного розділу «Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека» державного бюджету та фінансування з нього видатків на здійснення природоохоронних заходів. У документі зазначається, що Мінекоресурсів України разом з іншими центральними органами виконавчої влади складає і визначає прогнозні обсяги надходжень до державного та місцевих бюджетів від платежів за спеціальне використання природних ресурсів і подає Мінфі-

---

[308] Про підприємництво в Україні : Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - №24. – 272 с.
[309] Про підприємництво в Україні… С.142.
[310] Баб'як О. С. Екологічне право України : навч. посіб. / Баб'як О. С., Біленчук П. Д., Чирва Ю. О. – К. : Атака, 2001. – 216 с. – С.5.
[311] Відомості Верховної Ради України. – 1992 р. - № 46. – С. 637.

ну України для формування макроекономічних показників проекту державного бюджету, після цього міністерства та інші центральні органи виконавчої влади у встановлені терміни розробляють на наступний рік розрахунки і відповідні обґрунтування розмірів фінансування витрат та фізичних обсягів природоохоронних робіт за об'єктами.

Слід відзначити прогрес на шляху вдосконалення державного управління і забезпечення розвитку заповідної справи в Україні. Кабінетом Міністрів України прийнято низку важливих постанов у цій галузі. Це, зокрема, затвердження основних напрямів науково-дослідних робіт, спрямованих на забезпечення розвитку заповідної справи в Україні та орієнтовні обсяги їх фінансування; створення національного природного парку «Святі Гори»; затвердження Концепції збереження біологічного різноманіття України, метою якої є збереження та відновлення природних і порушених екосистем, перехід до збалансованого використання природних ресурсів, підвищення рівня інформованості населення та активізація участі громадян у діяльності щодо збереження біологічного різноманіття та посилення відповідальності користувачів природних ресурсів.

Держстандарт України затвердив і ввів в дію державні стандарти України ДСТУ ISO 14001-97 «Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування» і ДСТУ ISO 14004-97 «Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління системи і засобів забезпечення». Ці стандарти заповнили прогалину, яка утворилася після того, як втратив чинність ГОСТ 1-42333-86 «Управление охраной окружающей среды. Основные положения». Важливість запроваджених стандартів - місце для ініціативної діяльності підприємств при описі системи екологічного управління. Зокрема в ДСТУ ISO 14001-97 «Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування» сказано: «Слід зауважити, що цей стандарт не встановлює конкретних вимог до екологічних характеристик, окрім обов’язку дотримуватися чинного законодавства і нормативних актів, а також обов’язку щодо постійного вдосконалення. Так що дві організації, які здійснюють подібну діяльність, але мають різні екологічні характеристики, можуть обидві відповідати його вимогам»[312].

Правові засади як складова частина розвитку стратегічного потенціалу екологічної політики регіонального розвитку за класифікацією Ю. Шемшученка[313] передбачають цілу низку правових норм, що регулюють окремі компоненти навколишнього природного середовища. До них належать:

- правові засади охорони та використання земель;
- правові засади охорони та використання вод;
- правові засади охорони та використання надр;

[312] Жарова Л. В. Екологічне підприємництво та екологізація підприємства: теорія, організація, управління : монографія / Жарова Л. В., Какутич Є. Ю., Хлобистов Є. В. – Суми : Унів. кн., 2009. – 240 с.
[313] Екологічне право України / [за наук. ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Юрид. думка, 2008. – 720 с.

– правові засади охорони та використання атмосферного повітря;
– правові засади охорони і використання тваринного світу;
– правові засади охорони і використання рослинного світу;
– правові засади охорони і використання лісів;
– правове регулювання поводження з відходами;
– правові засади формування, збереження та раціонального використання національної екологічної мережі України;
– правові засади охорони та використання природних ресурсів континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України.

У праві екологічної політики відповідальність є важливою складовою. Законодавство щодо юридичної відповідальності за порушення права екологічної політики, екологічного права, використання природних об'єктів – прямим чином не вказується. Таке право розвивалось у рамках загальних правових норм про відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства. Розвиток законодавства в цій галузі був спрямований на визначення кола протиправних дій, які посягають на порядок користування природними ресурсами, забруднення навколишнього природного середовища, заподіяння шкоди природним об’єктам та суб'єктів правопорушень, встановлення відповідальності за їх здійснення, уточнення обов'язків органів та посадових осіб щодо вжиття заходів юридичної відповідальності та порядку розгляду справ про окремі правопорушення.

У сучасній світовій практиці права екологічної політики визначають два основні правила відповідальності:

- відповідальність за провину;
- відповідальність за небезпеку.

Як зазначає В. Андрейцев, «… норми закону про охорону навколишнього природного середовища базуються на різних підходах, їм бракує логічності, завершеності в регулюванні цих відносин, у законодавстві відсутні конкретні і ефективні важелі та механізми досягнення екологічної політики»[314] . Зокрема він виділяє три різновиди екологічних правил:

- екологічні вимоги;
- вимоги охорони навколишнього природного середовища;
- вимоги щодо екологічної політики.

На думку багатьох фахівців-юристів, доцільно, щоб усі питання були конкретизовані у спеціальному законодавчому акті – законі про екологічну безпеку.

Як вважає Т. Галушкіна, необхідні екологізація господарського законодавства України, поширення природоохоронних пріоритетів здоров’я населення в практиці господарської діяльності. Таким чином, потрібно сформувати нову систему еколого-правових відносин, що забезпечують включення екологічних і санітарно-гігієнічних вимог до сфери виробничо-

[314] Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: Навч. та наук.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев. – К. : Знання-Прес, 2002. – 232 с. – С.117.

господарської діяльності та забезпечити гарантії природоохоронних програм і заходів щодо збереження здоров'я нації[315] .

Обережне ставлення до природно-ресурсного оподаткування демонстрували відомі вчені В. Сахаєв та В.Шевчук, які доводили у середині 90-х років минулого століття, що різкий перехід до переважно природно-ресурного оподаткування може призвести до подальшого загострення соціальної напруженості й дискредитації самої концепції екологічного оподаткування. Необхідне серйозне політичне й інституціональне забезпечення майбутньої податкової системи. Важливо, щоб податкова і природоохоронна галузь законодавства, регулювання і контролю реформувалася комплексно і взаємозалежно, із випереджальним науковим забезпеченням здійснюваних реформ[316] .

Важливим принципом екологічно-орієнтованої податкової політики повинно стати збільшення податкового навантаження на всі види діяльності, пов'язані з активним використанням природно-ресурсного потенціалу при одночасному пропорційному зниженні податкового тягарю на оплату праці і науково-дослідні роботи у сфері розробки і впровадження промислових технологій. Одним із варіантів екологічно орієнтованої податкової реформи може стати введення акцизів на енергоносії (газ, нафту, електроенергію) при пропорційному зменшенні податкового тягаря на оплату праці[317].

Громадяни України в разі порушення права на екологічну безпеку мають право безпосередньо звернутися до суду з позовом до відповідальних осіб про припинення екологічно безпечної діяльності або використати альтернативну можливість і звернутися до органів прокуратури із заявою про здійснення такого повноваження безпосередньо ними в їхніх інтересах[318].

Законодавче та нормативно-методичне забезпечення є невід'ємною складовою формування стратегічного потенціалу забезпечення екологічної політики розвитку регіону. В Україні правове забезпечення в цілому сформоване за рахунок законодавчих актів – Конституції, законів України та численних нормативних документів. Нагальним питанням розвитку є систематизація законодавчих актів, їх гармонізація та створення Екологічного кодексу.

Окремим напрямом є судова система регулювання екологічної політики. Її недостатній розвиток пов'язаний не тільки з недосконалістю правових засад, а й головним чином з тим, що постраждалою стороною від екологічно небезпечної діяльності часто виступають місцеві громади або власники сільськогосподарських угідь, які не мають досвіду відстоювання свої прав, у тому числі щодо екологічно безпечних умов життя та господарювання, у суді.

---

[315] Галушкіна Т. П. Економіка природокористування / Т. П. Галушкіна. – Харків : Бурун кн., 2009. – 480 с. – С.54.

[316] Сахаєв В. Г. Економіка і організація охорони навколишнього середовища / Сахаєв В. Г., Шевчук В. Я. – К. : Вища шк., 1995. – 272 с.

[317] Данилишин Б. М. Екологічна складова політики сталого розвитку / Б. М. Данилишин. – Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2003. – 255 с.

[318] Андрейцев В. І…. Цит.дж. – С.204.

Засоби масової інформації виступають як окремий інструмент комунікації між суб'єктами-донорами негативного екологічного впливу в особі промислових підприємств, об'єктами-реципієнтами негативного екологічного впливу у вигляді сільськогосподарських та рекреаційних підприємств та місцевих громад, окремих громадян і системою державної та місцевої влади, яка прагне сформувати стратегічний потенціал екологічної політики розвитку регіонів у контексті законодавчого й нормативного забезпечення організаційно-управлінських рішень та організаційно-економічного механізму.

Таким чином, у системі реалізації стратегічного потенціалу екологічної політики існують декілька методичних підходів. Це, по-перше, метод нормативно-правового забезпечення системи формування стратегічного потенціалу екологічної політики, який ми розглянули вище, а другим є метод оцінки екологічних втрат. Так, щодо оцінки втрат зазначимо наступне.

Нині існують декілька підходів до оцінки екологічних втрат. Перший спирається на екологічні видатки (платежі, збори) та фіксується державною статистикою. Другий ґрунтується на визначенні питомих збитків від впливу на навколишнє середовище з урахуванням офіційно зафіксованих масштабів екодеструктивної діяльності (викидів, скидів, обсягів порушення природних екосистем тощо). Третій оперує гіпотетичними показниками і визначає повні обсяги екологічного впливу, зокрема ті, що не відбиваються державним моніторингом та статистичною звітністю, а також несприятливі соціально-економічні та екологічні умови, які впливатимуть на величину втрат. Четвертий оперує визначенням прогаяної вигоди, тобто базується на вартісному вимірі втрачених можливостей щодо отримання додаткового прибутку, які уможливили б кошти, вкладені до продуктивних секторів економіки[319] .

Під збитком, що завдається реципієнтам навколишнього середовища, будемо надалі розуміти витрати суспільства, пов'язані зі зміною навколишнього середовища внаслідок його забруднення. Збиток складається з[320]:

- додаткових витрат суспільства у зв'язку зі змінами у навколишньому середовищі;
- витрат на повернення навколишнього середовища в попередній стан;
- додаткових витрат майбутнього суспільства у зв'язку з безповоротною втратою частини дефіцитних природних ресурсів.

Розрізняють збиток навколишньому середовищу та збиток суспільству. Для оцінки збитку навколишньому середовищу використовують наступні базові величини:

- витрати на зменшення забруднення;
- витрати на відновлення навколишнього середовища;
- додаткові витрати, пов'язані із змінами якості навколишнього середовища;

---

[319] Волошин С.М. Соціально-економічний аналіз надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру / Жарова Л.В., Волошин С.М., Хлобистов Є.В., Чебанов А.О. / За ред. Хлобистова Є.В. – Сімферополь: СОНАТ, 2010. – 258с.

[320] Хлобистов Є.В. Втрати, пов'язані з аварійним забрудненням довкілля / Є.В.Хлобистов // Методи оцінки екологічних втрат / Під ред. Мельника Л.Г. та Каринцевої О.І. – Суми: Університетська книга, 2004. -- С.235

- витрати на компенсацію ризику для здоров'я людей;
- ринкова ціна на природний ресурс;
- витрати на додатковий природний ресурс для розведення забрудненого ресурсу до безпечної концентрації шкідливих речовин.

Збиток суспільству від забруднення навколишнього середовища позначається на діяльності окремих об'єктів, що опиняються під його впливом:
- населення;
- об'єкти житлово-комунального та промислового комплексів;
- сільськогосподарські угіддя;
- водні ресурси;
- лісові ресурси.

Збитки, які нанесені населенню полягають, згідно чинного українського законодавства, у втраті життя та здоров'я окремих осіб і визначаються як сукупність витрат від вибуття трудових ресурсів з виробництва; на виплату допомоги на поховання та витрат на виплату пенсій у разі втрати годувальника.

Таким чином, формування стратегічного потенціалу екологічної політики складається з декількох компонентів серед яких законодавче, нормативне, методичне, інституційне, організаційне, кадрове, фінансове, ресурсне та інші види забезпечення. Ми розглянули всі складові – нормативно-правове та методичне забезпечення. Серед методичного забезпечення висвітли тільки проблему оцінювання збитків від порушення природоохоронного законодавства або завдання будь-якої іншої школи внаслідок виникнення надзвичайної ситуації аварійного характеру. Оцінювання збитків ми розглянули у загальному вигляді, однак зазначимо, що саме процес оцінювання має бути суттєво вдосконалений за рахунок всебічного врахування як прямих, так і опосередкованих ефектів від надзвичайної події. Збитки для населення не мають обмежуватись виключно зазначеними у цій роботі складовими, а передбачати враховувати тимчасову або постійну зміну особливостей або спеціалізації праці, витрати на компенсації щодо тимчасової непрацездатності тощо. Стратегічний потенціал екологічної політики – це основа для визначення можливостей держави певним чином забезпечувати та гарантувати рівень екологічної безпеки через можливості держави формувати рівень стійкості та уможливлювати ефективність реалізації національної екологічної політики.

Ми розглянули нормативно-правові засади стратегічного потенціалу екологічної політики і дійшли висновку про необхідність вдосконалення, конкретизації, подальшої систематизації правових та нормативних джерел за для більш ефективного використання державних ресурсів в сфері охорони і раціонального використання природних ресурсів. Нині на часі формування єдиного кодексу забезпечення екологічної політики держави (на думку акад. Ю.Шемшученка – екологічного кодексу), який має стати єдиним підґрунтям до розвитку стратегічного потенціалу екологічної політики держави.

*2.6 Екологоорієнтована трансформація регіонального розвитку як передумова його екологічної безпеки**

За оцінками фахівців ефективність розвитку регіональної економіки, рівень життя населення та показники екологічної безпеки, а також рівень конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів в Україні значно нижче ніж в країнах близького зарубіжжя, Західної та Центральної Європи. Так, за показником якості життя населення Україна займає 85 місце з 182 крнаїн у світі. Енергоємність національного ВВП перевищує середньосвітове значення у 14,31 рази; електроенергоємність – у 8,8 рази (показник енергоефективності ВВП у 5-10 разів гірший порівняно з розвиненими країнами світу); водоємність – у 2,83 рази. Отримання одиниці ВВП в Україні супроводжується викидами такої кількості CO_2, яка перевищує аналогічний середньосвітовий показник у 15,25 рази. А загальний індекс природоємності ВВП (розрахований як середнє арифметичне значення чотирьох основних перерахованих індексів) більше, ніж у 10 разів перевищує середньосвітовий.

Парадоксальний зв'язок між економічним зростанням, споживанням природних ресурсів та утворенням відходів потрібно змінювати. Екологоорієнтований економічний розвиток повинен бути тісно взаємопов'язаний зі сталим використанням природних ресурсів і менеджментом відходів, підтримкою біорізноманіття, збереженням екосистем та господарським використанням природно-ресурсного потенціалу.

Сучасними ознаками розвитку регіонів України є нестабільність економічної сфери та нединамічні трансформації в системі ринкових відносин, які спричинюються проведенням політичних реформ. Незважаючи на те, що трансформаційні процеси є фактором розвитку будь-якого суспільства, регіональна економіка України формується під впливом специфічних територіальних, історичних, демографічних та інституційних факторів, а також змін, що спиричинені глобалізацією. Нерівномірність регіонального розвитку і значна диференціація рівня життя населення території України ставлять під загрозу соціальну стабільність суспільства, територіально-економічну збалансованість та динаміку соціально-економічного розвитку країни в цілому, уповільнюючи ефективність ринкових трансформацій.

Одним із найбільш актуальних завдань розвитку України є трансформація регіональної економіки з урахуванням принципів сталого розвитку[321]. Наслідки фінансово-економічної кризи, соціо-екологічні проблеми, проблеми ресурсо- та енергоспоживання та утилізації відходів демонструють про необхідність екологоорієнтованих трансформацій регіонального розвитку. У числі найбільш вагомих з них, що потребують вирішення можуть бути названі наступні:

---

* Автор: Шкарупа О.В.

[321] Шкарупа О. В. Економічні проблеми екологоорієнтованних трансформацій регіонального розвитку / О. В. Шкарупа : матеріали Другої науково-практичної конференції [«Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях»], (Бахчисарай, 23–24 вересня 2010р.) / НДІ сталого розвитку та природокористування, РВПС України НАН України, Кримський інститут КНЕУ ім. Вадима Гетьмана. – Сімферополь : ПП «Підприємство Фєнікс», 2010. – С. 165–168.

– недостатність значних інвестицій, в тому числі і в сфері природокористування та ресурсовідтворення, насамперед, іноземних;

– низький рівень привабливості інвестиційних екологоорієнтованих проектів;

– низький ступінь екологізації виробничої сфери;

– недостатній рівень використання соціально-економічного потенціалу регіонів, зокрема з метою реалізації концепції сталого розвитку;

– низька динаміка розробки регіональних стратегій і концепцій розвитку регіональних господарчих систем;

– пряма залежність фінансового стану промислових підприємств від виплат чи дотацій із державного бюджету, що обумовлює їхню вразливість у результаті загострення внутрішнополітичної ситуації на державному рівні;

– низька конкурентноздатність продукції порівняно із закордонними виробниками внаслідок високої енергоємності та ресурсоємності виробництва;

– наростання тенденцій до витіснення іноземними конкурентами регіональних виробників із зовнішнього та внутрішнього ринків, що обумовлено «моральним застарінням» їх продукції, її невідповідністю новим світовим екологічним та енергетичним стандартам;

– слабка готовність менеджерів великих промислових підприємств до ефективної роботи в кризових умовах, відсутність ефективної системи екологічного менеджменту;

– диспропорціональний розвиток регіонального ринку праці та низький рівень міжрегіональної співпраці;

– низька якість життя насення, зниження якості розвитку людських ресурсів.

За цих обставин державна регіональна політика повинна буги націлена на створення умов підвищення конкурентоздатності регіонів як основи динамічного розвитку та зменшення значних диспропорцій між ними у продуктивності, зайнятості та стандартах життя. В таких умовах першочерговим виявляється вирішення проблем екологоорієнтованої трансформації та стабілізації економічного розвитку соціально-економічного середовища регіонів направлених на[322]:

– популяризацію виробників продукції екологічного спрямування;

– залучення інвесторів до реалізації екологічно орієнтованих проектів;

– формування екологічно привабливого іміджу окремих регіонів для розвитку екотуризму;

– реструктуризацію економічної системи з метою орієнтації на виробництво та споживання екологічних товарів і послуг та збільшення кількості робочих місць;

---

[322] Шкарупа Е. В. Региональные аспекты реализации экологических инноваций / Е. В. Шкарупа // Актуальные проблемы развития социально-экономических систем: теория и практика: сборник статей II Международной научно-практической конференции 30 мая 2010 г. / ред. кол.: И. В. Минакова (отв. ред.) [и др.]; – Орёл : АПЛИТ, 2010. – С. 266–269.

– збільшення у бюджетних надходженнях частки доходів, які отримуються завдяки виробництву й споживанню екологічно сприятливої продукції;

– стимулювання вторинної переробки промислових і побутових відходів

– підвищення екологічної свідомості населення та формування етичного ставлення до навколишнього природного середовища.

Необхідним є пошук найбільш гнучких та ефективних форм та механізмів організаційної трансформації економічних систем регіонів, здатних оперативно реагувати на зміни у навколишньому середовищі, на зміну якості природних ресурсі, на зростаючи потреби суспільства та ін.

Крім того, для стабільного екологоорієнтованого розвитку суспільства й ефективного функціонування регіонів необхідно забезпечити баланс загальнодержавних інтересів та інтересів населення регіонів, базуючись на принципах унітарності держави і цілісності її території. Повинно бути досягнуто оптимальне співвідношення децентралізації та централізації влади, збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних та демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій[323].

Суттєвий момент стосується також необхідності створення у державі інституцій динамічного і стабільного розвитку. Успішна екологоорієнтована трансформація, вивільнення творчої енергії громадянського суспільства є обов'язковою умовою прогресивного економічного розвитку регіонів України. Але це можливо за умови разумної державної грошової, фінансової і зовнішньоекономічної політики, а також створенні умов для розвитку правової, соціальної та матеріальної інфраструктури ринкової економіки.

Недостатньо науково обґрунтована державна регіональна політика спричинила малоефективний розвиток економіки країни в цілому, а також призвела до низького рівня її еколого-економічної безпеки. За таких умов стає очевидним провідне значення наукових здобутків економіки природокористування та охорони навколишнього природного середовища для вирішення завдань оптимізації природокористування, оздоровлення і збереження довкілля. Тому все більшої актуальності набувають задачі розробки нових стратегій і концепцій розвитку регіональних еколого-економічних систем, що створять передумови для вирішення проблем екологоорієнтовних трансформацій регіонального розвитку.

Державне управління соціально-економічним регіональним розвитком має бути спрямоване на формування й розвиток соціально-економічного потенціалу регіону. Аналізуючи вищевикладене, основні компоненти забезпечення сталого розвитку регіону можна умовно об'єднати в наступні групи: матеріальні активи; фінансові ресурси; інформаційні активи; інститути; людський і соціальний капітал; природні фактори. Названі фактори соціально-економічного потенціалу сталого розвитку забезпечать

[323] Стратегічні вектори регіональних трансформаційних зрушень: монографія / Т.П. Галушкіна, В.Є. Реутов, Л.М. Качаровська; за наук. ред. Т.П. Галушкіної. – Сімферополь: ПП «Підприємство Фєнікс», 2009. –320 с.

максимальну ефективність, якщо буде відбуватися відтворення й взаємна комбінація одночасна всіх груп факторів. Результатом ефективного управління соціально-економічним потенціалом регіону є досягнення збалансованого стану показників стійкого регіонального розвитку, підвищення якості життя населення. З метою підвищення конкурентоспроможності регіону і формування чіткої й зваженої стратегії розвитку необхідно формулювати й затверджувати той тип територіального розвитку, який дозволить щонайкраще використовувати всі наявні ресурси. Обрана стратегія екологоорієнтованої трансформації повинна стати основою формування регіону із певними перспективами розвитку й конкурентними перевагами, передбачуваним впливом на навколишнє середовище в результаті виробничої діяльності, високим рівнем якості життя населення, «інтегральним інтелектом» громади, завдяки якому дії громади будуть направлятися на досягнення сталого розвитку[324].

Порівнюючи можливі форми організації регіонального розвитку можна сказати, найбільш ефективними організаційними формами управління соціально-економічним розвитком є ті, які забезпечують можливість проведення багатофункціональних заходів. В ході науково-пошукових досліджень була напрацьована наступна класифікація типів територіальних поселень[325]:

– місто освіти - пайдеяполіс. Створюється на базі практико-орієнтованого університету та ряду загальноосвітніх "елітних" установ, в яких предметом напрацювання й засвоєння молоддю стають базові принципи відтворення й розвитку основних форм життя і сфер суспільної діяльності;

– місто неотрадиційного сільського життя й праці - агрополіс. Будується на основі нових соціальних технологій (сімейно-суспільно-державних) і наукомістких сільськогосподарських виробництв – наприклад, селекція, акліматизація тощо;

– місто екосприятливого життя - екополіс;

– місто експерементування в промисловості – технополіс. Будується на зв'язках гуманітарно-розробних університетів із різноманітними формами запроваджувального бізнесу й венчурного капіталу та експериментальними виробництвами;

– місто здоров'я - валеополіс. Будується на пріоритетному розвитку профілактичної медицини й реалізації програм забезпечення здоров'я як суспільної справи, що переорганізовує сфери, не пов'язані з охороною здоров'я;

– місто-музей - музеополіс. Будується на турботливому відтворенні й розвитку (а не провінційній консервації й суверенності) давніх історичних міст;

– місто церковно-релігійної традиції - екклезіополіс.

---

324 Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под. ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД: «Университетская книга», 2007. – 1120с.

325 Полисы в России и мире 21 века [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pereplet.ru/krupnov/81.html - Заголовок с экрана.

Однак слід відмітити, що, наприклад, технополіс, будучи прогресивною формою організації територіальних поселень та розробляючи й запроваджуючи інноваційні технології й пілотні проекти, не відповідає принципам людської відповідальності за свою діяльність та необхідності збереження навколишнього середовища.

Перспективною інноваційною формою розвитку територіальних систем (регіонів), здатних комплексно вирішувати економічні, екологічні й соціальні завдання є екологічноорієнтовані поселення. Загалом, філософською основою концепції стійкого розвитку поселень, ідея якої базується на великій повазі людини до природи, їх гармонійних взаємовідносинах, є погляди сучасних вчених С. Рубінштейна, Г. Батіщева, Н.Реймерса та ін. Велику роль в формуванні такого підходу грає вчення про ноосферу В. Вернадського, а саме його ідея про гармонізацію взаємин між суспільством та навколишнім середовищем на екологічних засадах. Вчення про комплексний та пропорційний розвиток території пов'язане з іменами таких відомих дослідників як Н. Паламарчук, П. Волобой, В. Поповкін та ін. Проблема запровадження оптимальних форм організації територіальних поселень підіймається в роботах Ю. Беспалова, М. Дворака, Д. Кавтарадзе, Є. Марчука, О. Маряшева, Г. Розенберга та багатьох інших.

На нашу думку, оптимальною моделлю формування й розвитку регіону є екополіс як екологічний вектор розвитку технополісу. Дана форма територіального розвитку здатна накопичувати в собі економічний потенціал для поступової трансформації існуючого інноваційного комплексу в «життєвий», де буде збільшена питома вага виробництва й споживання товарів екологічного призначення, а засобом одержання прибутку в економічній сфері стане розв'язання регіональних екологічних проблем.

Одним з оптимальних шляхів вирішення названих вище завдань, тобто реалізації екологоорієнтованої трансформації регіонального розвитку є створення на території певних регіонів таких форм розвитку як екополіс.

На нашу думку, формування екополісу – це стратегічний напрям соціо-еколого-економічного розвитку території, в якому виробнича діяльність узгоджується з природними процесами та екологобезпечним відношенням до навколишнього природного середовища.

Основні положення концепціїї екополісу викладено у публікаціях проф. Мельника Л.Г. та ін., де автори конкретизують поняття екополісу, його цілі та функції. Під екополісом розуміється науково-виробничо-освітній комплекс, що функціонує для створення і реалізації товарів екологічного спрямування[326].

На відміну від природоохоронної діяльності, призначеної для вирішення певних екологічних проблем, при формуванні екополісу головною метою стає отримання прибутку від реалізації товарів екологічного призначення, які прямо чи опосередковано сприятимуть вирішенню певних еколо-

[326] Формування на території Сумської області ЕКОПОЛІСУ – науково-виробничо-освітнього комплексу з виробництва і реалізації товарів екологічного призначення (концептуальні положення). – Суми: ВТД «Университетская книга», 2003. – 36с.

гічних проблем. Така екологорієнтована трансформація не відміняє і не підміняє природоохоронної діяльності, але підсилює як у господарських суб'єктів так і у управлінської системи бажання та мотивацію досягнення екологічних цілей.

Екополіс характеризується наступними властивостями: автономність, самодостатність, використання технологій замкнутого циклу виробництва (що є основою ресурсо- та енергозбереження), багатофункціональність, відкритість, динамічність, наявність зворотніх зв'язків, інтеграційність (виражається у підпорядкуванні соціальної, економічної, екологічної, адміністративної сфер життя єдиній комплексній меті), націленість на одержання прибутку (функціонування екополіса спрямоване на діяльність, результатом якої є одержання прибутку, забезпечення стабільної й ефективно працюючої економічної системи), ефективність та екологічність стадій життєвого циклу продукту, коеволюційність (означає погоджений розвиток людства й природи, під час якого еволюціонує не тільки природа, але й людина, тобто выдбуваэться формування ноосферноъ свідомості, нової системи цінностей, етики екополісу). Важливо зазначити й такі характеристики екополісу як стаціонарність, універсальність, відносна «простота» способу життя (відсутність спеціальної підготовки для проживання в екополісі), відновлення та відтворення компонентів навколишнього природного середовища в регіоні.

На думку Хлобистова Є.В., екологічна безпека є складовою національної безпеки та передбачає певний стан розвитку продуктивних сил і нормативно-правових відносин у суспільстві, здатний забезпечувати стале відтворення природо-ресурсного потенціалу, сприятливі екологічні умови для життєдіяльності населення[327]. Таким чином, формування екополісу здатно підсилити у господарських суб'єктів мотивацію досягнення екологічних цілей і тим самим сприяти реалізації принципів екологічної безпеки. Результатом функціонування екополісу має стати створення передумов екологічної безпеки регіону, зокрема: безпека природно-територіальних комплексів, безпека цінних природних та антропогенних ландшафтів, безпечний розвиток природоохоронних териорій, забезпечення відповідних рівнів асиміляційної місткості екосистем, екологічна безпека окремих підприємств, виробництв, проектів, технологічних ліній тощо (Рис. 1).

Однією з передумов формування на території Сумської області екополісу є відносно сприятлива екологічна ситуація в регіоні. Зокрема, за даними ООН, Сумщина є єдиною областю на Лівобережній Україні, де рівень екологічного навантаження вважається задовільним. Одним із чинників, завдяки яким область належить до найбільш екологічно чистих регіонів держави є те, що викиди забруднюючих речовин у повітря та скиди зворотних вод у водні об'єкти складають не більше 1% від загальних викидів і скидів по Україні.

[327] Хлобистов Є.В. Екологічна безпека трансформаційної економіки розвитку : монографія / під ред. Дорогунцова С.І. – Київ : Агенство «Чорнобильінтерінформ», 2004. – 336 с.

Рис.2.6.1 Основні складові та результати формування екополісу в системі екологічної безпеки

При цьому, пріоритеним має стати розвиток екологічнообумовлених та екологічносприятливих економічних відносин між субєктами регіональної економіки. Можна виділити наступні головні завдання, що потребують вирішення для реалізації концепції екополісу на Сумщині:

– популяризація виробників продукції екологічного спрямування;

– залучення інвесторів до реалізації екологічно орієнтованих проектів;

– формування екологічно привабливого іміджу області для розвитку масового екотуризму;

– реструктуризація економічної системи з метою орієнтації на виробництво та споживання екологічних товарів і послуг та збільшення кількості робочих місць;

– збільшення у бюджетних надходженнях області частки доходів, які отримуються завдяки виробництву й споживанню екологічно сприятливої продукції;

– стимулювання вторинної переробки промислових і побутових відходів

– підвищення екологічної свідомості населення та формування етичного ставлення до навколишнього природного середовища. Один із принципів екорозвитку наголошує, що екологічна безпека суспільства тісно

пов'язана з рівнем культури, освіченості та вихованості людей у суспільстві. Вторгнення людини в біосферну систему саморегуляції вимагає особливих знань, обережності, передбачливості та високих прогностичних можливостей науки, що гарантують безпеку біосфери. У зв'язку з цим подальший розвиток екологічної освіти і виховання, підвищення його теоретичного рівня є одним із актуальних завдань людства. На сьогоднішній день екологічна освіта – це результат взаємодії трьох основних освітотворчих факторів: сім'ї, навчальних закладів та засобів масової комунікації. Без такої єдності не можна вирішити проблему неперервної екоосвіти.

Вирішити проблему екологічного виховання значно складніше, ніж вдосконалити систему екологічної освіти. Цей процес визначається не тільки сукупністю знань про особливості взаємодії суспільства з природою, але й охоплює широкий спектр найрізноманітніших людських якостей і характеристик, певний світогляд і світосприйняття, моральні, правові, екологічні, соціальні принципи та норми. Результатом екологічного виховання є становлення екологічної особистості, якій притаманний екоцентричний тип екологічної свідомості. Загалом можна сказати про те, що підвищення екологічної свідомості населення та формування етичного ставлення до навколишнього середовища займає первісну ланку у вирішенні основних екологічних завдань екополісу. Якщо людина в своїй щоденній діяльності не тільки засвоює екологічну інформацію, але й формує на її основі власні моральні принципи й норми, то в такому випадку інститути контролю за екологосприятливою поведінкою відіграватимуть вторинну роль у суспільстві. До того ж екологічна свідомість як частина суспільної свідомості відповідає принципу стійкого розвитку, який стосується збереження світу для наступних поколінь, надаючи нашим нащадкам знання та розуміння необхідності збереження всього живого на Землі.

Конкретизуючи зміст наведених завдань, важливо зазначити, що під товарами екологічного спрямування (призначення) слід вважати вироби й послуги, виробництво й споживання яких сприяє зменшенню інтегрального екодеструктивного впливу в розрахунку на одиницю суспільного продукту. Такі товари мають ряд ознак:

–вони є більш екологічними на стадії споживання в порівнянні з товарами, які виконують такі ж самі функції;

–вони є більш екологічними на стадії їх виготовлення, тобто під час їх виробництва є можливість скоротити шкідливий екологічний вплив;

–вони сприяють зменшенню шкідливого екодеструктивного впливу на стадіях їх експлуатації і утилізації відходів;

–вони сприяють зменшенню потреб в будь-яких ресурсах;

–вони дають можливість відмовитися від виробництва більш шкідливих товарів і послуг.

Проведений аналіз напрямів реалізації концепції екополісу в Сумській області дозволяє зробити висновки, що в результаті спільних зусиль науковців, місцевих органів влади та громадських організацій в Сумській області було започатковано програму формування на території області екопо-

лісу “Еко-Сумщина”[328]. Першими кроком стало проведення міжнародної українсько-бельгійській науково-практичної конференції "Створення регіональних екополісів як складової сталого розвитку територій", на якій було визначено основні пріоритетні напрямки та завдання формування екополісу в Сумській області. Найбільш вагомі результати було досягнуто в напрямах залучення споживачів до споживання екологічно чистих товарів, популяризації виробників продукції екологічного спрямування, залученні інвесторів до реалізації екологічно орієнтованих проектів. Певні позитивні кроки спостерігаються в напрямах формування екологічно привабливого іміджу області для розвитку масового екотуризму, популяризації Сумської області як регіону, орієнтованого на виробництво екологічно сприятливих товарів та застосування екологічно сприятливих технологій, збільшенні кількості робочих місць за рахунок розвитку екологічно орієнтованих підприємств. В цій сфері в Сумській області відповідно до розробленої концепції «Еко-Сумщина», відбувається добровільне екомаркування та сертифікація продукції. Державні організації приділяють також значну увагу для популяризації та просування продукції екологічного спрямування. Зокрема, за підтримки державних огранів управління з метою забезпечення належного контролю за безпекою та якістю харчових продуктів, було вирішено здійснити поліпшення матеріально-технічної бази лабораторій з контролю безпеки та якості сировини, напівфабрикатів і харчових продуктів, провести їх капітальні та поточні ремонти, акредитацію, сертифікацію, атестацію, повірку приладів, забезпечення необхідним транспортом, сучасним обладнанням, реактивами, витратними матеріалами, методичними розробками за рахунок відшкодування отримувачами послуг витрат з відбору зразків (проб) продукції, коштів бюджетів усіх рівнів (шляхом надання фінансової підтримки) та інших джерел доходів лабораторій відповідно до укладених договорів.

Варто зазначити, що в 2010 рік в Сумській області було виділено більше 7 млн. бюджетних коштів на покращення стану навколишнього природного середовища. Серед найбільших статей витрат на охорону довкілля можна назвати:

–роботи пов’язані з поліпшенням технічного стану та благоустрою водойм;

–заходи з охорони підземних вод та ліквідація джерел забруднення;

–створення захисних лісових насаджень на еродованих землях, вздовж водних об’єктів та полезахисних смуг;

–знешкодження непридатних та заборонених до використання пестицидів в рамках реалізації системи поводження з непридатними та забороненими до використання пестицидів;

–проведення наукових екологічних досліджень в межах програми Єврорегіону «Ярославна».

[328] Шкарупа О.В. Екополіс «ЕкоСумщина» : аналіз напрямків реалізації та головних досягнень / О.В. Шкарупа, О.М. Цупро, О.В.Кубатко, О.І.Мельник // Механизм регулирования экономики. – 2010. – Т.1 – № 3. – С. 53–62

Найменш розробленим напрямом виявилося стимулювання вторинної переробки промислових і побутових відходів внаслідок відсутності економічної мотивації проведення подібних заходів на території області.

За умов удосконалення концепції екополісу та успішного впровадження основних організаційних форм реалізації екополісу на територіальному рівні, наведені науково-методичні підходи можуть бути застосовані для інноваційних перетворень в інших регіонах країни, що сприятиме вирішенню завдань соціально-економічного розвитку національної економіки.

*2.7 Методологічні основи сучасної стратегії екологічно орієнтованого соціально-економічного розвитку регіону**

XX століття позначилось швидким зростанням населення (його чисельність на Землі за століття збільшилось у три рази) і зростанням споживання матеріальних та енергетичних ресурсів. Масштаби виробництва у світі збільшилися у 20 разів. Антропогенний вплив на навколишнє середовище за своїми масштабами став порівнюваним з багатьма природними процесами, діяльність людини призвела до значних порушень в кругообігу речовин і обмінних енергетичних процесів у біосфері.

Як узагальнює Ю.В. Орловська[329], «на початку третього тисячоліття у світі в основному реалізуються такі три стратегії розвитку територіально специфічної еколого-соціо-економічної системи (регіону): консервації природного середовища і ресурсів, зростання виробництва, сталого розвитку. З'ясування недоліків першого і другого типів стратегій та потреба одночасного врахування вимог як гуманізації економічного розвитку, так і його екологічних критеріїв зумовили появу та світове поширення доктрини сталого розвитку (sustainable development), згідно якої державам запропоновано економічне зростання трансформувати в сталий розвиток шляхом введення в його механізм екологічної компоненти, що його обмежує».

Різним етапам господарської діяльності суспільства відповідали свої принципи природокористування (як способу взаємодії суспільства і природи). Так, до другої половини XX століття критерієм ефективності економіки було отримання максимуму матеріальних благ, прибутку за мінімальних витрат. Природні ресурси та екосистеми вважалися невичерпними, а основними факторами, які лімітують економічний розвиток, визнавалися праця і капітал.

Потребою часу є перехід від природоохоронних дій, які в основному спрямовані на боротьбу з наслідками нераціональної господарської діяльності, до превентивних заходів щодо створення такої системи раціонального

---

* Автори: Лук`яніхіна О.А., Безуська А.Ю.

[329] Орловська Ю. В. Методологія стратегічного управління інвестиціями в регіональний розвиток: Автореф. дис. ... доктора економ. наук: 08.10.01 / Науково-дослідний економічний інститут. Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України – К., 2004. – 35 с.

природокористування, яка б забезпечила умови зведення до мінімуму самої можливості виникнення конфліктних ситуацій між суспільством та природою. Таким чином, природокористування повинно базуватися на новому соціально-економічному принципі, коли максимально можливий економічний ефект досягається за умови зберігання динамічної рівноваги екосистем та їх складових.

Одним з важливих досягнень наукової думки останніх десятиріч є створення нової концепції розвитку системи суспільство – природа, яка у вітчизняній науковій літературі, публіцистиці та в офіційних документах [330] отримала назву «концепції сталого розвитку». Ця концепція народжена потребою практики всесвітнього розвитку сучасного людства і відіграє значну роль в управлінні економічними процесами у глобальному, а також регіональному і локальному вимірах.

Взаємозалежність між екологічними та економічними явищами стає все більш тісною. Радикальні соціальні зміни, руйнування природних ресурсів вимагають переглянути модель економічного розвитку з метою створення стійкої економіки і стабільного життя. У зв'язку з цим головним напрямом соціальних змін в усіх сферах життя, особливо в економіці, є перехід від економічної парадигми забезпечення добробуту будь-якою ціною до екологічної парадигми сталого (збалансованого) розвитку з етичною відповідальністю за нинішнє і майбутнє покоління.

Усвідомлення швидкої вичерпності корисних копалин, прогресуюча деградація інших видів природних ресурсів внаслідок господарської діяльності людини, загроза глобальної екологічної кризи сприяли теоретичним розробкам та переходу до практичного впровадження моделей сталого розвитку в різних країнах світу.

Основним стратегічним невичерпним джерелом розвитку людства на сучасному етапі визначається сама людина з її інтелектуальним і творчим потенціалом. Відповідно, майже два десятки років під егідою ООН діє Програма розвитку, в ході якої здійснюються спостереження за станом розвитку людини, як головного ресурсу розвитку за 175 країнами світу. В дослідженнях ООН саме сталий розвиток людини є стержневим поняттям сталого розвитку.

Нові підходи вимагають і нових показників, які б відображали якість розвитку. Таким показником є індекс людського розвитку (ІЛР), який враховує тривалість життя, грамотність населення, «охопленість» освітою (її доступність), реальний ВВП на душу населення[331].

---

[330] Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України [Електронний ресурс] // Вісник національної академії наук України. - 2002. - № 2. – Режим доступу до журн.: http://www.visnyk-anu.kiev.ua/2002-2/7.htm.
Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV // Офіційний вісник України. – 2000. – № 1. – С. 29-40.

[331] Пояснювальна записка до проекту постанови Верховної Ради України Про Концепцію переходу України до сталого розвитку 5749 від 02.07.2004 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=18607

Розробка реалістичної стратегії сталого розвитку передбачає необхідність чіткого визначення самого цього поняття.

Проведене дослідження наукових праць вітчизняних і закордонних вчених підтвердило відсутність єдиного підходу до визначення терміну «сталий розвиток».

Не зважаючи на відсутність однозначного визначення терміну «сталий розвиток», загальноприйнятим вважається твердження про те, що Концепція сталого розвитку охоплює, як мінімум, дві важливі ідеї:

– цей розвиток передбачає вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем. Розвиток буде сталим тільки тоді, коли буде досягнута рівновага між різними факторами, що зумовлюють загальний рівень життя.

– нинішнє покоління має обов'язок перед прийдешніми поколіннями залишити достатні запаси соціальних, природних та економічних ресурсів для того, щоб вони могли забезпечити для себе рівень добробуту не нижчий, ніж той, що ми маємо зараз.

«У центрі концепції стійкого розвитку – збереження людини як біологічного виду та прогресивний розвиток її як особистої сутності»[332].

Отже, в найзагальнішому вигляді сталий розвиток – це досягнення гармонії між життєдіяльністю людини і навколишнім природним середовищем.

Поява нової стратегії розвитку означає поступове об’єднання в єдину самоорганізовану систему економічної, екологічної та соціальної сфер діяльності. При цьому сталий розвиток повинен характеризуватися економічною ефективністю та соціальною справедливістю при загальному зниженні антропогенного впливу на біосферу.

Серед різних підходів відомих вчених, на нашу думку, слід звернути увагу на дослідження Д. Пірса, К Тернера, Я. Батмана[333], які пов’язують сталий розвиток з необхідністю збереження постійності основного капіталу. Основний капітал (K) складається з трьох видів капіталу: Km – капіталу, що створений людиною (машини, обладнання, іммобільні фонди, інфраструктура); Kh – людського капіталу (освітній рівень населення, технічні навики); Kn – природний капітал (природно-ресурсний потенціал).

$$K = Km + Kh + Kn \tag{1.1}$$

Автори наводять правило збереження основного капіталу :

$$\frac{dK}{dt} = \frac{dKm}{dt} + \frac{dKh}{dt} + \frac{dKn}{dt} > 0 \tag{1.2}$$

[332] Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням. Підручник / За заг. ред.. д.е.н., проф.. Л.Г. Мельника та к.е.н., проф.. М.К. Шапочки. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 759 с.

[333] Pearce D., Turner R., Bateman I. Environmental Economics. An Elementary Introduction. The John Hopkins University Press, Baltimore, 1993.

Це правило (правило Хартвіка) можна по-різному інтерпретувати. Якщо ставити за мету збереження всього основного капіталу, припускаючи взаємозамінність одного виду капіталу іншим, то: ситуація є стійкою, коли виснаження природного капіталу компенсується вкладенням рентних доходів у збільшення створеного людиною капіталу. Даний підхід може мати екстремальний випадок: повне вичерпання природного капіталу при адекватному розвитку двох інших видів капіталу. Це випадок так званої слабкої сталості, при якому вимагається тільки «не зменшення» всього основного капіталу в цілому.

Але такий підхід до сталого розвитку піддається істотній критиці з боку екологів, оскільки не враховує непересічної цінності природно-ресурсного потенціалу планети. Тому пропонується підхід, за яким людство повинно прагнути до повного збереження природного капіталу або, у крайньому випадку, його критичних складових, важливих для розвитку людства і всієї екосистеми в цілому. Цей підхід до розвитку суспільства пов'язується з його сильною сталістю.

Якщо вважати, що

$$\frac{dK}{dt} = S(t) - D(t) \tag{1.3}$$

де *S(t)* – збереження у році *t*, а *D(t)* – амортизація основного капіталу, то правило збереження основного капіталу має такий вигляд:

$$S(t) - D(t) = S(t) - Dm(t) - Dh(t) - Dn(t) > 0 \tag{1.4}$$

А якщо врахувати, що $Dh = 0$, тобто людський капітал не амортизується, і виразити у відсотках до ВНП (Y), то отримаємо індикатор слабкої сталості Z:

$$Z = \frac{S}{Y} - \frac{Dm}{Y} - \frac{Dn}{Y} > 0 \tag{1.5}$$

Для сильної сталості повинно виконуватися співвідношення:

$$\frac{dKn}{dt} > 0 \quad (1.6) \quad \text{або} \quad \frac{Dn}{Y} < 0 \tag{1.7}$$

тобто запаси капіталу не повинні зменшуватися[334].

Тоді при розгляді процесу функціонування регіону можна говорити про необхідність збереження основного капіталу певного регіону в державі (K_i), який відповідно складається з Km_i – капіталу, що створений людиною, тобто в процесі функціонування економіки регіону; Kh_i – людського капіта-

[334] Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природных ресурсов: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 319 с.

лу (освітній рівень населення, технічні навики), який створюється в процесі функціонування соціуму та підтримується соціальною інфраструктурою регіону; Kn_i – природного капіталу (природно-ресурсного потенціалу), який є складовою екологічної (природної) системи регіону для *i*-го регіону. Таким чином, основний капітал *i*-го регіону:

$$K_i = Km_i + Kh_i + Kn_i \tag{1.8}$$

При цьому основний капітал держави в цілому K^0 є сумою капіталів його регіонів:

$$K^0 = \sum_{i=1}^{n} K_i = \sum_{i=1}^{n} Km_i + \sum_{i=1}^{n} Kh_i + \sum_{i=1}^{n} Kn_i \tag{1.9}$$

Правило збереження основного капіталу матиме вигляд:

$$\text{для регіону: } \frac{dK_i}{dt} = \frac{dKm_i}{dt} + \frac{dKh_i}{dt} + \frac{dKn_i}{dt} > 0 \tag{1.10}$$

$$\text{для держави: } \frac{dK^0}{dt} = \sum_{i=1}^{n} \frac{dK_i}{dt} =$$

$$= \sum_{i=1}^{n} \frac{dKm_i}{dt} + \sum_{i=1}^{n} \frac{dKh_i}{dt} + \sum_{i=1}^{n} \frac{dKn_i}{dt} > 0, \; i = \overline{1, n} \tag{1.11}$$

де n –кількість регіонів в державі.

Інтерпретація формули (1.10) є аналогічною формулі (1.2). Проте для випадку (1.11) слід зауважити, що при розгляді даного правила щодо загальнонаціонального рівня для збереження всього основного капіталу, може виникати випадок, коли виснаження певного виду капіталу є некомпенсованим на рівні окремого регіону, але компенсованим на рівні держави за рахунок його збільшення в інших регіонах. Наприклад, коли виснаження природно-ресурсного потенціалу одного регіону компенсується зростанням капіталу, що створений людиною, в іншому (або в декількох інших) регіонах, тоді ситуація є стійкою на рівні держави, але не стійкою на рівні певного регіону.

З цього випливає ряд висновків. По-перше, сталий розвиток держави не обумовлює сталий розвиток всіх регіонів, але сталий розвиток всіх регіонів обумовлює сталий розвиток держави. По-друге, з огляду на це – регіональний рівень вбачається пріоритетним і базовим для реалізації концепції сталого розвитку.

Отже, задача подолання конфліктів інтересів висвітлює необхідність узгодження процесів державного управління щодо різних рівнів і процедурної єдності механізму постановки і рішення проблем розвитку в багаторів-

невій системі управління. Одним з механізмів, який покликаний забезпечити узгодженість управлінських впливів на перебіг суспільних процесів є стратегічне управління і формування стратегії загальнодержавного та регіонального розвитку.

Проведене дослідження теоретичних основ та передумов формування сучасної стратегії сталого розвитку дозволяє зробити висновок, що за методологічну основу формування даної стратегії слід прийняти концепцію сталого розвитку. Для цього існують як внутрішні так і зовнішні мотиви і чинники. І хоча в наукових колах відсутній єдиний підхід до визначення поняття «сталий розвиток» та механізму реалізації даної концепції, узагальнення наукового доробку вітчизняних і закордонних вчених у даній галузі дозволяє зробити висновок, що шлях реалізації концепції сталого розвитку лежить в площині гармонізації трьох аспектів діяльності суспільства: економічної, соціальної і екологічної, а саме через врахування екологічних і соціальних наслідків економічного розвитку суспільства. Таким чином, сталий розвиток регіону – це досягнення неконфліктного співіснування між населенням регіону (його життєдіяльністю в економічному і соціально-побутовому аспектах) і екосистемою регіону, за умови стабільного функціонування регіональної соціально-економічної системи.

РОЗДІЛ ІІІ. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ГОСПОДАРСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

*3.1 Теоретичне обгрунтування формування інвестиційної привабливості природокористування:значення та функції**

Функціонування в Україні природо витратної моделі економічного зросту, ні щадна експлуатація природних ресурсів та раціонально не обмежено споживання довкілля підсилює незбалансованість природокористування, створює умови для виникнення природно-техногенних аварій і катастроф, підвищення рівня екологічних ризиків, значних економічних втрат та потенціалу для подальшого розвитку суспільства. Природно-ресурсний потенціал зменшується внаслідок марнотратного природокористування: дефіцит води становить близько 4 млрд.м², кількість гумусу в ґрунтах скорочується щорічно до 18 млн.т, обсяг шкідливих і високотоксичних відходів перевищує 5 млрд.т. Практично усі поверхневі, ґрунтові й частково підземні забруднені в результаті антропогенної діяльності[335]. Імідж України та її конкурентноздатність знаходяться в залежності від обліку екологічних ім-

*Автор: Рассадникова С.І.

[335] Базилевич В. екологічний імператив економічної освіти в контексті глобалізації //вісник НАН України. – 2010. - № 8. – С. 15-19.

перативів в управлінні розвитком країни. Так, згідно індексу екологічних досягнень EPI (Environmental Performance Index), якій розроблено вченими Колумбійського та Єльського університетів, Україна посягаю 87 місце серед 163 країн світу у 2010 році[336].

Актуальність проблеми природокористування та її вагоме значення зростає в сучасних умовах глобалізації, нестачі природних ресурсів та посткризової не стабільної економіки як в світі, так і в країні

В теперішній час багато наукових праць в якості об'єкту аналізу виділені теоретичні засади інвестицій та інвестування. В сфері природокористування дослідженню проблем екологічного інвестування присвячено ціла низька публікацій Букринського Б.В., Веклич О.О., Данилишина Б.М., Пахомової Н., Ріхтера К., Ендреса А., Харічкова С.К., Хвесика М.А., Хлобистова ЄВ. та інших[337], [338], [339].

Значний вклад в теорію інвестиційної привабливості внесли наукові роботи Бланка І., Геєца В., Захаріна С., Савчука В., Прилипко С., Величко В., Лукінов И., Пересади А., Чумаченко Н., Шеремета В.. дослідження зарубіжних авторів Д.Стейнер, Р. Брандербург, С.Бир, П.Самуэльсона, І.Форрестера та інших вчених.

Не зважаючи на численні наукові публікації по проблемам інвестування економіки практично відсутні комплексні методологічні розробки формування інвестиційної привабливості сфери природокористування та конструктивний аналіз її значення як об'єкта дослідження та напрямок конкретних інвестиційних рішень.

Внаслідок гостроти та складності екологічних проблем в природокористуванні спостерігається зріст потреби у інвестиціях з цілю попередження та нівелювання негативних екологічних явищ і наслідків господарської діяльності, зниження рівня ресурсно-екологічних ризиків.

Особливості функціонування природокористування в значному ступеню визначається ситуацією та станом інвестування даного сектору економіки та її складових. Важливою складовою сфери природокористування є природоохоронна діяльність, яка спрямована на зменшення антропогенно-техногенного навантаження на суспільство та рівня забруднення довкілля. Спостерігається зовнішнє сприятлива зміна постійного збільшення обсягу інвестицій в основний капітал на охорону навколишнього природного середовища: з 2002р. по 2009 р. інвестиції зросли 4,7 разів. Проти те частка інвестицій в основний капітал на охорону навколишнього природного середовища в загальному обсязі інвестицій в основний капітал складає у 2002 році 1,7%, у 2009 році – 1,6 %, також 0,2% ВВП на протязі з 2002 по

---

[336] http: //www.yale.edu /esi, c.15

[337] Буркинский Б.В., Степанов В.Н., Харичков С.К. Экономико-экологические основы рационального природопользования и развития. – Одесса: Фенікс, 2005. – 575 с.

[338] Пахомова Н.В., Рихтер К.К. Экономика природопользования и экологический менеджмент: Учеб. пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. ОЦЭиМ, 2006 год. – 460 с.

[339] Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку і трансформацій/ Під ред.. Б.М. Данилишина. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2006. – 704 с.

2009 рік. Тенденція, що аналізується в інвестування, не можливо розглядати як прогресивну, по скільки не відбуваються якісні та кількісні зміни у інвестуванні природокористування.

Динаміка обсягу інвестицій в сферу природокористування представлена в таблиці 1.

Найбільш частку в структурі загальних витрат на охорону навколишнього природного середовища складають поточні витрати на охорону природи, пов'язані з експлуатацією і обслуговуванням засобів природоохоронного призначення, в 2009 році 22,5 % (2,5 млрд.грн.) – інвестиції в основний капітал, направлені на будівництво і реконструкцію природоохоронних об'єктів, придбання обладнання для реалізації заходів екологічного спрямування і 5% (0,55 млрд.грн.) – витрати на капітальний ремонт природоохоронного обладнання. Доля інвестиції в основний капітал на охорону навколишнього природного середовища у загальному обсязі витрат на природоохоронні цілі постійно зростала з 10,7 % у 2002 до 22,5 % у 2009 роках.

Таблиця 3.1.1.

Динаміка інвестицій в сферу природокористування у 2002-2009 роках в Україні

Показники	2002 рік	2005 рік	2008 рік	2009 рік
Інвестиції в основний капітал, факт. ціни, млн..грн.	31178	93096	233088	151777
Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності, факт. ціни, млн..грн.				
лісове господарство	76	111	208	87
рибальство, рибництво	34	27	61	22
добування паливно- енергетичних та інших копалин	3819	8107	16767	13914
Капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища, факт. ціни, млн..грн. з них	759,8	1775,6	3731,4	3040,7
капітальний ремонт засобів природоохоронного призначення, млн..грн.	241,3	312,3	809,4	554,2
інвестиції в основний капітал на охорону навколишнього природного середовища, млн..грн.	518,5	1463,3	2922,0	2486,5

Джерело: складено автором за даними Держкомстату України [340], [341]

В той же час згідно даних офіційної статистичної звітності збільшення абсолютного та відносного обсягу інвестицій в основний капітал на охорону навколишнього природного середовища за період аналізу н супроводжується одночасно зростом введення в дію потужностей для охорони довкілля: інвестиції зросли майже у 5 разів, а потужності станцій для очищен-

[340] www.ukrstat.gov.ua

[341] 7.Статистичний щорічник України за 2008 рік (За ред. Осауленка О.Г.) – Київ: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 567 с.

ня стічних вод у тис куб м на добу порівняно з 2002 роком скоротилися у 2,3 разу, системи оборотного водопостачання - у 20 разів, установки для уловлення та знешкодження шкідливих речовин з відхідних газів – майже у 5 разів. Результати аналізу відображають Сучасний ста природокористування як цілісного сектору економіки країни відзначається сукупністю складних проблем, структурних диспропорцій в інвестуванні, відсутності змістовних успіхів в охороні довкілля і досягненні раціонального природокористуванні.

Стан природокористування в Україні визначається фактичними і потенціальними можливостями забезпечення екологічними благами та послугами економіки і населення, природним капіталом, об′єктивними природними умовами, діючими виробничими, соціальними, організаційними, фінансовими, інституціональними, інвестиційними, інтеграційними, історичними та іншими умовами і факторами, траєкторією і особливостями історичного розвитку складових елементів та сектору економіки у цілому. Для стабільного розвитку природокористування необхідно його еколого безпечного функціонування, зміцнення природно-ресурсної бази розвитку суспільства, вирішення економічних, фінансових, організаційних, інституціональних, інвестиційних, інноваційних та інші завдань для яких потребує застосування цілісного, комплексного та системного підходів, довгострокового прогнозування та стратегічного управління.

Домінантні позиції у поліпшенні стану довкілля, досягненні збалансованого природокористування, еколобезпечного розвитку суспільства займають інвестиційне забезпечення рішення стратегічних задач природокористування. Підвищення результативності інвестиційної діяльності у сфері природокористування гальмується унаслідок цілого ряду причин: недосконалості законодавчої бази, несприятливого інвестиційного клімату, обмеженості інвестиційних ресурсів, високих адміністративних бар'єрів і трансакційних витрат, нерозвиненістю інфраструктури інвестиційного ринку, обмеженістю доступу до інформаційних систем, зокрема про привабливість і стартові умови ведення бізнесу, дефіциту професійних кваліфікованих кадрів. Перешкодою також є відсутністю підходів до вибору пріоритетних напрямків вкладення інвестицій в сферу природокористування в практиці господарювання на основі оцінки інвестиційної привабливості природокористування.

Розвиток механізмів інвестування та підвищення їх ефективності не можливо без термінологічної не визначеності, для управління інвестиційним процесом необхідно знати сутність поняття. В науковий літературі існують різноманіття визначення поняття «інвестиційна привабливість». Інвестиційну привабливість підприємства розглядають як характеристику окремих підприємств-об'єктів для майбутнього інвестування з позиції перспектив розвитку, обсягів та напрямів збуту продукції, ефективності використання активів, їх ліквідності, стану платежі спроможності і фінансової

стійкості[342]. Можна знайти твердження, що інвестиційна привабливість зазначає наявність умов інвестування, які впливають виділення переваги у вибору інвестором того чи іншого об'єкту для інвестування[343]. Трактування змісту поняття інвестиційна привабливість зводиться до комплексу показників діяльності об'єкту для вкладення інвестицій, які визначають інвестиційне поводження та вибір інвестора[344].

У сфері природокористування на відміну від інших сфер господарства гострота екологічної ситуації, кризовий стан природно-ресурсного потенціалу і екосистем служить причиною вкладення інвестиційних ресурсів незалежно від ступеня прибутковості на вкладений капітал. Результатом такого типу екологічних інвестицій є одержання суспільного блага, що не може бути привласнено окремим індивідом і буде використано всіма членами суспільства. Доцільність відтворення якості природних благ полягає в їхній високій цінності для суспільства, біосфери, підтримки життя. В результаті узагальнення вказаних причин необхідним є в сучасних умовах визначення інвестиційної привабливості об'єктів в сфері природокористування.

Формування інвестиційною привабливості природокористування в Україні як складного системного поняття та явища є однією із найважливіших та водночас проблемних етапів в системі механізмів збалансованого природокористування та досягнення сталого розвитку в країні. Стабільний екологозбалансований розвиток України в умовах глобалізації та загострення екологічних проблем потребує глибоких системних перетворень інвестиційної діяльності в сфері природокористування.

Впливовим фактором на стан, перспективи функціонування та розвитку природокористування є інвестиційна привабливість природокористування, яка визначає масштаб, якість, структуру, джерела залучених інвестицій та передбачає потенційні результати їх вкладення.

Інвестиційна привабливість природокористування відповідно до авторського трактування - це інтегральна синтетична характеристика, представлена сукупністю фінансово-економічних і економіко-екологічних показників, що оцінюють ступінь сприятливості умов і доцільності інвестування конкретного компонента (об'єкта) природокористування.

Метою оцінки є визначення напрямку вигідного вкладення інвестицій у сферу природокористування при припустимих рівнях ризику для найбільш всебічного рішення гострої екологічної проблеми й одержання позитивного економіко-екологічного, економічного й іншого видів ефектів.

З позиції економічної теорії інвестиційна привабливість природокористування представляє систему економічних відносин між суб'єктами (інвесторами) і об'єктами (функціональні компоненти сфери природокористу-

---

[342] Савчук В.П., Прилипко С.И., Величко Е.Г. Анализ и разработка инвестиционных проектов. – Киев.: Абсолют – В, Эльга, 1999. – 304 с.

[343] Машкин В. Управление инвестиционной привлекательностью реального сектора экономики региона. - Режим доступа:- http://bnews.narod.ru/economy/management.htm.

[344] Трясицина Н.Ю. Комплексная оценка инвестиционной привлекательности предприятий // Экономический анализ. - 2006.- №18. - С.4-10.

вання) інвестування, що формується в процесі узгодження їхніх потреб і інтересів, здійснення вкладення капіталу. Аналізоване поняття, з одного боку, є об'єктивна характеристика, оскільки дає зріз в узагальненій формі реально існуючих особливостей функціонування об'єкта природокористування, з іншого боку, суб'єктивна – оскільки проводиться через бачення об'єкта інвестування стратегічним інвестором.

Інвестиційну привабливість природокористування слід розглядати як:

• реальний процес зміни інвестиційної привабливості окремих об'єктів природокористування та природокористування в цілому, передбачає динамічний аналіз явища у просторі і часі;

• економічне поняття узагальнююче теоретичне та абстрактне відображення існуючого економічного явища під впливом оточуючого середовища та дії сукупності значимих факторів;

• економічне явище, яке статичне та відокремлене, фактично відображає сучасний стан привабливості об'єктів природокористування щодо вкладення інвестицій з різних джерел інвестування та їх походження на різноманітних рівнях управління.

Забезпечення інвестиційної привабливості природокористування засновано на засадах: системного підходу та розглядається як відкрита система взаємодіючих та взаємозалежних факторів та умов, що створює єдине економічне явище, об’єднано в сукупності в інтегральну характеристику та відображається системою показників; процесного підходу, яке аналізує інвестиційну привабливість з позиції динамічного процесу та перетворення його, трансформації та розвитку; функціонального підходу, що характеризує взаємозалежний аналіз функцій, властивостей, якості інвестиційних об'єктів, товарів, послуг та інше.

На вибір форми вкладення інвестицій впливають потенційні можливості об'єкта інвестування сприймати (асимілювати, використовувати) інвестиційний капітал у визначених масштабах і формах, умови його використання з забезпеченням довгострокового рівня прибутковості, корисності отриманого результату при припустимих рівнях ризику.

Для значно поглибленого розкриття змісту інвестиційної привабливості природокористування слід проаналізувати функції, які виконуються інвестиційною приваблівостью природокористування у теорії та практики природокористування та господарювання, економіки. До них пропонується віднести наступні функції:

• оцінювання привабливості об'єкту сфери природокористування щодо вкладення інвестицій;

• діагностування стану інвестиційного процесу в різних секторах, видах діяльності, функціональних елементах сфери природокористування;

• контролювання та моніторингу об'єктів сфери природокористування щодо привабливості та результативності інвестиційного процесу;

• прогнозування потенціального та фактичного потоку інвестиційного капіталу, пріоритетних напрямків вкладення інвестицій щодо державних та приватних інвесторів, вітчизняних та зарубіжних;

• регулювання перетоку інвестиційного капіталу між секторами, видами діяльності, об'єктами та функціональними елементами (використання природних ресурсів, відтворення природно-ресурсного потенціалу та якості навколишнього природного середовища, охорона довкілля, забезпечення ресурсно-екологічної безпеки) сфери природокористування;

• впровадження в систему механізмів досягнення збалансованого природокористування та сталого розвитку інвестиційних факторів та механізмів щодо використання та споживання, відтворення, охорони екологічних благ та послуг, підтримки екологічно безпечного функціонування економіки;

• управління щодо реалізації діючих та ефективних інвестиційних рішень, які приймають суб'єкти інвестиційної діяльності, власники капіталу, органи влади;

• соціалізації на засадах людини центричної концепції розвитку суспільства.

•інноваційності інвестиційних рішень та ресурсозберігаючого типу природокористування на засадах збалансованого розподілу інвестицій.

Ступень інвестиційної привабливості, державної та бюджетної підтримки, потреби у інвестуванні та їх обсяги, структура, ефективність інвестицій та видів діяльності слабко виражені, ні значні, порою низки, показники відображають не стійкість, ні ефективність та не здатність сфери природокористування стати ефективним сектором економіки, безперервно, стійко виконуючим свої функції у суспільстві.

Висока потреба у масштабних інвестиціях обумовлено цілою низкою невирішених складних питань визвано також використанням морально і фізично застарілого обладнання, основного капіталу, ні сприятливій стан довкілля та природно-ресурсного потенціалу, загрозливий рівень небезпеки висуває на перший план проблеми інвестування, інвестиційні фактори зросту.

Для пізнання розвитку процесу інвестування потрібно володіти знанням основних впливових факторів формування інвестиційної привабливості природокористування. Фактор є основною рушійною силою процесу, причиною його розвитку у визначених напрямах. Найбільш загальні факторі впливу на формування інвестиційної привабливості природокористування показані на рисунку 1.

На формування інвестиційної привабливості природокористування впливають різні по масштабу та складності фактори: глобальні, національні (макрофактори), регіональні (мезофактори), локальні (мікро фактори в умови), нанофактори (рівень окремих структурних одиниць). Вагомим фактором впливу в сучасних умовах на всі складові життєдіяльності суспільства є глобалізація та зв'язані з цім процесом глобальні виклики. Концепція сталого розвитку стала відповіддю світового співтовариства на виникнення гло-

бальних екологічних проблем. В XX ст.. було признано у 1983 р. при створенні Всесвітньої комісії по навколишньому середовищу і розвитку ООН, що екологічні проблеми носять глобальний характер, слід орієнтуватися ні тільки задоволення потреб сучасних людей, так і на узгодження потреб та інтересів майбутніх поколінь людства.

Рис.3.1.1.Загальні фактори, які впливають на формування інвестиційної привабливості природокористування.

До глобальних викликів відносяться об'єктивно існуючі не вирішенні проблеми, на які не має готових рецептів їх подолання, несуть загрозу у вигляді рисків, небезпеки, можливих катастроф для подальшого існування людства та стабільного його розвитку. Проведення невідкладних активних дій по нейтралізації негативних тенденцій у світової і національної економіці повинно стати пріоритетом економічної політики держави та в сфері природокористування.

Значення рішення комплексних і системних проблем природокористування визначено та підкреслено у багатьох міжнародних та державних документах. На Всесвітньому саміті з невиснажливого розвитку у Йоганнесбургу в 2002 році було включено п'ять пріоритетних проблем людства, серед яких виділено енергетика, водозабезпечення, біорізноманіття, що відносяться до природокористування. Серед пріоритетні напрямів розвитку науки і техніки в Україні на період до 2020 року включені фундаментальні наукові дослідження в сфері раціонального природокористування визначені Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 року.

Кризовий стан природокористування і довкілля обумовлює потребу залучення масштабних інвестицій та стратегічних інвестиційних рішень екологічних проблем. Екологічні проблеми багатовекторні, складні та взаємопов'язані та викликають взаємовиключаючій інвестиційних вибір. Методологія формування інвестиційної привабливості природокористування підвищує надійність вибору найкращого варіанту з можливих, одержання вагомих результатів по подоланню екологічних ризиків та небезпеки, вихід на траєкторію стійкого розвитку національної економіки.

Обґрунтування необхідності формування інвестиційної привабливості природокористування та значення для розвитку суспільства проявляється у наступних напрямах:

• забезпеченні національної безпеки і суверенітету України на засадах збагачення природно-ресурсного потенціалу, підтримки екологічної безпеки, подолання критичних рівній використання ресурсів, їх виснаження, екологічної ємності екосистем;

• підвищенні рівня добробуту і якості життя населення на основі покращення умов життєдіяльності, рекреації людини, скорочення суспільних і державних витрат внаслідок зниження економічних збитків від забруднення довкілля;

• зміцнення здоров'я нації, імунітету, зниження смертності та захворюваності;

• створення гражданського суспільства, демократизація прийняття рішень у сфері природокористування та його інвестування;

• підтримки задоволення потреб наступних майбутніх поколінь;

• зміни стратегічних орієнтирів бізнесу не тільки на отримання прибутку, доходів, накопичення капіталів, також на узгодження економічних, соціальних і екологічних цілей з перевагою ставлення до збереження екологічної рівноваги і біорізноманіття, організація соціально і екологічно відповідального підприємства;

• активізації творчого потенціалу як складової інноваційної діяльності, що не можливо без якісного довкілля і безпеки життєдіяльності суспільства і людини, пріоритет віддано накопиченню соціального капіталу;

• збереження генетичного багатства як цінності (генофонд, природозаповідний фонд та інше).

Набуває значення формування інвестиційної привабливості природокористування та прийняття вузлових інвестиційних рішень, володіючи потужним синєргетічним потенціалом внаслідок їх впровадження, для національної економіки, іміджу країни, довкілля, підприємництва, органів влади, соціальної та екологічної свідомості населення, культури споживання і природокористування.

Підвищення рівня інвестиційної привабливості природокористування досягається з обліком наступних факторів: не тільки обсяги інвестування згідно обґрунтованих потреб, впровадження інноваційних результатів, а також розвитку інституціональної системи, інфраструктури, масштабної

державної підтримки, фінансування. Недостатній потенціал розвитку, марнотратне використання природи та її потенціалу господарювання, в цілому низка інвестиційна привабливість не дозволяє економно використовувати природно-ресурсний потенціал, знижати рівень екологічних та природно - техногенних рисків, забезпечувати попит на екологічні блага і послуги, забезпечити оздоровлену та біорізноманіття природної середи. Стимулювання діючих інвестиційних факторів обмежують та розширюють можливості розвитку та здатні припинити подальшому заглибленню існуючих екологічних проблем, диспропорцій і протиріч у сфері природокористування.

*3.2 Теоретико-методологічні основи формування стратегії екологічного маркетингу в умовах сталого розвитку**

Система управління природокористуванням, що сформувалась на даний час в Україні, через надмірну розрізненість природоохоронних функцій по різних міністерствах та відомствах не відповідає сучасним вимогам підприємницької діяльності і є серйозним фактором зниження екологічної безпеки. На сьогоднішній день актуальним є питання – розробці теорії та методології екологічного маркетингу як поліфункціональної і багатовекторної системи підходів, прийомів, методів та інструментів планування природокористування на базі принципів екологічної безпеки та сталого розвитку. Розвиток ринкових відносин в економіці зумовлює об'єктивну необхідність поглибленого дослідження, розробки та впровадження маркетингових концепцій в галузі природокористування, охорони навколишнього середовища і формування системи екологічної безпеки. Існуючий світовий і вітчизняний досвід впровадження елементів екологічного маркетингу, зокрема «зеленого маркетингу», у процеси управління не є системним і багатоцільовим. Вже сьогодні назріла необхідність розробки та впровадження комплексного, системного екологічного маркетингу, що створює на стиках дисциплін особливу галузь наукових знань про властивості управління, закономірності ринкової динаміки, принципи і методи адаптації природокористування до умов мінливого ринкового середовища. Екологічний маркетинг ще не одержав необхідної теоретичної та методологічної розробки, а існуючі вузько утилітарні підходи до його інтерпретації істотно обмежують сферу застосування цієї потенційно багатої методологічної концепції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких, розглядаються проблеми створення і розвитку екологічного маркетингу, показав, що недостатньо повно пророблено поняттєво-категоріальний апарат, немає системного підходу до концепції екологічного маркетингу, не досконалий маркетинговий механізм управління охороною навколишнього середовища, яка роль екологічного аудита й екологічної звітності в системі маркетингу.

---

*Автори: Садченко О.В., Нічітайлова Н.С.

Аспекти екологічно орієнтованого маркетингу у світовому співтоваристві пов'язані зі швидким розвитком технологій і процесів, що знижують вплив на навколишнє середовище, а також із прискореним формуванням ринку екологічних послуг, що вимагає відповідного розвитку маркетингових коштів керування цим ринком.

Екологічний маркетинг орієнтується на нові екологічні потреби, що виникають в результаті екологічної кризи чи погіршення якості навколишнього середовища. Саме екологічні потреби споживачів є основним об'єктом уваги виробників екологічно чистих і екологічно безпечних товарів та послуг. Через задоволення екологічних потреб споживачів виробники реалізують свою кінцеву мету – одержання прибутку, а кінцевим прибутком у випадку застосування екологічного маркетингу є підвищення (поліпшення) якості життя.

Дотепер у науковому співтоваристві і серед широкої громадськості домінує вузьке (торгово-рекламне) трактування екологічного («зеленого») маркетингу, що зводить його зміст до просування і реклами товарів з екологічними характеристиками. На наш погляд, концепція екологічного маркетингу набагато ширше, і як об'єкт у ній можуть розглядатися практично усі ланки процесу суспільного відтворення (включаючи відтворення довкілля). Лише така широка інтерпретація екологічного маркетингу дозволяє найбільш повно і системно використовувати маркетингову концепцію як інструмент реалізації планів сталого розвитку на локальному, регіональному, національному та глобальному рівнях. Подальший розвиток, поглиблення і конкретизація методології екологічного маркетингу є актуальними і значущими у світлі загальнодержавної ресурсно-екологічної політики і одержали розвиток лише порівняно недавно. Це визначає об'єктивну необхідність систематичного і поглибленого дослідження маркетингових концепцій в галузі екології. В теоретичному плані цей напрямок ще мало розроблений, що зумовлює актуальність теми та необхідність проведення відповідних наукових досліджень.

Метою дослідження є розробка теоретико-методологічних основ екологічного маркетингу як поліфункціональної і багатовекторної системи принципів, прийомів, методів та інструментів планування природокористування в ринкових умовах на засадах екологічної безпеки та сталого розвитку для підвищення економіко-екологічної ефективності господарської діяльності та реалізації планів сталого розвитку територій України.

Екологічний маркетинг визначається як діяльність, спрямована на розробку і реалізацію концепцій економіко-екологічного поводження підприємств, ціноутворення, просування на ринок і збут ідей, екотоварів та екопослуг, і являє собою новий концептуальний підхід, що дозволяє розробити механізми виживання в умовах екологічної кризи чи її загрози. Екологічний маркетинг дає можливість не тільки по-новому здійснювати процес стратегічного планування, але й вказує напрямки розв’язання багатьох проблем, пов'язаних з виникненням екологічних ризиків. Визначено підхід до еколо-

гічного маркетингу, що характеризується такою взаємозалежністю між виробниками і споживачами: саме через задоволення екологічних потреб споживачів виробники реалізують свою кінцеву мету – одержання прибутку (кінцевим прибутком в цьому випадку є якість життя). Як засіб вирішення цієї задачі екологічний маркетинг пропонує систему економіко-екологічних механізмів.

Розширення трактування поняття екомаркетингу («зеленого» маркетингу) здійснено шляхом:

- використання розширеного трактування поняття «товар», що дозволило застосувати екомаркетинговий підхід до таких нетрадиційних видів товару як територія (екомаркетинг територій і регіонів), природні ресурси (екомаркетинг природокористування), знання (екомаркетинг знань і технологій), організації (екомаркетинг організацій), а також шляхом уведення поняття «екологічний товар (послуга)»;
- застосування екомаркетингового підходу до нових напрямків маркетингу – некомерційного (non-profit) і зустрічного (counter-marketing) маркетингів;
- перенесення екомаркетингового підходу на другу (нетрадиційну) сферу маркетингової діяльності – активне формування екологічних потреб і переваг споживачів;
- розширення екомаркетингового підходу дослідженням сучасної тенденції світової економіки – процесу її «сервізації» і підвищення ролі послуг (екологічних послуг);
- розробки в рамках концепції екологічного маркетингу ідей і підходів мережної економіки, соціальної екології і сталого (збалансованого) розвитку.

Екологічний маркетинг розглядається через призму визначеної системи його концепцій, кожна з яких акцентує увагу на одному з ключових аспектів екологічного маркетингу. При цьому змінюється роль і значимість базових понять класичного маркетингу (суб'єкт, товар, зовнішнє середовище, мета) у його екологічній інтерпретації. Розроблено і введено в теорію екологічного маркетингу поняття об'єкта і суб'єкта екологічного маркетингу на основі категорії «екологічний товар» і «екологічні потреби ринку». Використовуючи зазначений підхід, виділено такі концепції екологічного маркетингу: перша концепція – “екологічний” маркетинг, маркетинг товарів і послуг з урахуванням екологічних нормативів і обмежень як найважливішого фактора зовнішнього середовища; друга концепція – маркетинг екологічних товарів і послуг; третя концепція – маркетинг природних ресурсів і умов, маркетинг природокористування; четверта концепція – маркетинг природоохоронної діяльності та відтворення довкілля; п'ята концепція – маркетинг екологічних знань і технологій (маркетинг інновацій); шоста концепція – мережний екомаркетинг, маркетинг у системі відносин сталого розвитку (рис.1)[346].

[346] Садченко Е.В. Принципы и концепции экологического маркетинга: Монография. – Одесса: Астропринт, 2002. – 400 с.

Виходячи з розроблених концепцій, запропоновано визначення екологічного маркетингу як процесу планування та управління підприємницькою діяльністю, що оптимально пристосовує виробництво до екологічних вимог ринку для більш вигідного продажу екологічних товарів, послуг та умов. Такий підхід забезпечує не тільки максимальне зростання споживання, розширення споживчого вибору, підвищення споживчої задоволеності, але й максимальне зростання якості життя, сталий розвиток територій, раціональне використання, збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу країни з урахуванням потреб майбутніх поколінь, збереження високої якості довкілля.

Використовуючи такий підхід, ми виділяємо наступні концепції екологічного маркетингу:

Концепція «екологічного» маркетингу - маркетингу товарів і послуг (класичний маркетинг) з урахуванням екологічних нормативів і обмежень як найважливішого фактора зовнішнього середовища. У цьому випадку метою маркетингу є задоволення звичайних нестатків і потреб за допомогою такого обміну, при якому максимально витримуються існуючі екологічні нормативи, а діяльність суб'єктів маркетингу відповідає вимогам природоохоронного законодавства. Стандарти якості навколишнього природного середовища передбачають розробку показників екологічної ємності території з урахуванням припустимого техногенного навантаження, вилучення природних ресурсів та інших факторів, ігнорування яких може призводити до незворотних змін природного середовища. Сутність цього підходу полягає в максимізації цінності елементів навколишнього природного середовища через вибір оптимуму між збереженням і використанням цих елементів. Принципове значення має орієнтація виробничо-господарської діяльності на випуск екологічної продукції, яка відповідає вимогам ринку, екологічним стандартам якості самої продукції та екологічним стандартам навколишнього природного середовища, що витримуються в процесі виробництва, реалізації, обміну і споживання.

Концепція маркетингу екологічних товарів і послуг репрезентує специфічний вид маркетингу, викликаний появою екологічних потреб населення в зв'язку з погіршенням якості довкілля і підвищенням екологічної свідомості громадськості. Основою цієї концепції екологічного маркетингу є поняття «екологічний товар», «екологічна послуга», «екологічний нестаток», «екологічна потреба». Дана концепція відрізняється від попередньої концепції тим, що тут з'являються специфічні товари і послуги (екологічні), і виробник вже з самого початку має орієнтувати свою виробничу і маркетингову діяльність на їхнє задоволення. Зрозуміло, що цей вид екологічного маркетингу має бути «екологічним», тобто на нього поширюються всі особливості класичного екологічного маркетингу. Важливим моментом цієї концепції екологічного маркетингу є розширене поняття потреби людини в екологічній безпеці. Одним з основних аспектів екологічного маркетингу в рамках цієї концепції є вивчення механізмів формування екологічних пот-

реб (як найбільш високих за своїм рівнем потреб, які передбачають захист життєво важливих екологічних інтересів людини) та їхньої залежності від рівня соціально-економічного розвитку територій на макро-, мезо - та мікрорівні.

Дано авторське визначення поняття “екологічний товар” – це продукт праці чи послуга, зроблені для продажу і за допомогою яких можуть бути задоволені екологічні потреби. Тобто це товари, послуги, умови, ефективні з позиції споживання природних ресурсів та енергії, що не створюють несприятливих екологічних впливів і є екологічно безпечними в процесі цільового використання.

В економічній категорії «екологічний товар» виділено специфічний товар – «географічне середовище регіону», яке можна просувати як товар з метою залучення інвестицій для сталого розвитку регіонального народногосподарського комплексу. Навколишнє природне середовище (НПС) є товаром і має споживчу і мінову вартість. Вартість навколишнього середовища не можна визначити безпосередньо на підставі цін і фізичних обсягів, що фігурують в екологічних угодах. Люди не купують і не продають безпосередньо якість навколишнього середовища. Однак переваги відносно навколишнього середовища можна визначити побічно, за допомогою вивчення їхнього поводження на ринках: покупці віддають перевагу екологічно чистим і безпечним товарам, послугам, техніці та технологіям, а також більш якісним і екологічно безпечним умовам виробництва та існування.

Поняття “екологічний нестаток” та “екологічна потреба” визначено на основі виділення їх із загальноприйнятих понять і трактуються як почуття, що відчуваються людиною в плані нестачі екологічних товарів, послуг і умов існування. Тому екологічні потреби формуються, передусім, перевагами споживання екологічних товарів, послуг та умов. Розроблено підходи до визначення переваги товару чи послуги на основі введення екологічних факторів в оціночні показники: аналіз ринку і вибір товару-зразка, що відповідає екологічним стандартам стосовно його виробництва і реалізації як бази для порівняння і визначення рівня конкурентоспроможності товару; визначення набору порівнюваних екологічних параметрів щодо виробництва, реалізації та утилізації обох товарів; розробка методики розрахунку показника маркетингового потенціалу товарів і послуг з дотриманням екологічних нормативів і обмежень в процесі їхнього виробництва, реалізації та утилізації.

Маркетинговий потенціал слід виділяти як економічну категорію, що є невід'ємною частиною виробничого потенціалу, як сукупну здатність маркетингової системи суб'єкта підприємницької діяльності забезпечувати постійну конкурентоздатність, економічну, екологічну і соціальну кон'юнктуру товарів і послуг на ринках. На основі стратегічного планування і проведення ефективних економіко-екологічних маркетингових заходів в сфері дослідження попиту, пропозиції, товарної, цінової, комунікативної і збутової політики з фіксуванням екологічної складової, а також контролю поводження

товару, конкурентів і споживачів на ринку можливе підвищення економіко-екологічного маркетингового потенціалу. Суть такого поліпшення - максимальне задоволення потреб покупця, у тому числі екологічних.

Запропонована методика оцінки ступеня задоволення екологічної потреби покупця споживчими властивостями товару на основі комплексного (узагальнюючого) параметричного індексу (I_y), що розраховується за формулою:

$$I_y = \sum_{K=1}^{N} V_k (I_k E_k)^{1/2} , \qquad (1)$$

де N - число аналізованих кількісних параметрів; V_k - «вага» k-го параметра, у тому числі виявленого групою експертів; I_k – значення параметричного індексу k-го параметра; E_k - значення параметричного індексу екологічної складової k-го параметра.

Після розрахунку значень параметричних індексів і «ваг» кожного економічного і екологічного параметра, мають бути визначені зведені індекси маркетингового потенціалу ($I_Э$) за такою формулою:

$$I_э = \sum_{s=1}^{M} V_s J_s , \qquad (2)$$

де M - число аналізованих економіко-екологічних параметрів; V_s – «вага» s-го параметричного індексу; J_s - значення параметричного індексу s-го параметра.

Зведені індекси маркетингового потенціалу за економіко-екологічними параметрами (I_y і $I_Э$) дають інтегральний показник відносного маркетингового потенціалу ($M_п$) товару (1) стосовно товару-зразка (2). Цей показник відбиває розходження між споживчими ефектами порівнюваних товарів:

$$M_П = I_{y1(Э1)} / I_{y2(Э2)} . \qquad (3)$$

Якщо $M_П$ більше 1, аналізований товар, виріб чи послуга, перевершує за конкурентноздатністю товар-зразок, якщо $M_П$ менше 1 - уступає, якщо $M_П = 1$ - знаходиться на однаковому рівні. Наша задача одержати $M_П$ більше чи рівним 1. Це можна зробити поліпшуючи відповідні споживчі та економіко-екологічні параметри товару і знижуючи негативний вплив виробничо-господарської діяльності на природне середовище.

З появою категорії «екологічний товар (послуга)» і формуванням ринку цих товарів потрібен відповідний розвиток екомаркетингових засобів управління таким ринком. До основних напрямків екомаркетингового управління слід віднести: розробку нових екологічних товарів, послуг і розширення сфер застосування цих товарів, тобто задоволення екологічних нестатків, потреб і запитів покупців; формування комплексу екологічного маркетингу підприємницької діяльності; зміна маркетингової стратегії з уведенням нових понять “екологічний маркетинг” і «економіко-екологічне середовище»; реалізацію екомаркетингових заходів, спрямованих на поліпшення якості життя людей; екомаркетингові механізми управління (макро-,

мезо - мікрорівні); розробку кон'юнктурного прогнозу розвитку попиту та пропозиції на екологічні товари і послуги; ухвалення рішення про виробництво даних екологічних товарів, їх обсягів і цін; стимулювання збуту (реалізації) екологічних товарів.

Розроблено основні етапи процесу моделювання кінцевого споживання на базі екологічних нестатків і потреб. На першому етапі досліджуються виникнення і усвідомлення екологічної потреби в екологічному товарі. В основі оцінки екологічної потреби, попиту і привабливості екологічних товарів широко використовуються прийоми і методи теорії граничної корисності, граничної екологічної корисності, еластичності попиту, системний аналіз і прогнозування соціально-еколого-економічних систем.

Теорія граничної екологічної корисності ґрунтується на правилі урахування обсягів усіх екологічних факторів. Підприємство, що максимізує прибуток, має орієнтуватися на такий обсяг випуску екологічних товарів, при якому граничні екологічні витрати з урахуванням коефіцієнта ресурсу, що виснажується, оцінки збитків, що нанесені навколишньому природному середовищу, коефіцієнта пріоритетності природних ресурсів для майбутніх поколінь дорівнюють граничному доходу.

Другий етап – моделювання процесу пошуку і оцінки інформації про екологічний товар. Покупцю потрібна всебічна екологічна інформація в залежності від ринкової ситуації, тобто доступність і прозорість.

Третій етап – ухвалення рішення про покупку. При покупці екологічних товарів екологічний ризик має бути зведений до мінімуму. Важливим фактором цього етапу є екопсихологія.

Четвертий етап – моделювання поведінки споживача фахівцем з екологічного маркетингу на основі оцінки правильності вибору споживачем екологічного товару (задоволенню яких екологічних потреб служить товар і при необхідності як удосконалити його екологічні характеристики). Моделювання споживчого поводження на ринку обумовлене потребою населення в одержанні максимального економіко-екологічного ефекту.

Екологічний маркетинг в рамках цієї концепції є складовою частиною цільового маркетингу і вимагає проведення трьох основних заходів: сегментації ринку з виділенням екологічного фактора, як відокремлено, так і в загальній структурі факторів сегментації ринку, як складової частини; вибору цільових сегментів ринку – оцінка і добір одного чи декількох сегментів ринку за результатам ранжирування екологічних нестатків; позиціонування екологічного товару і ресурсо-товару на ринку (вибір елементів комплексу маркетингу з урахуванням екологічних пріоритетів). Аналіз категорії «комплекс екологічного маркетингу» з показом необхідності уведення ще одного параметру екомаркетингової діяльності – п'ятого P (person societal – соціальна людина). Цей «перемінний фактор маркетингу» найбільш важливий, тому що здоров'я людини і збереження екологічно чистого і безпечного середовища його мешкання дозволить перемістити акцент виробництва з одержання прибутку як такого, до одержання прибутку за рахунок забезпечен-

ня економіко-екологічної задоволеності споживачів.

Аргументовані підходи до сегментації ринку (покупців) на основі екологічного фактору: сегментація ринку (покупців) товарів виробничо-екологічного призначення, товарів індивідуального екологічного споживання, товарів-регіонів і ресурсо-товарів.

«Покупцями» товарів-регіонів, як екологічного ресурсу територій, виступають виробники, що купують право на розміщення своїх підприємств на цих територіях. Але це право (квота чи сертифікат) мають включати і питання запобігання негативного впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища і здоров'я людей, а також оцінку ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на відповідних територіях.

Економічна політика має будуватись на істотному перегляді ролі товарно-грошових відносин у природокористуванні, визнанні економічної волі суб'єктів, що хазяюють, розвитку різних недержавних форм власності. Невід'ємною частиною екологічного маркетингу є формування цінової політики екологічних товарів та послуг, що є основою здійснення екологічно сталої виробничо-господарської та комерційної діяльності підприємства. Становлення ринкових відносин і структур в економіці припускає формування і функціонування специфічного механізму ціноутворення в екологічному маркетингу.

Концепція маркетингу природних ресурсів і умов, маркетингу раціонального природокористування - корпоративний вид екологічного маркетингу, суб'єктом якого виступають місцеві органи влади, що представляють територіальні громади, а також національні уряди – юридичні господарі природних ресурсів, що знаходяться на території регіонів і держав. Як товар тут виступають природні ресурси і умови, що мають реальне чи потенційне комерційне значення, залучені чи здатні бути залученими до процесу суспільного відтворення. Екологічний маркетинг природних ресурсів – це процес планування і управління комплексом організаційних і фінансових заходів щодо екологічно збалансованого природокористування у ході створення і розвитку ринку природних ресурсів на глобальному, національному, регіональному і локальному рівнях.

Проаналізовано і конкретизовано основні економіко-екологічні фактори зовнішнього і внутрішнього середовища і запропоновано систему цих факторів з урахуванням екомаркетингових характеристик. Зовнішнє середовище з урахуванням екологічних складових, на нашу думку, утворюється з макросередовища, що представляє собою територіально-демографічне, економічне, екологічне, соціально-культурне, природно-ресурсне, науково-технічне, політико-правове оточення, а також екологічну культуру суспільства, і мікросередовища, тільки в тій його частині, фактори якої не контролюються суб’єктом екомаркетингу. Це потенційні споживачі, постачальники, конкуренти, посередники, контактні аудиторії (урядові розпорядження і підзаконні акти, вплив науково-технічної революції, глобальні економічні та екологічні явища).

До внутрішнього середовища підприємства, фірми, компанії (з урахуванням екологічних складових), на нашу думку, відносяться суб'єкти і фактори, що мають безпосереднє відношення до самої фірми, екологічна культура персоналу і частково мікросередовище у тій його частині, де дії маркетингової, у тому числі екомаркетингової, служби можуть контролювати можливості підприємства: екоменеджмент; економіко-екологічні цілі; екомаркетингова місія і стратегія розвитку підприємства; портфель замовлень; фінансові ресурси; дані про виробничі можливості використання нових технологій по випуску екологічно чистих товарів, а також дотримання екологічних стандартів і утилізації відходів; дані про екологічну конкурентноздатність підприємства (результати порівняння своїх товарів з товарами конкурентів, а також варіанти використання інших природних ресурсів – альтернативні замінники, утилізація відходів, дані для проведення екологічної акредитації, екологічного аудита).

Визначено дві економічні категорії, що мають лежати в основі управлінських рішень, – екологічний маркетинг регіонів та регіональний екологічний маркетинг.

Регіональний екологічний маркетинг формується під впливом інтересів суб'єктів регіонального відтворювального процесу. Тому і суть управління суспільним відтворенням складається із визначення і сполучення економічних і екологічних інтересів різних суб'єктів, виявлення взаємозв'язків між ними і знаходження методів впливу на поводження окремих суб'єктів з метою вирішення соціально-економіко-екологічних задач розвитку регіону. Під регіональним екологічним маркетингом розуміється, насамперед, маркетинг природних ресурсів регіону. Управління регіональним екологічним маркетингом – це аналіз, планування, перетворення в життя і контроль за проведенням економіко-екологічних заходів, спрямованих на зміцнення і підтримку сталого розвитку регіону в цілому.

Регіон може розглядатися і як своєрідний екологічний товар, що має свою вартість і екологічну корисність. Територія з простого місця проведення економічних заходів стає товаром, тобто рівноправним учасником ринку. При цьому враховуються такі його екосистемні властивості, як асиміляційний потенціал, чутливість до забруднення, роль у трансграничному переносі забруднювачів і т. ін. Як реклама регіону-товару використовуються екологічні переваги даної території. У даному випадку мова йде про екологічний маркетинг регіонів**,** і така ситуація виникає при необхідності залучення інвестицій на екологічно обґрунтовані програми, проекти, регіональні схеми запобігання наслідків ймовірних екологічно небезпечних ситуацій.

Для створення науково-дослідної бази екологічного маркетингу в регіоні слід розробити методологічну основу формування економіко-екологічного “ноу-хау” для місцевих органів влади:

• методика соціально-економіко-екологічного обстеження території та інвентаризації природних комплексів і екосистем територій України, вельми цінних з точки зору концепції підтримки біорозмаїття. Соціально-економіко-екологічне обстеження (експертиза) територій дозволить забезпе-

чити місцеві органи влади науково обґрунтованою інформацією про стан підвідомчих територій з точки зору раціонального природокористування. Як форма передпланового аналізу території, соціально-економіко-екологічне обстеження базується на інформації економіко-екологічного кадастру території і дозволяє виявити проблемні місця, внутрішні зв'язки і відносини, притаманні територіальній системі "природа-господарство-населення". Це робить даний вид обстеження комплексним, екологічно збалансованим і територіально-локалізованим, і в цьому сенсі він може розглядатися як методологічна основа концепції сталого розвитку. Суб'єктом аналізу і оцінки території в цьому випадку виступають місцеві органи влади, а не галузеві міністерства та відомства. Це дає можливість найбільш повно врахувати в ході підготовки планів соціально-економічного розвитку територій різного адміністративного рангу інтереси відповідних територіальних громад.

• методичні підходи до створення і ведення еколого-економічного кадастру природних ресурсів стосовно приморських територій і кадастру екологічно важливих територій приморської зони України в адміністративно-територіальному розрізі. Центральним поняттям еколого-економічного кадастру є поняття природно-ресурсного потенціалу, під яким розуміється здатність природних систем без збитку для себе віддавати необхідні людині ресурси чи робити корисну для нього роботу.

• екологічний маркетинг в рамках економіко-екологічного "ноу-хау" розглянуто як ефективний інструмент організації раціонального природокористування на місцевому рівні в умовах переходу до ринкової економіки; розроблено теоретичні і методичні основи екологічного маркетингу стосовно рішення проблем природокористування територій України. Для вирішення цієї задачі розроблено методологію і технологію екологічного маркетингу природних ресурсів територій (використовуючи категорію «ресурсо-товар»). Суб'єктом екологічного маркетингу є місцеві органи влади, яким делеговано право бути юридичними "господарями" території, а об'єктом - природні ресурси місцевого значення, включаючи територію і природні комплекси та екосистеми, що є цінними з точки зору підтримки біорозмаїття. Метою екологічного маркетингу є, таким чином, екологічно обґрунтоване просування "товару" (природних ресурсів) до споживачів, тобто потенційних природокористувачів (державних організацій і установ, галузевих міністерств і відомств, підприємців та закордонних інвесторів). Наукові дослідження з проблеми екологічного маркетингу сприяють реалізації концепцій сталого розвитку, інтегрованого управління і збереження біорозмаїття, на приклад, приморських територій України через систему місцевих органів влади і місцевого самоврядування.

Концепція екологічного маркетингу як маркетингу природоохоронної діяльності та відтворення навколишнього середовища - некомерційний вид екологічного маркетингу, метою якого є збереження довкілля і генофонду біосфери, а також проведення відповідних заходів щодо відновлення порушених екосистем і окремих компонентів природного середовища. Суб'єктом у цьому випадку можуть виступати місцеві та регіональні органи влади,

національні уряди, міжнародні громадські організації, політичні партії та рухи, «товаром» - екологічні об'єкти (рідкі та вимираючі види флори і фауни, території з унікальним складом біорозмаїття, екологічно уразливі природні комплекси, що забезпечують важливі біосферні функції і т. ін.). «Ринок» формують потенційні спонсори і донори, що могли б фінансувати відповідні природоохоронні програми і проекти. Цей вид екологічного маркетингу в організаційно-інфраструктурному плані можна розділити на локальний, регіональний, національний і глобальний.

В рамках даної концепції екологічного маркетингу традиційне природокористування представлене формою екологічно сталого господарювання, а політика впровадження традиційного природокористування – інструментом розв’язання потенційного конфлікту між необхідністю збереження унікальних природних об'єктів біорозмаїття і фактом неминучого природокористування з боку населення, яке мешкає на цих територіях (відповідних територіальних громад). Ефективність заходів щодо збереження і підтримки біорозмаїття, інновацій і традицій місцевих громад може бути забезпечена тільки за умови загальнодержавного підходу до цієї проблеми.

У макроекономічному (народногосподарському) розумінні сектор традиційного природокористування є характерним, насамперед, для сектора економіки, що має відношення скоріше до сфери охорони природи, ніж до бізнесу. Поява цього сектора свідчить про перехід до нової, етно-соціально-екологічної парадигми у сфері охорони навколишнього середовища, коли розглядається не один тільки територіальний природний комплекс (ландшафт, екосистема), а цілком увесь “етносоціоландшафт”, який окрім природної складової включає місцеву громаду, що є носієм традиційних екологічних знань. Саме такий підхід дозволяє комплексно вирішувати проблему охорони природного середовища з урахуванням можливих соціальних ефектів на територіях компактного мешкання етносів, що здійснюють традиційне природокористування, і включити проблему традиційного природокористування до існуючих регіональних програм соціально-економічного розвитку, надати йому відповідного економіко-правового статусу.

Визначено основні напрямки екологічного маркетингу традиційних форм природокористування в Україні. Загальні висновки і рекомендації такі:

- доведено, що традиційне природокористування і господарювання є ефективним засобом ініціювання і підтримки сталого розвитку в периферійних та депресивних регіонах України в ринкових умовах;
- необхідно підтримувати і впроваджувати традиційне природокористування в Україні на рівні державної регіональної політики;
- необхідно включити традиційне природокористування в існуючі регіональні програми соціально-економічного розвитку і надати йому відповідний економіко-правовий статус;
- необхідно розробити методологію екологічного менеджменту і екологічного маркетингу стосовно традиційного природокористування.

Розроблено і обґрунтовано також інші концепції екологічного маркетингу: маркетингу екологічних знань і технологій (різновид маркетингу

ідей) та мережного екологічного маркетингу (маркетинг у системі відносин сталого розвитку).

Маркетинг екологічних знань і технологій тісно пов'язаний з концепціями екологічного маркетингу, що розглянуті вище, тому що він забезпечує необхідний екологічний ноу-хау в процесі маркетингової діяльності (у широкому сенсі, включаючи організацію наукових досліджень з метою одержання нових екологічних знань, розробку екологічно безпечних технологій, аналіз і моніторинг екологічного законодавства, екологічну експертизу, екологічний аудит та консалтинг). Суб'єктами маркетингу є наукові організації, університети, фірми по виробництву ноу-хау, окремі учені, дослідники та експерти. Товаром у цьому випадку визначено інтелектуальний продукт: програми наукових досліджень, технології, проекти природоохоронної діяльності, екологічні експертизи і прогнози, навчальні програми та курси. В рамках цієї концепції екологічного маркетингу ринок складають суб'єкти, що були визначені у розглянутих концепціях екологічного маркетингу (підприємці, місцеві органи влади, уряди, міжнародні організації, політичні партії, громадські організації, навчальні заклади і окремі громадяни). Ефективність діяльності підприємств, фірм, організацій значною мірою визначається функціонуванням маркетингової системи інновацій у природокористуванні. Інноваційна стратегія в природокористуванні та природоохоронній діяльності націлена на досягнення максимально високого рівня якості життя.

В рамках концепції мережного екомаркетингу (маркетингу в системі відносин сталого суспільного розвитку) розглядається не який-небудь окремий процес суспільного відтворення або фрагмент руху ресурсо-товара за одним циклом, а єдиний ланцюг, що охоплює весь природно-ресурсо-відходно-товарний циклічний процес з урахуванням побічних екологічних ефектів. Саме складність взаємодій між виробництвом, суспільством, географічним простором і екологією спричинила розгляд екомаркетингу як мережної концепції. Головна мета цієї концепції – зазначити профіль нового просторово-часового процесу, простору потоків ресурсо-товарів, товарів-регіонів, ресурсо-відходів, що обумовлюють просторове структурування домінуючих економіко-екологічних функцій і соціальної практики. Мережі просторових потоків контролюються багатьма факторами: еколого-інноваційно-інвестиційними, економіко-екологічними, цінової політики, конкуренції, кон'юнктури ринку.

Економіко-екологічні (природно-ресурсо-відходно-товарні) потоки пов'язуються у мережі на основі інформаційних потоків, одночасно утворюючи зв'язок з різними рівнями (глобальним, міжнародним, національним, регіональним і локальним). Новий техногенний простір, організований навколо нових потоків економіко-екологічної інформації, трансформує виробничі потоки і створює систему глобальних індустріальних мереж, включаючи екоінноваційне середовище[347]. З одного боку, це сприяє створенню те-

[347] Садченко О.В. Маркетинг екологічно спрямованої інноваційної діяльності /О.В. Садченко, С.К. Харічков// Проблеми управління інноваційним підприємництвом екологічного спрямування; за загальною редакцією О.В. Прокопенко. – Суми: Університетська книга, 2007. – С. 225- 233.

риторіально-просторових екорегіонів, біорегіонів та екомегаполісів, а з іншого - веде до відокремлення регіонів щодо впровадження там органічного землеробства, збереження традиційних форм природокористування, біорозмаїття. Нова глобальна економіка та інформаційне суспільство мають нову просторову організацію, що формується у тому числі і під впливом різноманітних екологічних факторів.

Ця концепція базується на понятті так званого «мережного» або «ланцюгового» ефекту в процесі виробництва, маркетингу й споживання екологічних товарів і послуг. Виділяються три типи таких «екомереж»:

•мережі, що формуються в процесі технологічної кооперації і комбінування;

•мережі, що формуються в результаті «екологічної» поведінки споживачів (покупців), коли споживання якого-небудь одного окремого екологічного продукту стимулює попит на інші екологічні продукти;

•мережі, що виникають у результаті поширення екологічних знань і росту екологічної свідомості населення завдяки сучасним засобам масової інформації.

В умовах ринкових відносин екологічний маркетинг відіграє важливу роль як інструмент впровадження сталого (екологічно збалансованого) бізнесу. Крім того, він дає можливість місцевим громадам організувати сталий розвиток відповідних територій в умовах адміністративно-територіальної реформи. Розширення прав і зростання самостійності місцевих органів влади в Україні визначають необхідність переходу від територіального керування, що фактично виконує лише функції адміністрування з територіальними ознаками, до територіального менеджменту, що містить у собі такі додаткові функції як територіальне планування, екологічну експертизу й аудита, а також екологічний маркетинг. Екологічний маркетинг може бути ефективними коштами реалізації концепції стійкого розвитку на місцевому й регіональному рівнях. Екологічний маркетинг є інструментом, що забезпечує сталий розвиток на основі поширення екологічно збалансованих видів виробництва й розподіли в умовах появи нових екологічних потреб (потреба в екологічній безпеці).

У результаті аналізу стану наукових досліджень в області екологічного маркетингу ми прийшли до висновку, що в рамках однієї концепції неможливо представити все різноманіття можливих екомаркетингових ситуацій, і в першу чергу це ставиться до таких базових категорій маркетингу, як об'єкт, суб'єкт і мети. У випадку екологічного маркетингу ці категорії можуть змінюватися самим радикальним образом, що робить необхідною теоретизацію такого маркетингу у вигляді різних концепцій. Крім того, об'єктивною причиною наявності декількох концепцій екологічного маркетингу є той факт, що ми перебуваємо лише на початку процесу поглибленого теоретичного вивчання можливостей маркетингового підходу в сфері екології й природокористування. У міру подальшого розвитку теорії екологічного маркетингу цілком можливе скорочення числа й зміна складу цих концепцій.

*3.3 Стратегія поводження з відходами в контексті екологічної безпеки**

Відходи в форматі еколого-ресурсної безпеки

Проблема відходів належить до визначальних екологічних проблем України, яка пов'язана з усіма сферами життя і господарської діяльності. Вихідними параметрами її вирішення є перманентність у часі, а також неможливість застосування універсальних та одномоментних рішень. Вона вимагає постійних і системних зусиль, що стосуються не тільки уряду, промисловості, комунальних служб, вчених, але й кожної окремої людини.

У сфері поводження з відходами базовим безпековим принципом виступає поєднаність у вирішенні відповідних проблем екологічних і ресурсних питань. Відтак політика мінімізації відходів має включати як завдання зменшення негативного впливу на довкілля, так і розширення потенціалу ресурсоощадливого розвитку.

Проблема відходів вирізняється в Україні особливою масштабністю і значимістю як внаслідок домінування в народному господарстві ресурсоємких багатовідхідних технологій, так і через відсутність протягом тривалого часу адекватного реагування на її виклики. Щорічне утворення відходів (біля 700 - 750 млн. т, у тому числі від 1,2 до 2,5 млн. т I – III класів небезпеки), обсяги їх накопичення (понад 35 млрд. т, у т. ч. 1,2 млрд. т I – IV класів небезпеки)[*], показники питомого навантаження на одиницю території (40–50 тис.т/км^2) є безпрецедентними в Європі.

Стратегія розвитку сфери поводження з відходами в Україні до цього часу залишається невизначеною, що суттєво гальмує її поступальне вирішення. Відповідне державне регулювання не має системного характеру, належна координація діяльності центральних органів виконавчої влади не забезпечується, організаційно-економічні та нормативно-правові передумови для розвитку ринкових підходів у сфері збирання, еколого-безпечного виділення та утилізації відходів як вторинної сировини розробляються і впроваджуються вкрай повільно і до того ж набувають нерідко суперечливого характеру.

Підвищення дієвості організаційно-економічної системи управління відходами пов'язано передусім із розвитком механізмів і розширенням джерел акумуляції коштів на вирішення найбільш невідкладних завдань. Неадекватність фінансових надходжень рівню ризиків, пов'язаних з відходами та їх прогресуючим накопиченням, вимагає як розширення бази відповідного оподаткування, так і підвищення абсолютного розміру грошових стягнень за утворення та розміщення відходів.

---

* Автори: Степаненко А.В., Міщенко В.С., Обиход Г.О., Ілляшенко І.О.

**Державними статистичними спостереженнями починаючи з 2005 р. не ведеться облік відходів IV класу небезпеки. Однак з 2011 р. згідно з новою формою № 1-відходи (введеною наказом Держкомстату України від 21.06.2010 № 233) воно поновлюється.

Діючий організаційно-економічний механізм, його відповідні нормативно-правові передумови виявилися малоефективними, щоб переломити негативні тенденції. Зокрема система платежів не стала справжнім важелем впливу на утворювачів відходів. Збори за розміщення не забезпечили необхідної акумуляції коштів. З цих причин не отримали реалізації заходи з організаційно-економічного забезпечення створення загальнодержавних і регіональних джерел цільового фінансування.

Законодавчі норми щодо поводження з відходами як вторинною сировиною носять значною мірою декларативний характер. З цих причин гальмується створення інфраструктури поводження з відходами. Результатом маємо прогресуюче накопичення відходів, що виходить з-під контролю і все більше стає фактором посилення не тільки економічної, а й соціальної напруги в суспільстві. Це вимагає неослабної уваги як до практичних, так і до наукових аспектів вирішення проблеми.

Ризики пов'язані з неадекватним реагуванням на постали виклики, це загроза неконтрольованого наростаючого накопичення промислових і побутових відходів зі всіма його згубними наслідками для довкілля та здоров'я людей. Від поводження з відходами залежить розв'язання усієї еколого-ресурсної ситуації в Україні, оскільки з одного боку відходи є основним чинником забруднення, а з другого – в них консервується частина ресурсного і енергетичного потенціалу. Змістом наукового пошуку є при цьому науково-методичне обґрунтування і визначення оптимальних шляхів узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства щодо утворення та використання відходів як вторинної сировини з метою забезпечення сталого розвитку.

Керівним принципом дослідження проблематики відходів виступає наукове розуміння синергізму раціонального природокористування, регулювання відходів і екологічної безпеки. Методологічним імперативом вирішення проблеми відходів в контексті пошуку шляхів їх мінімізації у всіх сферах життя – є концепція відслідковування і оцінювання всіх етапів життєвого циклу продуктів і матеріалів при їх виробництві та споживанні і розвитку рециклінгу. Такий підхід охоплює сукупність перетворень і просторових переміщень речовин природи в процесі їх освоєння, видобутку, перероблення, виготовлення продукції на їх основі, використання і кінцевого повернення в природу.

Принципи побудови ефективного організаційно-економічного механізму поводження з відходами і стимулювання еколого-орієнтованої поведінки утворювачів відходів мають виходити з концепції оцінки пов'язаного з ними ризику. На відповідній основі доцільно реформувати передусім систему екологічного податку за розміщення відходів, реалізувати підходи "утворювач відходів – адекватно платить" і в кінцевому підсумку розвинути ринок послуг щодо поводження з відходами.

Ресурснопридатні відходи розглядаються як категорія матеріально-сировинних об’єктів, володіння якими за сучасних умов (цін, технологій, кон'юнктури) може приносити економічний зиск. Це обумовлює можливість віднесення їх до різновиду економічного активу і в зазначеній якості вони ідентифікуються з капіталом, стаючи при цьому джерелом виникнення вартості та додаткової вартості. Віднесення відходів до категорії економічного активу означає також, що на них мають бути встановлені права власності. Розгляд техногенних ресурсів як економічного активу та їх включення в оперативне управління пов’язані зі здійсненням вартісних оцінок і розробкою відповідних методичних підходів.

Економічний розвиток і технологічна модернізація виробництва на сучасному етапі характеризуються все більш динамічним розвитком вторинного ресурсокористування. В сучасному світі чим більш розвинутою є країна, тим вищою є в ній частка вторинних джерел в загальному ресурсоспоживанні.

Аналіз світового досвіду комплексної переробки сировини, рекуперації відходів свідчить про закономірність ресурсозберігаючих тенденцій інтенсивного природокористування. Їх науковою основою є ідеї технологічно замкнутого кругообігу використання природної сировини. Відходи знаходять застосування у багатьох галузях для виробництва промислової продукції, будівельних матеріалів, комбікормів, добрив та ін., замінюючи природні ресурси (рудні концентрати, паливо, деревину, природні нерудні матеріали тощо). Це означає, що відходи, переходячи в категорію нового елемента виробництва, стають знову його початковою ланкою, тобто його сировинною базою.

Інтенсивному типові розширеного відтворення виробництва відповідає перехід на повне, повторне і багаторазове використання сировини, яка залучається у господарський обіг. Цим забезпечується відносна стабілізація і наступне скорочення первинного ресурсокористування. Вторинне ресурсокористування є таким чином довгостроковою стратегією розвитку всього світового господарства і відповідно окремих країн.

Накопичення і динаміка утворення небезпечних відходів

В Україні нараховується 12,8 тис. суб’єктів підприємництва, виробнича діяльність яких пов’язана з утворенням небезпечних відходів. За станом на початок 2010 року накопичено близько 21 млн. т відходів I – III класів небезпеки. Найбільша кількість відходів накопичена в основних промислових; гірничо-добувних регіонах – Запорізькій (8,3 млн. т), Донецькій (6,1 млн. т), Сумській (1,8 млн. т) областях. Значні обсяги відходів припадає на Луганську (біля 0,9 млн. т) та Кримську – 1,7 млн. т області (таблиця 1).

На підприємствах країни протягом 2009 р. утворилось 1,2 млн. т відходів I-III класів небезпеки, що на 1,1 млн. т менше порівняно з 2008 р. (табл. 2). Понад 80% зменшення обсягів утворення відходів припало на три

регіони країни: Донецьку (453,8 тис. т), Запорізьку (304,9 тис. т), Полтавську (119,4 тис. т) області, що пов'язано зі значним скороченням промислового виробництва на окремих підприємствах.

Таблиця 3.3.1

Накопичення відходів суб'єктами підприємницької діяльності, виробнича діяльність яких пов'язана з утворенням небезпечних відходів (станом на 01.01.2009 р.)[348]

	Суб'єкти підприємницької діяльності, виробнича діяльність яких пов'язана з утворенням небезпечних відходів, од.	Накопичено відходів, т			
		усього	у тому числі:		
			відходи I класу небезпеки	відходи II класу небезпеки	відходи III класу небезпеки
АР Крим	257	1722535,48	2,796	1721640,3	892,388
Вінницька	458	406,726	43,585	276,41	86,731
Волинська	178	1451,7	25,4	96,9	1329,5
Дніпропетровська	1319	833157,9	62,8	47653,9	785441,2
Донецька	966	6521837,1	191994,4	248565,2	6081277,5
Житомирська	368	35428,5	261,954	204,067	34962,47
Закарпатська	254	331,4	3,4	44,0	284,0
Запорізька	253	8259000,21	232,25	165,642	8258602,316
Івано-Франківська	265	4308,2	8,2	500	3800
Київська	359	157710,9	169,5	4599,5	152941,9
Кіровоградська	690	15303,3	1432,9	708,9	13161,5
Луганська	1107	902569,18	14328,13	69524,72	818716,33
Львівська	457	237021,3	8,358	200013,693	36999,249
Миколаївська	754	325196,56	8,70	682,48	324505,38
Одеська	458	1204,6	356,6	94,3	753,7
Полтавська	954	63910,227	284,298	2783,880	60842,049
Рівненська	843	12596,377	86,49	1632,493	10877,394
Сумська	440	1855559,93	846,046	37142,265	1817571,621
Тернопільська	250	126,704	26,241	25,871	74,592
Харківська	886	110385,7	616,924	878,576	108890,201
Херсонська	317	9026,5	661,8	5,2	8359,5
Хмельницька	421	2533,876	593,441	86,865	1853,57
Черкаська	499	1623,68	491,84	467,43	664,41
Чернівецька	156	70,7	15, 08	52,9	2
Чернігівська	528	3288,41	2026,945	217,396	1044,069
м. Київ	591	1596,82	300,78	20,17	1275,87
м. Севастополь	192	214,025	2,915	17,321	193, 897
м. Шостка	15	62142,04	1,328	35463,24	26677,47
Україна	**13104**	**21140538,05**	**214893,101**	**2373563,62**	**18552080,8**

За даними Держкомстату України

Основна частина утворених відходів (0,9 млн. т, або 75% від загального обсягу) належить до III класу небезпеки. Відходи I та II класів небезпеки склали відповідно 3,8 та 299,2 тис. т. Із загальної кількості утворених відходів 333,2 тис. т, або 27% розміщено у спеціально відведених місцях чи об'єктах, у тому числі полігонах, комплексах, спорудах, ділянках надр.

Таблиця 3.3.2

Основні показники поводження з відходами I-III класів небезпеки на підприємствах країни*

	2008 р., тис. т	2009 р.	
		тис. т	у % до 2008 р.
Утворилось	2301,2	1230,3	53,5
Утилізовано	894,8	794,4	88,8
Знешкоджено (знищено)	56,3	47,3	84,0
з них спалено	32,2	15,8	49,1
Відправлено у спеціально відведені місця чи об'єкти (полігони, комплекси, споруди, ділянки надр тощо)	1066,3	333,2	31,2
Відправлено у місця неорганізованого складування за межі підприємств	4,8	0,8	16,7
Наявність на кінець року у спеціально відведених місцях чи об'єктах (полігонах, комплексах, спорудах, ділянках надр тощо) та на території підприємств	21017,2	20852,3	99,2

Згідно з даними Держкомстату України (за формою звітності №1 - небезпечні відходи)

Частка відходів, які були використані для одержання тієї чи іншої продукції, або знешкоджені, у загальному обсязі утворених склала 68% (у 2008 р. – 41%). Протягом 2007–2009 рр. основні показники поводження з відходами I-III класів небезпеки зазнали значних коливань. Зросла їх кількість у сховищах організованого складування та на територіях підприємств. Більш значна кількість небезпечних речовин (порівняно з попередніми роками) була знешкоджена.

Найбільш гострою залишається проблема знешкодження та утилізації небезпечних відходів у Автономній Республіці Крим, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Одеській, Харківській, Хмельницькій, Чернігівській областях та м. Севастополі, де частка оброблених та перероблених відходів склала менше 20% від загальної кількості утворених (таблиця 3).

За даними на 1 січня 2010 р. обсяг накопичення небезпечних відходів I – III класів практично не змінився – 20,9 млн. т. З них 35,5 тис. т (0,2% від загальної кількості) належать до I класу небезпеки і 2,3 млн. т (11%) – до II класу небезпеки. На території шести регіонів країни зберігається 95% відходів, що належать до I-III класів небезпеки, зокрема, в Запорізькій (40%, або 8,3 млн. т), Донецькій (30%, або 6,3 млн. т), Сумській (9%, або 1,9 млн.

т), Дніпропетровській і Луганській (по 4%, або 0,8 та 0,9 млн. т) областях та в Автономній Республіці Крим (8%, або 1,7 млн. т). Понад 70% відходів І класу небезпеки знаходяться у місцях видалення в Івано-Франківській та Луганській областях.

Таблиця 3.3.3

Утворення, розміщення та наявність відходів І-ІІІ класів небезпеки за регіонами у 2009 р.*

	Утворилось, тис. т	Утилізовано, тис. т	Знешкоджено (знищено), тис. т	Наявність у спеціально відведених місцях чи об'єктах та на території підприємств на 1 січня 2010р.	
				тис. т	у розрахунку на 1 кв. км, т
Автономна Республіка Крим	211,2	13,5	2,1	1722,5	66,0
Вінницька	2,5	2,2	0,0	0,3	0,0
Волинська	0,8	0,2	0,1	1,5	0,1
Дніпропетровська	241,9	321,9	1,7	833,2	26,1
Донецька	188,7	93,9	4,7	6331,8	238,9
Житомирська	4,7	0,2	0,1	35,4	1,2
Закарпатська	1,1	0,7	0,0	0,4	0,0
Запорізька	75,5	8,2	0,2	8259,0	303,6
Івано-Франківська	4,2	0,3	2,4	64,5	4,6
Київська	3,3	1,6	0,0	157,7	5,6
Кіровоградська	2,8	0,4	0,1	15,3	0,6
Луганська	20,1	0,9	9,7	902,6	33,8
Львівська	1,5	0,5	0,7	189,6	8,7
Миколаївська	201,0	241,0	0,3	325,2	13,2
Одеська	5,9	0,8	0,2	1,2	0,0
Полтавська	63,9	25,4	1,1	15,5	0,5
Рівненська	1,4	0,3	0,0	12,6	0,6
Сумська	69,1	37,4	20,7	1855,6	78,0
Тернопільська	11,1	11,1	0,0	0,1	0,0
Харківська	75,6	4,6	1,0	110,4	3,5
Херсонська	32,9	27,6	0,3	9,0	0,3
Хмельницька	1,0	0,1	0,0	2,1	0,1
Черкаська	2,5	0,1	1,7	1,6	0,1
Чернівецька	0,1	0,0	-	0,1	0,0
Чернігівська	1,6	0,2	0,1	3,3	0,1
м. Київ	5,4	1,2	0,1	1,6	2,0
м. Севастополь	0,5	0,1	0,0	0,2	0,2
Україна	**1230,3**	**794,4**	**47,3**	**20852,3**	**34,6**

* За даними Держкомстату України

У загальній кількості відходів, що зберігаються у сховищах організованого складування та на території підприємств, найбільшу питому вагу складають відходи, що містять метали та їхні сполуки (10659,3 тис. т, або 51% до загального обсягу), відходи, що містять неметали та їхні сполуки (5665,3 тис. т, або 27%), відходи, що містять корозійні речовини (1944,0 тис. т, або 9%), відходи виробництва і застосування органічної хімії та відходи, що містять інші органічні сполуки (491,2 тис. т, або 2%), відпрацьовані нафтопродукти, продукти нафтопереробки (404,1 тис. т, або 2%). Надзвичайно небезпечними для навколишнього середовища є відходи, що містять стійкі органічні забруднювачі, яких станом на 1 січня 2010 р. було в наявності 11,1 тис. т (з них 99,5% припадає на відходи, що містять гексахлорбензол), а також відходи пестицидів і агрохімікатів, непридатні чи заборонені пестициди (7,4 тис. т).

Протягом 2007–2009 рр., у розрахунку на 1 км^2 території та на одну особу, найбільша кількість відходів накопичилася на території Донецької та Миколаївської областей, що пов'язується із промисловою активністю у цих регіонах (таблиця 4). У середньому, ці показники по території України за період 2007–2009 рр. знизилися практично на 50 %. Зменшення пов'язують із падінням темпів промислового виробництва.

Таблиця 3.3.4

Динаміка утворення відходів I-III класів небезпеки по Україні та її регіонах у розрахунку на одиницю площі та наявне населення

	2007 рік		2008 рік		2009 рік	
	Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на 1 км², т	Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на 1 особу, кг	Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на 1 км², т	Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на 1 особу, кг	Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на 1 км², т	Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на 1 особу, кг
АР Крим	8,0	109	8,1	110	9,1	123,9
Вінницька	0,3	3,5	0,2	2,4	0,1	1,5
Волинська	0,1	1,0	0,1	1,2	0,1	0,8
Дніпропетровська	12,6	0,2	9,6	0,1	7,6	0,1
Донецька	30,4	174,7	24,2	142,5	7,2	45,4
Житомирська	0,2	4,2	0,2	4,0	0,2	3,7
Закарпатська	0,5	50,0	0,3	29,0	0,1	0,9
Запорізька	14,6	0,2	14,0	0,2	2,8	0,1
Івано-Франківська	0,7	7,1	0,5	5,1	0,3	3,1
Київська	0,3	4,3	0,3	5,2	0,1	1,9
Кіровоградська	0,1	14,4	0,6	14,8	0,1	2,7
Луганська	3,0	33,6	1,1	11,9	0,8	8,7
Львівська	0,1	1,1	0,1	0,5	0,1	0,6

Продовження табл. 3.3.4

Миколаївська	8,6	173,9	8,3	168,6	8,2	169,0
Одеська	0,2	3,0	0,2	3,3	0,2	2,5
Полтавська	5,1	95,0	6,4	120,7	2,1	40,4
Рівненська	0,2	3,1	0,1	1,3	0,1	1,2
Сумська	5,2	103,4	6,3	126,9	2,9	59,0
Тернопільська	0,0	0,3	0,0	0,3	0,8	10,2
Харківська	2,9	32,8	2,6	28,9	2,4	27,2
Херсонська	1,0	25,8	1,1	27,4	1,2	30,0
Хмельницька	0,1	1,4	0,1	1,4	0,1	0,8
Черкаська	0,3	4,2	0,3	4,0	0,1	1,9
Чернівецька	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	0,1
Чернігівська	0,3	7,8	0,3	8,0	0,1	1,4
м. Київ	16,1	4,9	13,0	3,9	6,4	1,9
м. Севастополь	0,8	1,8	0,8	1,8	0,6	1,3
м. Шостка	2,01[2005]	0,85[2005]	3,45[2006]	1,46[2006]	3,65[2007]	1,56[2007]
Україна	**4,49**	**58,2**	**3,80**	**49,5**	**2,03**	**26,6**

Згідно паспортизації місць видалення відходів (МВВ), по території України у 2009 році їх налічувалося близько дев'яти тисяч (табл. 5). Однак при цьому треба мати на увазі, що паспортизацію на цей час не завершено, в підсумку кількість місць видалення відходів має значно зрости.

Таблиця 3.3.5

Стан обліку та паспортизації місць видалення відходів (МВВ) по Україні та її регіонах (на 01.01.2010 року)

	Кількість МВВ, од.	Кількість внесених у реєстр МВВ, од.	Кількість паспорти-зованих МВВ, од.	Внесено у реєстр МВВ за звітний період, од.	Паспорти-зовано за звітний період, од.
АР Крим	67	53	53	2	2
Вінницька	722	722	722	0	0
Волинська	244	112	112	1	1
Дніпропетровська	259	163	163	20	20
Донецька	0	0	268	0	0
Житомирська	908	814	814	6	6
Закарпатська	9	7	7	-	-
Запорізька	13	13	13	13	13
Івано-Франківська	18	18	18	1	1
Київська	53	43	42	7	7
Кіровоградська	68	68	68	16	16
Луганська	329	315	315	6	6
Львівська	761	70	70	3	3

Продовження табл. 3.3.5

Миколаївська	27	26	26	7	7
Одеська	617	412	412	106	106
Полтавська	875	86	86	6	6
Рівненська	385	376	177	0	39
Сумська	188	138	138	17	17
Тернопільська	838	31	31	23	23
Харківська	92	68	68	1	-
Херсонська	381	39	39	2	2
Хмельницька	277	179	179	5	5
Черкаська	552	215	215	9	9
Чернівецька	267	214	239	0	0
Чернігівська	769	312	311	4	4
м. Київ	174	174	174	84	7
м. Севастополь	11	5	5	-	-
м. Шостка (2007 рік)	10	8	8	-	-
Україна	**8914**	**4681**	**4773**	**339**	**300**

У регіональному розрізі найбільша кількість МВВ розміщено у Житомирській (908), Полтавській (875) та Тернопільській (838) областях. Найменша – на території Закарпатської області (9). При цьому регламенти видалення відходів, яке має здійснюватися у спеціально відведених місцях, визначених органами місцевого самоврядування з урахуванням земельного, природоохоронного і санітарного законодавства, витримуються не завжди.

На території регіонів України нараховується 6,5 тис. сміттєзвалищ (їх площа становить 5417,7 га) та 368 полігонів (площею близько 2 тис. га). На утилізацію працюють усього 5 заводів (таблиця 6).

Тверді побутові відходи утворюються в процесі життєдіяльності людини і накопичуються у житлових будинках, закладах соцкультпобуту, громадських, навчальних, лікувальних, торговельних та інших закладах. У світовій практиці для ліквідації сміття використовуються звалища (в Україні це домінуюча практика), спеціальні печі для спалювання, могильники для захоронення тощо. Із захороненням сміття пов’язані супутні екологічні проблеми: вимивання токсичних компонентів і забруднення ґрунтових вод, утворення метану, забруднення ґрунту.

Враховуючи, що стан поводження з відходами виробництва і споживання є критичним та складає одну з основних загроз екологічній безпеці країни, навколишньому природному середовищу і здоров'ю населення, необхідно здійснити комплексний підхід до розв'язання проблем знищення, переробки та утилізації усіх видів відходів, розробку технологій і обладнання з метою гарантування екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги.

Таблиця 3.3.6

Кількість сміттєзвалищ (полігонів) і площі під твердими побутовими відходами у регіонах України (За даними Мінжитлокомунгоспу України)

	Сміттєзвалища		Полігони		Заводи по переробці твердих побутових відходів
	Кількість	Площі під твердими побутовими відходами, га	Кількість	Площі під твердими побутовими відходами, га	
АР Крим	-	-	29	288,82	1
Вінницька	711	676,76	11	37,03	-
Волинська	244	192	10	45,17	-
Дніпропетровська	114	244,278	7	104,5	1
Донецька	-	-	53	64,4	1
Житомирська	854	451,5	4	102,9	-
Закарпатська	295	198,609	9	50,6	-
Запорізька	-	-	29	185,81	-
Івано-Франківська	-	-	27	59,9	-
Київська	27	181,46	6	143,7	-
Кіровоградська	443	123,4	-	-	-
Луганська	57	-	29	-	-
Львівська	572	428,75	-	-	-
Миколаївська	28	141,3	-	-	-
Одеська	616	4123,5	1	96,2	
Полтавська	37	145,276	14	59,144	-
Рівненська	22	82,5	4	39,6	-
Сумська	251	-	21	99,42	-
Тернопільська	31	97,7	-	-	-
Харківська	90	253,85	2	41,91	-
Херсонська	329	507,13	43	155,16	-
Хмельницька	800	487,78	21	107,263	-
Черкаська	511	456,13	21	156,38	-
Чернівецька	285	250,12	-	-	-
Чернігівська	739	495,1	26	144,21	
м. Київ	-	-	1	63,7	1
м. Севастополь	1	4	1	8,7	1
Всього	6441	5417,643	368	1958,317	5

Регіональний аспект поводження з відходами

В регіональному контексті однією з найбільш гострих проблем екологічної безпеки стали накопичені, залишені без належного догляду непридатні та заборонені для використання пестициди та агрохімікати.

Їх накопичення розпочалося в 70-х роках двадцятого століття після заборони до використання декількох їх видів. Процес накопичення відбувався безконтрольно, неодноразово змінювалися власники складів пестицидів. Це призвело до виникнення великої кількості безгосподарчих об’єктів з отрутохімікатами, втрати документації, руйнування сховищ тощо.

На кінець 2009 року кількість непридатних для використання пестицидів та агрохімікатів на території України складала понад 21 тис. тонн.

Загальна кількість складів перевищує 5 тис., з них паспортизовано близько 2 тисяч. У незадовільному стані перебуває 53 % складських приміщень.

Складність обліку непридатних хімічних засобів захисту рослин обумовлена недосконалістю оцінки їх маси без безпосереднього зважування та високим рівнем небезпеки під час операцій з ними. Згідно даних Екологічних паспортів регіонів України на території держави зберігається 19,7 тис. т пестицидів (за станом на 01.01.2010 р.). Найбільша їх кількість локалізується у Сумській, Київській, Вінницькій, Кіровоградській і Дніпропетровській областях (таблиця 7).

Таблиця 3.3.7

Стан зберігання заборонених і непридатних до використання хімічних засобів захисту рослин (станом на 01.01. 2010 року)*

Регіони	Кількість тонн	Кількість складів	Стан складських приміщень			
			добрий (од.)	задовільний (од.)	із них паспортизовані (од.)	незадовільний (од.)
АРК	1058,517	95	2	49	30	44
Вінницька	1760,262	271	16	67	1	188
Волинська	71,311	5	-	5	-	-
Дніпропетровська	910,884	187	10	77	-	100
Донецька	503	239	15	152	64	72
Житомирська	601,5	259	18	59	22	182
Закарпатська	265,937	9	-	7	-	2
Запорізька	1104,9	101	2	27	-	72
Івано-Франківська	224,213	9	-	9	-	-
Київська	1685,3687	177	2	83	-	92
Кіровоградська	1301,442	136	15	61	3	60
Луганська	404,654	87	25	27	-	35
Львівська	494,342	62	3	20		39
Миколаївська	686,645	79	-	32	-	47
Одеська	1900,1	119	7	47	1	65
Полтавська	759,386	110		60		50
Рівненська	44,725	32	-	20		12
Сумська	2670,413	212	1	97	21	114
Тернопільська	78,077	25	-	15	3	10
Харківська	854,9	70	1	42	7	27
Херсонська	201,626	63	-	19	-	44
Хмельницька	589,313	106	8	44	11	54
Черкаська	690,893	118	4	24	3	90
Чернівецька	14,91	6	3	1	0	2
Чернігівська	857,799	192	20	109	0	63
м. Севастополь	26,5	1	-	-	-	1
Україна	**19761,62**	**2770**	**152**	**1153**	**166**	**1465**

*Розраховано за даними екологічних паспортів регіонів України за станом на початок 2010 р.

За даними ЦГО МНС України, найбільші масштаби забруднення ґрунтів пестицидами виявлені у Мелітопольському районі Запорізької області, Миколаївському районі Миколаївської області, Бериславському районі

Херсонської області. У регіонах України ведеться значна, але недостатня робота по знешкодженню та утилізації пестицидів. Так, у Волинській області роботи щодо утилізації непридатних отрутохімікатів, які зберігаються на 11 централізованих складах, проводяться з 2008 року. У 5 прикордонних районах – Іваничівському, Володимир-Волинському, Локачинському, Любомльському та Турійському торік за кошти Євросоюзу, державного, обласного та районних бюджетів знешкоджено 184 тонн небезпечних для довкілля хімікатів. Але станом на 10 січня 2009 року в регіоні ще лишаються понад 359 тонн заборонених і непридатних до використання хімічних засобів захисту рослин, із них 44,8 тонн – у рідкій формі. Незадовільний стан зберігання хімікатів часто стає причиною їх потрапляння до навколишнього середовища.

Близько 70 тонн непридатних для використання та заборонених до застосування хімічних засобів захисту рослин було вивезено з територій шести сільських рад Вінниччини у 2009 р. П'ять сільських рад Барського (Ялтушківська, Ходаківська, Кузьминецька, Терешківська, Балківська) та одна (Пеньківська) сільська рада Літинського районів очистили свої території від небезпечних відходів. Роботи проводяться Головним управлінням МНС у Вінницькій області та державним підприємством "Національний центр поводження з небезпечними відходами" за кошти Державного фонду охорони навколишнього природного середовища (загальна сума – 1мільйон 400 тисяч гривень).

При проведенні інвентаризації у 2010 році додатково виявлено 219,597 тонн даних небезпечних відходів. Причиною такої ситуації є відсутність зацікавленості керівництва певних адміністративних одиниць у вирішенні проблеми, а також недосконалість оцінки обсягів непридатних пестицидів, зокрема відсутність можливості їх зважування та окомірне (візуальне) визначення обсягів цих високотоксичних відходів.

Згідно даних екологічних паспортів регіонів України стан складів зберігання заборонених і непридатних до використання хімічних засобів захисту рослин можна охарактеризувати як критичний (табл. 7). Особливо значний відсоток незадовільних складів спостерігається в Черкаській (76,3%), Запорізькій (70,3%), Одеській (54,6%) областях. Такий стан складів агрохімікатів становить значну загрозу для населення. Вони розміщені у занедбаних будівлях, що потребують ремонту або переобладнання, часто розміщені недалеко від населених пунктів, та близько до джерел води. Отрута може проникнути у ґрунт, в підземні джерела, за цим необхідне постійне спостереження.

На сьогодні перед Україною та Мінекоресурсів стоять дві основні задачі: перша – це визначити точну кількість непридатних пестицидів на території України, а друга – їх вивезти і знешкодити. Згідно даних інвентаризації кількість токсичних речовин постійно збільшується. У 2007 році їх обсяги становили 19 тисяч тонн, а останні інвентаризації показали збільшення до 21,8 тисяч тонн. Проте, це не остаточні цифри. Подібна невизначеність гальмує вирішення проблеми.

Стратегія знешкодження і утилізації заборонених, невідомих та непридатних до використання пестицидів і агрохімікатів має полягати не

тільки в локальній ліквідації застарілих отруйних речовин, але й у комплексному повному очищенні територій.

Об'єктивна інвентаризація та якісна оцінка ризиків є актуальними інструментами управління непридатними пестицидами. З їх допомогою мають обґрунтовуватися обсяги необхідного фінансування та першочергові заходи. Особлива увага належить визначенню власника даних відходів, оскільки безгосподарчі місця накопичення є однією з важливих аспектів управління непридатними пестицидами.

Якщо раніше проблема пестицидів вирішувалася несистемно, кошти виділялися епізодично, то на сьогодні урядом поставлено завдання щодо повного очищення території країни від непридатних пестицидів у 2012 році.

В Україні суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють у сфері знешкодження та утилізації заборонених, невідомих та непридатних до використання пестицидів та агрохімікатів розміщуються у 8 областях. На утилізації спеціалізуються 14 підприємств (таблиця 8). У 19 регіонах такі підприємства відсутні.

Таблиця 3.3.8

Суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють діяльність у сфері знешкодження та утилізації заборонених, невідомих та непридатних до використання пестицидів та агрохімікатів по Україні та її регіонах
(Розраховано за даними екологічних паспортів регіонів України за станом на початок 2010 р.)

Область, регіон	Загальна кількість підприємств, од.	Назва суб'єктів підприємницької діяльності
АР Крим	-	-
Вінницька	4	1. ЗАТ «Турбо Ексим Нафто-Газ Обладнання», 2. ТОВ «Добробут Еко-Україна» 3. ТОВ НВФ «Екоцентр», 4. ТОВ «Елга»
Волинська	-	-
Дніпропетровська	-	-
Донецька	-	-
Житомирська	-	-
Закарпатська	-	-
Запорізька	1	ТОВ «Науково-виробниче товариство «Динаміка»
Івано-Франківська	-	-
Київська	-	-
Кіровоградська	-	-
Луганська	1	ТОВ НВК «Екосфера»
Львівська	-	-
Миколаївська	-	-
Одеська	-	-
Полтавська	-	-
Рівненська	-	-
Сумська	2	1. ТОВ «Спецзахист» 2. ТОВ «Елга»
Тернопільська	-	-

Продовження табл. 3.3.8

Харківська	1	ТОВ “Вікторія”
Херсонська	2	1. Херсонська обласна комунальна аварійно-рятувальна служба. 2. Державне підприємство «Національний центр поводження з небезпечними відходами «Херсонський регіональний центр поводження з небезпечними відходами»
Хмельницька	1	Аварійно-рятувальний загін спеціального призначення Головного управління МНС України в Хмельницькій області.
Черкаська	1	ТОВ «Добробут Еко-Україна»
Чернівецька	-	-
Чернігівська	-	-
м. Київ	-	-
м. Севастополь	-	-
Україна	**14**	**-**

Наявних в Україні потужностей по утилізації пестицидів і агрохімікатів, недостатньо для того, щоб у 2012 р. виконати заплановані обсяги знешкодження пестицидів і агрохімікатів. Проблема може бути вирішена як шляхом розширення власних потужностей по переробці, так і вивезенням їх на переробку до інших країн з метою якнайшвидшої ліквідації цієї екологічної загрози.

Одним із важливих питань на цьому шляху є створення єдиних складів – 2-3 склади на всю область, куди мають бути звезені усі агрохімікати. Але виникає інша проблема: як транспортувати пестициди? Для цього потрібні організації, у яких є ліцензія на роботу з шкідливими відходами, а їх в Україні недостатньо. До того ж створення складів може створити ілюзію вирішення питання. Іншим проблемним моментом утилізації пестицидів є будівлі та споруди, де вони зберігаються. Вони самі по собі стають джерелами небезпеки і теж підлягають утилізації. Їх потрібно враховувати, проводити будівельну експертизу, встановлювати обсяги, вагу.

Масу відходів визначають в основному візуально. оскільки документації немає. І якщо пестициди будуть вивезені та спалені, то каміння та інші матеріали від складських приміщень вивозити не передбачено. Будівлі потрібно також розбирати і поміщати в могильники. Як показує досвід небезпека в тому, що як тільки яка-небудь будівля очищається від хімікатів, вона відразу розбирається місцевими жителями на будматеріал. Вони повинні розуміти наскільки це небезпечно. Крім того, утилізація небезпечних відходів повинна вестися професійними організаціями, повинен бути спецодяг, спецтранспорт, відповідна упаковка. Та техніка, якою перевозять пестициди, підлягає як мінімум знезараженню, а в деяких випадках вона повинна утилізуватися. Тому це проблема, об'ємність і витратність якої залишається невідомою, оскільки відповідні дослідження та розрахунки не проводилися. До цього додається брак спеціального обладнання і сучасної лабораторної бази.

Аналіз Екологічних паспортів регіонів України і узагальнення відповідних даних дозволяє зазначити, що поводження з відходами вважається найважливішою серед екологічних проблем у більшості областей. При цьому поряд із визначенням переліку проблемних питань в областях, здійснено оцінки необхідних обсягів фінансування щодо їх вирішення. Систематизацію відповідних регіональних проблем наведено в таблиці 9.

Таблиця 3.3.9

Зміст проблемних питань накопичення відходів в регіонах України

Назва регіонів	Проблемність відходонакопичення в регіональному контексті	Фінансування для першочергових заходів з вирішення проблеми відходів, млн. грн.
1	2	3
АРК	1. Збільшення обсягів накопичення відходів в навколишньому природному середовищі. 2. Накопичення значної кількості заборонених і непридатних до застосування хімічних засобів захисту рослин, як високонебезпечних хімічних речовин.	76,82
Вінницька область	1. Проблеми щодо утилізації відходів гірничовидобувної, металургійної, енергетичної та інших галузей промисловості. 2. Відсутність сучасних технологій поводження з твердими побутовими відходами. 3. Проблема поводження з твердими побутовими відходами.	130
Волинська область	1. Проблеми поводження з відходами І-Ш класів небезпеки. 2. Проблеми переробки відходів гірничодобувної, металургійної, енергетичної та ін. галузей промисловості. 3. Вирішення питання утилізації відходів переробки деревини та фанерного виробництва, що накопичені на території ДП „Ратнівське ЛМГ”. 4. Вирішення питання фінансування будівництва полігонів твердих побутових відходів в населених пунктах області.	24,31
Дніпропетровська область	1. Проблеми щодо поводження з відходами І-ІІІ класів небезпеки. 2. Знешкодження або утилізація непридатних до подальшого використання за призначенням хімічних засобів захисту рослин. 3. Накопичення та утилізації промислових відходів за масштабами має загальнодержавне значення. Більша частина відходів містить шкідливі для навколишнього природного середовища та людини речовини.	14
Донецька область	1. Проблеми переробки відходів гірничодобувної, металургійної, енергетичної галузей промисловості. 2. Проблеми забруднення водних об’єктів скидами зворотних вод промислових підприємств, підприємств житлово-комунального господарства, зливовими	Дані відсутні

	водами міст. 3. Порушення умов скидання мінералізованих шахтних вод у водні об'єкти та зміна гідрохімічного режиму малих річок регіону. 4. Просочування стічних вод сміттєзвалищ у підземні джерела та проблема підтоплення населених пунктів мінералізованими шахтними водами.	
Житомирська область	1. Значне накопичення на території області токсичних промислових відходів, зокрема хімічних засобів захисту рослин. 2. Поводження з побутовими відходами. 3. Приведення в безпечний екологічний стан міських звалищ побутових відходів.	84,02
Закарпатська область	1. Незадовільний стан з вивезенням ТПВ та зі зберіганням на полігонах. 2. Вирішення питання екологічно-безпечного зберігання невідомих, непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин (ХЗЗР) та їх подальша утилізація.	7,1
Запорізька область	1. Проблеми щодо поводження з відходами I-III класів небезпеки. 2. Проблема виникнення і ліквідації несанкціонованих звалищ відходів. 3. Відсутність сучасних полігонів побутових відходів і коштів на їх будівництво та експлуатацію. 4. Низький рівень виконання реабілітації забруднених територій від несанкціонованого розміщення відходів. 5. Незадовільний стан сільських полігонів ТПВ.	129,38
Івано-Франківська область	1. Відсутність налагодженої системи утилізації промислових відходів, роздільного сортування і збирання твердих побутових відходів і пакувальної тари як вторинної сировини. 2. Недостатня увага до проблеми органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, низький рівень екологічної культури населення області.	Дані відсутні
Київська область	1. Проблеми проектування та будівництво полігонів ТПВ.	89,29
Кіровоградська область	1. Приведення стану полігонів ТПВ, а також сільських сміттєзвалищ у відповідність до вимог чинного законодавства.	29,3
Луганська область	1. Проблеми щодо поводження з відходами I-III класів небезпеки.	Дані відсутні
Львівська область	1. Проблеми щодо поводження з відходами I-III класів небезпеки. 2. Проблеми переробки відходів гірничодобувної, металургійної, енергетичної та ін. галузей промисловості.	Дані відсутні
Миколаївська область	1. Відсутність потужностей з утилізації побутових відходів.	13,307
Одеська область	1. Проблеми щодо поводження з відходами I-III класів небезпеки. 2. Завдання переробки та утилізації промислових відходів і відходів, як вторсировини.	70,97

Продовження табл. 3.3.9

Полтавська область	1. Проблеми щодо поводження з відходами I-III класів небезпеки. 2. Питання захоронення відповідно до вимог екологічної безпеки промислових відходів підприємств обласного центру.	34,07
Рівненська область	1. Проблеми щодо поводження з відходами I-III класів небезпеки.	57,45
Сумська область	1. Зростання обсягів накопичення відходів. 2. Деякі полігони є потенційним джерелом екологічної небезпеки регіонального масштабу.	16,27
Тернопільська область	1. Незадовільна експлуатація та санітарний стан організованих полігонів твердих побутових відходів міст і селищ області, відсутність їх паспортизації та ведення належного обліку відходів, що видаляються.	Дані відсутні
Харківська область	1. Проблеми щодо поводження з відходами I-III класів небезпеки.	38,58
Херсонська область	1. Накопичення твердих побутових відходів. 2. У сільських населених пунктах не вирішуються питання оформлення згідно з чинним законодавством відведень земельних ділянок під полігони твердих побутових відходів.	71,26
Хмельницька область	1. Недостатнє фінансування заходів для розв'язання комплексу проблем щодо поводження з ТПВ. 2. Полігони ТПВ експлуатуються із низкою порушень вимог природоохоронного законодавства.	46,34
Черкаська область	1. Скидання стічних вод промислових підприємств та комунальних господарств внаслідок неефективної роботи очисних споруд. 2. Зберігання непридатних, невідомих та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин на території сільськогосподарських підприємств області.	Дані відсутні
Чернівецька область	1. Розміщення та утилізація відходів.	Дані відсутні
Чернігівська область	1. Значний розрив між обсягами накопичених відходів і обсягами їх знешкодження та використання. 2. Відсутність роздільного збирання компонентів ТПВ.	45,79
м. Київ	1. Процес накопичення відходів різних видів.	795,88
м. Севастополь	1. Відсутність полігону для централізованого складування ТПВ, який би відповідав вимогам природоохоронного законодавства.	Дані відсутні

Проблеми утилізації побутових і промислових відходів

Вирішення комплексу завдань з переробки, утилізації, вивезення і захоронення відходів можливо лише за умови потужного фінансування із залученням всіх можливих джерел коштів, включаючи державний і місцевий бюджети, пільгове кредитування, гранти міжнародних організацій, кошти підприємств, інвестиційних та інноваційних фондів для реконструкції діючих виробничих потужностей та створення нових технологічних

комплексів, орієнтованих на цей вид економічної діяльності. У зв'язку з цим виникає необхідність у подальшому удосконаленні та опрацюванні відповідної нормативно-правової бази в контексті розробки та впровадження економічних принципів стимулювання такої діяльності.

Нормативні акти природоохоронної сфери здебільшого передбачають регулятивні механізми у вигляді різнопланового контролю, введення відповідного нормування, вжиття санкцій відносно суб'єктів господарювання тощо. Це не завжди стимулює такий важливий сегмент сталого розвитку економіки держави, як вторинне ресурсокористування (рециклінг) та ресурсозбереження взагалі, про що свідчить постійне зростання обсягів відходів та ресурсокорисних матеріалів у відвалах і полігонах.

У сфері поводження з відходами практично не працює стаття 38 "Організаційно-економічні заходи щодо забезпечення утилізації відходів і зменшення обсягів їх утворення" і стаття 40 "Стимулювання заходів щодо утилізації відходів та зменшення обсягів їх утворення" розділу VII "Економічне забезпечення заходів щодо утилізації відходів і зменшення обсягів їх утворення" Закону України "Про відходи" з питань:

- надання суб'єктам підприємницької діяльності, які утилізують, зменшують обсяги утворення відходів та впроваджують у виробництво маловідходні технології, відповідно до законодавства податкових, кредитних та інших пільг;
- цільового фінансування науково-дослідних робіт з конкретних проблем утилізації відходів і зменшення їх утворення;
- надання можливості залишати частину коштів від платежів за розміщення відходів на фінансування заходів щодо утилізації відходів та зменшення обсягів їх утворення відповідно до обґрунтованих інвестиційних проектів та програм;
- надання пільг з оподаткування прибутку від реалізації продукції, виготовленої з використанням відходів та поповнення обігових коштів підприємств, установ та організацій – суб'єктів господарської діяльності, що здійснюють збирання і заготівлю, оброблення (перероблення) і утилізацію відходів, як вторинної сировини, за умови цільового використання цих коштів для придбання та переробки таких відходів.

Особливою актуальністю щодо створення ефективного організаційно-економічного механізму характеризується проблема поводження з твердими побутовими відходами. Питомі показники утворення цих відходів зараз у середньому становлять 220-250 кг/рік на душу населення, але у великих містах досягають 330-380 кг/рік, і загалом вони мають тенденцію до зростання. Щороку їх утворюється близько 50 млн. $м^3$, і захоронюються вони на 4,5 тис. сміттєзвалищах і полігонах, загальною площею майже 7,6 тис. га. У складі твердих побутових відходів знаходяться такі основні компоненти: харчові відходи – 35-50%, папір і картон – 10-15%, вторинні полімери – 9-13%, скло – 8-10%, метали – 2%, текстильні матеріали – 4-6%, дерево – 1%, будівельне сміття – 5%, інші відходи – 10%.

З усієї кількості сміттєзвалищ до перевантажених відносять 248 од. (5%), а 1133 од. (25%) не відповідають нормам екологічної безпеки щодо

здійснення запобіжних заходів, спрямованих на попередження забруднення підземних вод і атмосферного повітря.

На переважній більшості (95%) об'єктів одночасно розміщуються як побутові, так і промислові відходи, що заборонено законодавством. Проте, незважаючи на незадовільний стан полігонів та звалищ побутових відходів, які негативно впливають на довкілля, та відсутність земельних площ під нові полігони, органи місцевого самоврядування зволікають із впровадженням роздільного збирання побутових відходів, для подальшої утилізації та переробки.

Особливо гостро питання з утилізацією і переробкою твердих побутових відходів стоїть для міст. Основне завдання комплексного вирішення практичних питань управління потоками відходів – це організація раціонального поводження з відходами, що відповідає сучасним еколого-економічним та ресурсним вимогам, і яке включає мінімізацію витрат на санітарне очищення населених пунктів, використання відходів в якості джерела сировини, забезпечення екологічної безпеки, перехід від полігонного поховання відходів до їх промислової переробки. Комплексне управління відходами включає в себе організацію збору, видалення (транспортування), сортування, переробку та захоронення, а також зведення до мінімуму кількості відходів, що направляються на поховання. Зволікання з видаленням відходів з місць їх утворення неприпустимо, тому що може призвести до серйозного забруднення місць проживання людей.

Першочерговим завданням у розробці схеми управління відходами є організація їх збору і видалення (транспортування). Відправляють відходи або на полігони для захоронення, або на спеціальні об'єкти для переробки та знешкодження. Поступовий перехід від полігонного захоронення до промислової переробки є магістральним напрямом розв'язання проблеми відходів у світовій практиці. Залучення відходів у промислову переробку багато в чому знімає протиріччя між містом, де утворюється велика кількість відходів, і передмістям, де відходи повинні бути розміщені. Мінімізація кількості відходів, що направляються на об'єкти їхньої переробки та захоронення, вирішується на основі включення в схему управління операцій сортування відходів і виділення ресурсної частини, придатної для подальшого використання.

У європейських країнах, США і Японії широко практикується роздільний збір відходів у місцях їх утворення, що багато в чому запобігає потраплянню у відходи як цінних (незабруднена макулатура, скло, пластмаси, метали), так і небезпечних (відпрацьовані люмінесцентні лампи, акумулятори, батарейки) компонентів. За різними оцінками вихід селективно зібраних відходів споживання становить 15-25% від їх загальної кількості. Роздільний збір, як правило, стимулюється зниженням плати за видалення відходів (оплачується тільки вивіз неутилізованої частини). Учені з Нідерландів представили останні розробки у сфері переробки відходів – поліпшену технологію, яка без попереднього сортування, в рамках однієї системи, поділяє і очищує всі відходи, які туди надходять, до початкової сировини. Система повністю переробляє всі види відходів (медичні,

побутові, технічні) в закритому циклі, без залишку. Сировина повністю очищається від домішок (шкідливих речовин, барвників), пакується і може бути використана вдруге. При цьому система екологічно нейтральна. У Німеччині побудований і протестований TUV (німецької Службою технічного контролю і нагляду) завод, який успішно працює за даною технологією 10 років у тестовому режимі. Уряд Нідерландів розглядає питання про будівництво заводу на території своєї країни.

В умовах України складно організувати в короткі терміни і повсюдно впровадити селективний покомпонентний збір вторсировини у населення – головним чином через непідготовленість людей, відсутність сучасних сортувальних комплексів і спеціальних контейнерів. Тим не менш, створення пунктів прийому вторинної сировини та організація контейнерного збору вторсировини – завдання актуальне, причому контейнери доцільніше використовувати в першу чергу для виділення харчових відходів і для збору сировинно корисних компонентів (скла, металів, пластмаси та макулатури). Колективний продукт потім доставляється на об'єкт сортування. На цей же об'єкт доставляються відходи нежитлового сектору міста, які характеризуються підвищеним вмістом цінних компонентів. Сортувальний комплекс стає, таким чином, центром, об'єднуючим всю систему виділення з відходів ресурсів, придатних для вторинного використання. Крім сортування, у складі комплексу доцільно створювати районні пункти прийому вторсировини і вирішувати питання підготовки вторсировини до подальшої переробки (доведення, пакетування, брикетування), питання складування та централізованого збуту продукції. Таким чином, на стадії збору відходів багато в чому визначається ефективність і безпека їх подальшої переробки та захоронення.

При вирішенні питань оптимізації системи управління міськими відходами на стадії їх збору і видалення в якості критерію оптимальності слід приймати ступінь утилізації відходів (кількість відходів, виділених для вторинного використання на основі їх роздільного збору в житловому і нежитловому секторах міста та сортування відходів, збагачених корисними компонентами), витрати на збір і транспортування відходів.

Кінцевою операцією у загальній схемі поводження з відходами в розвинених країнах є промислова переробка, що є вирішальною в сукупності питаннь знешкодження, утилізації та ліквідації невикористаного залишку відходів. В Україні, де магістральним напрямком все ще є створення сучасних полігонів відходів, перехід від полігонного поховання відходів до їх промислової переробки повинен стати довгостроковою стратегією кардинального вирішення проблеми відходів. Враховуючи дефіцит з енергоносіями, ці питання мають вирішуватися в першу чергу. Технологію переробки відходів слід розглядати як метод інженерного захисту навколишнього середовища, завданням якого є:

- зменшення обсягу відходів, що підлягають захороненню;
- знешкодження відходів;
- матеріально-енергетична утилізація відходів.

Пріоритетними при виборі і створенні технології, що відповідає досягненням і тенденціям розвитку світової практики, є екологічна безпека та безпечність відходів, що утворюються, чи нової продукції, економічна ефективність, капітальні та експлуатаційні витрати.

Істотний вплив на вибір технології має ступінь її відпрацьованості та готовності до практичного застосування. Застосовувані методи переробки відібраної або селективно зібраної вторинної сировини визначаються рівнем промислового розвитку відповідного регіону, наявністю в ньому споживачів як вторсировини, так і продукції її переробки. Наприклад, у Відні (Австрія) і Саарбрюкені (Німеччина), реалізується переважно енергетичний напрямок утилізації відходів – спалювання в спеціальних котлоагрегатах теплоелектроцентралей з виробленням електричної і теплової енергії, що подається місту. При цьому основні капітальні витрати (понад 80%) йдуть на створення надскладних систем очищення, що забезпечують відповідність складу їх викидів сучасним високим екологічним вимогам.

У Німеччині, Бельгії, а також в інших країнах отримало розвиток також використання як побутових, так і промислових відходів для заміни традиційного палива (вугілля та газу) в обертових печах при випалюванні цементного клінкеру. Транснаціональна компанія "Холдербанк", що досягла на своїх цементних заводах заміни вугілля і газу на 50% паливом з відходів, кінцевою метою ставить їх заміну на 75%. У багатьох країнах Європи практикується виготовлення високоякісних компостів з органічних селективно зібраних відходів (листя, бадилля, гілок, харчових відходів, тирси тощо). Організовано також переробку вторинних пластмас з виготовленням грануляту. Серйозної уваги заслуговує отримання з відходів енергоресурсів методами термопереробки (піроліз, "Термоселект"). Найбільшою мірою сучасним вимогам відповідає побудова промислової технології за принципом комбінації різних методів переробки ТПВ (комплексна переробка ТПВ), створення і використання мобільних установок з ліквідації несанкціонованих і закритих звалищ. До використання пропонуються і структурно-технологічні схеми КПВ (комплексів з переробки відходів).

На цей час видалення відходів на звалищах все ще залишається домінуючим напрямом вирішення проблеми. За найскромнішими підрахунками прогнозується збільшення "сміттєвих завалів" при нинішньому підході до вирішення цієї важливої проблеми на 25–30% щорічно. Причому, якщо у великих містах існує хоч якось впорядкований збір і зберігання відходів, то в малих містах, райцентрах, селах становище часто стає катастрофічним. В Україні існує більше двох тисяч лише великих "несанкціонованих" звалищ, а через забруднення і непридатність до використання з обігу виведено більше 6,5 тис. га родючої землі.

Сьогодні у світі глобальним напрямком поводження з відходами є перехід від захоронення (на полігонах та звалищах) до промислової переробки. При цьому вартість ресурсної утилізації (із закордонного досвіду) забезпечує збереження на чинному рівні цін за послуги з видалення побутових відходів для населення.

Система управління і організаційно-господарський механізм поводження з відходами

Система управління відходами – це комплекс заходів з їх збору, транспортування, переробки, вторинного використання та утилізації і контролю усього процесу. Такі заходи спрямовуються на зниження шкідливого впливу відходів на здоров'я людини і на навколишнє середовище, а також на створення можливостей виробляти сировину з відходів. Система управління має охоплювати речовини твердої, рідкої, газоподібної фази, а також радіоактивні суміші і передбачати розробку різних методів їх утилізації та областей подальшого їх застосування.

По-різному дивляться на систему управління відходами в розвинених країнах і в країнах, що розвиваються, у міській і сільській місцевостях, житлових і промислових зонах. За утилізацію нетоксичних відходів у житлових та адміністративних секторах несуть відповідальність місцеві влади, у секторах комерційної та промислової діяльності відповідальні самі організації.

Існує досить багато різних концепцій щодо побудови системи управління відходами, які відрізняються залежно від країни або регіону. Однак їх об'єднує реалізація принципу *розширення сфер відповідальності виробника*. Ця стратегія розроблена для включення в ринкову ціну продукту витрат, необхідних протягом всього терміну його експлуатації (включаючи витрати на його утилізацію). Концепція передбачає покладання на виробника повної відповідальності за весь життєвий цикл продукту та його пакувальний матеріал. Отже, фірми, які виробляють, імпортують та/або продають даний вид товару, також несуть відповідальність за нього після закінчення терміну експлуатації.

Принцип «забруднюєш – плати» це реалізація тієї стратегії, що передбачає відшкодування заподіяної шкоди навколишньому середовищу. У рамках проведених заходів з управління відходами виробник зобов'язаний оплачувати витрати на утилізацію власних відходів.

Проведені дослідження проблеми управління відходами свідчать про необхідність посилення державного регулювання у сфері збору, переробки та господарського використання відходів з урахуванням ринкової спрямованості проведених Урядом реформ господарського механізму, положень концепції сталого розвитку, а також досягнень вітчизняного і зарубіжного досвіду щодо вирішення цієї проблеми без використання механізму прямого фінансування і коштів державного бюджету. Постановка такого завдання обумовлена наступними основними факторами:

- значною кількістю утворення відходів;
- відсутністю економічних умов для переробки основної маси відходів, в результаті чого середній рівень переробки відходів не перевищує 26%, а негативна дія відходів, що постійно накопичуються, на навколишнє середовище і, отже, рівень екологічної небезпеки постійно зростають;
- можливістю створення в ринковій економіці більш сприятливих економічних умов для переробки найбільш розповсюджених відходів, що демонструється розвиненими зарубіжними країнами останні 5-10 років, в

тому числі з використанням досвіду функціонування в 70-80-х роках системи вторинних ресурсів;

- фінансовими втратами через відсутність механізму збору екологічних платежів за деякі види товарів, що імпортуються, а також за упаковку, котра надходить з імпортованими товарами;
- необхідністю ратифікації Директиви ЄС 1994 року № 62 «Про упаковку і відходи упаковки».

Низький рівень використання відходів (за винятком їх окремих видів - брухту чорних і кольорових металів, а також досить якісних у сировинному відношенні видів макулатури, текстильних і полімерних відходів) пояснюється, головним чином, не відсутністю технологій, а тим, що переробка більшої частини відходів як вторинної сировини характеризується низькою рентабельністю або взагалі є нерентабельною.

В умовах централізовано керованої економіки колишнього СРСР витрати на збір і попередню переробку відходів входили в собівартість продукції галузі. У нових господарських умовах Міністерство економічного розвитку і торгівлі України поки що не стало розглядати вторинні ресурси в числі об'єктів, що потребують спеціальних заходів державного регулювання, а природоохоронні відомства поки не змогли створити ефективні нормативні обмеження та економічні інструменти державного регулювання в цій сфері. Через помітне відставання ідексації платежів за розміщення відходів у зіставленні з індексами інфляції, стимулюючий вплив плати за розміщення відходів знизився приблизно в 6 разів.

У результаті низького рівня використання триває накопичення відходів у навколишньому природному середовищі. Згідно з наявними оцінками Мінекоресурсів України, обсяги накопичення відходів досягли 21-25 млн. тонн. Накопичені відходи як правило не переробляються в Україні, оскільки, сформовані економічні умови не забезпечують повну переробку навіть поточного виходу відходів, що характеризуються більш високими споживчими властивостями в порівнянні з накопиченими відходами. Умови розміщення таких відходів у багатьох випадках не відповідають чинним в Україні екологічним вимогам і прийнятим у світі стандартам. У результаті вплив місць накопичення та захоронення відходів на навколишнє середовище часто перевищує встановлені ГДК. Є приклади, коли таке перевищення складає десятки і сотні разів. За останні роки знижувалася роль держави в організації збору та переробки відходів. З 1991 року ліквідована державна система використання вторинних ресурсів, що функціонувала під егідою Держпостачу СРСР. У рамках цієї системи працювало понад п'ятсот підприємств з переробки вторинної сировини і близько 6000 приймальних пунктів із заготівлі вторинної сировини від населення. Скасовано статистичну статзвітність за формами 14-ВР (вторинні ресурси), 14-ліс (деревні відходи), 9-СН (брухт чорних металів), 17-СН (брухт кольорових металів). Незважаючи на зменшення кількості утворення відходів в результаті спаду виробництва в 90-х роках, рівень переробки багатьох видів відходів помітно знизився.

На тлі зниження в останні роки ролі держави в управлінні переробкою відходів в Україні, в розвинених країнах світу, навпаки, нарощувався ступінь державного впливу у цій області. З метою зниження собівартості продукції з використанням відходів запроваджено податкові пільги, а для залучення інвестицій у створення виробництв з переробки відходів створена система пільгових кредитів, у тому числі частково відшкодовуються і безоплатні у випадку невдалих рішень. З метою стимулювання попиту на продукцію з використанням відходів у ряді країн накладаються обмеження на споживання продукції, що виготовляється без використання відходів, нарощуються масштаби використання системи міського і муніципальних замовлень на продукцію з відходів.

В багатьох країнах отримали поширення екологічні платежі на відшкодування витрат по збору і попередньої переробки ряду найбільш поширених видів продукції, що створює типові проблеми щодо її утилізації після використання, – батарейок, мастил, акумуляторів, зношених шин. Особливого поширення набули платежі за використання упаковки або ліцензійні збори за використання торгової марки «Зелена точка», за рахунок ресурсів яких здійснюється організація збору та переробки відходів упаковки. Зусилля зарубіжних країн зі збору та переробки відходів координуються на міжнародному рівні. Так, для країн ЄС в рамках П'ятої Програми дій з охорони навколишнього середовища на 1992-2000 роки, було встановлено наступні вимоги:

- обов'язковість наявності у країнах ЄС планів переробки відходів та створення ринку вторинної сировини;
- нормування рівня використання найбільш поширених відходів (для макулатури, скла та пластикової упаковки рівень збору та переробки в розрахунку на 2000 р. було встановлено в обсязі 50%).

Система державного регулювання вирішення проблеми переробки відходів у країнах Євросоюзу продовжує вдосконалюватися. Сформульовано основні положення нової стратегії створення економічно і фінансово стійкої системи поводження з відходами. Ключові принципи цієї стратегії включають в себе: дотримання балансу економічних і екологічних інтересів; скоординоване використання економічних та адміністративних інструментів; стимулювання інвестицій в області переробки відходів; запровадження механізмів податкових пільг, кредитів і державних субсидій, спрямованих на розширення виробничої та технологічної бази переробки відходів.

Особливі зрушення мають місце у міжнародній координації організації збору та переробки відходів упаковки. Саме під контролем державних органів в основному в 90-х роках інтенсивно створювалися централізовано керовані національні системи збору і переробки відходів, що функціонують за фінансової підтримки за рахунок екологічних платежів за використання упаковки або за рахунок ліцензійних зборів за використання торгової марки «Зелена точка», тобто без залучення коштів Держбюджету. Ще у 1994 році введено в дію спеціальна Директива ЄС № 62 «Про упа-

ковку і відходи упаковки», яка зобов'язує країни ЄС створювати організаційні, нормативно-правові та економічні умови для збору і переробки упаковки, що вийшла з ужитку. Встановлено відповідні рубежі за рівнем переробки таких відходів. Зокрема, відповідно до вимог цієї Директиви, країни ЄС повинні забезпечити переробку 50-65% відходів упаковки вже через 5 років після приєднання до цієї Директиви. На початок 2002 року до цієї директиві приєдналися 17 країн ЄС, в тому числі Німеччина, Франція, Швеція, Норвегія, Австрія, Іспанія та ін.

До теперішнього часу склалися такі основні передумови для необхідності і можливості вирішення проблеми збору і переробки відходів в Україні:

• діючі інструменти державного управління вже не можуть забезпечити істотне підвищення рівня збору і переробки основної маси відходів, принаймні, без підтримки бюджетного фінансування державних і муніципальних органів адміністративного управління;

• є зарубіжний досвід створення централізовано-керованих національних систем збору і переробки відходів, що функціонують за рахунок екологічних платежів, тобто без цільового бюджетного фінансування (за винятком спеціальних державних програм);

• є вітчизняний досвід 70-80-х років з організації збору та переробки традиційних видів вторинної сировини на території України за територіальним принципом. Окремі елементи цієї системи продовжують функціонувати і в сформованих економічних умовах;

• є вітчизняний досвід створення в останні роки локальних систем збору і переробки відходів у рамках великих українських міст (Київ, Львів та ін), що працюють за фінансової підтримки їх адміністративних органів.

Для комплексного вирішення проблеми збору та переробки відходів в Україні доцільно створити принципово нову систему збору і переробки вторинних ресурсів, здатну працювати в ринкових умовах господарювання, тобто без виділення цільових коштів з Державного бюджету на ці цілі. За економічними умовами функціонування така система повинна бути аналогічна національним системам збору і переробки відходів упаковки, створеним в останні роки в країнах ЄС, тобто працювати за фінансової підтримки за рахунок системи екологічних платежів та загальних заходів економічного стимулювання підприємницької діяльності. Однак, її функціональні задачі доцільно розширити в напрямі збільшення номенклатури перероблення відходів і з урахуванням специфічних умов держави. Елементи такого підходу фактично мають місце і в низці країн ЄС.

У першому наближенні українська система вторинних ресурсів може бути представлена у вигляді централізовано-керованої на договірних умовах організаційно-виробничої інфраструктури, що здійснює заготівлю та переробку найбільш поширених відходів у відповідності із законодавчо встановленими нормативними і економічними умовами, що забезпечують їх рентабельну переробку. Для здійснення функцій головної організації, на яку урядом України повинна бути покладена відповідальність за організацію збору та переробки вторинної сировини на території держави, доцільно за-

снувати спеціалізовану організацію з умовною назвою компанія (агентство, державна служба) «Вторресурси» або інакше.

З досвіду зарубіжних країн статус такої організації повинен бути визначений як некомерційна організація, що найбільшою мірою відповідає ринковим умовам господарювання. Але не можна виключати з розгляду й варіант надання такій організації статусу державної установи або унітарного підприємства. Для організації заготівлі і переробки вторинної сировини в регіонах у відповідності зі сформованими в Україні традиціями повинні бути створені регіональні органи компанії (агентства, державної служби) Вторресурси, які могли б працювати на договірній основі, перш за все, з наявними виробничими підприємствами, зайнятими в цій сфері. У разі необхідності регіональними органами повинні вживатися заходи щодо створення нових підприємств.

У виробничій інфраструктурі, яку регіональні органи вторресурсів повинні створити або організувати, рекомендується виділити, зокрема, такий підрозділ як: «Вторавторесурси» – щоб забезпечити збір і прийом виведених з експлуатації автомобілів, їх дезагрегацію, первинну обробку та збут отриманого в результаті цього вторинної сировини, а також збір та первинну переробку відходів, що утворюються в результаті експлуатації автомобілів – автошин, акумуляторів і акумуляторних електролітів, промаслених фільтрів, пластмасових деталей. Такий підрозділ як «Втортехресурси» –має забезпечити збір і прийом зношеної складної побутової техніки та радіоелектронної апаратури (комп'ютерної техніки, ксероксів, факсів, телевізорів, пральних машин і т. п.), їх дегазагрегацію, первинну обробку та збут отриманого при цьому вторинної сировини. Далі «Вторресурси» будуть забезпечувати заготівлю макулатури, відходів упаковки з ламінованого паперу, полімерної плівки і інших полімерних відходів, ПЕТ-пляшок, текстильних відходів, склобою та інших видів традиційного вторинної сировини.

Крім цього, повинні бути встановлені виробничі зв'язки або партнерські відносини з уже функціонуючими на ринку вторинної сировини системами (державними агентствами чи державними службами).

Для фінансової підтримки виробничої діяльності Української системи вторинних ресурсів доцільно, з досвіду зарубіжних країн, удосконалити систему екологічних платежів (або ліцензійних внесків) за використання упаковки. Крім того, повинен бути розроблений механізм використання для цих цілей коштів, які формуються за рахунок платежів за розміщення відходів. Важливим інструментом економічного стимулювання, що доповнює платежі за упаковку і за розміщення відходів, повинен стати механізм відшкодування витрат на збір і попередню переробку окремих видів продукції після використання, наприклад спрацьовані автомобілі, акумулятори, автомобільні, автотракторні та авіаційні шини, ртутні лампи, гальванічні елементи, інші види приладів, техніки і устаткування. Номенклатура такої продукції підлягає додатковому вивченню та обґрунтуванню. Розмір платежів за упаковку і на відшкодування витрат повинен визначатися виходячи з об'єктивних витрат на організацію їх збирання, дезагрегацію і переробку, а також з рівня їх впливу на навколишнє природне середовище викинутих споживачами на території

населених пунктів. Конкретні нормативи платежів підлягають подальшому обґрунтуванню стосовно до умов України.

Кошти, виручені за рахунок збору екологічних платежів, повинні витрачатися на утримання або тільки в якості фінансової підтримки діяльності української компанії (державного агентства, державної служби) «Вторресурси» та її регіональних органів, а також на підтримку підприємств із заготівлі та переробки вторинної сировини, що належать до суспільно важливих але нерентабельних і малорентабельних видів виробництва. Механізм акумуляції та розподілу таких коштів підлягає подальшій розробці. Для здійснення державної координації діяльності Української системи вторинних ресурсів у міністерствах, які мають відношення до накопичення і використання відходів доцільно заснувати Департаменти чи відділи вторинних ресурсів.

В якості першочергових заходів щодо реалізації викладених пропозицій необхідно:

1.Підготувати, погодити та затвердити Постанову Кабінету Міністрів України «Про створення Української системи вторинних ресурсів» (або «Про державне управління вторинними матеріальними ресурсами»).

2.Підготувати зміни в українському законодавстві у вигляді введення нового Закону «Про вторинні ресурси» або у вигляді поправок до Податкового Кодексу, де визначити статус платежів за використання упаковки і платежів на відшкодування витрат на збір і переробку окремих видів продукції після використання, а також механізм їх справляння і розподілу.

3.Розробити базові тарифи для розрахунку платежів за використання упаковки та на відшкодування витрат на збір і попередню переробку окремих видів продукції після використання. Ввести ці нормативи в дію за допомогою спеціального нормативного правового документа.

4.Розробити, погодити та ввести в дію спеціальною Постановою Кабінету Міністрів України Положення про Українську систему вторинних ресурсів.

5.Розробити програму заходів щодо вдосконалення інструментів державного управління поводженням з вторинною сировиною, в тому числі в галузі ведення державної статистичної звітності; застосування дозвільної системи розміщення відходів з встановленням лімітів; справляння платежів за розміщення відходів, що є вторинною сировиною; стандартів на вторинну сировину і продукцію з їх використанням.

6.Підготувати комплект нормативних правових документів щодо ратифікації Директиви ЄС № 62 «Про упаковку і відходи упаковки» 1994 року.

7.Підготувати інвестиційну програму щодо вдосконалення технологічної та виробничої бази збору та переробки вторинної сировини.

8.Розробити програму заходів щодо створення системи ідентифікації матеріалів, що містяться у відходах упаковки і в продукції кінцевого споживання, що переходить у категорію відходів.

Реалізація пропозиції по створенню Української системи вторинних ресурсів дозволить принциповим чином змінити організаційні, нормативно-правові та економічні умови для заготівлі і переробки вторинної сировини в

Україні. Рівень використання основних видів вторинної сировини підвищиться через 5 років після введення в дію системи не менш ніж на 30%, по ряду позицій у 1,5-2 рази, знизяться втрати природної сировини, що міститься у відходах. Помітно знизиться рівень забруднення відходами навколишнього природного середовища. Будуть створені нові робочі місця, що сприятливо позначиться на соціально-економічних показниках більшості регіонів України.

Стратегія вирішення питань поводження з відходами

Прогресуюче накопичення відходів у містах України і на підприємствах триває і доходить критичних меж. Це засвідчує недостатність зусиль – передусім з боку держави – щодо зменшення техногенно-екологічних ризиків, пов'язаних з відходами, та використання їх як додаткового ресурсного джерела.

До цього часу залишаються невизначеними засади державної політики щодо поводження з відходами, а також стратегія розбудови цього важливого сегмента економіки. Задіяні раніше програми у цій сфері виявилися мало результативними. З 2011 року припинено фінансування останньої – Державної програми поводження з твердими побутовими відходами (в попередні роки її фінансування також було символічним: 2009 рік – 115 тис. грн., 2010 рік – 60 тис. грн.). Допущено зволікання з розробкою нових програм, передусім щодо поводження з небезпечними відходами (передбаченої рішенням Верховної Ради України від 2007 року).

В Україні немає належної координації діяльності у сфері поводження з відходами, а обов'язки щодо такої діяльності розпорошено між різними органами і рівнями влади. Не сформований ринковий механізм поводження з відходами як вторинними ресурсами. Відсутня підтримка використання в Україні вітчизняних і світових науково-технічних і технологічних наробок щодо знешкодження відходів та їх переробки і утилізації.

В контексті формування національної політики та стратегії поводження з відходами передусім має враховуватись довгостроковий (практично перманентний) характер проблеми та її масштаби. З цієї точки зору доцільно виокремити і відповідно розглядати три базові групи відходів.

Перша група – інертні чи малотоксичні відходи промисловості в т.ч. гірничодобувної, а також сільського господарства, будівництва тощо. Вони кількісно домінують, складаючи біля 95 % загального обсягу утворення відходів в Україні. Їх накопичення оцінюється в 35 млрд. т при щорічному утворенні близько 600 млн. т. Поводження з цією категорією відходів є (чи має стати) частиною загального технологічного ланцюга виробництва. Роль держави полягає передусім у нормативно-правовому регулюванні та контролі відповідних процесів. Головну відповідальність щодо гарантування еколого-безпечного поводження з ними та використання їх ресурсного потенціалу має бути покладено на корпоративний сектор, тобто на власників відходів.

Друга група – небезпечні відходи (I–III класів небезпеки), в тому числі непридатні пестициди та агрохімікати, стійкі органічні забруднювачі, медичні відходи і т. ін. Обсяг утворення небезпечних відходів в останні роки ста-

новив 1,23–2,58 млн. т, а накопичення – 20,85 млн. т. Пов'язані з цими відходами ризики, їх безхазяйність (у багатьох випадках), територіальна розосередженість тощо зумовлюють визначальну роль держави не тільки в аспекті регулювання і контролю, але й у науково-технічному і організаційно-економічному забезпеченні, а також у створенні відповідної інфраструктури – через пряму участь, у будівництві, фінансуванні тощо.

Третя група – відходи комунально-побутового сектору. Обсяг їх утворення (за відомчим обліком) становить 10,3 млн. т. на рік, а з урахуванням всього населення (за експертною оцінкою) – 14,5 млн. т. Кількісно вони складають 1–2% всіх відходів, однак за своїм характером є наскрізною проблемою для суспільства загалом – як з точки зору санітарії, так і ресурсоощадливості. Це проблема, яка рівною мірою стосується і центральних, і місцевих органів влади, і має вирішуватись у тісній співпраці з бізнесом.

За досвідом аналітичного моніторингу проблеми відходів та узагальнення посталих завдань до базових питань формування політики та розбудови стратегії у зазначеній сфері слід віднести:

- удосконалення і посилення державного регулювання у сфері поводження з відходами;
- послідовну підтримку науково-технологічних розробок і зусиль щодо вирішення проблеми відходів;
- розбудову системи роздільного збирання відходів споживання, формування ринку вторинної сировини і створення індустрії її ефективного використання;
- створення національної інфраструктури поводження з небезпечними відходами, передусім спеціалізованих полігонів і установок по знешкодженню та екологобезпечному захороненню таких відходів;
- створення більш сприятливого бізнес-середовища і більш привабливих умов для інвестування у відходи;
- мобілізацію місцевих фінансових ресурсів і їх поєднання з комерційним капіталом для реалізації регіональних програм поводження з відходами, зокрема в форматі державно-приватного партнерства.

До основних заходів нормативно-правового і програмного регулювання у сфері поводження з відходами належить:

- розроблення Загальнодержавної програми поводження з небезпечними відходами;
- прийняття Закону України "Про упаковку та відходи упаковки" (що проходив перше читання ще у січні 2009 р.), який би орієнтувався на створення конкурентного середовища у сфері збирання та утилізації зазначених видів відходів.

Стосовно програми поводження з небезпечними відходами, відповідальність за яку було ще у 2008 році покладено на Національний центр поводження з небезпечними відходами Мінекоресурсів України, важливо убезпечитися від відомчих підходів щодо її розроблення. При цьому слід зазначити необхідність дотримання всіх регламентів стосовно порядку підготовки концепції програми (в частині її оприлюднення та громадського

обговорення), а також широкого залучення наукового експертного потенціалу для формування основних її цілей і завдань.

Щодо небезпечних відходів гірничопромислового комплексу України, що характеризуються широкою номенклатурою (у їх складі, зокрема фосфогіпс, сольові шлами, сульфат заліза, галогенізовані матеріали, інші хімічні відходи у т. ч. гексахлорбензол), то питання їх екологобезпечного захоронення, знешкодження та утилізації має вирішуватись в кожному випадку окремо. В цьому відношенні є значний вітчизняний досвід і заділи щодо їх утилізації і знешкодження, тому важливо забезпечити вивчення цього досвіду і наявних технологічних можливостей і їх тиражування.

У вирішенні зазначених питань не можна керуватись поточною гостротою завдань знешкодження відходів на окремих об'єктах. Держава має проявити більш далекоглядний підхід і виробити стратегію поводження з небезпечними відходами загалом. Відповідна стратегія повинна виходити з врахування всього обсягу накопичення небезпечних відходів, а також очікуваного їх утворення – і не тільки в гірничохімічному секторі. Це широка номенклатура відходів із складу стійких органічних забруднювачів (СОЗ), масла, прилади і устаткування, що містять поліхлоровані дифеніли, а також непридатні пестициди та багато інших. Без створення вітчизняної технологічної і виробничої бази з їх знешкодження обійтися не можна.

Зараз на знешкодження непридатних пестицидів і агрохімікатів щорічно витрачається десятки і сотні мільйонів гривень з державного та місцевих бюджетів. Йде оплата відповідних послуг за кордоном. Якби стратегічні підходи до цієї проблеми почали реалізовуватися 10 – 12 років тому (коли сталося її загострення), то на цей час ми б мали полігон зі знешкодження з відповідними установками і зараз держава економила б значні кошти. Відповідний сценарій передбачався зокрема "Загальнодержавною програмою поводження з небезпечними відходами на період до 2005 р.", але, як відомо, вона залишилася невиконаною.

Потреби в реалізації зазначеної стратегії не минули і на цей час. Найбільш очевидні вони в контексті проблеми знешкодження гексахлорбензолу в Калуші. Вирішуючи цю проблему не можна ігнорувати зобов’язання України по знешкодженню інших категорій небезпечних відходів. зокрема із складу СОЗ (згідно з Стокгольмською конвенцією). Неприпустимим є також затягування вирішення проблеми непридатних пестицидів. Крім того небезпечні відходи утворюються на тисячах підприємств і ці підприємства продовжують їх накопичувати на своїй території. Почався неприпустимий бізнес на обслуговуванні цих підприємств – з вивезенням начебто на знешкодження небезпечних відходів. За експертними оцінками обсяг цих "послуг" на порядок перевищує ті невеликі потужності зі знешкодження , які є на цей час в Україні.

Якщо заздалегідь не реалізувати проект створення національного полігону зі знешкодження небезпечних відходів (а надалі і регіональних полігонів), то в найближчому майбутньому щорічні витрати бюджету будуть зростати. Між тим в Україні вже напрацьовано певний досвід проектування

і будівництва установок зі знешкодження небезпечних відходів (Укр. ГНТЦ "Енергосталь" у Харкові, Інститут газу НАНУ і деякі інші установи).

Додатково слід зазначити, що в Україні штучно гальмується впровадження поширених у світі технологій знищення багатьох небезпечних відходів. Це, зокрема, стосується використання цементних обертових печей для зазначених цілей. Весь світ користується цими технологіями. В Україні навколо цього питання здійснюється багато галасу замість проведення повноцінної екологічної експертизи.

Комісії з техногенно-екологічної безпеки при Кабінеті Міністрів України доцільно взяти підняті питання під більш жорсткий контроль.

Щодо твердих побутових відходів (ТПВ) особлива роль належить прийняттю Закону України "Про упаковку та відходи упаковки", оскільки ним вводиться механізм активізації участі бізнес-структур у збиранні та утилізації відходів (на основі самоорганізації і самоконтролю).

Суттєво, що проект зазначеного закону розроблено не з ініціативи Уряду, а за активної участі підприємницьких структур. Є небезпека того, що його проходження через Верховну Раду України буде гальмуватись. Уряд вбачає альтернативу у збереженні державного підприємства "Укрекоресурси" і системи тарифного збирання і акумулювання коштів на переробку відходів тари і упаковки. Однак за наявним досвідом така монополізація не засвідчила своєї ефективності.

У стратегії поводження з побутовими відходами держава має зробити акцент на тому, щоб:

- поступово мінімізувати свою участь у створенні об’єктів базової інфраструктури, обмежившись підтримкою окремих піонерних проектів, і переорієнтувавшись на більш широке залучення приватного і місцевого капіталу;
- забезпечити подальше перенесення центру ваги у вирішенні проблеми ТПВ на місцевий рівень;
- в нормативно-правовому відношенні – розширити гарантії бізнесу у сфері сміттєпереробки, відкинувши надмірні перестороги щодо прибутковості цієї діяльності (особливо на початковому етапі).

Держава має посилити увагу до науково-технічних аспектів вирішення проблеми ТПВ, а також до створення у цій сфері вітчизняного проектно-технологічного і виробничого забезпечення. Їх недооцінка, зменшення уваги до науково-технологічного напрямку буде призводити до довгострокових негативних наслідків і тому є неприпустимою.

На цьому етапі важливо позбавитись від гіпнозу "ноу-хау" зарубіжних технологій переробки ТПВ. Слід із застереженням ставитись до бізнес-лобіювання таких технологій, за якими начебто відкриваються потужні перспективи. Для України це, як правило, фінансово незбалансовані пропозиції, що передбачають кредитні угоди під гарантію і т. ін.

Стратегічно, враховуючи масштабний і перманентний характер проблеми ТПВ, в Україні з державних позицій треба стимулювати створення власної виробничої, проектно-конструкторської і науково-технічної бази.

Тут доречно зазначити, що спалювальні технології забезпечують найбільш оперативне вирішення проблеми ТПВ. Саме в цьому зв'язку – за гострої потреби – припустима реалізація пропозицій зарубіжних фірм з будівництва сміттєспалювальних заводів.

В рамках концепції науково-технічного забезпечення слід брати до уваги, що поширене зараз полігонне захоронення відходів, а також спалювальні (у більш широкому розумінні – термічні) технології ще довгий час залишаться вагомою складовою загальної системи поводження з ТПВ. Крім того є багато категорій відходів (зокрема медичні, стійкі органічні забруднювачі тощо) для яких термічні технології взагалі є поки що безальтернативними.

Україна володіє досить значними науково-технічними можливостями і тут уже здійснено низку проектів по створенню обладнання і установок у сфері переробки і знешкодження відходів. Відповідний досвід зосереджено в установах НАН України, в окремих галузевих інститутах, ВУЗах та заводських лабораторіях. Серед них Інститут газу НАН України, НПФ "Технологія" Південно-східного наукового центру НАНУ, Український державний НТЦ "Енергосталь" та деякі інші.

Однак на цей час відповідні розробки здійснюються розрізнено, значною мірою автономно, на замовлення окремих суб'єктів господарювання – залізниці, портів, лікарень тощо, а також обласних державних адміністрацій. При цьому не забезпечується використання найкращого досвіду і раціональне використання коштів. У цій сфері бере участь також приватний сектор, однак поки що ця участь обмежена і технологічно залишається недосконалою.

Таким чином в науково-технічній і конструкторсько-технологічній сфері найбільш актуальним завдання є на цей час координація робіт. Централізація відповідних зусиль може бути забезпечена в рамках цільової державної науково-технічної програми. Роль координатора робіт за такою програмою найбільш властива для НАН України – в особі передусім Інституту газу із залученням деяких інших установ, в тому числі економічного профілю. У цьому зв'язку слід зазначити що у 2008 році НАН України разом з Мінжитлокомунгоспом було розроблено проект концепції державної цільової науково-технічної програми поводження з твердими побутовими відходами на 2010-2019 роки. Вона визначала базові завдання у цій сфері, учасників їх виконання та відповідний економічний механізм. Це створює базові передумови для розробки власне науково-технічної програми поводження з небезпечними та комунальними відходами.

В означеному контексті: необхідно провести моніторинг науково-технологічних напрацювань, що здійснюються в Україні, і забезпечити подальше співробітництво НАН України, Мінекоресурсів України та Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства щодо розробки і затвердження програми.

Розвиток галузі у фінансовому відношенні має стати найважливішою складовою національної стратегії поводження з ТПВ. Необхідний рівень фінансування інвестицій є дуже високим і не піддається швидкому подо-

ланню. Існуючі джерела інвестицій є очевидно недостатніми. Надані місцевим органам влади можливості формування спеціальних фондів поводження з побутовими відходами, можливості надання цільових субсидій та дотацій сприятимуть розширенню джерел відповідного наповнення місцевих бюджетів.

Фінансові труднощі є, і вони ще довгий час будуть гальмувати вирішення проблеми. Особливо помітними вони будуть у малих містах. При цьому треба брати до уваги, що прибутки від продажу вторинних матеріалів та енергії, які будуть отримуватися в результаті утилізації побутових відходів, на перших етапах не слід розглядати як суттєвий фінансовий резерв.

До найближчих завдань належить удосконалення системи розрахунків за надання послуг – з переходом до обов'язкових платежів за утворення відходів для всіх фізичних осіб. Одним із факторів владнання фінансових питань є реалізація вимоги щодо вилучення плати за збирання і вивезення твердих побутових відходів зі складу квартирної плати, введення в тарифи за послуги інвестиційної складової тощо. Форсування власної фінансової бази має поєднуватись із залученням приватних інвестицій і передбачати максимально широку кооперацію з бізнесом.

*3.4 Теоретичні та прикладні аспекти стратегічного екологічно орієнтованого управління транспортно-технологічними системами України**

Ефективна реалізація концепції сталого розвитку вимагає відповідних змін у теорії і практиці управління сучасними транспортно-технологічними системами на усіх рівнях. Одним з сучасних підходів до управління, який декілька десятиліть у практиці зарубіжних фірм визнається пріоритетним, є стратегічний підхід. Базові теоретичні та прикладні аспекти здійснення стратегічного управління висвітлені у працях зарубіжних вчених, серед яких можна виділити І.Ансоффа, У.Кінга, Д.Кліланда, Дж. Куіна, Б. Карлоффа, Ф.Котлера, Г.Мінцберга, М.Портера, А. Стрікленда, А.Томпсона, Д.Хасі, А.Чандлера, а також вітчизняних економістів В.Василенка, О.Віханського, В.Герасимчука, І.Ігнатієвої, І. Пастухової, Т. Ткаченка, З. Шершньової та багатьох інших.

Термін «стратегічне управління» почав використовуватися теоретиками і практиками на рубежі 60-70-х років XX ст. для того, щоб розділити управління, яке здійснюється на вищому рівні, від поточного, операційного управління на рівні окремих гілок господарств. Необхідність проведення такого поділу викликана, в першу чергу, змінами умов здійснення бізнесу, швидкими змінами навколишнього ділового середовища. Управління природокористуванням в умовах ринкової економіки також слід розглядати як важливу складову стратегічного управління компанією. В Україні щорічно виникає 300-350 надзвичайних ситуацій природного і техногенного харак-

* Автори: Харічков С.К., Мартинюк О.М.

теру. Внаслідок цього вона втрачає 2-2,5 % валового внутрішнього продукту, що стримує поліпшення економічних показників і життя населення в найближчій перспективі.

Питання про включення екологічної складової в систему транспортного та логістичного управління розглядаються в працях Н.Пахомової, Т.Скоробогатової, Є.Мішеніна, В.Мешалкіна, М.Некрасової, С.Хрістенко . Головною задачею управління транспортною системою є підвищення комплексної ефективності господарської діяльності. Екологічно орієнтоване управління транспортними системами повинне забезпечувати екологічну безпеку та екозбалансованість процесу транспортування. Тому при обранні видів транспорту крім економічної доцільності слід враховувати аварійність того чи іншого виду транспорту, а також враховувати переваги та недоліки окремих видів транспорту для тих чи інших вантажів (табл.1).

В науковій літературі нема чіткого визначення поняття «транспортно-технологічної системи». Можна говорити про два різні підходи в управлінні транспортною діяльністю - технологічний і логістичний. Технологічний підхід притаманний транспортним організаціям інфраструктурного характеру, логістичний підхід - організаціям, що безпосередньо надають послуги з перевезення вантажів, операторам міжнародних і інтермодальних перевезень. Обидва підходи обмежені у своїх можливостях, технологічний підхід враховує техніко-технологічну складову транспортного процесу і упор робиться на лінію доставки, а логістичний підхід - інформаційно-управлінську складову і розглядається безпосередньо переміщення матеріального потоку. І в тому і іншому підході є схожість і відмінності, переваги і недоліки. Останнім часом відбувається усе більше і більше взаємопроникнення цих двох підходів.

Управління транспортно-технологічною системою (ТТС) - це комплекс взаємопов'язаних технічних, економічних, технологічних, екологічних, організаційних і комерційно-правових рішень, що з екологічною безпекою та найбільшою економічною ефективністю забезпечують перевезення різних видів вантажів.

На практиці ТТС класифікуються в основному за принципом засобу укрупнення, що застосовується, але також не виключається класифікація за принципом територіальної організації транспорту, тобто за рівнями функціонування. На відміну від транспортних і логістичних систем в ТТС більша увага приділяється технічній і технологічній складовій транспортного процесу, тоді як в логістичній системі упор робиться на управління, велику інформатизацію і порівняльну економічність транспортного процесу.

Розглянемо транспортно-технологічну систему на прикладі трубопровідного магістрального транспорту. Відносини в галузі трубопровідного транспорту регулюються Законами України "Про транспорт" (232/94-ВР),

«Про трубопровідний транспорт» (192/96-ВР) та іншими актами законодавства України. Систему трубопровідного транспорту України становлять: магістральний трубопровідний транспорт; промисловий трубопровідний транспорт .

Територія України вкрита досить густою і розгалуженою мережею трубопроводів (загальна довжина магістральних газопроводів становить понад 37,6 тис. км, магістральних нафтопроводів – 4,7 тис. км і продуктопроводів – 3,3 тис. км). Трубопроводи побудовані 15-30 років тому, труби й обладнання яких зношені (усереднений строк служби трубопроводів 20 років). Модернізація трубопровідного транспорту проходить повільно з постійним відставанням від потреби. Він надалі залишатиметься найнебезпечнішим джерелом НС у галузі нафтогазового господарства .

Існуючи магістральні нафто-, аміако-, продукто-, газо- проводи утворюють одну з груп чинників небезпеки на транспорті. Вони небезпечні своєю робочою речовиною (із вибухово-пожежною загрозою чи загрозою отруєння), яка звичайно передається (прокачується) під великим тиском. Зазначимо, що незважаючи на те, що підприємства магістрального трубопровідного транспорту складають лише 3,9 % від загальної кількості паспортизованих потенційно небезпечних підприємств України, їх діяльність є пожежо-, вибухо, хімічно небезпечною та потребує ретельного аналізу, оскільки трубопровідні системи покривають всі області та для деяких областей України (Волинська, Рівненська, Львівська) даний показник складає 13-16 %.

В даний час на території України свою діяльність здійснюють ряд магістральних трубопроводів, а саме: магістральні нафтопроводи (ВАТ "Укртранснафта", філії «МН Дружба» та «Придніпровські магістральні нафтопроводи»); магістральний газопровід (НАК «Нафтогаз України»); магістральний аміакопровод «Тол’ятті – Одеса» (УДП «Укрхімтрансаміак»).

Згідно ст. 15 Закону України «Про трубопровідний транспорт» для визначення екологічної безпеки під час розміщення, будівництва нових і реконструкції діючих об'єктів трубопровідного транспорту, а також під час їх експлуатації обов'язково повинна проводиться державна екологічна експертиза у порядку, встановленому законодавством України .

Підприємства трубопровідного транспорту зобов'язані здійснювати моніторинг поставок трубопроводами токсичних хімічних продуктів, зріджених вуглеводневих газів та широкої фракції легких вуглеводнів. Збір, обробка, збереження та аналіз інформації про стан транспортування трубопроводами токсичних хімічних продуктів, зріджених вуглеводневих газів та широкої фракції легких вуглеводні здійснюються відповідними органами

державної виконавчої влади в межах єдиної системи державного моніторингу відповідно до чинного законодавства України.

Головною проблемою трубопровідного транспорту, що суттєво впливає на стан техногенної безпеки, є наявність значної кількості основних засобів виробництва із понаднормативними строками експлуатації. Підвищену екологічну небезпеку становлять трубопроводи, резервуарні парки нафтопродуктів, зливно-наливні естакади, компресорні станції тощо. Незадовільний стан трубопроводів призводить до їх розгерметизації і супроводжується розливом і потраплянням нафтопродуктів у грунт, забрудненням поверхневих та ґрунтових вод .

Екологічне стратегічне управління транспортно-технологічними системами повинне передбачати реалізацію екологічних цілей та завдань ТТС з використанням таких технологій, що в першу чергу враховують її природоохоронну діяльність. Адже будь-який процес управління пов'язаний із досягненням цілей, визначених програмою його розвитку в умовах динамічних змін зовнішнього середовища. Головне тут полягає у здатності своєчасно передбачати та реагувати на зміни у зовнішньому, передусім природному, середовищі підприємства за допомогою екологічно спрямованих стратегій. Екологічно спрямовані стратегії розробляються на основі співставлення потенційних шансів і ризиків для підприємства або його окремих заходів щодо зменшення навантаження на навколишнє середовище.

Оскільки ТТС є багатофункціональною системою, цілі якого мають ієрархію, їм властива множинність, розмаїтість і певна кореляція, то стратегічні цілі класифікуються за різними ознаками. Екологічні цілі згідно з національним аналогом ISO 14001 - це загальні цілі, які визначені чи зумовлені екологічною політикою організації і в більшості випадків можуть мати кількісну оцінку. Екологічна мета за вимогами стандарту ISO 14001 має володіти низкою ознак. По-перше, вона повинна мати зв'язок з екологічною політикою та зобов'язаннями підприємства. По-друге, мета має належати до певної сфери екологічної діяльності підприємства, бути доступною і зрозумілою для керівництва, персоналу, зовнішніх зацікавлених осіб та сторін. По-третє, вона повинна піддаватись вимірюванню, тобто мати певні критерії та показники (де можливо, кількісні), які дають змогу оцінювати результати, поставлені в рамках мети. По-четверте, мета має бути досяжною, що означає наявність необхідних ресурсів для реалізації завдань в рамках поставленої мети. По-п'яте, кожна мета має бути мотивованою для керівництва підприємства, персоналу і пов'язаною із отриманням певних вигод і переваг. По-шосте, мета повинна бути орієнтованою в часі, тобто давати можливість постановки і виконання завдань на певний запланований період часу. І, нарешті, цілі мають бути взаємопов’язаними, оскільки вони об'єднані

екологічною політикою і обов'язками підприємства, а реалізація кожної із цих цілей залежить від досягнення інших цілей .

Стратегічне екологічне планування у діяльності транспортно-технологічних систем – це одна з функцій стратегічного управління транспортними потоками. Запропонована модель планування, представлена на рис. 1., включає три рівні планування.

Перший рівень – стратегічне планування – включає: визначення перспектив транспортної інтеграції виходячи з місії підприємства на ринку; розробку транспортно-технологічної стратегії підприємства як складової збалансованої економіко-екологічної базової стратегії підприємства; встановлення пріоритетних напрямків в екологічно орієнтованої інвестиційній політиці підприємства; формування ресурсно-екологічної політики підприємства у відповідності з базовою стратегією транспортно-технологічної системи.

Другий рівень – оперативне планування – включає: планування обсягів продажу транспортних послуг, включаючи розробку системи управління продажами; планування роботи транспортно-технологічної системи, включаючи розробку системи управління обладнанням, дільницями (насосними станціями), спільного управління сховищами та іншими ресурсами, задіяними в транспортному процесі, з метою забезпечення безперервного технологічного процесу та його екологічної безпеки; планування обсягів відвантаження продукції, включаючи розробку системи управління запасами продукції в сховищах з урахуванням екологічного чиннику.

Третій рівень планування – регулювання – включає: мінімізацію транспортних витрат; організацію роботи сховищ з урахуванням рівня запасів продукції та мінімізації витрат за їх зберігання при умові досягнення необхідного рівня ресурсно-екологічної безпеки; організація поставок товарів покупцям з урахуванням максимально можливого задоволення попиту в послугах при максимально допустимих витратах підприємства.

Якщо виходити з того, що стратегічне управління є діяльністю, що ґрунтується на стратегічній орієнтації як компоненти філософії підприємництва та має спрямованість на досягнення цільових орієнтирів з забезпеченню конкурентоспроможності, стійкості конкурентних позицій та довготривалого успіху підприємства , тоді зміст концепції управління природокористуванням, з точки зору її практичного використання, полягає у відповіді на питання: як необхідно здійснювати управління сучасним транспортним підприємством в умовах динамічності і невизначеності зовнішнього середовища, щоб забезпечити екологічну безпеку, раціональне (ефективне) природокористування та успішну природоохоронну діяльність?

Відповідь на це питання полягає, перш за все, у тому, що необхідно забезпечувати стратегічну гнучкість підприємства, тобто його здатність до

здійснення превентивних управлінських заходів щодо швидкого реагування на зовнішні зміни для підтримки відповідності між характером діяльності підприємства та його зовнішнім природним середовищем, щоб не порушити екологічну рівновагу.

Аналіз ролі екологічної стратегії у функціональній системі ТТС дозволяє виділити наступні характерні її особливості:

- виконання вимог держави і громадськості в екологічній сфері підприємства;
- попередження екологічних ситуацій, які можуть спричинити фінансові втрати у вигляді штрафів, компенсаційних виплат, витрат на ліквідацію негативних наслідків впливу на екосистему, урахування екологічних ризиків;
- дослідження ринку на предмет визначення перспективності удосконалення системи послуг з метою підвищення їх екологічності , заміни існуючих технологій транспортування і вибір альтернативи, що забезпечує гнучкість підприємства, тобто можливість переорієнтації у разі зміни зовнішніх умов;
- використання сучасних досягнень науково-дослідних робіт для забезпечення екологічності процесів транспортування на всіх етапах життєвого циклу;
- формування екологічно спрямованої маркетингової політики з урахуванням екологічних характеристик транспортних послуг, що забезпечує в довгостроковій перспективі стійке становище на ринку.

У створенні екологічної політики і розробці стратегій ТТС повинні дотримуватися пріоритетних напрямів:

- розвиток превентивних заходів з захисту навколишнього середовища - використання інтегрованих технологій для запобігання нанесенню екологічного збитку;
- розробка стратегій, спрямованих на зниження забруднення навколишнього середовища - використання інтегрованих технологій для мінімізації неминучого екологічного збитку;
- розробка стратегій експлуатації, спрямованих на екологізацію технологічних процесів;
- розробка стратегій захоронення або переробки відходів, спрямованих на безпечну переробку всіх відходів, що залишилися від технологічного процесу.

Зазначимо, що опрацювання різних підходів щодо сутності стратегічного управління дає підстави стверджувати, що методологія екологічно орієнтованого стратегічного управління сучасними транспортно-технологічними системами має базуватися на засадах адекватності основним принципам: екологізації підприємства, цільового та функціонального підходу до вирішення екологічних проблем, логічної послідовності здійснення та використання спеціальних методів, вибору та обґрунтування базових екологічних стратегій.

Резюмуючи все вище наведене слід зробити висновок, що принцип своєчасних рішень шляхом ранжирування стратегічних завдань, покладений в основу системи управління, як вважають багато фахівців з менеджменту, є найбільш раціональним підходом до планування екологічно орієнтованої господарської діяльності і управління крупними транспортно-технологічних систем в умовах невизначеності зовнішнього середовища, різких змін в політиці урядів, політичної нестійкості, непередбачуваності НТП із раптовими технологічними проривами, швидких змін в позиціях конкурентів.

Для того, щоб транспортна система була здатна реагувати на такі зміни і адаптуватися до нових умов, необхідно: володіти достовірною інформацією про нове зовнішнє середовище; швидко виявляти довгострокові тенденції змін в зовнішньому середовищі для зниження ризиків (своєрідна сигнальна система); контролювати можливості і загрози, за допомогою активного впливу на ринку; забезпечити створення тимчасового резерву для можливої реорганізації і реструктуризації; забезпечити заміщення короткострокових планів в області екології довгостроковими стратегіями.

*3.5 Екологічна складова продовольчої безпеки та механізм її забезпечення в умовах стійкого розвитку**

Незважаючи на величезні досягнення людства в XX столітті, пов'язані з впровадженням організаційних, технічних і технологічних нововведень в землеробстві і тваринництві, забезпеченість продовольством населення світу сьогодні залишається незадовільній. За оцінками експертів Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО), в 2009 році число голодуючих людей досягло найвищого значення за останні 40 років і склало 1,02 млрд. чоловік, з яких більше 970 млн. проживають в країнах, що розвиваються, а інші - в країнах з перехідною економікою і промислово розвинених країнах [360]. Крім того, раціон харчування більше 2 млрд. чоловік є незбалансованим та дефіцитним за вмістом вітамінів і мінеральних речовин. Сімдесят сім країн світу визнано експертами ФАО країнами з низьким рівнем доходу і дефіцитом продовольства [361].

Загострення світової продовольчої проблеми в XXI столітті викликане диспропорцією між зростаючим населенням планети і можливостями біосфери. За прогнозами Організації Об'єднаних Націй (ООН), до 2020 р. населення Землі зросте з нинішніх 6,8 млрд. чоловік до 7,5 млрд., а до

* Автори: Побірченко В.В., Шутаєва О.О.

2050 року перевищить 9,3 млрд. чоловік . За оцінками ФАО, виробництво продовольства має бути, як мінімум подвоєно, щоб відповідати росту народонаселення світу.

Обмежений доступ населення до продовольства є також результатом впливу зміни клімату та зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва. Згідно з дослідженням фахівців Міжнародного інституту по вивченню продовольчої політики (IFPRI), сьогодні близько 40 % світових сільськогосподарських земель схильні до процесу втрати родючості , що істотно знижує можливості забезпечення людства продовольством в достатній кількості. Не дивно, що в останні десятиліття на світових ринках спостерігається дефіцит ряду сільськогосподарських культур і, відповідно, зростання цін на продукти харчування.

Сьогодні, коли продовольча проблема зачіпає 1/2 частина людства і створює серйозну загрозу миру і безпеці у всьому світі, забезпечення людства якісними та безпечними для життя та здоров'я продуктами харчування є одним з найбільш актуальних завдань сучасності, планети в цілому, і кожної окремої держави зокрема.

Поняття "продовольча безпека" (ПБ), було введено в міжнародну практику Організацією Об'єднаних Націй під час продовольчої кризи 1972-1973гг. Спочатку світова продовольча безпека розглядалась як збереження стабільності на ринках продовольчих товарів при доступності базових продуктів харчування для усіх країн світу . У 80-і роки XX ст. сталися зміни в розумінні суті продовольчої безпеки : ПБ - це не просто наявність продовольства на світовому ринку і стабільність його постачань, це, передусім, доступ до продуктів харчування для усіх людей усіх країн світу і достатність продовольства для їх активного та здорового життя .

У світовій практиці розрізняють наступні рівні управління продовольчою безпекою: глобальний рівень, національний рівень, де об'єктом є держава, регіональний - регіон, рівень домашніх господарств - сім'я, індивідуальний - окрема людина .

На світовому рівні об'єктом продовольчої безпеки є усе людство. Глобальна продовольча безпека припускає, що світ в цілому виготовляє необхідну кількість продовольства для задоволення постійно зростаючих потреб

людини. Подібні ключові характеристики розкриває суть продовольчої безпеки у вузькому сенсі цього поняття, оскільки зв'язують мету світової продовольчої безпеки із захистом людей від голоду. Національну продовольчу безпеку слід розглядати як елемент глобальної ПБ. Розглядаючи проблеми майбутнього, учасники Міжнародного форуму в Ріо-де-Жанейро в 1994 році відмітили, що гарантія стійкого економічного розвитку, боротьба з проблемою продовольчого забезпечення населення є зобов'язаннями національних урядів на рівні регіону, країни та усієї світової спільноти . Благополучні відносно продовольчого забезпечення країни є стабілізаторами світового продовольчого ринку та джерелами підтримки продовольчої безпеки держав з несприятливими природно-кліматичними та іншими умовами ведення сільськогосподарського виробництва.

За визначенням ФАО продовольча безпека держави - це чітко функціонуюча система, що забезпечує усі верстви населення продуктами харчування по прийнятих фізіологічних нормах за рахунок власного виробництва та необхідного імпорту тих продуктів харчування, для виробництва яких немає внутрішніх умов. У Римській декларації про всесвітню продовольчу безпеку 1996 року, відмічено, що "продовольча безпека забезпечена у тому випадку, коли усі особи у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до безпечного і повноцінного продовольства в об'ємах, якості та асортименті, необхідних і достатніх, щоб задовольнити свої фізіологічні потреби та переваги, які потрібні для активного та здорового життя, фізичного та соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я і розширеного відтворення народонаселення" .

Продовольча політика держави розглядається як комплекс заходів, покликаних системно та ефективно вирішувати завдання розвитку не лише виробництва, зовнішньої торгівлі, зберігання й переробки, але й справедливого розподілу основних продуктів харчування, а також соціального розвитку сільської місцевості.

Проблема національної продовольчої безпеки є відносно новим для українських економістів напрямків аналізу. Перші спеціальні роботи на тему продовольчої безпеки країни з'явилися на початку 1990-х років, після розпаду Радянського Союзу. Новий політичний устрій в Україні та нові економічні стосунки не змінили суті поняття продовольчої безпеки, що існувало раніше, а лише доповнили його характерні риси. У національному законодавстві визначення поняття ПБ уперше було представлене в Законі України "Про державну підтримку сільського господарства України", прийнятому в 2004 році. Відповідно до цього Закону продовольча безпека - це

захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримки його звичайної життєвої діяльності . Умови досягнення продовольчої безпеки залишилися колишніми: забезпечити країну своїм продовольством повною мірою та здійснювати закупівлі продуктів іноземного виробництва лише в крайніх випадках. Сьогодні основні принципи та напрями забезпечення продовольчої безпеки в країні визначаються рядом законодавчих актів : Законом України "Про основи національної безпеки України" , "Державною цільовою програмою розвитку українського сіла на період до 2015 року" , Постановою Кабінету Міністрів України "Деякі питання продовольчої безпеки" , "Рішенням про Комплекс спільних заходів по підвищенню продовольчої безпеки держав-членів СНД" , Законом України "Про державну підтримку сільського господарства" та іншими нормативними актами.

Сучасне трактування продовольчої безпеки міжнародними організаціями та вченими має певні відмінності, хоча принципова характеристика суті цього поняття як стабільне забезпечення населення продуктами харчування залишається однаковим в усіх визначеннях. У науковій літературі умовно можна виділити декілька дискусійних питань, що стосуються проблеми продовольчої безпеки : 1) можливість і взаємозалежність рішення продовольчої безпеки на глобальному і національному рівнях; 2) принцип самозабезпечення в системі національної продовольчої безпеки; 3) структура системи продовольчої безпеки; 4) пріоритетність тієї або іншої складової, яка визначає цільову основу суті продовольчої безпеки.

У зв'язку з цим, на нашу думку, слід у визначенні поняття ПБ розширити уявлення про продовольчу безпеку та задати складнішу мету - забезпечення максимальної тривалості активної життєдіяльності населення в сучасних умовах за рахунок відповідного рівня та якості продовольчого постачання, а також збереження продуктивності агроресурсів. Таким чином, як найповнішим визначенням поняття "продовольча безпека держави", на на-

---

[369] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання продовольчої безпеки» № 1379 від 5 грудня 2007 р.: остання редакція від 05.12.2007 р., чинний [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1379-2007-%EF&test =4/UMfPEGznhheVE.ZiDcru/qHI4V6s80msh8Ie6.

[370] Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Рішення Ради глав урядів Співдружності Незалежних Держав про Комплекс спільних заходів з підвищення продовольчої безпеки держав - учасниць СНД» № 781 від 29 липня 2009 р.: редакція від 29.07.2009, чинний [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=781-2009-%EF.

[371] Закон України «Про державну підтримку сільського господарства» № 1877-IV від 24.06.2004 р.: остання редакція від 01.01.2010 р., чинний [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1877-15.

[372] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання продовольчої безпеки» № 1379 від 5 грудня 2007 р.: остання редакція від 05.12.2007 р., чинний [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1379-2007-%EF&test =4/UMfPEGznhheVE.ZiDcru/qHI4V6s80msh8Ie6.

[373] Статистичний щорічник України за 2008 рік. / Державний комітет статистики України [за редакцією О. Г. Осауленка]. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009 р. – 566 с.

[374] . Статистичний щорічник України за 2008 рік. / Державний комітет статистики України [за редакцією О. Г. Осауленка]. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009 р. – 566 с.

шу думку, є наступне: продовольча безпека держави - це головна складова національної безпеки, що формується на основі діючих об'єктивних процесів з урахуванням природних умов, а також політики уряду та активної діяльності суб'єктів господарювання, яка виражається в гарантованому державою безперешкодному доступі до повноцінного екологічно чистого продовольства переважно вітчизняного виробництва в об'ємах, якості та асортименті, необхідних і достатніх для забезпечення максимальної тривалості життя, фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення розширеного відтворення народонаселення, а також збереженні цих положень в майбутньому за рахунок збереження відтворювальних можливостей агроресурсів і стану природного довкілля.

Повноцінна система продовольчої безпеки країни повинна охоплювати наступні складові (див. мал. 1) :

1) стійку систему продовольчого забезпечення, яка базується на потужному національному АПК, здатному забезпечувати населення якісними, екологічно чистими продуктами харчування, адекватно реагуючи на кон'юнктуру продовольчого ринку;

2) економічну доступність продовольства необхідної якості, кількості і асортименту для різних категорій населення, що забезпечується їх платоспроможністю, яка не ставить під загрозу і не підриває задоволення інших основних потреб людини;

3) систему захищеності вітчизняного виробника від імпортної залежності, як у формі продовольства, так і у формі ресурсного забезпечення, а також захищеності споживача від неякісного продовольства.

Мал. 3.5.1. Основні принципи національної продовольчої безпеки

Значення національною ПБ в системі національної безпеки можна оцінити, детально розглянувши модель формування системи національної продовольчої безпеки (див. мал. 2).

Зміст поняття національної продовольчої безпеки як найповніше розкривається через систему критеріїв і показників, які дають можливість всебічно охарактеризувати її поточний стан, динаміку та тенденції. Сьогодні у світовій практиці немає загальновизнаного визначення системи критеріїв та показників продовольчої безпеки держави та їх граничих значень. Визна-

чення основних індикаторів продовольчої безпеки здійснюється у рамках кожної окремої країни відповідно до її економічного потенціалу, існуючими політичними, соціальними та іншими умовами. В Україні оцінка рівня продовольчої безпеки здійснюється відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1379 від 5 грудня 2007 року "Деякі питання продовольчої безпеки" . Нами зроблена оцінка ПБ України за 2009 рік, згідно із затвердженою методикою.

Мал. 3.5.2. Модель системи національної продовольчої безпеки

Індикатор 1. Добова енергетична цінність раціону харчування людини ($P = \sum м_i \times ц_i$, де *P* - енергетична цінність добового раціону людини; *i* - вид продукту харчування; $м_i$ - маса *i -го* продукту, спожитого однією особою; $ц_i$ - енергетична цінність одиниці маси *i -го* продукту).

Відповідно до даних Державного комітету статистики України середньодобова поживна цінність раціону українця в 2009 році складала 2998 ккал, що на 498 ккал або на 19,9% перевищує граничний критерій (2500 ккал) і на 2% вище за показник 2008 року (2940 ккал) . При цьому, як і в 2008 році, лише 27% середньодобового раціону в 2009 році забезпечувалося за рахунок споживання продукції тваринного походження, що в 2 рази нижче встановленого граничного критерія в 55%.

Індикатор 2. Забезпечення раціону людини основними видами продуктів ($П = \frac{пф}{пр}$, де *П* - індикатор достатності споживання окремого продукту; *пф* - фактичне споживання окремого продукту на одну людину за рік; *пр* - раціональна норма споживання окремого продукту на одну людину за рік, погоджена з Міністерством охорони здоров'я).

Оптимальною вважається ситуація, коли фактичне споживання продуктів харчування людиною протягом року відповідає раціональній нормі, тобто коефіцієнт співвідношення між фактичним і раціональним споживанням дорівнює одиниці.

В Україні в 2009 році по більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігалося по м'ясу і м'ясопродуктам - на 37%, молоку та молокопродуктам - на 39%, плодах, ягодах та по винограду - на 52%. В той же час необхідно відмітити позитивну динаміку росту фактичного споживання в 2009 році в порівнянні з попереднім періодом по окремих видах продовольства, споживання яких відстає від раціональних норм. Так, упродовж 2009 року споживання м'яса і м'ясопродуктів на душу населення виросло на 4,9 кг в порівнянні з 2008 роком, риби і рибопродуктів - на 2,2 кг, яєць - на 8 штук відповідно.

По чотирьом продовольчими групами, а саме: "хліб і хлібопродукти", "картопля", "масло рослинне усіх видів" і "цукор" фактичне споживання перевищило раціональну норму. Проте, таке перевищення по відмічених групах продовольства, особливо хлібопродуктам і картоплі, є свідченням незбалансованості харчування населення - задоволення енергетичних потреб за рахунок більш економічних та доступних продуктів.

Індикатор 3. Економічна доступність продуктів харчування ($Э = \frac{P_n}{P_c} \times 100\%$, де Э - індикатор економічної доступності продуктів; *Рп* - витрати населення на харчування за рік; *Рс* - сукупні витрати населення за рік).

Індикатор доступності продуктів харчування в 2009 році складав 50,8%, при його 60% граничному критерії. В порівнянні з 2008 роком цей показник покращав на 2,4%. Найменша питома вага витрат на харчування в сукупних витратах характерна для домогосподарств міста Києва - 44,9%, найбільший, - для Одеської області - 59,9%.

Індикатор 4. Достатність запасів зерна в державних резервах ($З = \frac{H}{X} \times 100\%$, де *З* - індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами; *Н* - наявність продовольчого зерна в державному продовольчому резерві; *Х* - середньорічне внутрішнє споживання хліба і хлібопродуктів в перерахунку на зерно). Граничним критерієм для цього показника вважається його 17-ти % рівень, який відповідає 60 дням споживання.

На початок 2009 року в державному продовольчому резерві знаходилися 1593 тис. тонн продовольчого зерна, об'єм внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів в перерахунку на зерно складав за даними статистики - 7021 тис. т. Виходячи з цього, індикатор достатності запасів зерна склав 23% (при граничному значенні – 17%). Методика розрахунку індикатора не враховує об'єм зерна, який знаходиться в державному матеріальному резерві, з огляду на те, що така інформація складає державну таємницю.

Індикатор 5. Диференціація вартості живлення по соціальних групах ($Д = \frac{Д_б}{Д_м}$, де *Д* - індикатор диференціації вартості живлення; $Д_б$ - показник вартості спожитих продуктів 20% домогосподарств з найбільшими прибутками; $Д_м$ - показник вартості спожитих продуктів у 20% домогосподарств з найменшими прибутками).

Коефіцієнт диференціації вартості живлення по соціальних групах в 2009 році складав 1,40 (відношення 1611 до 1145 грн.) проти 1,39 в 2008 році, тобто упродовж досліджуваного періоду істотних змін в диференціації соціальних груп по показнику продовольчих витрат не відбулося. В той же час зменшилася чисельність осіб в останній квінтильній групі з 7,5 млн. в 2008 році до 7,3 млн. чоловік в 2009 році. Чисельність осіб в нижчій квінтильній групі залишилася незмінною і склала 11,5 млн. чоловік.

Індикатор 6. Місткість внутрішнього ринку окремих продуктів ($Ё_i = П_i \times Ч$, де $Ё_i$ - місткість внутрішнього ринку *i* -го продукту; $П_i$ - річне середньодушове споживання *i* -го продукту; *Ч* - середньорічна чисельність населення).

До позитивних тенденцій 2009 року можна віднести збільшення місткості внутрішнього ринку практично по усіх основними групам продовольства, за винятком молока і молокопродуктів, які є ознакою росту середньодушового споживання населенням продовольства, особливо тих видів, споживання яких найбільше відстає від раціональних норм (табл.1).

Скорочення місткості внутрішнього ринку хлібних продуктів також є позитивним чинником, оскільки це свідчить про зміни в структурі харчування населення у напрямі споживання калорійніших і дорожчих продуктів.

Індикатор 7. Продовольча незалежність по окремих продуктах ($П_i = \frac{И_i}{Ё_i} \times 100\%$, де $П_i$ - доля продовольчого імпорту *i* -го продукту; *i* - вид продукту харчування; $И_i$ - імпорт і -го продукту харчування; E_i - місткість внутрішнього ринку і -го продукту). Граничним критерієм для відміченого індикатора вважається його 30% рівень від внутрішнього споживання. Якщо цей показник вище 50% , то рівень продовольчої залежності небезпечний.

Таблиця 3.5.1

Місткість внутрішнього ринку окремих продуктів

Групи продуктів харчування	**Місткість внутрішнього ринку**		**2009 рік у % к 2008 року**
	2009 рік	**2008 рік**	
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	5340,0	5392,0	99,0
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	2340,0	2125,0	110,1
Молоко і молокопродукти (в перерахунку на молоко)	9890,0	10448,0	94,7
Риба і рибопродукти	811,0	710,0	114,2
Яйця (млн. шт.)	12069,0	11740,0	102,8
Овочи й бахчеві	5975,0	5509,0	108,5
Плоди, ягоди і виноград	2010,0	1958,0	102,7
Картопля	6099,0	6065,0	100,6
Цукор	1891,0	1860,0	101,7
Масло рослинне усіх видів	694,0	664,0	104,5
- з нього масло соняшникове	500,0	450,0	111,1

Задоволення потреб населення у продовольстві, в межах його купівельної спроможності, в 2009 році здійснювалося, в основному, за рахунок вітчизняного виробництва. Проте по деяких групах продовольства, зокрема "риба і рибопродукти", "плоди, ягоди та виноград", "масло рослинне усіх видів", доля імпорту в загальному споживанні складає 71,3%, 61,4% і 64,7% відповідно.

Необхідно відмітити, що значна доля імпорту по групі "масло рослинне усіх видів" обумовлена ввезенням тропічних масел, які не виготовляються в Україні (пальмова, маслинова, кокосова олія та інша), але широко використовуються при виробництві продовольчих товарів вітчизняними підприємствами харчової промисловості. При цьому внутрішній попит на масло соняшникове повністю забезпечувався за рахунок власного виробництва. Істотні об'єми імпорту плодово-ягідної продукції припадають на екзотичні види фруктів (цитрусові, банани і тому подібне). В той же час відбувається ріст імпорту і тих видів плодів, вирощування яких характерне і для України, чому сприяла лібералізація внутрішнього ринку, яка відбулася в результаті вступу України у Всесвітню організацію торгівлі. Зокрема, в 2009 році в порівнянні з 2008 роком імпорт персиків виріс в 4,4 рази, груш - в 2,2 рази, яблук в 1,3 рази.

Негативною тенденцією 2009 року стало двократне збільшення в порівнянні з 2008 роком долі імпорту м'яса і м'ясопродуктів у внутрішньому споживанні, яке є наслідком падіння вітчизняного виробництва м'ясної сировини і росту попиту населення.

Як видно з аналізу показників ПБ, методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки не охоплює облік наявності і споживання населенням безпечного екологічно чистого продовольства. Акцент ставиться лише на харчову цінність, доступність продовольства та оцінку продовольчої незалежності. На сучасному етапі економічного розвитку країни для комплексної оцінки стану національної продовольчої безпеки законодавчо затвердженого переліку індикаторів ПБ не достатньо. Достовірне уявлення про реальну продовольчу ситуацію в країні можна отримати, порівнявши існуюче споживання з рівнями споживання, побудованими за принципом відповідності продовольчого забезпечення завданню гарантування високих стандартів життєзабезпечення населення. Оптимальний рівень споживання передбачає споживання населенням екологічно чистих продуктів харчування, збалансованим по основних харчових компонентах.

Якість продовольства, його екологічна "чистота" і безпека для життя та здоров'я людини знаходяться у безпосередній залежності від міри забруднення природного довкілля, методів ведення сільськогосподарського виробництва та технології переробки продовольчих ресурсів. До того ж питання безпеки і якості продуктів харчування набувають особливу актуальність у зв'язку із стрімким поширенням практики застосування біотехнології в сільському господарстві і переробній промисловості, наслідки дії яких на здоров'ї людей недостатньо вивчені та неоднозначно трактуються вченими.

Попри те, що глобалізація супроводжується безліччю переваг, зокрема і для продовольчого забезпечення, вона також породжує нові проблеми у сфері виробництва та розподілу харчових продуктів. В умовах глобалізації і світової фінансової кризи, коли більшість виробників прикладають максимум зусиль для здешевлення продукції, змінюючи технології переробки та

виробництва продуктів харчування і торгову політику, з'являється загроза погіршення якості продуктів харчування.

Проблемі безпеки продуктів харчування приділена увага в "Концепції поліпшення продовольчого забезпечення і якості харчування населення" (Концепція), затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.05.2004 року. Хоча основною метою цього документу визначено сприяння зміцненню та охороні здоров'я населення (в чому первинна роль відведена якості живлення людини), значна увага в Концепції присвячена взаємозалежності стану екології, якості продуктів харчування та здоров'я населення: в Концепції відзначається стійкий зв'язок понять "чисте довкілля" і "якісні та безпечні продукти харчування".

В зв'язку з цим розглянемо основні екологічні і технологічні проблеми, що безпосередньо впливають на якість продовольчого забезпечення країни і потенціал підтримки ПБ в довгостроковій перспективі.

1. Наслідки господарської діяльності і відтворювальні можливості агроресурсів.

Як відомо, цінним багатством України є грунт - основа організації біосфери - фундамент АПК, джерело сільськогосподарських ресурсів та продовольства. Україні належить близько 28% світової площі найродючіших земель чорноземного типу , проте їх виробнича функція невблаганно зменшується внаслідок грабіжного та безвідповідального використання природних ресурсів.

Українські вчені Е. Г. Дегодюк і С. Е. Дегодюк визначають п'ять основних чинників, які погрожують існуванню та "здоров'ю" землі: фізичне знищення екосистем з уявною вигодою для людини; деградація грунтового покрову; забруднення атмосферного повітря; забруднення земель; погіршення якості поверхневих та грунтових вод .

Площа деградованих грунтів в України щорічно зростає на 80 тис. га Згідно з висновками експертів ООН причиною деградації грунтів, запустинювання та омертвіння земель є непомірне їх відкриття, зрошування територій та вирубування лісів. Якщо Україна займає в Європі 5,7% території, то площа її сільськогосподарських угідь складає 18,9%, а рілля - 26,6% відносно відповідних територій Європи [. Більш показовий факт: 70% території України складають сільськогосподарські угіддя, з яких рілля займає майже 33 млн. га або 80% їх площі. У Вінницькій, Тернопільській і Кіровоградській областях цей показник досягає 90%, а в окремих районах – 96%.

Для порівняння: у Великобританії розоране 18,5%, у ФРН – 32%, в США – 20% площі сільськогосподарських угідь

Екстенсивне використання землі привело також до розвитку небувалих ерозійних процесів. Середньорічні втрати гумусу в результаті ерозії та незбалансованого внесення і винесення органічної речовини складають 0,5-0,6 т на 1 га - 32-33 млн. т, що заподіює більше 10 млрд. грн. збитків, при тому, що в природі за сприятливих кліматичних умов, метровий шар грунту з вмістом гумусу до 6% напрацьовується упродовж тисячі років .

Нині в Україні площа лісонасаджень складає 15,6% усієї території і являється найменшої серед країн Європи (у ЄС норма лісо покриття складає 30% території). Особливо низька площа лісових насаджень в Запорізькій і Миколаївській областях – 4%, Херсонської, - 4,7%, Дніпропетровської - 5,2%, Одеської, - 6,0% . Як відомо, наслідком вирубування лісів є зниження і забруднення грунтових вод, зменшення грунтової вологи, змив грунтів, посилення дії суховіїв, паводків, літнього пересихання річок та інших водойм.

Процес хімізації, який здійснюється більше за півстоліття, спричинив деградацію, ерозію, агрохімічні отруєння грунтів, виснаження та забруднення водних ресурсів, втрати у рослинному та тваринному світі, що, у свою чергу, несприятливо відбивається на якості та безпеці продуктів харчування для здоров'я людини. У 2009 році в найбільш передовій в агрономічному плані Полтавській області аграріями, які сповідують інтенсивне ведення землеробства (переважно великі ферми, що орендують землю), в середньому по області було внесено 1,6 л/га сучасних хімічних препаратів, при середньому показнику по Україні 0,76 л/га .

При використанні мінеральних добрив тільки 30%-40% їх засвоюється рослинами, інша частина забруднює підземні води та грунт високою концентрацією азоту, фосфору і калію, поступає у біомасу рослин і там акумулюється, роблячи продукти небезпечними для споживача . Залишкова кількість пестицидів міститься в грунті тривалий час. Чим більше пестицидне навантаження на грунти, тим вище їх шкідливий вплив на населення. Дослідженнями встановлено, що прибуток від застосування штучних добрив обчислюється зрештою 40%, а збитки внаслідок їх дії на грунт і вироблену продукцію складають 300%. Дія сучасних быстроразлагающихся

органофосфатних пестицидів на організм людини може привести до інтоксикації, алергічних реакцій, зниження імунної реактивності, ураження нервової системи, серцево-судинних захворювань та інших патологій, близько 90% усіх фунгіцидів, 60% гербіцидів та 30% інсектицидів є канцерогенними .

Внаслідок інтенсивних техногенних навантажень до цих негативних процесів додаються процеси забруднення атмосферного повітря та грунтів. Українські металургійна, хімічна, енергетична, вугільна, газова та нафтова промисловості викидають щорічно в атмосферу близько 25 млн. т шкідливих речовин. Лише одні теплові електростанції викидають 2 млн. т сірчаного ангідриду, що є причиною випадіння кислотних опадів. В Україні близько 10 млн. га кислих грунтів . Підкислення грунтів призвело до погіршення їх водно-фізичних властивостей і біологічної активності, зниження ефективної родючості грунтів, посилення інфекційних захворювань сільськогосподарських культур, проникнення в продукти радіонуклідів, важких металів, збільшенню вмісту нітратів і нітриту.

Як відомо, важкі метали відносяться до найбільш шкідливих для довкілля хімічних забруднюючих речовин. У грунті важкі метали можуть зберігатися тривалий час. Поступаючи з грунту в рослини і далі в організм тварини та людини, можуть викликати в них різні захворювання. Забруднені важкими металами грунти потребують спеціальних засобів по детоксикації, які могли б не допустити їх втручання в рослинницьку продукцію. Найбільш доступним, екологічно безпечним та економічно вигідним напрямком є біологізація землеробства, при якій збільшення органічної маси в системі добрива дозволяє розрідити концентрацію важких металів в грунті .

В цілому в Україні спостерігається найвищий рівень антропогенних і техногенних навантажень на природне довкілля, які в 6-7 разів перевищують рівень економічно розвинених європейських країн. Згідно з екологічними дослідженнями, площа відносно чистих територій України складає близько 420 тис. га, або не більше 7% усієї території держави. Це окремі райони, переважно гірські, в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та АР Крим. До мало забруднених земель відносять близько 15% території України, забруднені залишками агрохімікатів, радіонуклідів, нафтопродуктів, важких металами близько 63%, а 15% території України оголошені зоною катастрофічної екологічної ситуації . Очевидно, що такі результати "діяльності" на землі складають реальну загрозу екологічної, продовольчої та

загальнонаціональної безпеки, порушують передбачені Конституцією України права на життя і на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

2. Потенціал досягнень науково-технічного прогресу.

На сучасному етапі поширення новітніх технологій і сфер їх застосування ключовою характеристикою продуктів харчування стає їх біологічна безпека. Поширення генетично модифікованих організмів (ГМО) є однією з найбільш складних проблем не лише екологічної та продовольчої безпеки, але й загальнодержавної безпеки України. Виробництво біотехнологічних сільськогосподарських культур офіційно дозволене в 25 країнах світу. Основні виробники - великі корпорації США, Аргентини, Канади, Бразилії, Китаю, Індії та Австралії. У 2009 році трансгенні рослини вирощувалися на площі 135 млн. га (близько 10% площі світової ріллі). У світі сьогодні найбільш поширені такі генетично модифіковані (ГМ) культури, як соя, кукурудза, картопля, рис, пшениця, томати. Посівні площі під ГМ соєю та кукурудзою у світі складають відповідно до 72% і 25% від загальної посівної площі під цими культурами [392]. У 29 країнах світу законодавчо дозволено використання ГМ рослин в якості продуктів харчування, добавок в різні види продуктів харчування та кормів. Згідно з нормами європейського права, країни-члени ЄС незважаючи на принципи свободи торгівлі і міжнародні норми конкурентного права, самі мають право вирішувати, чи бажають вони бачити на внутрішньому ринку та у своїй промисловості ГМ продукти. Багато держав Європи проголошують себе "зонами, вільними від ГМО" (Швейцарія, Австрія, Греція, Франції, Італія, Люксембург, Швеція, Польща, Угорщина)[393].

Згідно із Законом України "Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні ГМО", який був прийнятий 31 травня 2008 року, в Україні дозволено використання ГМ рослин тільки після їх реєстрації. На сьогодні в країні не зареєстровано жодного ГМ рослини і жодного продукту харчування або корму для тварин, отриманих з них. Незважаючи на відсутність дозволів на поширення генетично модифікованих організмів в Україні, за неофіційними даними (офіційних не існує, сьогодні жодна організація України не володіє достовірною інформацією про кількість засіяних площ ГМ рослинами і продукції, зробленій з ГМО) в 2009 р. в Україні ГМ соєю, картоплею, рапсом та кукурудзою було засіяно близько 1 млн. га посівних площ (у країнах ЄС засіяно генетично модифікованими культурами лише 107 тис. га), під генетично модифікованою соєю знаходяться 45% посівних площ цієї культури. Більше, того сьогодні фактично 70% сої і кукурудзи, що вирощуються вітчизняними аграріями, мають в основі генетично модифіковане насіння [394].

Прибічники генної інженерії стверджують, що її потенційна користь величезна: наприклад, використання досягнень генної інженерії в рослинництві може підвищити стійкість сільськогосподарських продуктів до окремих гербіцидів, шкідників або хвороб, умов довкілля, змінити якість готової продукції: склад, зовнішній вигляд, терміни дозрівання і зберігання, забезпечити підвищення поживного змісту харчових продуктів, знизити їх алергенність та підвищити ефективність виробництва харчових продуктів. Проте небезпека ГМО полягає в тому, що наслідки їх впливу на людину, його життя та здоров'я, на довкілля досі належним чином не вивчені. Ні у Україні, ні в інших країнах світу немає переконливих свідчень безпеки ГМО для усього живого, особливо у разі тривалого їх вживання. Тільки після семи поколінь можна остаточно встановити, чи шкідливі генетично модифіковані продукти для людини чи ні.

Окрім біотехнології сучасний етап науково-технічного прогресу характеризується впровадженням нових технологій в процес переробки продовольчих ресурсів і виробництва продуктів харчування, таких як опромінення харчових продуктів, нагрівання під впливом електричного струму, упаковки зі зміненим складом повітря та інших, які можуть використовуватися для збільшення термінів зберігання або підвищення безпеки харчових продуктів. Проте оскільки потенційні наслідки застосування цих технологій для здоров'я людей досконало не вивчені, їх корисність та безпека мають бути підтвердженими на практиці, перш ніж вони будуть визнані споживачами.

Враховуючи усі вище перелічені чинники, що впливають на якість та безпеку продовольства, потенціал агроресурсів і, відповідно, стан ПБ держави, запобігти або хоч би мінімізувати їх дію можна орієнтуючись на нові екологічно чисті та безпечні технології, передусім, в сільському господарстві та промисловому виробництві. В зв'язку з цим більшість країн світу активно впроваджують і застосовують органічний спосіб господарювання (Organic Farming), який забезпечує вирощування екологічно чистої і безпечної продукції, зменшення антропогенного тиску на природу, скорочення використання шкідливих для довкілля хімічних речовин. Органічне господарство, поєднуючи в собі традиції, нововведення та наукові досягнення, розвивається згідно з чотирма основними принципами, які торкаються механізму взаємодії людей з природними ландшафтами і оберігають спадщину майбутніх поколінь, а саме: принципу здоров'я, екології, справедливості і принципу турботи [395]. Результатом органічного виробництва є екологічна чиста продукція, вільна від невластивих продуктам харчування хімічних елементів, отримана в результаті ведення сертифікованого органічного виробництва відповідно до вимог стандартів і правил органічного виробництва. Тобто, органічні продукти - це такі продукти, які: не містять генетично модифікованих організмів, ГМ продуктів та їх похідних; не містять хімічно синтезованих консервантів, барвників, ароматизаторів, стабілізаторів і загу-

сників; виробляються без використання шкідливих технологій, таких як: ультразвукова обробка, хімічна консервація, обробка фенолами і ПАВ, атомне розщеплювання, радіаційна обробка, газація, рафінування, дезодорування, гідрогенізація, також в продукти не дозволяється вносити вітаміни та мінерали; не містять сировини сільськогосподарського походження, вирощеного з використанням пестицидів, хімічних добрив і іншої агрохімії, гормонів та стимуляторів росту; не містять сировини сільськогосподарського походження, вирощеного поблизу промислових центрів . Окремі вимоги встановлені і до утилізації продукту: матеріал, що використовують для упаковки екологічно чистого продукту, має бути з натуральної сировини, яку можна використовувати повторно і яка розкладатиметься, не забруднюючи довкілля.

Нині органічним виробництвом у світі займається більше 1,4 млн. господарських суб'єктів з 154 країн, включаючи Україну на 35 млн. га землі, щороку ці показники збільшуються, оскільки у світі росте як попит на високоякісні і безпечні органічні продукти харчування, так і їх пропозиція . Світовий ринок органічної продукції в 2009 році оцінювався в 50,9 млрд. дол. США, щорічні темпи росту складають 15-18%, і в 2010 році, згідно з прогнозом IFOAM, він перевищить 60 млрд. дол. США .

Україна займає 20 місце серед світових країн-лідерів органічного руху по площах сільськогосподарських угідь, які сертифіковані як органічні: на початок 2009 року - 269 тис. га, що складає 0,65% загальної площі сільськогосподарських угідь. У 2009 році органікою займалися 118 господарств (у 2008 р. - 92 господарства) . Більшість українських органічних господарств розташована в Одеській, Херсонській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькою областях.

Органічний спосіб сільськогосподарського виробництва на тільки сприяє формуванню стійких екологічних систем і забезпечує високі якісні стандарти агропродовольчої продукції, але і у ряді випадків здатний також позитивно впливати на показники ефективності функціонування (а отже - і економічного зростання) аграрної сфери, оскільки дозволяє розраховувати на підвищення врожайності сільськогосподарських культур і скорочення виробничих витрат в галузі. Так, досвід вітчизняних господарств органічного напряму показав, що впровадження біологічно орієнтованих систем господарювання, що забезпечує ріст врожайності основних сільськогосподарських культур в 1,5-2 рази, дозволяє відмовитися від дорогих пестицидів і мінеральних добрив, повноцінно використовувати усі види органічних відходів господарств, підвищити на 30-50% рентабельність сільськогосподар-

ських підприємств. Якщо органічним виробництвом займаються професіонали, тоді витрати на органічний спосіб господарювання нижче на 20-25%, чим при традиційному . При цьому ще гарантується виробництво екологічно чистих, біологічно та генетично безпечних для здоров'я споживачів продуктів харчування, зберігається природний стан грунту та підтримується біологічна різноманітність. На думку експертів, при повному переході вітчизняного АПК на використання органічних технологій, країна зможе забезпечити харчові раціони високої поживної цінності 150 млн. чоловік .

Проте варто відмітити, що навіть при добросовісному дотриманні виробниками органіки усіх стандартів належної практики, органічна продукція не може бути повністю вільною від хімічних домішок внаслідок впливу чинників, що знаходяться поза контролем виробників, передусім через високий рівень загального забруднення природного довкілля. Тому для досягнення ПБ держави потрібна не лише переорієнтація сільськогосподарського виробництва та харчової промисловості на екологічно чисті та безпечні технології, але й комплексне впровадження у виробничий процес технічних, технологічних, адміністративних та інших засобів і методів, що мінімізують антропогенну дію на природне довкілля.

*3.6 Вектори забезпечення екологізаії розвитку продовольчих ринків**

Анотація. Проблема забезпечення екологізації розвитку продовольчих ринків була і лишається вкрай актуальною і надзвичайно гострою, оскільки за рахунок саме розвитку продовольчих ринків залежить концепція продовольчої безпеки країни.

Охарактеризовані ключові напрями стратегії розвитку продовольчих ринків, якими повинні стати екологізація продовольчого комплексу на засадах сталого розвитку, та пошук економіко-екологічних важелів забезпечення ефективного використання ресурсів країни.

Наближення України до Європейського Союзу вимагає дотримання відповідних екологічних вимог, гармонізації у сфері правового регулювання охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, в тому числі через політику сталого споживання та виробництва.

Наразі на сьогодні завершено розроблення проекту Стратегії національної екологічної політики України на період до 2020 року (далі - Стратегія), яка у вигляді закону України схвалена на засіданні Уряду в грудні

*Автори: Галушкіна Т.П., Макарова І.А.

2010 року. Продовжуються роботи із розроблення Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на найближчі 3 роки, який вперше в практиці природоохоронного законодавства в системному вигляді декларує стратегічні вектори розвитку сталого споживання та виробництва в Україні (пп.3.5, 4.3., 44, 4.5. тощо), одним з основних результатів реалізації якого стане підготовка та схвалення в 2012 році проекту Концепції 10-річних рамок політики сталого споживання та виробництва (ССВ) згідно з Йоганнесбурзьким планом дій (ціль 6.1. Стратегії національної екологічної політики на період до 2020 року) . Необхідність прийняття цих документів зумовлена послабленням дієвості екологічної політики та інституцій, істотним зниженням ефективності структури управління в галузі охорони довкілля на державному та регіональному рівнях, сповільненням необхідних змін у законодавстві, послабленням дієвості контролю за дотриманням екологічних вимог, що призводить до зростання темпів забруднення довкілля, неефективного та виснажливого використання природних ресурсів з врахуванням положень самітів у Ріо-де-Жанейро та Йоганнесбурзі, Цілей розвитку тисячоліття та інших основоположних міжнародних та європейських документів.

При цьому поступовий перехід України на шлях сталого розвитку через поглиблення ринкових перетворень неможливий без визначення якісно нової моделі екологічного управління та формування ідеологічної платформи еколого-збалансованого природокористування (ЕЗП). Основною теоретичною парадигмою є політика «зеленого» економічного зростання в Україні, яка може стати результативною лише за умови створення приблизно ідентичних умов проживання, життєдіяльності та добробуту населення всіх регіонів України. Умовою досягнення балансу інтересів у сфері природокористування є всебічне зрівноваження інтересів економічного, соціального та екологічного розвитку регіону на принципах сталості та екоефективності через політику України у сфері сталого споживання та виробництва.

Основними рушійними силами цього процесу повинні стати*:

✓подальше поглиблення теоретичного базису щодо низки реформ в цьому напрямі;

✓розробка Національної концепції політики сталого споживання та використання;

✓імплементація ідеології «зеленої» економіки в секторальній політиці та стратегії економічного зростання тощо);

✓визначення критеріїв екологізації споживчої політики в структурі пріоритетів сучасної секторальної політики України;

✓формування свідомого менталітету екологозбалансованого споживання та виробництва;

✓активізація дієвих важелів перехову до сталого споживання та виробництва через запровадження інструментів екологічного аудиту, сертифікації, маркування тощо;

✓подальший розвиток - секторального партнерства та міжнародної підтримки

✓забезпечення екологізації розвитку продовольчих ринків.

При цьому формування екологізованої інфраструктури продовольчого ринку на вигідних для всіх учасників процесу умовах залишається. однією із найбільш гострих проблем в Україні. Сьогодні ігнорування еколого-економічних аспектів розвитку цих ринків зумовлюють додаткові витрати як для виробників, так і переробників, а також споживачів.

Світовий досвід розвинутих країн Франції, Німеччини, Італії, Іспанії, країн, що розвиваються - Польщі, Угорщини, країн з ліберальною економікою - США, Канада, Австралія, Японія свідчить, що ініціатива формування продовольчих ринків загалом належала державі . Тому вочевидь, що на сьогодні достатньо актуальною та гострою є проблема продовольчої безпеки як в розрізі держави, так і окремих її регіонів. При цьому в чинному вітчизняному правовому полі не завжди є чітке розуміння насущних задач продовольчої безпеки в контексті забезпечення сталого розвитку.

В зв'язку з цим необхідно дати визначення цього терміну, враховуючи існуючу вже термінологічну базу, яка є в законодавстві та в існуючій площині наукових досліджень . Таким чином, під продовольчою безпекою в контексті забезпечення сталого розвитку пропонується розуміти процес гарантування державного безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєдіяльності за умови збереження та поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги його потенціалом та соціально-економічними потребами суспільства.

Наразі виникає необхідність в прискореному розвитку регіональних продовольчих ринків та формуванні певних екологічних відносин .

Вихідними позиціями є те, що:

1.Екологізація регіональних агропродовольчих ринків є відносно новим не задекларованим законодавчо поняттям, а також специфічним об'єктом економічних досліджень. Зокрема, слід вказати на не зовсім розвинуту методологію дослідження, відсутність чіткої термінології та організаційно-економічних важелів запровадження екологізації регіональних продовольчих ринків (ЕРПР). В зв'язку з цим під екологізацією регіонального продовольчого ринку пропонується розуміти комплекс заходів, направлених на забезпечення безперешкодного доступу споживачів до екологічно

безпечних продуктів харчування за умови гарантування певних ресурсних можливостей.

2.Більшість існуючих досліджень фокусують свою увагу на так званому традиційному продовольчому комплексі, хоча і в контексті регіонального виміру, тоді як першочергова задача сьогодення – це чітке визначення еколого-економічних передумов та критеріїв функціонування регіональних продовольчих ринків.

3.Вагомим атрибутом забезпечення продовольчої безпеки в контексті формування регіональних продовольчих ринків на засадах екологізації є належна природо-ресурсна база[404]. Зокрема, це стосується і регіональних ринків молочної продукції, де сировинний фактор є визначальним та домінуючим, тому є сенс говорити про необхідність аналізу ринку з позиції ресурсного підходу.

4.Першочерговим базисом екологізації продовольчих ринків є законодавчо-нормативне та інституціональне забезпечення, яке повинно формуватися не лише на рівні держави, а й окремих регіонів. Необхідно підтримувати ті регіони, які є рушійною силою в напрямі формування продовольчих ринків в розрізі конкретних сегментів[405].

Разом з тим, необхідно більш чітко деталізуватися на ресурсному потенціалі реалізації конкурентних переваг регіону[406]. Мова йде про спеціалізацію регіону на основі місцевих відмінностей та нетрадиційних переваг, які можуть стати основою створення специфічних факторів конкурентних переваг. В умовах регіону немає пріоритетних галузей, всі вони мають однакове значення, оскільки підприємства будь-якої галузі можуть підвищувати продуктивність та виробляти конкурентоспроможну, а головне, екологобезпечну продукцію.

На етапі ринкових перетворень особливого значення потребує розробка концепції продовольчої безпеки держави в контексті забезпечення її сталого розвитку. Це, в свою чергу, визначає еколого-економічну складову як інструмент оцінки якості харчової продукції. Виходячи з вищевказаного, можна стверджувати, що проблема екологізації розвитку продовольчих ринків є однією з глобальних проблем сучасності, яка потребує нагального вирішення.

Критерієм конкурентоспроможності товарного ринку (в тому числі, продовольчого) є сукупний ефект в рамках регіональної економіки (сукупні доходи регіону для формування бюджетів різних рівнів, зайнятість насе-

---

[404] Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку / [Л. В.Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько]. – К.: Наук. думка, 2007. – 276 с.

[405] Страшинська А. В. Нарощування інноваційного потенціалу як фактор стратегічного розвитку підприємств продовольчого ринку / А. В. Страшинська // Розвиток продуктивних сил України: від В. І. Вернадського до сьогодення // Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 20 березня 2009 р.: У 3-х частинах / РВПС України НАН України. – К.: РВПС України НАН України, – Ч. 3 – С. 156–159.

[406] Галушкіна Т.П. Продовольча безпека в контексті сталого розвитку / Галушкіна Т.П., Макарова І.А. // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях розвитку та природокористування: наук.-практ. конф., 16-17 квітня 2009 р.: тези доповідей – Бахчисарай, 2009. – С. 35-36.

лення, оплата праці), стабільність виробництва та фонду споживання при наявних ресурсах, доступність ринку для населення.

Розв‘язання проблеми щодо необхідності розвитку добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку України необхідно здійснювати шляхом удосконалення митно-тарифної політики, реформування податкової системи, приведення системи надання державної допомоги до міжнародних вимог, удосконалення системи технічного регулювання та захисту прав споживачів[407].

Наразі виникає необхідність в прискореному розвитку регіональних продовольчих ринків та формуванні певних екологічних відносин.

Разом з тим, необхідно більш чітко деталізуватися на ресурсному потенціалі реалізації конкурентних переваг регіону. Мова йде про спеціалізацію регіону на основі місцевих відмінностей та нетрадиційних переваг, які можуть стати основою створення специфічних факторів конкурентних переваг.

На сьогодні екологічний фактор є важливим критерієм вибору та орієнтиром для прийняття оптимальних управлінських рішень в сфері господарської діяльності.

При цьому залишаються неопрацьованими економічні механізми державного регулювання ємності ринку і запобігання ризиків неритмічної пропозиції та ажіотажного попиту продуктів харчування, що дестабілізує цінову ситуацію в країні. Вимагають суттєвого поліпшення механізми захисту вітчизняного виробництва і підтримки його конкурентоспроможності в умовах сучасних процесів, глобалізації і вступу України до міжнародних економічних союзів.

Дослідження основних проблем екологізації розвитку продовольчих регіональних ринків дозволило визначити їх основні аспекти:

-ефективне використання компонентів природно-ресурсного потенціалу регіонів та територій країни;

-зменшення негативного впливу на довкілля та поліпшення внаслідок цього якості продовольчої продукції;

- здійснення жорсткого державного контролю за якістю сировини, для чого необхідно привести у відповідність екологічні стандарти з вимогами СОТ;

- впровадження та поширення сертифікаційних процедур;

-запровадження пільгового кредитування учасників ринку молока та молочних продуктів[408];

---

[407] Харківський Д.Ф. Проблеми інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості / Д.Ф. Харківський, О.Ю. Славута // наук. журнал Економіка харчової промисловості. – Одеса, 2010. - №4(8). – С.26-29.

[408] Іванова Л.С. Стан та розвиток ринку молока і молокопродуктів після вступу України до СОТ / Л.С. Іванова [Електронний ресурс]. – Адреса доступу до сторінки - http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=137

-розробка дієвих програм на основі встановлення партнерських зв'язків із банками.

Актуальність розв’язання проблеми зумовлена вступом України до СОТ, оскільки вітчизняна продовольча продукція може бути витіснена з ринку внаслідок її низької конкурентоспроможності. Крім того, курс на створення регіональних оптових ринків потребує легалізації потоків сільськогосподарської продукції, прозорого формування ціни з урахуванням попиту та пропозицій. На думку фахівців[405], при досягненні показників продуктивності хоча б на рівні Європейського союзу, Україна змогла б прогодувати 200-250 млн. чол., що свідчить про досить потужний нереалізований продовольчий експортний потенціал. Між тим за даними Глобального звіту про конкурентоспроможність Всесвітнього економічного форуму Україна займає 93 місце щодо інтенсивності конкуренції на внутрішніх товарних ринках серед 131 країни світу. Вочевидь розвиток цих ринків дасть можливість задовольнити попит суб‘єктів внутрішнього ринку в товарах вітчизняного виробництва та забезпечити рівновагу попиту і пропозицій на них[406]. Однак проблеми розвитку продовольчих ринків в регіональному контексті й досі залишаються одними з найбільш вагомих проблем сьогодення.

Наразі виникає необхідність в прискореному розвитку регіональних продовольчих ринків та формуванні певних екологічних відносин. Найбільш наглядно можна від слідкувати ці тенденції на прикладі функціонування оптових регіональних ринків.

Можна вважати, що перевагами оптових ринків є можливості:

- підвищити безпеку та якість харчової продукції;
- розширити асортимент представленої сільськогосподарської та харчової продукції;
- покращити санітарно-епідеміологічну ситуацію в регіоні;
- зменшити втрати свіжої продукції;
- ефективного використовувати природні ресурси (воду, тощо) та управляти відходами, що сприятиме охороні навколишнього середовища, поліпшенню екологічної ситуації;
- стабілізувати ціну для кінцевого споживача, тим самим знизити в кінцевому рахунку рівень споживчої інфляції;
- збільшити об'єми продаж сільськогосподарської та харчової продукції та збільшити надходження до бюджету;

До речі, в Японії ще у 1923 році було розроблено і прийнято Національну політику (закон), що регулює роботу продовольчих оптових ринків. Передбачено, що в кожному місті з кількістю населення понад 20 тисяч місцева влада має потурбуватися про створення таких ринків. У більшості ж

[405] Шишкіна К.В., / Конкурентоздатність підприємств харчової промисловості / К.В. Шишкіна // наук. журнал Економіка харчової промисловості. – Одеса, 2010. - №4(8). – С.13-16.

[406] Фактори і механізми забезпечення конкурентоспроможності регіону: Наукова доповідь / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Науковий редактор д.е.н., проф. П.Ю. Бєлєнький. – Львів, 2005. – С.11

країн оптові ринки створювалися у 1950-1970-ті роки. Україна ж стоїть лише на початку цього шляху[407].

Отже, виходячи із вищезазначеного, до першочергового плану дій в напрямі розвитку регіональних продовольчих ринків та утвердження їх позицій як конкурентоспроможних в контексті екологізації, слід віднести:

- удосконалення чинного законодавства та його дотримання стосовно гарантування захисту прав споживачів, підвищення безпеки продовольчих товарів в зв'язку з використанням штучних замінників;
- покращення існуючої системи ціноутворення, створення умов для чесної конкуренції;
- оновлення матеріального устаткування та технічного забезпечення розвитку продовольчих оптових ринків через формування ефективної екологічної інфраструктури;
- створення сприятливих економіко-політичних умов для залучення як іноземних, так і вітчизняних інвесторів, застосування як вже давно відомих, так і нових форм кредитування учасників продовольчих ринків, тощо;
- розроблення нових нормативних актів та удосконалення, із використанням провідного зарубіжного досвіду, вже існуючих, що спрямовані на захист вітчизняного виробника харчових продуктів.

Державна допомога вітчизняним товаровиробникам повинна мати й непрямий характер — це прийняття законодавчих актів щодо розвитку конкуренції та захисту товаровиробників і споживачів, забезпечення ринковою і статистичною інформацією, встановлення і контроль за дотриманням стандартів якості, митний протекціонізм тощо[407]. Необхідно на думку дослідників створити новий закон, який можливо регулював би конкуренцію саме в сфері продовольчої безпеки та формування екологізованої інфраструктури продовольчих ринків[408].

Складовими державного регулювання розвитку продовольчих ринків на еколого-економічних засадах в широкому розумінні повинні виступати: державне інвестування в інфраструктуру, підтримка державного підприємництва, фінансово-бюджетне, кредитно-грошове, податкове, регулювання правове забезпечення, екологічно-адміністративне регулювання тощо. При цьому основними економічними важелями забезпечення екологізованої інфраструктури продовольчих ринків є налагодження на якісно новій основі системи податкових та кредитних пільг для тих його учасників, які сприяють формуванню екологізованого попиту.

---

[407] Нижник О.М. Продовольча безпека України. Сучасний стан, напрямки відновлення, перспективи розвитку харчової та переробної промисловості Закарпаття / Матеріали регіональної науково-практичної конференції. – Ужгород: Патент, 1998. – С.244-249

[407] Нижник О.М. Продовольча безпека України. Сучасний стан, напрямки відновлення, перспективи розвитку харчової та переробної промисловості Закарпаття / Матеріали регіональної науково-практичної конференції. – Ужгород: Патент, 1998. – С.244-249

[408] Шишкіна К.В., / Конкурентоздатність підприємств харчової промисловості / К.В. Шишкіна // наук. журнал Економіка харчової промисловості. – Одеса, 2010. - №4(8). – С.13-16.

До засобів впливу держави на товарні ринки відносять також встановлення формальних правил здійснення екопідприємницької діяльності та взаємодії суб'єктів на товарних ринках; забезпечення захисту прав власності та виконання формальних правил поведінки; надання послуг державою; здійснення заходів зі стимулювання розвитку ринку, що не можуть бути реалізовані на прибутковій основі недержавними інституціями.

Особливою формою державного регулювання ринків є антимонопольне регулювання[409]. Воно спрямоване, по-перше, на недопущення обмежень конкуренції на ринках із конкурентною структурою внаслідок особливостей поведінки учасників ринку; по-друге, на мінімізацію суспільно шкідливих наслідків використання суб'єктами господарювання ринкової влади, подальшу гармонізацію системи сертифікації в системі виробництва та споживання норм, що регламентують санітарний, ветеринарний та фітосанітарний контроль, з європейськими стандартами і вимогами. Розробка та прийняття відповідних нормативно-правових актів (стандартів) (мал.1).

В контексті наповнення законодавчо-нормативної площини питань розвитку екологізованої інфраструктури регіональних оптових ринків необхідно зосередити увагу на таких напрямах:

- забезпечення розвитку та поширення сертифікаційних послуг в контексті супроводження поставок імпорту на продовольчий ринок України; розробка сертифікаційної політики в області продовольчої безпеки;
- приведення у відповідність екологічних стандартів на продукцію із вимогами СОТ;
- налагодження на основі відповідних досліджень моделі обов’язкового екологічного маркування продовольчої продукції;
- поширення механізму страхування відповідальності за виробництво та сбут небезпечної продовольчої продукції;
- запровадження пільгового кредитування учасників оптових продовольчих ринків;
- визначення ресурсних нормативних регламентів (обмежень) функціонування регіональних оптових ринків.

Крім того, необхідно передбачити заходи щодо міжнародної інтеграції оптових ринків України у міжнародні організації, таких як Фундація Центральноєвропейської Ініціативи оптових ринків, інші міжнародні організації, що об'єднують оптові ринки.

На етапі ринкових перетворень особливого значення потребує розробка концепції продовольчої безпеки держави в контексті забезпечення ефективного функціонування регіональних продовольчих ринків . Це, в свою чергу, визначає доцільність розгляду переваг та стимулюючих важелів розвитку оптових продовольчих ринків на засадах екологічної ефективності та

---

409 Богачев О.С. Дослідження взаємозв’язку продуктивності та оплати праці в Україні / О.С. Богачев // Вісник економічної науки України. – 2009. - № 1. С. 33-36.

ресурсо-екологічної безпеки. Виходячи з вищевказаного, можна стверджувати, що проблема екологізації розвитку продовольчих ринків є однією з глобальних проблем сучасності, яка потребує нагального вирішення.

Мал. 3.6.1 Сутнісне наповнення механізму державної підтримки екологізації розвитку продовольчих ринків.

РОЗДІЛ IV. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

4.1 *Розроблення цільових функціоналів управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку України**

Об'єктивним є визнати, що в Україні на даний час виникає нагальна необхідність розв'язання низки питань щодо формування, нарощення та раціонального використання стратегічного потенціалу сталого розвитку, усвідомлення яких як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях має, поза сумнівом, пріоритетне значення для убезпечення високого рівня економічної безпеки і збалансованого розвитку українського соціуму. При цьому, вони вимагають переосмислення, у відповідності до сучасних реалій, значної кількості завдань, визначених державними програма розвитку і різного роду доктринальними стратегіями, зокрема, щодо:

а) регенерації паливно-енергетичного комплексу;

б) перерозподілу інвестиційних ресурсів та повного їх освоєння за цільовим паритетом підтримки системоутворюючих галузей;

в) вироблення і нагромадження інтелектуального капіталу національного господарства тощо.

Зауважимо, що попередні розробки авторів статті, що стосуються формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України, що представлено у дослідженнях[410], а також теоретичні напрацювання щодо забезпечення збалансованого розвитку реального сектору економіки і сформулювання положень теорії енергоефективності промислового виробництва[411] стосуються нагальної необхідності:

---

* Автори: Алимов О.М., Микитенко В. В.

[410] 1)Науково-методологічні основи проектування стратегічного потенціалу промислового підприємства / Микитенко В. В., Ігнатьєва І. А. // Механізм збалансованого розвитку промислового потенціалу: Зб. наук. пр. / НАН України, Об'єднаний ін-т економіки НАНУ. Ред. акад. НАНУ О. М. Алимов. – Київ, 2005. – С. 9 – 20.
2)Стратегічний потенціал – сукупні можливості національної економіки по досягненню цілей збалансованого розвитку / Микитенко В. В., Алимов О. М. // Продуктивні сили України. науково-теоретичний економічний журнал. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – № 1. – С. 135–151.
3)Агрегована оцінка та проектування стратегічного потенціалу промисловості / Микитенко В. В. // Соціально-економічні напрямки розвитку регіонів в контексті сучасних процесів міжнародної інтеграції: Збірник наукових праць – Херсон: ХНТУ МОН України, Вид-во ПП Вишемирський, 2006. – С. 84 – 90.

[411] 1)Динамизм развития производственного потенциала [монографія] [Текст] / Алымов А. Н., Гончарова Н. П., Емченко В. Н., Микитенко В. В. / Під ред. акад. НАНУ А. Н. Алимова – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 203 с.
2) Микитенко В. В. Енергоефективність промислового виробництва [монографія] / Микитенко В. В. – К.: Об'єдн. ін-т екон-ки НАН України, 2004. – 282 с.
3) Формування комплексної системи управління енергоефективністю в галузях промисловості [монографія] [Текст] / Микитенко В. В. – К.: Ін-т економіки НАН України, Вид-во «ЕксОб.», 2005. – 336 с.
4) Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення [монографія] [Текст] / Алимов О. М., Даниленко А. І., Микитенко В. В., Трегобчук В. М. та ін. / Під ред. акад. НАНУ С. І. Пиріжкова, акад. УААН В. М. Трегобчука – К: Об'єднаний ін-т ек-ки НАН України, 2005. – 540 с.
5) Інноваційний ресурс господарського розвитку [монографія] [Текст] / Білоцерковець О. Г., Дерев'янкін Т. І., Мельник В. П., Микитенко В. В. та ін. / За ред. В. П. Мельника – К.: Об'єдн. ін-т ек-ки НАН України, 2005. – 363 с.
6) Экономическая безопасность государства и информационно-технологические аспекты её обеспечення [монография] [Текст] / [Андреєв Д. А., Веклич О. А., Микитенко В. В. та ін.] / Під заг. ред. Г. К. Вороновського, І. В. Недіна. – К.: Знания Украины, 2005. – 664 с.

а) активізації процесів по реалізації енергетичної політики (а точніше розроблення і реалізації дієвих механізмів формування енергетичного чи фінансового потенціалу) в державі;

б) усунення джерел виникнення та визначення характеру загроз і перешкод на шляху забезпечення достатнього рівня енергетичної безпеки;

в) осмислення поняття „стратегічного потенціалу" як системного утворення, один з варіантів якого повинен мати наступний вигляд: стратегічний потенціал економіки України це сукупність граничних ресурсних, технологічних, науково-технічних, організаційно-економічних і геополітичних можливостей, що використовуються з метою гармонізації та досягнення певних економіко-політичних та соціальних цілей країни на міжнародній арені в інтересах забезпечення економічної безпеки – глобальної, регіональної, національної.

Проте, вони не повною мірою висвітлюють:

а) сутність та зміст базових категоріальних понять теорії стратегічного потенціалу сталого розвитку;

б) теоретичні, методологічні та методичні основи розроблення і реалізації дотикальної для України макроекономічної моделі формування стратегічного потенціалу сталого розвитку;

в) теоретико-методологічні засади і методичні підходи до формування стратегічного потенціалу сталого розвитку України задля забезпечення загальної рівноваги саме в системі: екологія – економіка – соціум.

Причина є більш ніж очевидною: *більшість розробок, що стосуються розроблення та формалізації моделей сталого розвитку України визнають критерієм або рівновагу між збалансованим зростанням економіки та станом біосфери, або критерій оптимальності, визначений у відповідності до трьох стадій розвитку суспільства*.

Практика сучасного державотворення і результати реалізації різноманітних доктринальних положень у сфері забезпечення сталого розвитку України впродовж останніх років засвідчила наступне:

ці завдання вирішувались непослідовно, без належного теоретико-концептуального обґрунтування, призвівши до розбалансованості національного господарства, нарощення загроз економічній безпеці та знищенню природо ресурсного потенціалу. Оскільки, соціальні, освітньо-культурні та соціологічні виміри не були ідентифіковані при побудові зазначених макроекономічних моделей і описі взаємодії економіки з зовнішнім середовище (на противагу політичних амбіцій, що були інкорпоровані у економічний аналіз).

Тому, авторами і здійснено постановку завдання дослідження щодо деталізації онтологічної картини діяльності у сфері формування стратегічного потенціалу сталого розвитку (що є певним чином новим об'єктом рефлексії реальності) з урахуванням:

1) ключового фактору впливу на інтенсифікацію процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу;

2) трансформаційних змін просторово-часових параметрів розвитку

економічної системи держави;

3) результативності провадження сучасної макроекономічної політики;

4) ресурсно-функціонального та інституціонального забезпечення процесів реструктуризації національної економіки за пріоритетними їх напрямами: реорганізації, оновлення, модернізації, інжинірингу та реінжинірингу;

5) умов забезпечення загальної рівноваги в фронтальній макросистемі: екологія – економіка – соціум.

Хоча, проблеми, пов'язані, зокрема, із комплексним моделюванням імовірнісних трансформацій стратегічного потенціалу сталого розвитку в якості явищ підвищеного рівня складності та мобілізації внутрішніх резервів посідали і посідають вагоме місце у попередніх розробках авторів статті (їх результати узагальнено й деталізовано у наукових роботах[412].

Доцільним є визнати, що провадження розробок щодо якісного удосконалення теорій формування стратегічного потенціалу сталого розвитку та ендогенного економічного зростання обумовлюють необхідність виокремлення чинників для створення передумов, які можна ототожнити з гарантуванням стійкості економічного й соціально-політичного розвитку країни (зазначене обґрунтовано авторами статті у наукових роботах[413].

Відтак, маючи справу з особливим набором предметної області знань, який не можна звести до об'єктів повсякденного досвіду, така галузь науки як економіка та управління національним господарством для:

опису складових стратегічного потенціалу сталого розвитку (можна вважати, незвичайних з погляду усталеного сприйняття) – дозволяє використати, виробити та адаптувати спеціальний понятійний апарат;

---

[412] 1)Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку: Монографія [Текст] / [Кіндзерский Ю. В., Микитенко В. В., Якубовский М. М. та ін.]; за ред. Ю. В. Кіндзерского; НАН України; Ін-т екон. та прогнозування. – К., 2009. – 928 с.;

2) Феноменологічні альтернативи економічного зростання України: Монографія [Текст] / Данилишин Б. М., Микитенко В. В. – У 2 т. – Т. 1. – К.: РВПС України НАН України, ЗАТ «Нічлава», 2008. – 336 с.

3) Макросистемна еволюція української економіки: Монографія [Текст] / Данилишин Б. М., Микитенко В. В. – У 2 т. – Т. 2. – К.: РВПС України НАН України, ЗАТ «Нічлава», 2008. – 210 с.

4) Стратегічний потенціал продуктивних сил регіонів України: Монографія / [Алимов О. М., Бандур С. І., Дейнеко Л. В., Микитенко В. В. та ін.] / За ред. Б. М. Данилишина. – К.: РВПС України НАН України., 2009. – 324 с. – С. 21 – 28, С. 36 – 49; С. 164 – 173.

5) Формування потенціалу соціально-економічних та організаційних змін: Монографія / за заг. ред. д.е.н. І. А. Ігнатьєвої, д.е.н. В. В. Микитенко. – К.: РВПС України НАН України та КНУТД МОН України, Вид-во ПП Вишемирський, 2010. – 875 с.

6) Управління розвитком трудового потенціалу України: Монографія /[В. І. Барканов, О. В. Гребенюк, В. В. Микитенко та ін. / за заг. ред. д.е.н. Савіної Г. Г.]. – Херсон, ХНТУ МОН України, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. – 372 с.

[413] 1)Концепція формування стратегічного потенціалу сталого розвитку України [текст] / Микитенко В. В., Барканов В. І. // [Зб. матер. міжнар. наук.-прак. конфер.: «Україна – Польща – ЄС: сучасний стан та перспективи»/ ред. Г. Г. Савіна]. – Ополє, ХНТУ МОН України та Опольський ун-т, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. – 288 с. – С. 132 – 139.

2)Технології системно-комплексного оцінювання-прогнозування параметрів стратегічного потенціалу сталого розвитку України [текст] / Микитенко В. В., Барканов В. І. // Соціальні аспекти розвитку регіонів України [зб. наук. пр./ за ред. Г. Г. Савіна], У 3-х т. – Т. ІІІ. – Херсон, ХНТУ МОН України та Університет Градець-Кралове і Європеський інститут міжнародних відносин, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. – 220 с. – С. 112 – 121.

формалізації процедур забезпечення безпосереднього впливу на процеси нарощення і раціонального використання стратегічного потенціалу – уможливлює створення системи професійних засобів (інструментарію, вимірювальних алгоритмів, програмного забезпечення тощо).

Останні убезпечать:

1) виявлення об'єктивних параметрів розвитку стратегічного потенціалу, що піддаються контролю і визначенню певного суб'єкта управління;

2) визначення напрямів використання у досліджені специфічних способів обґрунтування істинності пропонованих до застосування наукових положень концепції формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України. Тобто імовірнісним є:

а) проведення експериментального контролю за одержаними результатами, що базуватиметься на методичних підходів до реалізації скейлінг-діагностики параметрів розвиненості стратегічного потенціалу та базових його компонент;

б) виведення одних положень із інших та їх комбінування, оскільки правильність останніх уже доведена видатними науковцями у попередніх економічних дослідженнях, зокрема у працях[414] .

Причина такого погляду авторів більш ніж очевидна:

структура дослідження стратегічного потенціалу сталого розвитку України в умовах нарощення загроз світової фінансово-економічної кризи обов'язково повинна включати:

а) елементи гносеології (теорії пізнання) українського соціуму;

б) деталізацію основних законів та висвітлення закономірностей активізації процесів відтворення суспільного виробництва;

в) чітку послідовність вирішення завдань від загального до індивідуального при розкритті структури і форми логічного мислення;

г) процедури адаптації різноманітних методологічних підходів науково-дослідницької діяльності для обґрунтування критерію оцінювання-прогнозування масштабів розвиненості стратегічного потенціалу (із розробленням відповідної системи показників-індикаторів);

д) евристичні, інноваційні, організаційні методи інтенсифікації процесів по підвищенню ефективності управлінської діяльності з метою раціонального використання стратегічного потенціалу сталого розвитку у відповідності до визначених національних економічних інтересів.

---

[414] 1) The Three Webs: An Attempts at Understanding of the Future [Текст] / Hansson A. // Technology Analysis and Strategic Management. – 1995. – Vol.5. – N.1. – P. 55 – 60.
2) Научно-технический прогресс – экономические проблемы [Текст] / Канторович Л. В. // ЭКО. – 1986. - № 1. – С. 3 – 26.
3) Феноменологический метод М. Хайдеггера [Текст] / Борисов Е. В. // Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени. – Томск, 1998. – 324 с.
4) Экономическое пространство региона: новая исследовательская парадигма [Текст] / Быстяков И. К. // Продуктивні сили України. – 2006. № 1 (001) – С. 32 – 42.
5) Планирование в больших экономических системах. [Текст]/ Акофф Р. Л. – М.: Советское радио, 1972. – С. 14 – 138.
6) Системность и общество. [Текст] / Афанасьев В. Г. – М.: Политиздат, 1980. – С 21 – 198.

З огляду на зазначене вважаємо за доцільне використати в роботі саме *системні положення* методології наукового пізнання процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України, які, на нашу думку, повинні спиратися на:

1) ідеї загальної теорії розвитку багатокомпонентних систем, за якими автори і виділили декілька аспектів для проведення дослідження, що є найбільш адекватними реальним соціально-економічним і еколого-економічним процесам, які відбуваються в державі ;

2) базові положення системно-комплексного і ресурсно-функціонального підходів до реалізації функцій управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку України;

3) принципи об'єктно-цільового підходу, які використано для формалізації різного роду механізмів і умов забезпечення результативності їх дії. При чому, останні реалізовано авторами за трьома рівнями проведення політики сталого розвитку (національним, регіональним, макрорівень).

Це і обумовило використання наступних методів світоглядно-методологічного пізнання стратегічного потенціалу сталого розвитку:

1) онтологічні, що дозволити встановити системність характеристик;

2) онтологічно-гносеологічні – для визначення адекватності реальним соціально-економічним і виробничо-господарським процесам отриманих вимірів сукупних можливостей сталого розвитку;

3) гносеологічні – для означення меж нарощення і трансформації;

4) праксеологічні – для опису ресурсно-функціональної складності та наслідків перетворювальної діяльності суб'єктів управління і регулювання економіки;

5) апроксиологічні та алгоритмізації для: а) цілеорієнтації ключових важелів впливу на розвиток стратегічного потенціалу; б) удосконалення змісту оціночних процедур; в) визначення послідовності їх реалізації тощо.

При цьому, спираючись досвід проведення системних досліджень, зокрема, біологів Л. фон Берталанфі та Р. Жерара, економіста К. Боулдінга, філософа і психолога А. Рапопорта (результати їх досліджень деталізовано у наукових роботах[415], для удосконалення дефініційного визначення змісту стратегічного потенціалу сталого розвитку України використано наступні сутнісні положення теорії систем:

---

[415] 1) Феноменологический метод М. Хайдеггера [Текст] / Борисов Е. В. // Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени. – Томск, 1998. – 324 с.
2) Экономическое пространство региона: новая исследовательская парадигма [Текст] / Быстяков И. К. // Продуктивні сили України. – 2006. № 1 (001) – С. 32 – 42.
3) Планирование в больших экономических системах. [Текст]/ Акофф Р. Л. – М.: Советское радио, 1972. – С. 14 – 138.
4) Системность и общество. [Текст] / Афанасьев В. Г. – М.: Политиздат, 1980. – С 21 – 198.
5) Тектология: всеобщая организационная наука [монография] [Текст]/ Богданов А. А. – В 2 кн. – М.: Экономика, 1989. – 215 с.
6) Исследования по общей теории систем. [Текст] [сб. переводов; общая редакция и вступ. слово В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина]. – М.: Прогресс, 1969. – С. 93 – 252.

а) ізоморфізмість категоріального апарату і понять, законів, моделей у різних галузях науки для отримання мультиплікативного ефекту від локалізованого нарощення певного виду потенціалу сталого розвитку;

б) імовірності формалізації адекватних сучасним реаліям теоретико-концептуальних модельних рішень для *побудови нової форми,ієрархії та структури стратегічного потенціалу сталого розвитку України;*

3) доцільності групування результатів теоретичних досліджень у різних наукових галузях для усунення дублювання у змісті специфічних функцій управління сталим розвитком і регулювання економіки;

4) послідовного виявлення єдності наукових підходів до розроблення структурно-логічної схеми дослідження шляхом підвищення об'єктивності параметричних оцінок масштабів розвиненості стратегічного потенціалу за рахунок ущільнення зв'язків між субструктурними його елементами та рівнями здійснення кваліметричного аналізу.

За їх використання авторами статті і було:

а) дефініційно визначено та введено у науковий обіг декілька специфічних понять, що стосуються розроблення змісту технологій управління формуванням та нарощенням сукупних можливостей держави в системі6 екологія – економіка – соціум;

б) окреслено вимоги до змісту процедур прогнозно-аналітичної оцінки стратегічного потенціалу сталого розвитку та реалізації дії цільових функціоналів (приведено у табл. 1 і 2);

в) сформовано домінанти формування й нарощення стратегічного потенціалу, які отримано за результатами поєднання положень, що зазвичай використовуються в дослідженнях у наступних галузях науки:

- кібернетиці, дослідження якої базуються на принципах зворотного зв'язку і кругових причинних ланцюгів, визнаних механізмах цілеспрямування поведінки складних систем і провадженні самоконтролю;
- теорії інформації, що ввела у науковий обіг таке поняття як кількість інформації, розвила принципи імовірнісної трансляції та трансформації цього ресурсу в межах складної економічної системи;
- теорії ігор та практики прийняття рішень;
- топології, яка містить теорію графів і теорію мереж;
- а також факторний аналіз; теорію систем та її похідні – системотехніку та дослідження операцій.

Проте, можна відзначити (за даними із приведених авторами вище, а також у табл. 1 та 2), спроби за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів пізнання явищ і процесів формування, нарощення і використання стратегічного потенціалу сталого розвитку України можуть зіштовхнутися із значною кількістю перешкод і проблем, що пов'язані, зокрема, з:

а) формалізацією необхідного обсягу різного роду витрат та зусиль на формування умов результативності реалізації завдання, а також досягнення їх повноцінного й раціонального використання;

б) виявленням і обліком найважливіших чинників інтенсифікації процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу;

в) оцінкою достовірності отриманих результатів.

Таблиця 4.1.1

Класифікація принципів формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку на засадах реалізації положень системного, ресурсно-функціонального та комплексного підходів*

Група	**Дія принципів**	**Перелік принципів та їхня сутність і конкретизація***
Загальні принципи	регулюють діяльність складних систем відповідно до виокремлених закономірностей.	1) наукової обґрунтованості проведення практики дослідження, що передбачає: побудову та реформування стратегічного потенціалу сталого розвитку за результатами аналізу його існуючої структури; дотримання при провадженні процедур і реалізації процесів формування та нарощення вимог економічних законів та специфічних закономірностей; 2) ефективності. Ефективними можна вважати такі результати формування стратегічного потенціалу сталого розвитку, що забезпечить максимально можливі рівні надійності функціонування економічної системи в умовах ресурсних обмежень та економічної безпеки держави; 3) оптимальності, що вимагає вибору найкращого варіанту: організаційного та техніко-технологічного рішення; структури національної економіки, співвідношення між випуском продукції і витратами тощо; масштабу розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку та його компонент; 4) постійного вдосконалення процесів, моделей і методів оцінювання-прогнозування, регулювання, контролювання тощо. При чому, використання процедур, моделей і методів, які довели свою адекватність на певному етапі розвитку економіки – навпаки, можуть виявитися недостатніми чи зовсім неефективними на іншому етапі/ чи при іншій структурі стратегічного потенціалу; 5) плановості, за яким визначається мета, набір стратегій, строки досягнення визначеного масштабу розвиненості стратегічного потенціалу чи його реструктуризації, обсяг необхідних ресурсів і резервів тощо. Цьому принципу підлягає й управлінська діяльність щодо прийняття рішень та термінів їх виконання; зміни організаційних форм і структур тощо; 6) єдності цілей, що вимагає поєднання цілей використання стратегічного потенціалу та його цільових і функціональних складових Цілевстановлення з урахуванням вимог до зміни зовнішнього середовища є однією з основних функцій з реалізації якої розпочнеться процес формування і нарощення; 7) цілісності стратегічного потенціалу сталого розвитку (проте, за крайньої необхідності миттєвого макроекономічного коригування: а) розвитку національної економіки; б) темпів забезпечення екологічної безпеки; в) спрямування розвитку українського соціуму – можна порушувати цей принцип); 8) гнучкості структури стратегічного потенціалу сталого розвитку. Його підтримання: а) дозволяє поліпшити виконання визначених у відповідності до мети завдань; б) вимагає включення залучення до певної компоненти потенціалу відповідних механізмів, засобів або ж врахування чинників та факторів зовнішнього впливу, які повинні допомогти передбачати зміни чи реагувати на них. При нехтуванні зазначеним принципом сформовані масштаби стратегічного потенціалу ризикують не справитися з існуючими в межах економічної системи проблемами, які виникають у зв'язку зі змінами в економічній, зовнішньоекономічній, техніко-технологічній, енергетичній, соціально-політичній чи інших сферах діяльності;

Продовження табл. 4.1.1

Організаційні принципи	охоплюють сукупність правил і норм, які регулюють взаємозв'язки між керуючою та керованою системами.	1) функціональної дефініції Передбачає чітке визначення очікуваних від керуючої чи виробничої систем результатів, напрямів їх діяльності, формування адекватних інформаційних взаємозв'язків при моніторингу параметрів розвитку як стратегічного потенціалу в цілому, так і окремих його компонент; створення банка даних і пакету цільового програмного забезпечення для спрощення розрахунків; 2) скалярний. Запровадженням ієрархії завдань щодо досягнення визначених цілей; 3) діапазону управління та регулювання. Для кожної підсистеми стратегічного потенціалу існує граничний обсяг функцій із певними засобами регулюючого впливу, але вони можуть змінюватися залежно від ситуацій на ринку, цін, термінів впровадження заходів із розвитку того чи іншого потенціалу; 4) відповідності завдань. Визначені для складових стратегічного потенціалу конкретні завдання повинні взаємно доповнювати одне одного, формуючи єдиний комплекс цільових функціоналів по досягненню оптимального результату та убезпечення безперервності соціально-економічних та виробничо-господарських процесів;
Локалізовані за зонами і напрямами регулюючого впливу	здійснюється регулювання за відхиленнями показників-індикаторів стратегічного потенціалу сталого розвитку за сферами спрямування і пріоритетами.	У відповідності до визначених груп стратегічного потенціалу (матеріальної природи, макропотенціали, факторні та потенціали системно-універсального функціонування), що є пріоритетними для убезпечення сталого розвитку в Україні визнано наступні сфери діяльності: структурну, економічну, екологічну, технологічну, технічну, інноваційну, політичну, управлінську, соціальну, культурну, які оцінено за: 1.предметною направленістю сфер впливу; 2.рівнем розвитку держави; 3.загальним рівнем управління та регулювання економіки.

Примітка * класифікацію принципів та їх конкретизацію запропоновано та розроблено авторами дослідження за урахування базових положень системного, комплексного та ресурсно-функціонального підходу до формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку.

При цьому, необхідним буде здійснення процедур із визначення окремих ознак як сукупних можливостей (тобто стратегічного потенціалу) в цілому, так і специфічності процесів трансляції управлінських впливів на розгалуженість чи обмежену кількість класів (які уможливлять ініціювання рушійних сил до забезпечення сталого розвитку держави). Саме вони і спричиняють ті чи інші процеси реструктуризації національної економіки та обумовлять переміну/оновлення змісту стратегії сталого розвитку України.

Таблиця 4.1.2

Формування стратегічного потенціалу сталого розвитку України за принципами об’єктно-цільового підходу, що використано для формалізації різного роду механізмів і забезпечення результативності їх дії *

Група	**Дія принципів**	**Деталізація їхньої сутності та конкретизація змісту конститутивно-ключових положень**
інкорпорації	- об’єднання в єдине ціле даних та алгоритмів їх обробки; - максимальна ізоляція об'єкту дослідження від впливу зовнішнього середовища для обґрунтування сутності та змісту кожної компоненти стратегічного потенціалу сталого розвитку;	інформаційна база даних представляється параметричними змінами/відхиленнями/показниками-індикаторами розвиненості кожної компоненти/елементу/групи потенціалів, що входять до складу стратегічного потенціалу (які стають граничними полями потенційно-здатнісних і здатнісно-функціональних факторів розвитку певного об’єкту дослідження (національного господарства, регіональної економічної системи, місцевого рівня); алгоритми реалізації процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу та його компонент – визначаються методами (технологією), якими або володіє певна підсистема/елемент/група потенціалів чи може за їх використання формалізована; опрацьовані методичні підходи та розроблений цільові пакети програмного забезпечення («*MINErgo v. 4.1»; «MiNerGy v.5.0»; «MainStreaM. Pro v.5.1*»; «*MainStreaM.Ic.v.6.3»*) дозволяють підвищити стабільність та надійність функціонування як окремої підсистеми – певної групи стратегічного потенціалу, так і всіх сукупних можливостей сталого розвитку; локалізовані в об’єкті дослідження алгоритми забезпечують обмін інформаційним потенціалом із іншими блоками – групами стратегічного потенціалу відносно невеликими порціями інформації, яка контролюється; заміна методів дослідження згідно існуючих вимог до стійкості та надійності функціонування загальної економічної системи не приводить до непередбачених результатів при помилковому виборі напряму і масштабів формування стратегічного потенціалу;

	- є властивістю стратегічного потенціалу породжувати нові форми і удосконалювати свою структуру;	оновлена структура стратегічного потенціалу – як нащадок – автоматично наслідує визначені методи дослідження, але може доповнюватися новими чи їх заміняти; особливістю функціонування стратегічного потенціалу - є механізм, за допомогою якого його складові можуть наслідувати характеристики більш простих елементів певного потенціалу (а саме: резервів, ресурсів і можливостей);
Наслідування	- є процесом побудови генеалогічного дерева для кожної із компонент стратегічного потенціалу; - наявність в межах стратегічного потенціалу певного сталого середовища (складу компонент), що убезпечує певний перелік ознак стратегії сталого розвитку, яка і визначає якість – специфічність поведінки економічної системи держави	наявність визначеної в межах стратегічного потенціалу підсистеми – групи потенціалів або класу не може забезпечувати досягнення певної цілі – сталого розвитку. Для цього необхідно забезпечити щільну взаємодію між компонентами стратегічного потенціалу за рахунок удосконалення вищих рівнів управління розвитком економіки (структур апарату управління, які мають дуальний характер) – а саме – потенціалів системно-універсального функціонування; з одного боку, формування та нарощення стратегічного потенціалу залежить від вже існуючої структури та поведінки окремих груп потенціалів (матеріальних, макро-, факторних чи системно-універсального функціонування); з іншого боку, кожна група та окрема компонента стратегічного потенціалу діє під впливом існуючої структури і залежить від кількості рівнів; стратегічний потенціал має як загальне так і власне середовище, що формує умови його функціонування та наслідує властивості існуючого макросередовище – економічної системи держави. Проте, має можливості проектувати майбутні різноспрямовані впливи/перешкоди сталому розвитку;
Поліморфізм	- якість оновленої структури стратегічного потенціалу визначається якістю попередньої; - можна застосовувати різні методи для вирішення завдань, що убезпечено наявністю алгоритму, формалізованого за усталеними методами пристосовування до різних подій і змін.	групування стратегій формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України за певними ознаками буде проектувати відповідні-нові класи потенціалів, які свою діяльність можуть забезпечувати за рахунок реалізації специфічних функціональних стратегій. Їх об'єднання в стратегічний набір забезпечується за рахунок поліморфізму кожної з компонент стратегічного потенціалу; поведінка стратегічного потенціалу в межах економічної системи визначається набором механізмів реалізації дії компонент, що входять в його склад; змінюючи алгоритм формування стратегічного потенціалу, його об'єкт-нащадок набуває специфічних якостей; етапи розроблення стратегії сталого розвитку базуються на результатах реалізації процедур із: діагностики стратегічного потенціалу; оцінювання зовнішнього середовища та деструктивних факторів впливу; визначення мети діяльності загальної системи; скейлінгу результативності стратегічного набору; визначення можливої траєкторії еволюції держави.

Примітка * запропоновано та оформлено авторами за використання загальноприйнятих принципів об'єктно-цільового підходу до стратегічного управління.

Слід зазначити, як нами встановлено і детально представлено у науковій роботі [2], процеси освоєння та генерування потенціалів, які входять у групу потенціалів системно-універсального функціонування мають замкнену природу. При цьому, їх раціональне використання призводить до підвищення ефективності функціонування національного господарства, а стале нарощення останніх обумовлює трансформацію фундаментальних якостей як соціально-економічної, так і фінансово-економічної систем в державі.

Таким чином, маємо тісний взаємозв'язок між: а) масштабами формування потенціалів системно-універсального функціонування і рівнем якісної поведінки економічної системи; б) динамікою і напрямами НТП; в) ефективністю провадження виробничо-господарської діяльності та рівнем конкурентоспроможності; г) характером і засобами реалізації сучасних економічних політик; д) технологіями державного управління економікою і розвитком українського соціуму та рівнем екологічної безпеки.

Зазначене уможливлює (за використання засобів і принципових положень, приведених авторами статті у табл. 3) здійснення процедур із:

1) розроблення технологій об’єктно-цільовго управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку;

2) добір методів ідентифікації масштабів його розвитку;

3) проектування і об’єктивацію оптимальної його структури, сутності та змісту потенціалів будь-якого типу, виду та складності.

При цьому, активне впровадження процесів щодо управління, ідентифікації та об’єктивації стратегічного потенціалу сталого розвитку, а також і подальше генерування сукупних можливостей (як самого стратегічного потенціалу, так його складових) можна провадити за рахунок:

а) накопичення стратегічного трансформаційного ресурсу;

б) переходу на новий технологічний уклад при економії будь-якого виду потенціалу, віднесеного до матеріальних, факторних чи системно-універсальних ознак підштовхує та розгортає масштаби нововведень, регенерації економічної системи до нової системної якості;

в) провадження й моделювання цілеспрямованих коригуючих впливів.

Відтак, в цій роботі доведено, що ці процеси можуть бути взаємообумовленими. Однак, реалізація певного виду можливостей, які віднесено до резервів «розвитку» може бути ускладненою при виникненні непереборних або ж існуванні об’єктивних протиріч, наприклад, можливостей «апоптозу», зокрема: забруднення навколишнього середовища; повної зношеності основних виробничих засобів; відсутності/втрати інтелектуального потенціалу; недієвості нормативно-правової бази тощо. Тому, доцільним вбачається:

а) встановлення чіткої послідовності провадження технологій управління формуванням, нарощенням та освоєнням стратегічного потенціалу сталого розвитку, що й убезпечить об’єктивність процедур системно-комплексного його оцінювання-прогнозування;

Таблиця 4.1.3

Обґрунтування технологій об’єктивації, ідентифікації та управління формуванням і нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку *

Вид закономірностей	**Властивість до прийнятності функціоналу**		
	управління	**ідентифікації**	**об’єктивації**
Об’єктивні закономірності	сприйняття керуючого впливу; існування комунікаційних каналів у межах самих потенціалів та між ними і загальною системою; убезпечення рівноваги у сталому середовищі; наявність зворотного зв’язку в комунікаційних каналах; прояв ознак подвійної природи позитиву/деструктиву на провадження прогресивних технологічних або виробничо-господарських процесів при формуванні та нарощенні стратегічного потенціалу;	існування керуючого механізму (пристрою) – системи державного управління економікою; реагування на будь-які зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі функціонування; передбачення поведінки загальної економічної системи від зміни чи трансформації імовірнісних потенцій або нарощення/зменшення параметрів розвитку певного потенціалу (наслідків будь-яких змін у кількісно-якісних параметрах) тощо;	множинність прояву потенцій та взаємодія з навколишнім середовищем як безпосередньо, так і через керуючий пристрій; цілеспрямованість поведінки потенцій (ініціювання розвитку або занепаду) чи самого стратегічного потенціалу; самоорганізація та самовідновлення сукупності потенціалів або ж певної групи потенціалів; невикористані можливості «позитиву» щодо формування необхідного масштабу стратегічного потенціалу призводять до нагромадження проблем і, відповідно, їх трансформацію у можливості «деструктиву» на темпи убезпечення сталого розвитку;
Рецесивні закономірності	існування співвідносності між параметрами розвитку керуючої системи та можливостями використання сукупності потенцій; процеси, які відбуваються в межах стратегічного потенціалу зумовлюють рух і трансформації як системи управління, так і складу технологій формування та нарощення;	відповідність масштабів стратегічного потенціалу рівню розвиненості економічної системи держави; децентралізація системи управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу у відповідності кількості рівнів складності кожної групи потенціалів; чим простіше потенція чи менше потенціалів входить до певної компоненти, тим легше ідентифікувати групу та її зміст;	диверсифікованість системи управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу продукує на стику з зовнішньою оболонкою (економічною системою) генерування багаторівневих можливостей/потенційно-факторних ознак, які продукують виникнення потенціалу нового типу; чим більшими є темпи нарощення сукупних можливостей та масштабів розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку, тим більше суб’єктів управління бажають їх використовувати;

Канонічні закономірності	формують природу та характер взаємодії суб’єкта управління із певною групою стратегічного потенціалу; можливості, потенційно-факторні ознаки мають подвійну спрямованість дії і впливу: а) їх використання чи повне освоєння покращує параметри розвитку як виробничо-економічної системи, так і соціально-економічної, політичної та еколого-економічної; б) невикористання певних можливостей чи знов виниклих потенційно-факторних ознак призводить до суттєвих втрат, виникнення непередбачених проблем і зниження якісних параметрів розвитку.	взаємодія можливостей чи певних компонент стратегічного потенціалу з суб’єктами управління усталює комунікаційній зв'язок, обумовлює його щільність і спрямованість інформаційних потоків; можливості мають занадто обмежені терміни існування, їх можна перерозподілити, проте не акумулювати (на противагу окремих видів резервів); при не розробленості та при не використанні пропонованих до використання принципів методологічного осмислення проблематики – можливості не ідентифікуються.	існують поза волею суб’єктів управління; діяльність суб’єктів управління сама по собі зумовлює виникнення нових можливостей чи потенційно-факторних ознак, що нагромаджує та нарощує певній компоненти стратегічного потенціалу; можливості як і потенції знаходяться у виявленому або невиявленому стані; самі по собі можливості опосередковано впливають як на результативність функціонування економічної системи, так і на розвиненість її стратегічного потенціалу; дефініційне визначення та вербальна формалізація можливостей, потенційно-факторних ознак та потенціалів різного типу (як і їх сукупності) – можна визнати певним рівнем їх об’єктивізації.

Примітка. * Обґрунтовано та формалізовано авторами дослідження.

б) опрацювання оптимальної сукупності здатнісно-функціональних технологій управління (специфічних саме для України), які слід реалізовувати за обмеженою кількістю етапів (тобто їх провадження повинне мати дуалістичний структурно-логічний вигляд, що приведено в узагальненій схемі у табл. 4).

Таблиця 4.1.4

Етапи провадження технологій об'єктно-цільового управління формуванням, нарощенням та освоєнням стратегічного потенціалу сталого розвитку України *

Поширення можливостей і задіяння резервів переходу до етапу життєвого циклу економічної системи «прискорений розвиток»	**Усунення можливостей деструктивних змін та упередження виникнення тенденції, що призводять до переходу до життєвого циклу «апоптоз»**
Етапи реалізації дії механізму формування, нарощення й освоєння стратегічного потенціалу сталого розвитку	Етапи гармонізації процесів для усунення деструктивного впливу на імовірнісні потенції та потенційно-факторні ознаки
Етап 1. Встановлення вимог до масштабів стратегічного потенціалу, їх виявлення та формалізація;	Етап 1. Дослідження природи існуючих протиріч та виявлення їх витоків, джерел і генераторів;
Етап 2. Визначення параметрів стратегічного потенціалу, що на сучасному етапі розвитку технологій управління можуть бути втілені, формалізовані чи освоєні;	Етап 2. Визначення та формалізація чинників деградації економічної системи, а також перешкод досягненню сталого розвитку (енергоефективності, загальноекономічного прискорення, соціальної справедливості та екологічної рівноваги);
Етап 3. Розробка організаційно-економічного механізму формування та нарощення стратегічного потенціалу для розроблення і реалізації цільових програм, а у їх межах, ефективних заходів по забезпеченню повного його освоєння;	Етап 3. Розробка ефективних методів реагування на загрози і ризики, розв'язання конфліктів. Пошук шляхів задоволення інтересів суб'єктів управління, мобілізації резервів тощо;
Етап 4. Контроль за виконанням комплексу завдань по освоєнню стратегічного потенціалу сталого розвитку;	Етап 4. Усунення протиріч, що є причиною і формують підґрунтя для виникнення екологічних криз, економічної та соціальної небезпеки тощо;
Етап 5. Оцінка параметрів освоєння стратегічного потенціалу в цілому та окремих компонент, зокрема. Визначення об'єктів локалізації зусиль та їх спрямування у напрямі раціоналізації освоєння у певних секторах (що є каталізаторами);	Етап 5. Створення системи дієвого контролю за ознаками штучних конфліктів. Визначення сприйнятливих до загроз і ризиків сфер економічної діяльності;
Етап 6. Коригування складу і спрямованості реалізації заходів по освоєнню стратегічного потенціалу за результатами провадження технологій управління за відхиленнями.	Етап 6. Перманентний контроль за розподілом та перерозподілом потенцій із усуненням силового впливу на рівень їх використання

Продовження табл. 4.1.4

Етап 7. Розроблення системи показників, прикладного інструментарію з програмним забезпеченням для перманентної прогнозно-аналітичної оцінки масштабів стратегічного потенціалу. Деталізація процедур економічного аналізу, моделей та системи показників, методичних підходів до оцінювання-прогнозування та інструментарію моделювання параметрів використання можливостей, резервів, ресурсів. За яким провадження обґрунтування набору стратегій для форсованого розвитку певних галузей і виробництв-каталізаторів, що уможливлюють, за наслідками їх реалізації, досягнення високої енергоефективності, екологічної рівноваги в межах економічної системи держави, соціальної справедливості.	Етап 7. Використання методик: - зустрічного прогнозування для передбачення наслідків повного/не повного освоєння стратегічного потенціалу сталого розвитку; - добору певного виду проектів за пріоритетами, визначеними у відповідності до національних економічних інтересів; - моделювання структури стратегічного потенціалу та рівнів складності його компонент.

Примітка. * Обґрунтовано, сформульовано зміст та алгоритмізовано процедури авторами дослідження.

Приведені вище викладки та обґрунтування дозволяють авторам констатувати наступне, що *за результатами добору і реалізації оптимальних методів:*

а) формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку;

б) його оцінювання-прогнозування;

в) адаптації сучасних (адаптивних) технологій управління зазначеними процесами і процедурами – визнано необхідність їх реалізації за двома зустрічними якісними рівнями цілеорієнтації (як наведено два рівні, а саме: «розвитку» і «апоптозу») як при вирішенні завдань, так і обчисленні зусиль цільових функціоналів, що повинні входити до складу регуляторів і важелів впливу на розвиток загальної економічної системи держави. Це і обумовить рівновагу між пріоритетами ініціювання загальноекономічного прискорення за цільовими функціями функціонування: природа – економіка – соціум.

При цьому, синхронізація дії:

а) сукупності важелів впливу організаційно-економічного механізму формування та нарощення стратегічного потенціалу в межах загального макрорегулятора сталого розвитку держави, що пропонується здійснювати за використання цільових функціоналів інтенсифікації сталого розвитку (див. у табл. 5);

Таблиця 4.1.5

Обґрунтування сутності та змісту цільових функціоналів управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку України*

Основні компоненти стратегічного потенціалу	**Опорні функції управління розвитком стратегічного потенціалу**					
	Прогнозування	**Організовування**	**Коригування**	**Облік**	**Мотивування**	**Контролювання**
Матеріальні потенціали	– зменшення ризику в наслідок прийняття оптимального управлінського рішення при розробці перспективних планів розвитку; – оцінка імовірності очікуваних результатів із урахуванням раціоналізації розподілу сировинно-ресурсних, виробничих, технічних, технологічних та енергетичних складових стратегічного потенціалу ;	– розробка та удосконалення механізмів управління розвитком певної групи матеріальних потенціалів сукупних можливостей сталого розвитку за результатами аналізу релевантних даних по параметричним змінам зовнішніх та внутрішніх умов функціонування загальної економічної системи держави;	– цілеорієнтація заходів по інтенсифікації процесів формування і нарощення стратегічного потенціалу; – інформаційно-методичне забезпечення виконання відповідних планів та реалізації обраної стратегії управління розвитком стратегічного потенціалу;	– визначення критеріїв оцінювання ефективності функціонування системи управління сталим розвитком, а також формуванням стратегічного потенціалу (агрегованого інтегрального показника-індикатора);	– формування системи мотивування і стимулювання діяльності суб'єктів управління; – визначення пріоритетних напрямів розвитку національного господарства у відповідності до НЕІ;	– оцінювання ефективності заходів і способів локалізації зусиль по розвитку стратегічного потенціалу; – опрацювання технологій енерго-, технологічного та фінансового аудиту для розроблення дієвих регуляторів і важелів впливу;
Макро-потенціали	– формування спільної мети діяльності суб'єктів управління різного рівня; – визначення напрямів локалізації зусиль щодо інтенсифікації розвитку стратегічного потенціалу;	– чіткий вибір напрямів розвитку та відповідного критерію розподілу обмежених ресурсів; – удосконалення системи управління забезпечення економічної безпеки у відповідності до потенційних деструктивних змін у зовнішньому середовищі;	– вдосконалення структури механізму стратегічного управління розвитком національного господарства;	– збір та аналіз інформації, що характеризує процеси формування, використання та освоєння стратегічного потенціалу;	– визначення відповідного рівня мотивації розвитку та внесення коректив в існуючу систему мотивації (у відповідності до скорегованого напряму і критерію сталого розвитку);	– формулювання причин відхилення фактично реалізуємої програми сталого розвитку від запланованої (по термінам, обсягам, ефективності тощо)

Продовження табл. 4.1.5

Факторні потенціали	– визначення найвагоміших регресорів впливу на ключові елементи факторних потенціалів для побудови адекватної реальним соціально-економічним та виробничо-господарським процесам системи показників-індикаторів результативності розвитку потенціалів даного групи;	– створення активного інвестиційного ком компонента бюджету за рахунок розширення величини грошових агрегатів через внутрішній заїм; – моделювання розвитку організаційних структур управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку;	– використання факторних потенціалів у ринковому середовищі.; – використання цільової функції по зростанню капіталовкладень при умові обов'язкового балансу між грошовою масою та продукцією кінцевого споживання;	– розробка інноваційних проектів за результатами впровадження методики узгодження міжгалузевих балансів та проведення розрахунків щодо визначення інвестиційної ємності цільових програм;	– формування привабливого інвестиційного та інноваційного іміджу; – розроблення та обґрунтування системоутворюючих регуляторів пливу на екологічну безпеку в державі;	– розробка оптимальних для України моделей управління розвитком стратегічного потенціалу сталого розвитку за урахування тріади: екологія – економіка – соціум;
Потенціали системно-універсального функціонування	– прогнозування напрямів та темпів загальноекономічного зростання під впливом науково-технічних, технологічних, економічних, соціально-політичних, нормативно-правових, екологічних, демографічних факторів, проте з урахування вагомого впливу масштабів розвиненості організаційного, управлінського, інформаційного, інтелектуального тощо потенціалів.	– формування підсистеми ресурсно-функціонального забезпечення реалізації стратегії економічного зростання за використання конститутивно-ключових принципів сталого розвитку держави; – удосконалення змісту організаційної структури управління розвитком стратегічного потенціалу за рахунок ініціювання процесів по нагромадженню інтелектуального капіталу.	– застосування методів убезпечення збалансованості сталого розвитку для здійснення добору найдієвіших важелів пливу на нарощення масштабів розвиненості стратегічного потенціалу.	– визначення пріоритетності напрямів розвитку за використання єдиного критерію оцінювання-прогнозування ефективності освоєння потенціалів системно-універсального функціонування.	– формування підсистем мотивації: а) ціле орієнтованого розвитку під впливом ринкових факторів; б) отримання доходу від підприємництва при підтримці оптимального балансу економічних, технологічних, соціальних, екологічних та ін. інтересів; в) забезпечення достатніх темпів сталого розвитку; г) праці; д) споживання інноваційної продукції	– підготовка й обґрунтування рішень про своєчасну зміну пріоритетів сталого розвитку ; – пошук нових засобів формування та нарощення стратегічного потенціалу.

Примітка * Запропоновано, обґрунтовано та систематизовано авторами дослідження.

б) механізмів гармонізації та упередження процесів деструктивного впливу на імовірнісні потенції національного господарства, що забезпечується за рахунок обґрунтованого вибору найбільш пріоритетного виду економічної діяльності (що має функціональну здатність та достатність вимірів виробничого та науково-технічного потенціалу, а також такої точки докладання зусиль, де наявною є значна потреба у випуску прогресивних технологій і ВТП) уможливить повне освоєння стратегічного потенціалу національної економіки, її власний форсований розвиток та мультиплікативний ефект на споріднені галузі і виробництв від локалізації зусиль:

а) за пріоритетними точками економічного зростання;

б) при досягненні соціальної справедливості;

в) у разі відновлення екологічної рівноваги.

Це уможливить:

1) здійснення інноваційних перетворень;

призупинить неперспективні трансформації в межах економічної системи держави, які призводять до:

а) деструктивної динаміки виробничо-економічних систем;

б) тупикових кутів розвитку національної економіки;

в) прискорення зміни етапів життєвого циклу (у відповідності до закону онтогенезу) за ланцюгом: від зародження – прискореного зростання та гальмування руху – стабілізації – старіння – до ліквідації;

2) запровадження найбільш прогресивних технологій будь-якого типу (а саме: політичних, соціальних, управлінських, технологічних, еколого-економічних, енергоефективності тощо), які убезпечать досягнення загальної рівноваги в межах економічної системи та її сталий розвиток.

Однак, для: а) обґрунтування доцільності та імовірності досягнення позитивного ефекту від впровадження зазначених вище новітніх технологій чи прогресивних техніко-організаційних і управлінських рішень; б) зміни характеру, напрямів і оновлення технологій управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу; в) розроблення інструментарію трансферу чи формалізації умов адаптації структури стратегічного потенціалу до національних реалій – необхідним вбачається опрацювання певного переліку процедур системно-аналітичної природи (деталізація етапів, що буде приведено надалі авторами у подальших наукових роботах), перелік яких згруповано нами у відповідності до пропонованих семи етапів впровадження технологій управління формуванням, нарощенням та освоєннями стратегічного потенціалу сталого розвитку.

Проте, слід визнати і наступний аспект, що становить основу реалізації програми даного дослідження: для виконання завдань, поставлених авторами у цій роботі по формуванню стратегічного потенціалу сталого розвитку України необхідним атрибутом стає узагальнення усього арсеналу пропонованих до застосування системно-комплексних, синергетичних та економетричних методів, а також специфічних технологій об’єктно-цільового управління формуванням, нарощенням та освоєнням

стратегічного потенціалу за рахунок поєднання наступних методологічних парадигм:

• ***апрагматичної***, принципові положення якої:

а) охарактеризують певні умови та вимоги до масштабів розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку України, що убезпечать, відповідно, і його повне освоєння;

б) визначать умови забезпечення результативності запропонованого організаційно-економічного механізму управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу;

в) дозволять встановити усю сукупність найвагоміших регресорів, за якими будуть ідентифіковані масштаби сукупних можливостей сталого розвитку України;

• ***прагматичної***, ресурсно-функціональне забезпечення якої дозволить:

а) сформулювати принципи провадження аналітичних процедур;

б) визначити клас і типи проведення економічного аналізу;

в) описати в узагальненому вигляді оціночні й прогнозні алгоритми;

г) встановити цілі управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку;

д) обґрунтувати єдиний критерій провадження системно-комплексної прогнозно-аналітичної оцінки масштабів розвиненості стратегічного потенціалу та його компонент;

• ***алгоритмізації***, за використання її динамічних системотехнічних методів і метапроектних методик, що спираються на теорію систем, можна буде:

а) аргументувати пріоритетність і послідовність виконання специфічних управлінських функцій, які стосуються формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку;

б) спрямовувати і скоригувати науково-дослідні операції та програми дослідження;

в) встановити повний перелік засобів здійснення економетричного аналізу для формування стратегічного набору досягнення достатніх темпів і параметрів убезпечення сталого розвитку України.

Вважаємо, що на вищезазначені науково-методологічні положення повинні спиратися і методичні підходи системно-комплексного оцінювання-прогнозування (також у відповідності запропонованих вище семи етапів реалізації процедур). При цьому, неупередженим твердженням є наступне: досягнення мети дослідження у площині забезпечення об’єктивності прогнозно-аналітичної оцінки масштабів і структури стратегічного потенціалу сталого розвитку України можна отримати за використання наступних базових принципів:

•*апрагматичної* методології при оцінюванні адаптивності та вагомості впливу нововведень і техніко-економічних рішень на темпи загальноекономічного прискорення. Оскільки, зазначена наукова дисципліна дозволить:

а) *вивчити* параметри самої потенції, резервів і можливостей в процесі їх освоєння;

б) *дослідити* отримані результати цього процесу;

в) *встановити* ключові фактори різноспрямованого впливу;

•*прагматичної* методології, що:

а) *встановить* принципи провадження процедур, клас і типи проведення економічного аналізу стратегічного потенціалу;

б) *відтворіть* в узагальненому вигляді оціночні алгоритми;

в) *визначить* цілі та критерії оцінювання-прогнозування;

•методологією *алгоритмізації*, що є похідною від базових засад провадження положень прагматичної методології. Базуючись на принциповості її домінант можна:

а) *встановити* пріоритетність провадження аналітичних процедур;

б) *запропонувати* послідовність виконання прогнозно-аналітичних дій;

в) *запровадити* технологію трирівневого (за складністю використовуваних технологій та рівнями стратегічного управління) оцінювання-прогнозування як за використання узагальненого й агрегованого інтегрального показника-індикатора стратегічного потенціалу, так і за результатами обчислення альтернативного йому значення (кількісного виміру – багатовимірної векторної величини *М-норми)*.

Відтак, певним чином підсумовуючи вищенаведені викладки та наслідки реалізації авторами аналізу дієвості й адекватності реальним соціально-економічним процесам процедур прогнозно-аналітичного оцінювання параметрів розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку України за використання методів економічного аналізу засвідчує наступне:

• для здійснення добору та втілення нового набору стратегій сталого розвитку головною функцією управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу належить вважати ***організуючу***, яка реалізується при цілеспрямуванні процесів раціонального використання стратегічного потенціалу, забезпечення соціальної справедливості та екологічної рівноваги в державі;

• окрім неї слід виділити наступні функціональні позиції:

а) *прогностичну чи прогнозуючу*, як основу домірного визначення цілей політики сталого розвитку та стратегічних пріоритетів і шляхів його досягнення;

б) *оцінюючу*, що дозволяє чітко погоджувати дії складових організаційно-економічного механізму формування та нарощення стратегічного потенціалу у визначений період часу і на певний період упередження;

в) *регулюючу*, тобто таку, що здійснює безпосередній вплив на елементи економічної системи держави та їх взаємодію;

г) *мотивуючу*, яка формує умови та генерує чинники для нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку;

д) *управління за відхиленнями*, що провадиться за наслідками прямого

виконання рішень щодо підвищення техніко-організаційного рівня, конкурентоспроможності, енергоефективності, екологічної безпеки тощо;

ж) *контрольну*, без якої неможливе управління будь-якими процесами та використанням потенціалів будь-якої природи;

з) *реагування* на зміну/відхилення фактичних показників від прогнозних чи рефлексію на виникнення екзогенних загроз і ендогенних ризиків.

При цьому, зауважимо, що запропоновані до використання методологічні засади оцінювання-прогнозування та вирішення проблем теоретико-методологічного моделювання стратегічного потенціалу сталого розвитку України щільно пов'язані з розв'язанням завдань щодо:

а) оптимізації змісту і структури інформаційно-методичного забезпечення процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку в цілому та його компонент, зокрема;

б) збалансування параметрів обмеженості наявних ресурсів із витратами на їх освоєння та ін.

За цим, аналіз джерел складності:

а) побудови оціночних і прогнозних моделей загальної рівноваги в системі: природа – економіка – соціум;

б) провадження аналітичних процедур – дозволяє авторам зробити наступний висновок: *саме реалізація апрагматичних, прагматичних та алгоритмічних підходів до розв'язання проблем формування й нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку уможливлює отримання об'єктивних його характеристик, формалізацію оптимальної структури та визначення найвагоміших компонент.*

*4.2 Алгоритм визначення пріоритетності регіонів україни щодо фінансового забезпечення екологічно сталого землегосподарювання**

Концепція сталого екологічно збалансованого розвитку національних господарств як нова парадигма господарювання передбачає, з одного боку, симетричність функціонування головних складових системи "людина-суспільство-природа", а саме: природне середовище лише тоді буде відповідати потребам розвитку національного господарства, коли розвиток національного господарства відповідатиме можливостям природно-ресурсного потенціалу. З другого боку, ця концепція передбачає визначення екологоорієнтованих підходів у макроекономічному аналізі сукупного суспільного продукту, зокрема, врахування процесів утворення ресурсопотоків і ефективності використання природних благ, вартості та ціни споживання "природного капіталу", його економічного вкладу – пози-

*Автор: Веклич О.О.

тивного чи негативного – в динаміку сукупних доходів. Нині, наприклад, в Україні загальний еколого-економічний збиток через ерозію земельних ресурсів, що враховує збиток від втрати ґрунту, зниження урожайності сільськогосподарських культур, погіршення стану навколишнього природного середовища, за оцінками фахівців, перевищує 10 млрд. дол. США[417]. В цьому контексті стає зрозумілим, чому охорона довкілля й раціональне використання природних ресурсів розглядаються не лише як паритетна складова моделі сталого, екологобезпечного розвитку, а як пріоритет соціально-економічного прогресу й основа національної стратегії економічного зростання[418].

Проте еколого-економічні реалії, що склалися в Україні, засвідчують фактичну декларативність виголошення пріоритетами реалізації національних інтересів екологічну безпеку, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів. Така ситуація притаманна і сфері землегосподарювання.

Справді, земельна реформа розгортається в Україні вже упродовж 19 років. Її кінцева мета визначена у відомому єдиному на сьогодні офіційному документу «Про Основні напрями земельної реформи в Україні» і полягає в «забезпеченні ефективного використання та підвищення цінності земельних ресурсів, створення оптимальних умов для суттєвого збільшення соціального, інвестиційного і виробничого потенціалів землі»[419]. Іншими словами, йдеться про досягнення економічно ефективного та екологічно безпечного використання земельних ресурсів, яке, до речі, прописано в даному документі в числі основоположних принципів формування земельних відносин. Водночас серед найважливіших напрямів реалізації цієї мети у рангу найперших названо розвиток ринку земель, удосконалення порядку справляння плати за землю; вдосконалення оцінки земель.

Однак, як відомо, державна земельна політика не справляється з своєчасним реагуванням на виклики сьогодення, з виконанням регуляторних завдань у сфері землекористування. Практично відсутнє урахування екологічної специфіки землекористування у регіонах при опрацюванні методики розрахунку плати за землю, яка вже прописана в Податковому кодексу. Така ситуація, на мій погляд, нівелює існуючі еколого-економічні розбіжності в землекористуванні по областях України, не сприяючи в подальшому встановленню дійсно об’єктивної вартості й ціни тих чи інших земельних ресурсів в тих чи інших регіонах України, а відтак – розвитку прозорого вітчизняного ринку земель.

---

[417] Попова О. Раціоналізація аграрного землекористування як національний пріоритет за посилення глобальних викликів щодо продовольчого забезпечення // Економіст. – 2010. – № 12. – С.49.

[418] Основні засади (Стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року. Затверджено Законом України від 21 грудня 2010 року N 2818-VI. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2818-17.

[419] “Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки”. Указ Президента України від 30.05.2001 № 372/2001. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=372%2F2001.

Певне вирішення цієї проблеми вбачається в розробленні додаткових (коригуючих) податкових коефіцієнтів, завдяки яким здійснювалось би урахування екологічної специфіки землекористування у регіонах. Окрім того, таке врахування дало би також можливість визначити пріоритетність груп областей щодо відповідного фінансового забезпечення потрібних природовідтворювальних заходів, раціоналізації землегосподарювання.

Міркування стосовно алгоритму досягнення зазначених цілей та логіка наукового пошуку дозволили дійти висновку про доцільність й першочерговість встановлення зв'язку між зміною якості територій областей України та змінами в діяльності господарюючих на них суб'єктів-землекористувачів по секторах економіки. Для цього необхідно провести послідовне дослідження кожного з двох основних складників зазначеної взаємодії, що передбачає, в свою чергу, здійснення відповідного покрокового їх аналізу.

Відправним *першим* кроком є кластеризація земельних територій регіонів України за рівнем антропогенного навантаження на них, зокрема узагальненого за рівнем утворення відходів I – III класу небезпеки і викидів забруднюючих речовин від пересувних й стаціонарних джерел в атмосферу (тис. т на км^2). При цьому науковий інтерес становить моніторинг змін даної кластерної класифікації за такими рівнями тиску на екологічний стан земельних територій регіонів у динаміці.

Завдяки відповідно проведеному кластерному аналізу земельних територій областей України визначений їх оптимальний поділ на 5 кластерів. При цьому аналіз їх динаміки у 2001 – 2008 рр. виявив такі результати.

У 2001-2003 рр. очевидних змін у кластерах не відбувалося. Зміни на 2005 рік порівняно з попереднім відобразили зростання навантаження на землі у м. Києві, Дніпропетровській та Запорізькій областях, а зменшення – у Донецькій області. Примітно, що Закарпаття перейшло в кластер до Запорізької області. У 2006 р. навантаження на території в Донецькій та Миколаївських областях зросло. В Запорізькій, Дніпропетровській областях спостерігалося незначне збільшення антропогенного навантаження, а Закарпаття знову перейшло в кластер областей з малим навантаженням.

Характерною зміною для 2007 р. стало об'єднання Дніпропетровської і Запорізької областей в один кластер. Спостерігалось зростання тиску на екологічний стан земель у Дніпропетровській, Донецькій та Запорізькій областях, а також виокремлення АР Крим і Миколаївської області в окремий кластер.

У 2008 р. в Донецькій та Запорізькій областях значно підвищився рівень антропогенного навантаження на земельні території, причому вперше з основного кластеру виділилися Полтавська та Сумська області, приєднавшись до кластеру з Дніпропетровською, Миколаївською областями і АР Крим .

Слід зазначити, що узагальнення результатів проведеної кластерної класифікації та моніторингу її змін дало можливість дійти висновку, що серед усіх регіонів Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська області та м. Київ за рівнем антропогенного навантаження найчастіше виокремлювалися в певні кластери. Тобто, іншими словами, за результатами проведеного кластерного аналізу виділяються м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Луганська області як території з найбільшим рівнем негативного впливу на екологічний стан земель (через утворення відходів I – III класу небезпеки і викидів забруднюючих речовин від пересувних й стаціонарних джерел в атмосферу). Отже, навіть у першому наближенні до визначення областей України, пріоритетних стосовно фінансового забезпечення природоохоронних і природовідтворювальних заходів внаслідок специфіки їх землегосподарювання, встановлено, що саме в перерахованих областях необхідні значні системні дії для покращення екологічного стану їх територій.

Водночас АРК Крим, Миколаївська, Закарпатська, Полтавська та Сумська, які з 2003 по 2008 рр. періодично виходили із основного кластеру, заслуговують на особливу увагу фахівців щодо визначення причин їх міграції у кластери з підвищеним антропогенним навантаженням на території цих областей для запобігання подальшої активації у них негативного тиску на екологічний стан земель.

Оскільки проведений аналіз виявив значну нерівномірність розподілу регіонів у кластерах, остільки необхідно за наступним (*другим)* кроком продовжити дослідження подальшим їх кластерним аналізом з поглибленою базою вихідних даних щодо рівня зниження антропогенного навантаження завдяки проведенню заходів по поводженню з відходами (наприклад, рівня утилізації, знищення та захоронення відходів I – III класу небезпеки). Надалі логічно-послідовний *третій* крок дослідження вбачається в проведенні кластерного аналізу земельних територій областей України за капітальними інвестиціями та поточними витратами підприємств організацій, установ на поводження з відходами та за вищезазначеними показниками поводження з відходами.

Для досягнення кінцевої мети дослідження потрібно провести надалі аналіз власне другого – економічного – складника щодо екологічних результатів землекористування господарюючих суб'єктів. Вбачається логічним провести кластерізацію земельних територій регіонів України за валовим регіональним продуктом та показниками плати за забруднення за утилізацію твердих відходів і плати за забруднення атмосферного повітря у динаміці за 2004-2007 рр. (*четвертий* крок). А ось за *п'ятим* кроком – їх кластеризацію за валовим регіональним продуктом і капітальними інвестиціями та поточними витратами підприємств, організацій, установ на поводження з відходами; на охорону атмосферного повітря та зміни клімату; на збереження біорізноманіття й середовища існування, тобто капітальними інвестиціями та поточними витратами на

природовідтворювальні зусилля господарюючих на територіях областей суб'єктів-землекористувачів.

Завдяки наступним *шостому* та *сьомому* крокам значущою є кластерна класифікація земельних територій регіонів України послідовно та відповідно – за валовим регіональним продуктом та рівнями їх екологічної стійкості, а також за рівнями екологічної стабільності земельних територій областей і капітальними інвестиціями та поточними витратами підприємств на збереження біорозмаїття.

Зважаючи на обмеженість доступу до вихідних статистичних даних і, як виявилось, на відсутність оновлених за останнє десятиріччя системи показників продуктивності та середовище-формуючої цінності земель (тим більше по областях), видається доцільним такий аналіз проводити не в динаміці, а виходячи з наявності потрібних для нього статистичних даних, як можливо з найостанніх. Прискіпливе вивчення фахової літератури та статистичних джерел з цього питання дало можливість визначити найбільш повним за доступністю та ґрунтовністю існуючої статистичної інформації 2007 рік.

Конкретно у цифровому вимірі здійснення покрокового кластерного аналізу узагальнюється розрахунками та співставленням таких показників. Завершальним (*восьмим*) кроком загального алгоритму дослідження взаємозв'язку між зміною якості земель регіонів (екологічним станом) та цільовим господарським використанням їх територій (економічною діяльністю підприємств у регіонах) є порівняння отриманих за усіма підходами кластерів та проведення ранжування областей за екологічним станом їх земель за методом Делфі, що надасть можливість визначити та виокремити регіони з найбільшими значеннями антропогенного навантаження на їх території й порушенням екологічної продуктивності земель.

Алгоритм просторової типізації регіонів України за цільовим господарським використанням територій та екологічним станом земель наведено нижче.

Крок 1. Кластеризація земельних територій регіонів України за рівнем антропогенного навантаження на них:

- За рівнем викидів забруднюючих речовин від пересувних й стаціонарних джерел в атмосферу;
- За рівнем утворення відходів I – III класу небезпеки.

Крок 2. Кластеризація земельних територій регіонів України за заходами по поводженню з відходами:

- За рівнем утворення відходів I – III класу небезпеки та
- За показниками поводження з відходами, у тому числі:
    - кількість утилізованих відходів;
    - кількість знешкоджених відходів;
    - кількість видалених (захоронених) відходів.

Крок 3. Кластеризація земельних територій регіонів України за капітальними інвестиціями та поточними витратами підприємств

організацій, установ на поводження з відходами та за вищезазначеними показниками поводження з відходами.

Крок 4. Кластеризація земельних територій регіонів України за Валовим регіональним продуктом (ВРП) та показниками плати за забруднення за утилізацію твердих відходів і плати за забруднення атмосферного повітря у динаміці за 2004-2007 рр., у тому числі:

- збори за визначені види забруднення;
- пред'явлені позови;
- пред'явлені штрафи;
- разом – за пред'явлені позови і пред'явлені штрафи.

Крок 5. Кластеризація земельних територій регіонів України за ВРП і капітальними інвестиціями та поточними витратами підприємств організацій, установ у 2007 р.:

- на поводження з відходами;
- на охорону атмосферного повітря та зміни клімату;
- на збереження біорізноманіття й середовища існування.

Крок 6. Кластеризація земельних територій регіонів України за ВРП та показником їх екологічного стану за 2007 р.

Крок 7. Кластеризація земельних територій регіонів України за екологічною стабільністю і капітальними інвестиціями та поточними витратами підприємств на збереження біорозмаїття.

Крок 8. Проведення ранжування областей за екологічним станом їх земель за методом Делфі (методом експертних оцінок).

Наостаннє варто підкреслити, що суттєвою перешкодою для більш детального аналізу слугувала відсутність необхідних офіційних статистичних даних або даних, доступ до яких комерціалізовано, зокрема, для визначення зміни якості ґрунтів по областях України та в розрізі років.

Одержані результати, які виявлятимуть залежність зміни кластерів екологічного стану земель під впливом економічної діяльності господарюючих на них суб'єктів-землекористувачів, врешті-решт, слугуватимуть як базові дані при встановленні просторової типізації регіонів України за цільовим господарським використанням територій та екологічним станом земель з урахуванням усіх ознак, а також методологічною базою для встановлення реальних регіональних, диференційованих цін на земельні ресурси.

Окрім того, обґрунтування переліку областей, які потраплять до першого кластеру, надасть можливість не лише довести їх пріоритетність стосовно відповідного фінансового забезпечення потрібних природовідтворювальних заходів, раціоналізації землегосподарювання, а й опрацювати певні рекомендації щодо подолання існуючих екологічних проблем землекористування чи запобігання їх загостренню в конкретних областях України. Очевидно, що завдяки проведенню просторової типізації регіонів України за цільовим господарським використанням територій та екологічним станом земель можливе уточнення та розширення шляхів розв'язання низки еколого-економічних проблем, а отже, активізація процесу імплантації екологоорієнтованих підходів у традиційне землекористування.

*4.3 Методологічні підходи до визначення соціальної складової сталого розвитку**

Процеси поступового переходу від «економічного» до «сталого розвитку», зміна парадигми вимірювання «соціального розвитку» та визнання «людського розвитку» як рушійної сили суспільного прогресу відбувались протягом другої половини XX століття. Вчення В.Вернадського про ноосферу (початок XX століття) заклало підвалини для розроблення концепції сталого розвитку, згодом, у декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.) було обґрунтовано зв'язок економічного і соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища. У наукових доповідях Римського клубу (1972 р.) було сформульовано ідеї переходу цивілізації до стану «глобальної динамічної рівноваги». Запровадження поняття "сталий розвиток" у світову науку та політику пов′язане з ім′ям прем′єр-міністра Норвегії Гру Харлем Брундтланд, яка сформулювала його в звіті „Наше спільне майбутнє": „Людство спроможне забезпечити сталість розвитку таким чином, щоб воно задовольняло потреби сьогодення, не створюючи ризики для здатності майбутніх поколінь задовольняти свої потреби". Цей звіт був підготовлений для ООН і опублікований у 1987 році Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку. Після опублікування цієї доповіді науковці та аналітики запропонували понад 80 визначень поняття сталого розвитку. На конференціях ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р. та Йоганнесбург, 2002 р.) було визнано концепцію сталого розвитку домінантною ідеологією функціонування світової цивілізації у XXI столітті та запроваджено принципи органічного і системного поєднання трьох головних компонент сталого розвитку: економічної, природоохоронної і соціальної.

Соціальна компонента розвитку є ключовою для сталого суспільного прогресу, оскільки саме соціальний вимір розвитку є таким, що стосуються життя кожної людини та реалізації її прав. На початку XXI століття безумовного визнання набула концепція, згідно якої людина, її стан, забезпечення її життєдіяльності є виміром усіх соціально-економічних та соціально-політичних перетворень. Людський розвиток - це розширення можливостей вибору, на будь-якому його рівні існує вибір трьох основних умов - вести здоровий спосіб життя і жити довго, набувати знань і мати доступ до ресурсів, необхідних для підтримання гідного життєвого рівня. Але розуміння людського розвитку не закінчується на цьому: це також і політична, економічна та соціальна свобода, а також можливості займатися творчою та виробничою діяльністю, відчувати повагу до себе і мати гарантію прав людини.

У XX столітті домінувала думка, що макроекономічне зростання, вимірюване темпом росту ВВП на душу населення, має забезпечувати стале підвищення рівня добробуту та викорінення бідності. Однак, на початку 1980-х років наукові дослідження, найбільш відомі з яких праці Амартьї Сена, почали привертати увагу до раніше недооцінених факторів, таких як

*Автор: Сітнікова Н.П.

соціальна нерівність та нерівномірний людський розвиток, що впливають на економічні результати. Програма розвитку ООН з 1990 року запровадила «Звіт з людського розвитку» ("Human Development Report"), який базується на положенні, що економічне зростання є «необхідною, але недостатньою» умовою викорінення бідності і пропонує більш широку концепцію розвитку. Інтелектуальну основу концепції людського розвитку створили теорія людського капіталу. Для визнання й поширення ідеї людського розвитку за межі наукових кіл, ближче до втілення в практику макроекономічного управління, Комітет ООН по плануванню розвитку розглянув вплив структурної перебудови на різні аспекти життя людей. Махбуб уль-Хак запровадив нові підходи, орієнтовані на розвиток людського потенціалу. За його класичним визначенням, наведеним у першому Звіті з людського розвитку 1990 року (Human Development Report) Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), основна мета розвитку розглядається як «…розширення вибору для людей. Людина може робити вибір численну кількість разів і з часом змінювати його. Люди надають значення досягненням, які безпосередньо не відображаються у показниках доходів і добробуту населення, таким як доступ до знань, краще харчування та медичне обслуговування, безпечніша праця, захист від злочинності та фізичного насильства, задоволення дозвіллям, політичні та культурні свободи, відчуття залучення до життя громади. Метою розвитку є створення середовища, яке надає людям можливість насолоджуватися довгим, здоровим і творчим життям». На такій основі ПРООН були створені організаційні рамки для поширення ідей і практики людського розвитку в усьому світі. Швидке поширення ідей людського розвитку у світі зумовлене значною силою цих ідей та їх привабливістю. З 1990 року Звіти з людського розвитку щорічно готуються ПРООН і публікуються багатьма мовами (у доповіді надаються детальні статистичні додатки, що відображають основні і додаткові показники, які характеризують різні аспекти людського розвитку практично в усіх країнах світу). Концепція людського розвитку, сформульована два десятиріччя тому, розвинулася з плином часу. 4 листопада 2010 року ПРООН представила Звіт з людського розвитку за 2010 рік - «Справжнє багатство народів: шляхи до людського розвитку», що відмічає 20-ту річницю парадигми людського розвитку. У Звіті з людського розвитку за 2010 рік представлене оновлене визначання концепції людського розвитку, яка розглядається як «розширення можливостей і свобод людей, створення таких умов, які б дозволили людям прожити довге, здорове і продуктивне життя; досягати інші цілі, які мають значення; і активно брати участь у формуванні справедливого та сталого розвитку на нашій планеті. Люди являються як споживачами, так і рушійною силою людського розвитку, як окремо так і разом»[421].

Протягом останніх двадцяти років у великій кількості економічних досліджень стверджується, що зростання саме по собі не обов'язково знижує бідність. Дослідження з антропології, політології, соціології та інших

[421] Звіт з людського розвитку за 2010 рік «Справжнє багатство народів: шляхи до людського розвитку», ПРООН (Програма Розвитку ООН), Нью-Йорк, 2010.

галузей виявили взаємодію між багатьма різними соціальними, економічними та політичними факторами. Розпад СРСР та прорадянського блоку у 1989-1991 роках став поштовхом до подальшого посилення нерівномірності розвитку. Світовий банк у "Звіті з світового розвитку" ("World Development Report") запропонував «шокову терапію» як шлях до «швидкого старту» економічного зростання в перехідних економіках країн Центральної та Східної Європи.

У 1995 році Світовий саміт ООН щодо Соціального розвитку (UN World Summit for Social Development) в Копенгагені ввів дещо іншу термінологію, яка закликала світових лідерів бути відданими досягненню цілей подолання бідності, розширення продуктивної зайнятості та сприяння соціальній інтеграції. Копенгагенська Декларація закликала сприяти соціальній інтеграції шляхом формування суспільств, які є стабільними, безпечними та справедливими, і які базуються на забезпеченні та захисті всіх прав людини, а також на недискримінації, толерантності, поваги різноманітності, рівності можливостей, солідарності, захищеності та участі усіх людей, включаючи знедолені та уразливі групи та індивідуумів. В Декларації також зазначено, що викорінення бідності, повна зайнятість, гідна робота та соціальна інтеграція є взаємопов'язаними та посилюють один одного.

З середини 1990-х років зростаюча кількість досліджень була присвячена аналізу та узагальненню взаємозв'язків між зниженням бідності, соціальною інтеграцією, соціальним відторгненням (і, відповідно, залученням) та економічним зростанням. Питання зниження бідності, соціальної інтеграції та сталого розвитку досліджувались як у країнах, що розвиваються, так і в розвинутих країнах, зокрема у країнах Європейського Союзу. До кінця 1990-х років широкого визнання набули як необхідність взаємоузгодження економічних, політичних та соціальних факторів при визначенні результатів розвитку, так і нагальна потреба більш ефективного реагування з боку відповідальних за розвиток інституцій на соціальні та економічні виклики.

Стратегічні та програмні документи наднаціонального рівня XXI століття містять соціальну складову розвитку.

Декларація Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, прийнята у 2000 році на сесії Генеральної Асамблеї ООН і затверджена 189 державами світу, започаткувала процес досягнення світовою спільнотою визначених до 2015 року результатів у тих сферах, де нерівномірність глобального людського розвитку виявилася найгострішою. Серед них – боротьба з голодом і злиденністю, забезпечення доступу до освіти, досягнення ґендерної рівності, зниження рівня материнської та дитячої смертності, скорочення розповсюдження ВІЛ/СНІДу та інших захворювань, досягнення екологічної сталості, а також гармонізація зовнішньої допомоги для країн, що розвиваються. Сформована на глобальному рівні система Цілей Розвитку Тисячоліття (Millennium Development Goals) містить 8 цілей, 21 завдання розвитку та 60 індикаторів для кількісної оцінки прогресу. Цілей Розвитку Тисячоліття (ЦРТ) є орієнтирами розвитку на довгострокову перспективу, узагальнені і кількісно вимірювані. Для того щоб відслідковувати прогрес у виконанні зобов'язань, затверджених Декларацією Тисячоліття ООН, міжнародні і на-

ціональні експерти у сфері статистики обрали відповідні показники для його оцінки протягом періоду з 1990 по 2015 рік. У 2007 році структура моніторингу ЦРТ була переглянута та в неї було внесено нові завдання, погоджені сторонами на Всесвітньому саміті 2005 року і рекомендовані у 2006 році Генеральним секретарем ООН. Доповідь ООН про стан досягнення ЦРТ публікується щорічно і містить аналіз актуальних статистичних даних для всіх регіонах світу і дозволяє зрозуміти, наскільки успішно людство просувається на шляху досягнення ЦРТ. Доповідь також дозволяє оцінити як досягнення у світовому масштабі, так і побачити картину в конкретному регіоні. Цілі Розвитку Тисячоліття слугують об'єднувальною платформою для вирішення проблем найбідніших людей і досягнення соціальної згуртованості суспільств у всьому світі[422].

Лісабонська стратегія, прийнята керівниками країн Європейського Союзу у 2000 році, також спрямована на розв'язання проблем людського розвитку і надає бачення напрямів подальшого розвитку ЄС. Разом з тим вона передбачають широкий спектр завдань для майбутнього розвитку націй. На засіданні Ради ЄС в Лісабоні в березні 2000 року голови держав та урядів ЄС визначили стратегічною ціллю на наступне десятиліття, що ЄС має стати найбільш конкурентоспроможною і динамічною базованою на знаннях економікою у світі за здатністю забезпечити стале економічне зростання з більшою кількістю робочих місць кращої якості та вищим рівнем соціальної єдності. Хоча основною метою Лісабонської стратегії залишилось економічне зростання, Рада визначила, що сталий розвиток не може бути досягнутий лише за рахунок економічної політики. В результаті, Стратегія складалася з трьох компонент:

▪Економічна компонента, який закладає основу для переходу до конкурентної, динамічної заснованої на знаннях економіки. Наголошено на необхідності швидкого адаптування до змін в інформаційному суспільстві та до інвестування в дослідження та розробки.

▪Соціальна компонента, призначена модернізувати Європейську соціальну модель шляхом інвестування в людські ресурси та боротьбу з соціальним відторгненням. Країни-члени мають інвестувати в освіту і професійну підготовку та проводити активну політику зайнятості, сприяючи становленню економіки знань.

▪Компонента навколишнього середовища, додана на засіданні Ради ЄС в Гьотеборзі в 2001 році, що закликає до відокремлення економічного зростання від використання природних ресурсів.

Країни Європейського Союзу у 2006 році офіційно затвердили "Оновлену стратегію сталого розвитку Європейського Союзу", (Renewed EU Sustainable Development Strategy) що визначає загальний вектор змін на рівні політики і законодавства як ЄС у цілому, так і держав-членів союзу. Серед пріоритетних напрямів стратегії визначені наступні:

[422] Цілі розвитку тисячоліття.Україна-2010, Національна доповідь, Міністерство економіки України, ПРООН в Україні, Київ, 2010.

- зміна клімату та чиста енергетика (обмеження кліматичних змін та зменшення негативного впливу енергетики на суспільство і навколишнє середовище);
- транспорт (забезпечення відповідності транспортних систем потребам суспільства при умові мінімізації небажаних впливів на економіку та навколишнє середовище);
- стале споживання та виробництво (забезпечення раціонального споживання та інновацій у виробництві);
- збереження та управління природними ресурсами (покращення управління з метою уникнення надмірної експлуатації природних ресурсів, визнаючи цінність природних послуг екосистеми);
- охорона здоров'я (сприяння підвищенню рівня охорони здоров'я на рівних умовах і посилити захист від погроз здоров'ю);
- соціальне включення, демографія та міграція (створення соціально орієнтованого суспільства, беручи до уваги солідарність між поколіннями та забезпечення покращення якості життя громадян як передумови для тривалого добробуту кожного);
- глобальна бідність та виклики сталого розвитку (активне сприяння сталому розвитку у усьому світі та гарантування відповідності внутрішньої та зовнішньої політики ЄС принципам глобального сталого розвитку та міжнародним зобов'язанням, у тому числі і Декларації Тисячоліття ООН).

У 2010 році була схвалена нова європейська стратегія економічного розвитку на наступні 10 років - «Європа 2020: стратегія розумного, сталого і інклюзивного зростання» (Стратегія 2020), Europe 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. У Стратегії-2020 пропонується п'ять основних напрямків діяльності: зайнятість; дослідження та інновації; зміна клімату і енергетика; освіта, боротьба з бідністю. Цілі Стратегії-2020 амбітні, але досяжні, вони підкріплені конкретними пропозиціями. Флагманські ініціативи, позначені в Стратегії-2020 надають бачення внеску ЄС до світового економічного порядку. ЄС має всі необхідні інструменти для управління новим економічним порядком, який буде підтримуватися за допомогою внутрішнього ринку, бюджету, підприємництва, зовнішньої політики, а також силами Економічного і Валютного Союзу. Новий економічний курс вимагає скоординованих дій країн-членів ЄС, включаючи соціальне партнерство і кооперацію у сфері питань громадянського суспільства. Європа, як і увесь світ, зіштовхнулась з економічною кризою, у результаті чого Європа зробила крок назад в економічному плані. Високий рівень безробіття, повільне економічне зростання, зростаючий рівень зовнішнього боргу - такі проблеми існують. Незважаючи на те, що економічна ситуація починає виправлятися, вона поки залишається нестабільною. Все це відбувається на тлі участі Європи у вирішенні довгострокових загальносвітових завдань: глобалізація, брак природних ресурсів, зміна клімату, старіння нації. На глибоке переконання лідерів ЄС, тільки спільні дії всіх держав-членів допоможуть Європі успішно вийти з кризи. Стратегія-2020 розкриває європейську соціально-економічну концепцію XXI століття. Стратегія дає зро-

зуміти, як Європа планує виходити з кризи і як повернути сьогоднішню нестабільність у бік розумного, сталого і інклюзивного зростання. Для досягнення необхідних результатів Європі знадобиться посилення управління економікою. У стратегії встановлює три основних фактори зміцнення економіки: Розумна зростання: розвиток економіки, засноване на знаннях та інноваціях; Стале зростання: створення економіки, заснованої на доцільному використанні ресурсів, екології та конкуренції; Інклюзивне зростання: сприяння підвищенню рівня зайнятості населення, досягнення соціальної та територіальної згоди.

Необхідно відзначити, яких результатів Європа збирається домогтися до 2020 року. ЄС визначила наступні цілі: 75% населення у віці від 20 років до 64 років мають бути працевлаштовані; 3% ВВП ЄС має бути інвестовано в дослідження і розробки; Досягнення цілей енергетичної політики та політики щодо зміни клімату (включаючи 30%-ве зниження забруднення навколишнього середовища); Частка учнів, які залишили школи, не має перевищувати 10%, не менше 40% молоді будуть мати вищу освіту; Скорочення кількості людей, що знаходяться в небезпеці опинитися за межею бідності, на 20 млн. Для того, щоб держави-члени змогли адаптувати стратегію «Європа 2020» до своєї конкретної ситуації, Європейська Комісія пропонує державам трансформувати цілі ЄС у свої національні стратегії. Для прискорення розвитку і досягнення поставлених цілей ЄС вважає пріоритетними наступні 7 флагманських ініціатив (flagship initiatives):

- «Інноваційний Союз» для поліпшення умов і можливостей фінансування досліджень і інновацій, щоб гарантувати, що інноваційні ідеї будуть використані в товарах і послугах, що сприятиме економічному зростанню і створенню нових робочих місць;
- «Рух Молоді» для посилення результативності освітніх систем та сприяння залученню молодих людей на ринок праці;
- «Цифровий порядок денний для Європи» для прискорення розвитку високошвидкісного інтернету і надання можливостей участі в загальному цифровому комерційному просторі для приватних фізичних та юридичних осіб;
- «Доцільне використання ресурсів в Європі», щоб зробити економічне зростання незалежним від ресурсів, сприяти переходу на економіку з низьким вмістом вуглецю, збільшити використання джерел відновлюваної енергії, провести модернізацію транспортного сектору та забезпечити розумне використання джерел енергії.
- «Індустріальна політика, спрямована на глобалізацію» для поліпшення підприємницького середовища, особливо для середнього і малого бізнесу, для підтримки розвитку потужної і стійкої промислової бази для глобалізації;
- «План розвитку нових здібностей і збільшення кількості робочих місць», щоб провести модернізацію ринків праці, дати людям можливість отримувати нові знання та навички, щоб збільшити можливість працевлаштування, поліпшення співвідношення попиту і пропозиції на ринках праці, включаючи трудову мобільність;

- «Європейська політика проти бідності», щоб соціальне та територіальне взаємодія була поширена на всій території союзу та досягнення у сфері економічного розвитку та зайнятості населення допомагали знижувати рівень бідності в усьому ЄС.

Сім флагманських напрямів діяльності є пріоритетними як для ЄС, так і для держав-членів. У Стратегії-2020 зазначено, що політичні, економічні та соціальні інструменти ЄС, особливо внутрішній ринок, фінансові важелі, інструменти зовнішньої політики, будуть задіяні для досягнення цілей. Дві основні опори Стратегії складають: перша - вирішення тематичних завдань, зазначених вище, поєднуючи пріоритети і основні цілі; друга - допомога державам-членам у розробці своїх стратегій розвитку. Європейська політика подолання бідності буде спрямована на гарантування соціального та територіального співробітництва для подолання бідності та соціального відторгнення, щоб підвищити значимість цієї проблеми і визнати основні права людей, що перебувають у тяжкому становищі, даючи можливість таким людям гідно прожити життя і брати активну участь у суспільному житті. Для цього на рівні ЄС Європейська Комісія планує:

- Створити основу для кооперації, обміну досвідом та поширення практики отримання результатів у боротьбі з бідністю, а також здійснювати конкретні дії на підтримку вразливих груп населення;

- Розробити та впровадити програми підтримки соціальних інновацій для найбільш незахищених верств населення (шляхом надання інноваційних технологій у навчанні, освіті, надання робочих місць для бідних груп населення, боротьби з дискримінацією, а також шляхом розробки нових правил для мігрантів, що дозволяють їм задіяти весь свій робочий потенціал);

- Вжити заходів для оцінки адекватності і стійкості до суспільних змін заходів соціального захисту, пенсійних систем, виявити шляхи кращого доступу до систем охорони здоров'я.

На національному рівні країни-члени ЄС мають підтримувати ідеї колективної та індивідуальної відповідальності у сфері боротьби з бідністю та соціальним відторгненням; визначити та впроваджувати заходи, пов'язані з певними групами людей (неповні сім’ї, літні жінки, меншини, люди з обмеженими можливостями тощо); розгорнути програму соціального захисту і пенсійних систем для гарантії отримання відповідного доходу та належного рівня послуг системи охорони здоров'я.

Таким чином, слід зазначити, що міжнародні організації запровадили нові ініціативи для досягнення сталого розвитку в XXI столітті: Подолання бідності і зростання можливостей (Poverty Reduction and Growth Facility) МВФ, Подолання бідності і процес стратегії (Poverty Reduction and Strategy Process) Світового банку (1999 рік), Лісабонська стратегія робочих місць та зростання (Lisbon Strategy for Jobs and Growth) Європейського Союзу (2000 рік) та Цілі Розвитку Тисячоліття (Millennium Development Goals) Організації Об’єднаних Націй (2000 рік). Різні агенції та інституції наголошували на різних аспектах розвитку, проте, визнання важливості та складності міжсекторної взаємодії для досягнення розвитку зумовило зближення позицій.

Незважаючи на те, що механізми, розроблені міжнародними організаціями та закріплені у відповідних стратегічних документах (Національний план дій ЄС щодо соціального залучення, Стратегії подолання бідності та інші стратегічні документи Світового банку, Декларація Тисячоліття ООН, звіти щодо стану досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття, стратегічні документи ЄС тощо), мають різний фокус та застосовують різні інструменти та методи, вони мають спільний набір базових принципів, які спрямовані на посилення координації та співробітництва, залучення громадськості до прийняття рішень і вдосконалення моніторингової складової.

Спільними підходами, визначеними в згаданих документах, є наступні:

- Заохочення активної участі інститутів громадянського суспільства до процесу вироблення місцевими і національними органами влади послідовної, скоординованої політики та до її ефективної реалізації, підвищення підзвітності та забезпечення прозорості бюджетних процесів;
- Залучення як урядових, так і неурядових організацій до надання послуг і вдосконалення комунікації та координації між приватними, національними та міжнародними, урядовими та неурядовими організаціями;
- Створення системи конкретних, специфічних, вимірюваних показників і стандартів, а також встановлення цільових орієнтирів з метою вимірювання прогресу та оцінки стану досягнення поставленої цілі;
- Регулярне звітування перед громадськістю щодо цілей та результатів реалізації політики для того, щоб запровадити підзвітність установ, відповідальних за розробку політики, та бюджетних установ;
- Залучення всіх зацікавлених сторін до моніторингу та звітування щодо ефективності політики.

Також слід зазначити, що незважаючи на різне бачення перспектив глобального розвитку, головні спільні стратегічні цілі простежуються в усіх розглянутих вище стратегічних документах, зокрема, це завдання людського розвитку і подолання бідності.

Концепція соціального відторгнення/залучення

Людський розвиток передбачає активне соціальне залучення, оскільки неможливо досягти високого рівня розвитку людського потенціалу за умови поширення соціального відторгнення та обмеження участі людей в економічному, соціальному, політичному і культурному житті суспільства. Соціальне відторгнення можна розглядати як симбіоз самого процесу відторгнення і його результату (тобто процес і результат є однаково важливими), результатом відторгнення є ускладнення самореалізації людини в багатьох областях, в першу чергу завдяки унеможливленню реалізації прав людини. Осмислення процесів соціальної ізоляції дає можливість вивчити ризики на шляху гармонійного розвитку людського потенціалу і виявити фактори, що сприяють процесу відторгнення (рушійні сили, групи та інституції, що викликають відторгнення індивідуумів від суспільства).

Термін «соціальне відторгнення» (social exclusion) вперше став використовуватися на початку 70-х років у Франції для визначення соціально

незахищених категорій населення, а саме: розумово і фізіологічно залежних, схильних до суїциду, самотніх батьків, літніх інвалідів, маргіналів, дітей-сиріт, делінквентів, асоціальних особистостей тощо[423]. Французький підхід до соціального відторгнення орієнтований на соціальну солідарність, інтеграцію (інклюзію) громадян в суспільне життя. З одного боку, такий підхід передбачає визнання переважних прав спільнот на захист їх цілісності, з іншого - вимагає поваги прав будь-яких меншин, за умови непорушення цілісності спільноти. Англосаксонський підхід до соціального відторгнення робить наголос на індивідуальній свободі, рівних правах для всіх членів суспільства. Соціальна інтеграція трактується переважно як результат вільного вибору відносин як між індивідами, так і між індивідами з одного боку та суспільством і державою з іншого. В англо-американському лібералізмі соціальне відторгнення розглядається як наслідок спеціалізації: соціальної диференціації, економічного розподілу праці і суспільних сфер. При такому підході соціальне відторгнення виявляється тісно пов'язаним з проблемами бідності і мінімальних життєвих стандартів, хоча ними не обмежується. Концепцію соціального відторгнення можна розглядати в описовому, аналітичному та нормативному аспектах[424]. Ситуація соціального відторгнення близька до ситуації бідності як відносної депривованості (лат. deprivatio — втрата, позбавлення). "Люди відносно депривовані, якщо вони не можуть забезпечити собі нормальні умови життя взагалі або в значній мірі, - харчування, умови для відпочинку, стандарти та послуги, - які дозволили б їм грати певну роль, брати участь у взаємодіях, вести себе звичним чином.", - зазначає П. Таунсенд[425]. У цьому сенсі бідність та соціальне відторгнення є тотожними поняттями. Проте, поняття "соціальне відторгнення" є значно ширшим. Соціальне відторгнення пов'язане не тільки з бідністю, а і з культурно-етнічними, правовими, економічними, релігійними, суспільно-політичними обставинами. В аналітичному відношенні соціальне відторгнення розглядається з точки зору взаємозв'язку між бідністю, зайнятістю та соціальної інтеграцією. Нормативний підхід акцентується на проблемах соціальної справедливості і рівності при встановленні мінімальних соціальних стандартів. Процес соціального відторгнення може розглядатися, по-перше, як послідовність станів відносної соціальної депривованості. По-друге, він може аналізуватися як послідовність обставин, що переводять індивіда або групу індивідів з нормального стану до стану соціального відторгнення (відносної депривації). М. Вольф пропонує наступну класифікацію ситуацій соціального відторгнення[426].

---

[423] Gore Ch. Introduction: Markets, citizenship and social exclusion // Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses / International Institute for labour studies. United Nations development program; Ed. by G. Rodgers, Ch. Gore, J. Figueiredo. Geneva, 1994.

[424] Beall, J. and L-H. Piron, DFID Social Exclusion Review. London: Overseas Development Institute and London School of Economics, 2004.

[425] Townsend, P., Poverty in the United Kingdom, Harmondsworth: Penguin Books, 1979.

[426] Wolf M. Globalization and social exclusion: Some paradoxes . Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses. International Institute for labour studies. United Nations development program; Ed. by G. Rodgers, Ch. Gore, J. Figueiredo. Geneva, 1994. P. 81

Відторгнення від засобів до існування. У 90-і роки в країнах Центрально-Східної Європи та СНД відбувались значні структурні зміни. Процес трансформаційних перетворень в першу чергу торкнувся людей з вищою освітою, які працювали в галузях, що фінансувалися державою. "Шокова терапія" багатьох позбавила роботи, інфляція скоротила доходи і змусила відмовитися від звичного життєвого укладу. Реформування економіки у цих країнах здійснювалося за шоковим варіантом, тобто був узятий напрям на економічні перетворення у найкоротші строки, з докорінним зламом соціалістичних економічних структур, що викликало соціальне відторгнення значної кількості людей. Шокова терапія супроводжувалась болісними соціальними явищами: скороченням виробництва, інфляцією, бурхливим зростанням цін, зростанням безробіття, зниженням рівня життя населення, погіршенням становища його малозахищених верств.

Відторгнення від соціальних послуг, добробуту і мереж соціальної безпеки. До 80-х років як у бідних, так і в багатих країнах зростали очікування щодо соціальних прав і послуг, гарантованих державою: права на освіту та охорону здоров'я для всіх; соціальної безпеки, права на житло, безпечне водопостачання тощо. Результатом скорочення низки соціальних послуг по відношенню до одних груп населення та збереження послуг для інших спостерігалось збільшення незахищених груп, наприклад, одиноких матерів з дітьми, дітей-сиріт, безпритульних тощо.

Відторгнення від культури споживання. Для значної частини населення відторгнення означає злидні і неможливість задоволення базових потреб у їжі і житлі. Проте, для ще більшої частини населення відторгнення від споживання представляє собою більш складну проблему, пов'язану з доступом до інформації про різноманітні норми споживання. Наслідок нездійснених споживчих прагнень - відторгнення від сфери суспільних послуг та мереж безпеки, а також від політичного вибору. У тій мірі, в якій нові сфери споживання стають культурної необхідністю, відторгнення може бути властиво групам з будь-якими доходами.

Відторгнення від політичного вибору. З одного боку, у більшості країн люди можуть брати участь у відносно вільних виборах, мають доступ до різних джерел інформації. Однак, відторгнення від політичного вибору може бути викликано падінням рівня довіри до політичних партій. Зобов'язання політичних лідерів перед виборами часто носять декларативний характер, що викликає політичну апатію.

Відторгнення від суспільних організацій, організацій громадянського суспільства, від солідарності. Об’єднання, діяльність яких спрямована на подолання відторгнення, можна поділити на такі, що спеціалізуються на захисті прав робітників на працю (профспілки, селянські об'єднання, асоціації торговців тощо); на споживчих перевагах і потребах у кредитах (кооперативи, кредитні спілки тощо); відношенні до державних послуг і послуг муніципальних чи добровільних організацій (асоціації ветеранів, пенсіонерів тощо); приналежності до місцевих територіальних громад; релігійних та етнічних громад тощо. Незахищеність і нестабільність суспільних організацій

обмежують можливості реалізації соціальних нововведень і сприяють формуванню відторгнення значних груп населення.

Відторгнення від інформації, від можливості розуміння того, що відбувається. Становлення "інформаційного суспільства" породжує специфічну форму відторгнення пов'язану з неспроможність швидкого пристосування до нових джерел інформації або засобів коммунікації. Для одних "інформаційне суспільство" означає максимально широкий вибір життєвих стилів, гендерної та вікової ідентифікації[427]. Для інших це ускладнення доступу до комунікацій, зростання ризиків, пов'язаних з необхідністю швидко оволодіти новими знаннями, свідоме відторгнення від великих обсягів інформації, відторгнення від нових можливостей, які надає науково-технічний прогрес (електронні ресурси, мережі Інтернет тощо).

Аналіз соціального відторгнення передбачає встановлення груп ризику і найбільш ймовірних ситуацій його виникнення для визначених груп для відповідних дій з метою випередження. До груп ризику належать довготривалі чи постійні безробітні; зайняті на випадковій або некваліфікованій роботі; низькооплачувані працівники; безземельні; некваліфіковані, безграмотні або виключені з шкіл; розумово чи фізично залежні або обмежені; делінквенти, ув'язнені і ті, хто перебуває на обліку кримінально-виконавчої інспекції; самотні батьки; діти, які виросли в проблемних сім'ях; молоді люди, особливо без трудового досвіду та освіти; працюючі діти, жінки; іноземці, неповерненці та іммігранти; расові, релігійні, мовні та етнічні меншини; політично безправні; одержувачі соціальної допомоги; ті, хто потребують соціальної допомоги, але не отримують її; мешканці нетрів; голодні, бездомні, без певних занять і місця проживання; ВІЛ- інфіковані люди; люди, чиє споживання, проведення часу та інші види діяльності (у споживанні алкоголю або наркотиків, дотримання громадського порядку, стилі одягу, спілкування, манерах поведінки) засуджуються або визнаються такими, що відхиляється від норми.

Терміни «бідність» і «соціальне відторгнення» застосовуються разом і в політичних дискусіях, і в прийнятих документах, тому досить часто виникає термінологічна плутанина, що означає кожен з термінів і чим відрізняються ці два поняття. Насправді, як показують наведені нижче визначення, вони різні, коли йдеться про бідність у вузькому визначенні, що базується на достатності засобів існування, але коли йдеться про широке визначення, що базується на участі в соціальному житті, – вони співпадають. створюючи термінологічну плутанину і невизначеність щодо їх дійсного змісту. На жаль, у вітчизняній економічній літературі поки що немає єдиного підходу до визначення понять «соціальне відторгнення – соціальне залучення». Відсутність чіткого визначення цього поняття призводить до ототожнення його з іншими соціально-економічними категоріями. Категорію «social exclusion» введено до кола термінів соціальної політики ЄС кілька років тому, відпові-

[427] Hobcarft J. Intergenerational and life-course transmission of social exclusion: Influences and childhood poverty, family disruption and contact with the police (November 1998) / CASE paper; London Center for Analysis of Social Exclusion; London School of Economics, London, 1998.

дно і сталих україномовних термінів ще не існує. ЄС визначено термін «social exclusion» як «процес, за якого окремі особи опиняються на краю суспільства, і не мають можливості в повній мірі брати участь в житті, в силу своєї бідності, або відсутності базових знань і можливостей протягом всього життя, або в результаті дискримінації. Це відокремлює їх від роботи, отримання доходів і можливості навчання, а також від соціальних і суспільних інститутів та заходів. Вони мають обмежений доступ до влади і прийняття рішень органами влади, і таким чином часто почуваються безсилими і не в змозі взяти під контроль рішення, які впливають на їх повсякденне життя» (Європейська комісія.. Спільний звіт з соціального включення 2004 року, Брюссель) [9]. Досить часто у вітчизняній науковій літературі чітко визначений ЄС термін «social exclusion» використовується як «соціальне відторгнення, соціальне виключення, соціальна ексклюзія, соціальне відчуження, соціальне відсторонення, виключення із суспільного життя, соціальна ізоляція, ізольованість, ресоціалізація». Відповідно «social inclusion» – це «соціальне залучення, соціальне включення, соціальна інклюзія, залучення до суспільного життя, соціальна інтеграція». В контексті концептуального підходу до визначення «social exclusion – social inclusion» найбільш точним аналогом видається «соціальне відторгнення – соціальне залучення».

Очевидно, без чіткого й ретельного аналізу критеріїв та складових соціального відторгнення/залучення неможливо дати інтегральну характеристику даного поняття. Соціальне відторгнення може трактуватися і як процес, і як результат. Але якщо альтернативою процесу соціального відторгнення є соціальне залучення, то альтернативою стану (статусу) соціального відторгнення є участь у суспільному житті. Концепція соціального відторгнення підкреслює багатовимірність проблеми і звертає увагу на інституційні, політичні та економічні процеси, які його створюють. Соціальне відторгнення розуміється не тільки як відсутність доступу до споживання матеріальних благ та послуг, але і як порушення прав людини, відсутність доступу до соціальних базових послуг. Якщо бідність першочергово пов'язують з рівнем доходів або позбавленням матеріального доходу, то соціальне відторгнення є прямим порушенням основних прав людини - на працю, на житло, на медичне обслуговування, або право на якісну освіту. На додачу до суто економічних причин відторгнення, таких, як бідність за рівнем доходів і безробіття, окремі особи та групи осіб можуть бути відторгнені через відсутність можливості реалізації громадянських, політичних та соціальних прав. Соціальне відторгнення означає відсутність або обмеженість у правах, ресурсах, послугах, а також нездатність або обмеженість можливості участі в різних формах суспільного життя. Соціальні ризики - втрата роботи, настання тимчасової непрацездатності, нещасні випадки на виробництві, втрата працездатності по старості тощо супроводжують життя кожної людини Вони носять характер масового соціального явища і стосуються усіх членів суспільства Так, наприклад, у безробітних існує ризик опинитися за межею бідності, що зумовлюється відторгненням від ринку праці. Економічна депривіація звужує можливості людини щодо участі в суспільному житті, відпочинку, діяльності в інтересах сім'ї та доступу до медичних та

соціальних послуг. Це може викликати відчуття маргінальності та незначної цінності для суспільства, що призводить до пасивності. Це, у свою чергу, може призвести до втрати або відмови від своєї соціальної мережі, скорочення соціальних контактів і нездатності жити відповідно до соціально прийнятих норм і цінностей, що може викликати подальшу стигматизацію та дискримінацію.

Під відносною бідністю мається на увазі ситуація матеріального та/або соціального позбавлення порівняно із загальним рівнем життя в громаді чи суспільстві. Компоненти такої оцінки включають споживання, освіту, здоров'я, навколишнє середовище, соціальні зв'язки, а також зайнятість (безробіття) і умови праці. Бідність зазвичай визначається як неприпустимо низький рівень життя або порівняно з рівнем життя інших членів суспільства, або відносно певних стандартів життя. Розрізняють два підходи до вимірювання бідності: бідність за доходами і бідність за можливостями. До бідного населення за доходами належить населення, що має доходи, які не забезпечують визнаний суспільством рівень мінімального споживання. Нині відсутній єдиний підхід до визначення межі (порогу) такого доходу, що створює певні трудності при вивченні рівня бідності. Межа бідності, відповідно до концепції «абсолютної» межі, визначається рівнем доходів або витрат у грошовому виразі, нижче якого неможливо забезпечити мінімальне адекватне харчування, а також задовольнити основні непродовольчі потреби. Такий підхід використовується винятково з метою забезпечення коректності міжнародних порівнянь і не може бути соціальним нормативом під час вироблення соціальної політики у сфері доходів населення. Метою офіційного визначення межі бідності є формування ефективної системи соціального захисту населення в разі падіння доходів до рівня, нижчого за поріг бідності. Прийняття офіційного порогу бідності накладає на уряди зобов'язання надавати соціальну допомогу домогосподарствам або окремим особам, чиї доходи нижчі за офіційно встановлений поріг. Складність прийняття конкретного значення порога бідності, особливо в країнах із перехідною або недостатньо розвиненою економікою, пояснюється суперечливою природою цього соціального нормативу. З одного боку, його рівень має бути достатнім для забезпечення мінімальних потреб малозабезпечених верств населення, а з іншого боку, відповідати економічним можливостям держави з надання допомоги групам населення, чиї доходи нижчі за встановлений поріг бідності. У разі заниженого порогу бідності різко зростають процеси маргіналізації населення, неминуче формується «застійна бідність». Не виправдано завищений поріг бідності, не підкріплений можливостями економіки, збільшує обсяги бюджетних витрат, що тягне за собою грошову емісію і, як наслідок, зростання інфляційних процесів, які призведуть до зниження рівня життя населення і, насамперед, найменш забезпечених його верств. Бідність в сучасних умовах породжується цілим комплексом різноманітних факторів і, насамперед, низьким рівнем оплати праці, великою кількістю непрацездатного населення, безробіттям, низьким рівнем пенсій, стипендій і допомоги.

За визначенням Таунсенда, особи, сім'ї та групи населення можуть вважатися бідними, якщо їм не вистачає ресурсів, щоб забезпечити собі харчування, участь у діяльності, умови життя та зручності, які є звичайними, або широко пропагуються чи прийняті суспільством, до якого вони належать. Їх ресурси настільки нижчі тих, якими користується середня сім'я, що в результаті вони є виключеними зі звичайних моделей життя, звичаїв та діяльності[428]. Згідно Капа та Палме, межа відносної бідності визначає точку, де більш низькі доходи призводять до непропорційно швидкого наростання позбавлення, коли різко виявляються ознаки позбавлення за багатьма аспектами. Ця точка може знаходитися приблизно на рівні 60-69% національного медіанного рівня доходів[429] .

Соціальне відторгнення та відносна бідність відрізняються здебільшого за ступенем позбавлення. Ні документи ЄС, ні інші джерела не проводять чіткої грані між соціальним відторгненням і широким визначенням відносної бідності. У документах, підготовлених для саміту ЄС у 2009 році зазначено, що наразі вважається, що соціальне відторгнення більш тісно пов'язане з питаннями рівності та соціальної участі, тоді як поняття бідності більше стосується відсутності гідних стандартів життя.

Порівняльне дослідження соціального відторгнення в країнах, що розвиваються, свідчить, що соціальне відторгнення є результатом управління і відображає дієвість влади або її відсутність в межах суспільства. Білл та Пірон зазначають, що соціальне відторгнення – це процес та стан, що перешкоджає повній участі індивідуумів або груп в соціальному, економічному, політичному житті та відстоюванню своїх прав. Воно є результатом виключно взаємовідносин, що базуються на владі[430].

Соціальне залучення розуміється і як відносне поняття, оскільки про залучення можна судити тільки за порівнянням становища особи (або групи, громади) щодо інших в межах одного суспільства; і як абсолютне поняття, що базується на праві особи вести життя, яке асоціюється з членством в громаді .

Відповідно, ЄС визначає соціальне залучення як процес, що забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, мати стандарти життя та добробуту, які вважаються нормальними у суспільстві, в якому вони живуть (Спільний звіт щодо соціального залучення. Європейська Комісія, 2004 р.)[431].

---

[428] Townsend P. The international analysis of poverty. New York: Harvester Wheatsceaf, 1993

[429] Kap, H. and J. Palme, Analysis of the economic and social situation in Europe – challenges for social inclusion ahead. Stockholm: Institute for Future Studies, 2009.

[430] Beall, J. and L-H. Piron, DFID Social Exclusion Review. London: Overseas Development Institute and London School of Economics, 2004.

[431] "Joint Report on Social Inclusion 2004", Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2004.

В матеріалах Європейської комісії зазначається, що метою соціального залучення є забезпечення мінімального рівня гідного життя через широкий набір можливостей та рівний доступ до якісних соціальних благ і сфер суспільства.

Бідність та соціальне відторгнення різні концепції, хоча і є тісно пов'язаними. Бідність загалом розуміється як стан матеріального позбавлення, що визначається і вимірюється з огляду на фізичні речі, такі як незадовільне харчування, одяг і житло, або недостатні грошові ресурси, необхідні для задоволення перелічених потреб. Під соціальним відторгненням розуміють нестачу нематеріальних речей та ресурсів, які є доступними та нормальними для членів громади, наприклад, позбавлення спілкування, обміну інформацією, участі у спільних заходах тощо. Матеріальна бідність може мати негативний вплив на соціальну інтеграцію, але не обов'язково призводить до соціального відторгнення. Бідне домогосподарство може бути активним учасником суспільного життя громади, де значна частина населення живе за межею бідності або близька до цього рівня, тоді як схоже бідне домогосподарство через нестачу ресурсів може не мати можливості приєднатися до соціальної або культурної діяльності.

Участь в діяльності соціальних мереж, які складають громаду, залежить від спроможності відповідати взаємністю, коли з тобою діляться їжею, вміннями чи інформацією. Численні спостереження показують, що здатність брати таку участь починає швидко падати, коли ресурси домогосподарства становлять нижче 60-70% медіанного рівня в його громаді.

Хоча метою соціального залучення є подолання або попередження соціального відторгнення, у науковій літературі і в директивах ЄС не вистачає ясності, наскільки соціальне залучення пов'язане з соціальним відторгненням. Спостерігається парадоксальна ситуація - відсутність концептуальної ясності підтверджується тим фактом, що переважна більшість публікацій з терміном «соціальне залучення» у назві виявляються дослідженнями з питань соціального відторгнення. Очевидним джерелом такої концептуальної колізії є те, що ці дослідження спираються на дані, отримані за допомогою наявних нині кількісних та якісних інструментів спостереження, що вимірюють відторгнення замість соціального залучення.

Вироблення політики соціального залучення базується на результатах аналізу соціального відторгнення, на вивченні специфіки та засобів залучення до суспільного життя груп і осіб, які не мають доступу до середнього рівня ресурсів та можливостей, що мають інші члени громади і суспільства, в якому вони живуть. Соціальне залучення на підставі вимірювання, яким чином люди відторгнуті, наприклад, зі сфери послуг охорони здоров'я чи зайнятості, визначає бар'єри, такі як, наприклад, відсутність кваліфікації або транспорту, і пропонує конкретні дії по усуненню визначених бар'єрів. Забезпечення соціального залучення сприяє змінам у взаємовідносинах. Хоча необхідні правові засади можуть мати місце, культивування солідарності між членами громади, протидія укоріненим соціальним звичаям і упе-

редженням та заохочення повної участі осіб, які раніше стикалися з бар'єрами, вимагає часу та ретельно розробленої політики.

Члени суспільства мають рівні права і взаємні зобов'язання один перед одним. Люди користуються цими правами рівною мірою, оскільки є членами суспільства, незалежно від їх соціальної, етнічної або іншої приналежності. Захищаючи наявність та використання прав на основі громадянства, політика соціального залучення наголошує, що доступ до рівня ресурсів та послуг, належних членам громади, означає, що ці ресурси і послуги доступні усім членам громади, а не розподіляються за певними встановленими характеристиками[432].

Оскільки соціальне залучення передбачає зміну відношення до того, що сприймається як «нормальне» в суспільстві, залучення є доволі довгостроковим процесом і вимагає виважених механізмів для поступового коригування суспільних та особистих уявлень про соціальну «норму». Впровадження програм соціального залучення за підтримки ефективних механізмів реалізації продемонструвало, що соціальні упередження одного покоління можуть не переноситися на наступне.

Політика соціального залучення Європейського Союзу

Соціальна політика за характером свого впливу на економічний процес виконує роль стабілізатора і стимулятора економічного розвитку.

Перший явний зв'язок між бідністю та економічною і соціальною нерівністю з'явився в Резолюції Ради ЄС «Боротьба з соціальним відторгненням», прийнятій у вересні 1989 року, в якій зазначалося, що боротьба з соціальним відторгненням має вважатися важливою частиною соціального виміру внутрішнього ринку, і вказувалося на ефективність скоординованої, послідовної політики розвитку, що базується на активній участі місцевих і національних органів влади та причетних людей. До середини 1990-х років терміни "соціальне відторгнення" та "бідність" регулярно разом зазначались у документах ЄС без чіткого визначення цих двох термінів. Е.Марльє та інші відзначають важливість започаткування зв'язку соціальної політики з економічною [19], а також проголошення чіткої позиції ЄС та країн-членів з цього питання. Між 1992 і 1999 роками ряд засідань Ради, Заяв, Угод ЄС задекларували три пов'язані принципи:

- Соціальна політика, завдяки збереженню стабільності, робить свій внесок в покращення економічних результатів. Іншими словами, інвестування в соціальну політику і соціальний захист сприяє досягненню соціальних цілей, соціальної єдності та солідарності.
- ЄС та країни-члени зацікавлені в стабільному економічному зростанні, досягнення якого передбачає вирішення таких питань, як хронічно високі рівні безробіття, бідності, деструктивні зрушення в сім'ї або населенні, а отже – в розвитку ефективних національних систем соціального захисту.

[432] Stewart, F. with M. Barron, G. Brown and Marcia Hartwell, Social Exclusion and Conflict: Analysis and Policy Implications. Oxford: Centre for Research on Inequality, Human Security and Ethnicity, 2006.

- Країни-члени залишаються вільними визначати, яким чином їх національні системи соціального захисту мають бути структуровані та фінансовані, однак, фундаментальні цілі Союзу загалом мають слугувати керівними принципами в розвитку таких систем.

Разом ці принципи формують основу співробітництва ЄС в сфері соціальної політики: встановлення спільних цілей, хоча країни-члени вільні визначати, яким чином вони мають досягатися, та комплексний підхід до вироблення економічної та соціальної політики, намагаючись підкреслити позитивні сторони того, як соціальна політика може сприяти економічним результатам.

Після тривалих дебатів та переговорів, із впровадженням Лісабонського плану дій, соціальний захист і соціальне залучення стали спеціальними сферами політики для співробітництва ЄС. В поясненні своєї аргументації Рада відмітила, що кількість людей, які живуть нижче межі бідності та в умовах соціального відторгнення, в ЄС є неприйнятною. Мають бути вжиті рішучі дії по викоріненню бідності. Враховуючи, що політики з питань бідності та відторгнення знаходяться майже виключно в сфері компетенції країн-членів згідно принципу субсидіарності, Рада ЄС погодилася, що ця ціль досягатиметься через Відкритий Метод Координації (ВМК), Open Method of Coordination, що базується на досвіді Стратегії зайнятості. Е.Марльє та інші описують ВМК як взаємоузгоджений процес планування, моніторингу, вивчення, порівняння та коригування національних (та субнаціональних) політик (…) на основі спільних цілей, погоджених для ЄС загалом[433].

Першим кроком цього процесу стало завдання підготовки кожною країною-членом ЄС Національного плану дій щодо соціального залучення (National Action Plan for Social Inclusion, далі – НПД/СЗ) для колегіального вивчення. Перший набір загальних цілей та заходів був погоджений Радою ЄС в грудні 2000 року в Ніцці і затверджений Радою зайнятості, соціальної політики, охорони здоров'я та у справах споживачів (EPSCO) в грудні 2002 року з поправками щодо необхідності визначення кількісних цілей в НПД/СЗ .

Перша серія НПД/СЗ була подана Єврокомісії влітку 2001 року, і охоплювала період з 2001 по 2003 роки. Базуючись на цих планах та коментарях експертів, Єврокомісією та EPSCO був прийнятий перший Спільний звіт про залучення, який у подальшому був затверджений засіданням Ради ЄС в Лакені в грудні 2001 року. Другий раунд (2003-2005 роки) був поданий влітку 2003 року; Третій раунд відбувся в липні 2004 року, коли 10 нових країн-членів подали свої перші плани на період з 2004 по 2006 роки, побудовані на основі Спільного меморандуму про залучення (Joint Inclusion Memorandum), що попередньо були підготовлені кожною з країн-кандидатів і містили стислий опис ситуації з бідністю та соціальним залученням, клю-

[433] Marlier, E., A.B. Atkinson, B. Cantillon and B. Nolan The EU and social Inclusion. Facing the Challenges. Bristol: Policy Press, 2007.

чових викликів для політики і основних національних програм та інституцій для вирішення цих проблем[434].

З часу засідання Європейської ради в Лісабоні в березні 2000 року, ЄС зобов'язався здійснювати кроки щодо рішучих дій по викоріненню бідності. Політика соціального залучення ЄС на національному рівні координується шляхом, що отримав назву *Відкритого методу координації* (ВМК). ВМК розроблений для допомоги країнам-членам у спільному прогресі в реформах, що потрібно здійснити для досягнення цілей, визначених в Лісабоні. Метод мав статус «м'якого» закону, тобто він не мав директивного характеру, проте він запропонував зобов'язання: встановити методичні інструкції та часовий графік для досягнення коротко-, середньо- та довгострокових цілей; визначити кількісні та якісні показники та орієнтири з урахуванням потреб країн-членів; впровадити методичні інструкції у національні та регіональні документи політики, передбачивши конкретні заходи та цілі; здійснювати моніторинг досягнутого прогресу з метою організації процесів взаємообміну та навчання між країнами-членами.

У 2005 році було проведено широкий середньостроковий перегляд Лісабонської стратегії, що включав поглиблену оцінку Відкритого методу координації. Оскільки перегляд виявив «недоліки реалізації», було зроблено висновок, що наступний раунд НПД/СЗ має бути більш сфокусованим і більш стратегічним, з більш сильним акцентом на здійснення політики реформ, моніторинг та оцінку результатів. Середньостроковий перегляд також закликав зробити цілі соціального залучення основоположними в стратегії зростання та збільшення робочих місць, переглянути та розширити Лакенські індикатори, спростити і консолідувати вимоги до звітування та встановити періоди звітування.

Після середньострокового перегляду, у вступі до нових рамок ВМК, Єврокомісія знову наголосила, що політика соціального захисту та залучення є важливим аспектом політики щодо підвищення зростання та зайнятості: Європейський союз зобов'язується модернізувати свою соціальну модель, базуючись на спільних цінностях соціальної справедливості та активної участі всіх громадян в економічному та соціальному житті. Комісія підтверджує потребу Європи у модернізації систем соціального захисту з метою забезпечення їх майбутньої життєздатності. Політики мають продовжувати просувати соціальну єдність, рівні можливості і солідарність між поколіннями, а також краще реагувати на економічні та соціальні зміни, сприяти зростанню та зайнятості.

---

[434] 1)"Joint Report on Social Inclusion 2001", Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2002.
2) "Joint Report on Social Inclusion 2004", Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2004.
3) "Joint Report on Social Protection and Social Inclusion," Document adopted by the Council on 3 March 2005, Brussels, 2005.
4) "Joint Report on Social Protection and Social Inclusion," Document adopted by the Council on 10 March 2006, Brussels, 2006.
5) "Joint Report on Social Protection and Social Inclusion", Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2007.

Основні положення ВМК:

- Країни-члени ЄС координують свою політику щодо боротьби з бідністю та соціальним відторгненням на основі процесу взаємного обміну та навчання.
- ВМК є міжурядовим засобом управління в Європейському Союзі, що базується на добровільному співробітництві його країн-членів.
- ВМК спирається на м'які правові механізми, такі як методичні інструкції та індикатори, порівняння та обмін найкращими практиками.

Основні елементи ВМК:

- спільні цілі для ЄС, набір загальних завдань ЄС у галузі боротьби з бідністю і соціальним відторгненням;
- набір узгоджених показників для розширеного аналізу бідності та соціального відчуження, а також для оцінки прогресу на шляху досягнення спільних цілей (Лакенські індикатори), використання спільної статистики (European Union Statistics on Income and Living Conditions, EU-SILC) для міжнародних співставлень, порівняння кращих практик та вимірювання прогресу)[435];
- впровадження цілей ЄС у національні/регіональні політики; національні плани дій на період від двох до трьох років у сфері подолання бідності та соціального відторгнення, які містять зобов'язання країн-членів ЄС трансформувати загальні завдання в конкретну національну (субнаціональну) політику;
- процес регулярного моніторингу та звіту про досягнутий прогрес, на національному рівні (Національні звіти щодо стратегій соціального захисту та соціального залучення) та наднаціональному (Спільні звіти щодо соціального залучення, які надають аналіз та оцінку Національних звітів)[436];
- програма дій Європейського співтовариства на підтримку ВМК для поглиблення аналізу і розуміння існуючих проблем, а також заохочення взаємного навчання та діалогу між країнами-членами ЄС, міжнаціональний обмін досвідом.

ВМК концентрується на трьох стратегічних напрямах: активне залучення, що охоплює підвищення зайнятості, гарантія мінімального рівня доходів і доступу до послуг; дитяча бідність і добробут, бездомність та житлові зручності. Останнім часом виникли такі проблеми, як забезпечення соціальної залучення мігрантів та етнічних меншин (особливо ромів) і вплив фінансово-економічної кризи. Крім того, велика увага приділяється підвищенню ефективності управління при вирішенні проблем соціальної залучення за допомогою мобілізації та залучення всіх учасників процесу (в тому числі людей, які страждають від бідності та соціального відчуження); розробки багатопланових стратегічних заходів реагування щодо подолання бідності та соціального відторгнення; включення завдань з забезпечення соці-

[435] "Evaluation of the Open Method of Coordination for Social Protection and Social Inclusion," Commission Staff Working Document No. SEC(2006)345, Brussels, 2006.

[436] "Joint Report on Social Protection and Social Inclusion "Report on Social Inclusion 2004. An Analysis of the National Action Plans on Social Inclusion" (2004-2006) submitted by the 10 new Member States," Commission Staff Working Paper, SEC, Brussels, 2005.

ального залучення у всі напрями національної політики; вдосконалення координації та реалізації застосованих заходів; забезпечення ефективних зв'язків між національними та субнаціональними органами влади; а також моніторингу та звітності. Завдяки використанню ВМК вдалося залучити широкий спектр зацікавлених учасників процесу і створити загальноєвропейські мережі окремих активістів та об'єднань, залучених до боротьби з бідністю і соціальним відчуженням. Крім того, з'явилося більше можливостей для того, щоб голос людей, що живуть в умовах бідності і соціальної ізоляції, був почутий[437]. У порівнянні з порядком денним ЄС в області збільшення економічного зростання та зайнятості, ВМК надавалось відносно невелике політичне значення і часто питання соціального залучення сприймались як другорядні. Завдання щодо забезпечення соціального залучення не були виділені як пріоритетні в процесі розроблення політики ЄС та його країн-членів. Процес виявився занадто "м'яким". У багатьох країнах - членах ЄС до розроблення НПД/СЗ підходять як до рутинного процесу з підготовки звітності, що провокує відсутність реальних дій на національному рівні. До недавнього часу система моніторингу, оцінки та звітів про результати, досягнутих країнами-членами, відрізнялася відносно низькою ефективністю. Відсутність своєчасних статистичних даних обмежує можливість формулювання конкретних проміжних цілей і відстеження результатів діяльності країн-членів на рівні ЄС. Так, наприклад, Звіт Євростату 2010 року «Доходи та житлові умови» за редакцією А.Аткінсона та Е.Марльє (Income and Living Conditions) містить дані за 2007-2008 роки. Таким чином, важко якісно оцінити вплив наслідків фінансової кризи для оцінки тенденцій бідності та відторгнення, що ускладнює процес вироблення адекватної політики. У багатьох державах-членах ЄС прогрес у сфері удосконалення управління залишається досить незначним. Обмін знаннями і передовим досвідом носить фрагментарний характер і охоплює вузьке коло учасників процесу. Структурні фонди ЄС надавали недостатню підтримку зусиллям по досягненню цілей у галузі соціального залучення. Для посилення ВМК перш за все необхідно підвищити політичний статус самого процесу. Вагомою підставою для такого кроку може слугувати Лісабонська угода, яка набрала чинності 1 грудня 2009 року. У ній стверджується, що Європейський Союз зобов'язується «боротися з соціальним відторгненням і дискримінацією, а також сприяти забезпеченню соціальної справедливості і захисту, рівності між жінками і чоловіками, згуртованості поколінь та захисту прав дитини». Відповідно до нових пунктів Лісабонської угоди, такий підхід має підкріплюватися явною рішучістю на вищих рівнях політичного керівництва забезпечити пріоритетне включення питань повноцінного соціального захисту, боротьби з бідністю і соціальним відторгненням, забезпечення прав дитини у всі напрями діяльності та програми ЄС (включаючи структурні фонди).

[437] Klandermans B. New social movements and resource mobilization: The European and the American approach revised. Research on social movements: The state of art in Western Europe and the USA. Ed. by D. Rucht. Campus Verlag. Westview Press. 1987.

Також для посилення ВМК слід необхідним є: послідовне відображення завдань НПД/СЗ на всіх рівнях в процесі вироблення політики на національному та регіональному рівнях і впровадження процедури систематичної оцінки соціальних наслідків вжитих заходів у всіх відповідних сферах діяльності; встановлення більш тісного зв'язку ВМК з іншими програмами ЄС (у сфері економічного зростання, зайнятості, екології тощо), забезпечення більш міцних зв'язків із структурними фондами ЄС; зміцнення аналітичного потенціалу організацій, залучених до процесу ВМК з метою підвищення його конкурентності та порівнянності даних і показників; посилення політичної відповідальності за допомогою більш широкого використання нормативів (цільових показників), що піддаються вимірюванню, і формулювання конкретних проміжних цілей і відстеження результатів, а також за рахунок підвищення рівня інформованості про процес; зміцнення системи управління та координації політики; розвиток роботи у сфері вивчення методів соціального управління та обміну передовим досвідом[438]. На європейському рівні соціальні завдання ЄС мають бути більш вагомими, вимірюваними і відчутними. На національному рівні держави - члени ЄС за погодженням з Європейською комісією мають встановити відповідні національні/субнаціональні цільові показники. На підставі моніторингу досягнення загальних цілей у галузі забезпечення соціальної залучення ЄС має надавати необхідні рекомендації для покращення становища у країнах-членах, які не зуміли досягти прогресу.

Єврокомісія чітко окреслила розуміння зв’язків між зайнятістю та політикою в соціальному секторі як факторами сталого економічного зростання та визначила наступні напрями дій ВМК щодо соціального захисту та соціального залучення[439]:

(а) Просувати соціальну єдність та рівні можливості для усіх через адекватні, доступні, фінансово спроможні, прийнятні для адаптації та ефективні системи соціального захисту та політику соціального залучення.

(б) Тісно взаємодіяти з Лісабонською стратегією, її цілями щодо економічного зростання та більшої кількості робочих місць кращої якості, та зі Стратегією сталого розвитку ЄС.

(в) Зміцнити управління, прозорість та залучення зацікавлених сторін до розроблення, реалізації та моніторингу політики.

Для здійснення рішучих дій по викоріненню бідності та соціального відторгнення необхідно:

(г) Забезпечити активне соціальне залучення для всіх шляхом сприяння участі в ринку праці, боротьби з бідністю та відторгненням серед найбільш маргіналізованих людей та груп.

---

[438] Armstrong, K.A. “Tackling Social Exclusion through OMC: Reshaping the Boundaries of European Governance,” The State of the European Union: Law, Politics and Society Vol.6, eds. T.A. Boerzel and R.A. Cichowski, Oxford University Press, pp.170- 185, 2003.

[439] “Joint Report on Social Protection and Social Inclusion “Report on Social Inclusion 2004. An Analysis of the National Action Plans on Social Inclusion” (2004-2006) submitted by the 10 new Member States,” Commission Staff Working Paper, SEC, Brussels, 2005.

(д) Гарантувати доступ для всіх до базових ресурсів, прав і соціальних послуг, необхідних для участі в суспільстві, а також подолання екстремальних форм відторгнення та боротьби з усіма формами дискримінації, що призводять до відторгнення.

(е) Забезпечити, щоб політика соціального залучення була скоординована і охоплювала усі рівні управління та всіх учасників, включаючи бідні верстви населення, щоб ця політика була ефективною й результативною і стала центральною в усіх відповідних державних політичних документах, включаючи економічну, бюджетну, освітню політику, а також щоб політика була ґендерно збалансованою.

У сфері адекватного та спроможного пенсійного забезпечення:

(є) Керуючись солідарністю та справедливістю між та всередині поколінь, гарантувати адекватні пенсійні доходи для всіх і доступ до пенсій, що давали б людям змогу підтримувати, в межах розумного, рівень їх життя після виходу на пенсію.

(ж) В контексті спроможності державних фінансів забезпечити фінансову сталість державної та приватної пенсійних схем, у першу чергу шляхом: сприяння довшому трудовому життю та активному старінню; забезпечення відповідного та справедливого балансу між внесками та виплатами; просування доступності та забезпечення надійності накопичувальних та приватних пенсійних схем.

(з) Забезпечити прозорість пенсійних систем, їх адаптованість до потреб та прагнень жінок і чоловіків та вимог сучасного суспільства, демографічного старіння та структурних змін; забезпечити право людей на отримання інформації, яка їм потрібна для планування свого виходу на пенсію.

Забезпечити доступну, високоякісну та спроможну систему охорони здоров'я та довгострокового догляду:

(и) Гарантувати доступ для всіх до адекватної охорони здоров'я та довгострокового догляду та забезпечити, щоб потреба у догляді не призводила до бідності та фінансової залежності. Подолати нерівність в доступі до догляду та медичних послуг.

(і) Забезпечити якість системи охорони здоров'я та довгострокового догляду, адаптувати догляд до мінливих потреб та побажань суспільства й індивідуумів, у першу чергу шляхом запровадження стандартів якості, які відображатимуть найкращу міжнародну практику, та шляхом посилення спільної відповідальності медичного персоналу, пацієнтів і людей, яких доглядають.

(к) Забезпечити доступність адекватної і високоякісної охорони здоров'я та довгострокового догляду, впроваджувати принципи здорового й активного способу життя, розвитку медичного персоналу та раціонального використання ресурсів, у першу чергу через відповідні стимули для користувачів та постачальників послуг, належне управління і координацію між системами і установами догляду.

Єврокомісія запровадила порядок, згідно з яким кожна країна-член має подавати кожні три роки Національну стратегію соціального захисту і соціального залучення, яка має базуватися на спільних цілях. На додаток до

оцінки соціальної ситуації ці звіти мають надавати стислий опис загального стратегічного підходу до соціального залучення та встановлювати національні цілі на наступний трьохрічний період. Національні стратегії оцінюються комісією з незалежних експертів і узагальнюються у трирічних Спільних звітах Єврокомісії. Крім методологічних інструкцій Єврокомісія наголошує на необхідності використання спільних індикаторів для визначення завдань щодо зниження бідності та соціального відторгнення і для активного залучення, доцільності залучення до виконання зазначених завдань усіх соціальних партнерів, включаючи бідні верстви населення та громадські організації, які представляють соціально вразливі групи[440].

Для реалізації Соціальної програми дій в країнах-членах ЄС у 2007 році була запроваджена Програма зайнятості та соціальної солідарності Європейської Співдружності (European Community Programme for Employment and Social Solidarity – PROGRESS) для підтримки Соціальної програми дій, яка разом із Європейським соціальним фондом (European Social Fund - ESF), складає основний механізм надання фінансової підтримки для (1) досягнення цілей ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей та (2) реалізації Лісабонської Стратегії ЄС щодо зростання та робочих місць. Програма зайнятості та соціальної солідарності діятиме до 2013 року (замість чотирьох окремих соціальних фондів, які були закриті в 2006 році). У 2008 році Єврокомісія прийняла Оновлену соціальну програму дій, яка спрямована на розширення прав людей і надання їм можливості реалізувати свій потенціал, водночас надаючи допомогу тим, хто не може цього зробити. Оновлений план дій визначає, що він не може обмежуватися традиційними соціальними сферами, а має стати наскрізним та багатоаспектним, охоплюючи широкий спектр питань від політики ринку праці до освіти, охорони здоров'я, імміграції та міжкультурного діалогу. Оновлений соціальний план дій побудований навколо трьох принципів: можливість, доступ і солідарність.

Для реалізації цих принципів ЄС запровадив концепцію активного залучення. Активне залучення визначається ЄС як *всеохоплююча політика поєднання трьох елементів: (1) зв'язок з ринком праці через можливості працевлаштування або професійної підготовки; (2) підтримка доходу на рівні, який є достатнім для людей, щоб мати гідне життя; і (3) кращий доступ до послуг, що можуть допомогти усунути перешкоди, з якими стикаються люди та їх сім'ї при залученні до суспільного життя, таким чином сприяючи їх реінтеграції до зайнятості*. Активне залучення має реалізовуватися на засадах комплексного підходу, який передбачає, що політика соціального залучення має базуватися на усіх трьох елементах та їх взаємодії. Загальний характер активного залучення означає, що тісне залучення інших партнерів та зацікавлених сторін з інших сфер політики є обов'язковим.

[440] "Social Inclusion in Europe (Implementation and Update Reports on 2003-2005 NAPs/inclusion and Update Reports on 2004-2006 NAPs/inclusion)", Commission Staff Working Document No. SEC (2006)410, Brussels, 2006.

Серед інструментів політики в оновленому плані дій наголос робиться на збільшення підтримки соціального діалогу між представниками роботодавців та працівників, партнерства та взаємодії громадських організації, регіональних та місцевих органів влади та інших зацікавлених сторін.

Історія політики ЄС щодо соціального залучення свідчить, що вона була і досі є еволюційним процесом, що включає модифікації в загальній політиці, її механізмах і заходах на основі зворотного зв'язку та навчання. Суттєві зміни відбулися в розробленні НПД/СЗ щодо якості аналізу, зворотного зв'язку та механізмів партнерської перевірки між країнами-членами та залучення громадського суспільства[441]. Підпрограма *Партнерської перевірки у сфері соціального захисту і соціального залучення* була запроваджена в 2004 році для започаткування взаємного добровільного навчального процесу між країнами-членами на основі систематичного обміну досвідом та оцінки політики, заходів, програм або інституційних механізмів. З огляду на це, *Мережа незалежних експертів з питань соціального залучення* надає значну допомогу Європейській Комісії в процесі моніторингу та оцінки ситуації з бідністю та соціальним відторгненням, а також щодо актуальних напрямів політики у відповідних сферах в країнах-членах та країнах, які готуються приєднатися. Щодо вимірювання соціального залучення, спостерігається постійна еволюція системи індикаторів, що охоплюють такі аспекти, як матеріальне позбавлення, охорона здоров'я, житло та дитяча бідність [18]. Більше увага також приділяється впровадженню суб'єктивних показників – показників сприйняття, таких як Пакет показників для моніторингу Європейської стратегії соціального захисту та соціального залучення.

Для зміцнення зв'язків громадянським суспільством з тими, хто живе в бідності та соціальному відторгненні, ЄС запровадив щорічний *Круглий стіл з питань бідності та соціального відторгнення (Roundtable on Poverty and Social Exclusion)*, а також щорічну *Нараду щодо людей в бідності та соціальному відторгненні (Meeting of people experiencing poverty and social exclusion)*.

Підготовка інституційної спроможності до участі у ВМК має також стати важливою сферою для країн, які ведуть переговори про членство в ЄС. Країни-кандидати в період підготовки до вступу мають спільно з головним Департаментом з питань зайнятості, соціальних справ та рівних можливостей (The Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities) розробити Спільний меморандум залучення (Joint Inclusion Memorandum) як підготовчий етап до участі в ВМК. Ці меморандуми аналізують ситуацію в сфері соціального відторгнення, визначають ключові виклики, оцінюють ефективність існуючих політик та встановлюють ключові пріоритети на майбутнє. Однак, вони не містять зобов'язань щодо здійснення майбутніх заходів. Спільний меморандум залучення має на меті підготовку до приєднання країн-кандидатів до участі в ВМК після вступу та забез-

[441] Piron, L-H. and Z. Curran Public policy responses to exclusion. London: Overseas Development Institute, 2005.

печення статистичної спроможності до моніторингу бідності та соціального відторгнення. Меморандуми підтверджують серйозність політичних зобов'язань щодо вирішення проблем бідності та соціального відторгнення в країнах, що приєднуються. Слід зазначити, що спільний меморандум залучення (і процес, що стоїть за ним) десяти нових країн-членів ЄС зазнавав певних обмежень та критики, як і НПД/СЗ на ранніх стадіях політики ЄС.

ЄС також проводить дослідження щодо оцінки проблем бідності, соціального відторгнення, пенсійного забезпечення та охорони здоров'я в країнах, включених до Європейської політики сусідства (European Neighbourhood Policy), з метою висвітлення національних політичних стратегій та визначення слабких місць і недоліків в національних системах соціального сектора.

*4.4 Методичні підходи до оцінки рівня збалансованості функціонування соцо-еколого-економічної регіональної системи**

На фоні всезростаючого антропогенного тиску на навколишнє природне середовище все очевиднішим стає усвідомлення неможливості подальшого розвитку без включення екологічного імперативу в політику держав і окремих регіонів. Поштовхом для акцентування уваги світової спільноти на ймовірності усунення катастрофи була робота Римського клубу, що визначала межі зростання та лімітуючи рамки навантаження на екосистему. Велику значущість мали конференція ООН 1972 р., на якій розглядалося питання комплексного, зрівноваженого еколого-економічного розвитку і вперше у міжнародно-правовому лексиконі був застосований термін «sustainable development», перекладений як сталий розвиток, та наступна робота міжнародних союзів, комісій, конференцій та форумів, що продовжили вивчення даної проблеми, в результаті чого були розроблені концепція та Програма дій для забезпечення сталого розвитку. Тому для сьогодення є актуальним подальше поглиблення розуміння світовою спільнотою необхідності переходу та консолідованого дотримання засад сталого розвитку як на макрорівні, так і на рівні окремих держав.

Проблеми сталого розвитку знайшли віддзеркалення в працях багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених: Н. Багрова, О. Бодрака, О. Білоуса, В. Возняка, Н. Газізуліна, Дж. Гелбрейта, З. Герасимчук, М. Гусєва, Б. Данилишина, М. Долішного, С. Дорогунцова, К. Лосєва, М. Межевич, Л. Мельника, П. Олдака, А.П аламарчука, Н. Реймерса, Л. Руденка, О. Шаблія, В. Шевчука, Л. Шостак та інших. Лейтмотивом багатьох робіт звучить необхідність найшвидших дій, оскільки всяке зволікання згубне не тільки для якоїсь окремої галузі або країни, але і для всієї планети. Однак принципи

*Автор: Кондіус І.С.

сталого розвитку у багатьох країнах, у тому числі і в Україні, на державному рівні дотепер лише декларуються.

В залежності від світоглядних позицій різних вчених та фахівців акцент в більшій чи меншій мірі у визначенні змісту словосполучення «sustainable development» зосереджується на соціальній (задоволення матеріальних і культурних потреб), екологічній (збереження функціональних і структурних якостей біологічних систем, їх здатність до самовідтворення, охорона генетичних ресурсів і біорізноманіття) або економічній (постійний економічний і технологічний прогрес) сталості. Недоліком наведених підходів при досліджені проблеми суспільного розвитку, на нашу думку, є неврахування забезпечення правильного співвідношення між трьома взаємозв'язаними сферами.

Саме поняття «sustainable development» сьогодні трактується порізному (у цілому в літературі зустрічається понад 60 принципових підходів до розуміння його суті), багато учених віддають перевагу термінам сталий, стійкийий, збалансований, самопідтримуючий, зрівноважений, екобезпечний, коеволюція, корозвиток та інші, які за певними ознаками можна розглядати як синоніми. Для динамічних систем «sustainable development» означає не консервацію існуючого стану, а еластичну змінність при збереженні цілісності системи та її найважливіших елементів за рахунок внутрішніх і зовнішніх факторів доти, поки значення дисбалансу гаситимуться раніше, ніж система змінить свою структуру. Цього можна досягти забезпечивши зростання рівня всіх складових системи при збереженні рівноваги та збалансованості її функціонування.

З урахуванням наведеного під «сталим розвитком» будемо розуміти багатовимірний процес змін, який відображає здатність системи стабільно забезпечувати динамічне зростання, зберігаючи рівновагу та збалансованість рівноцінних за своєю значимістю взаємозв'язаних соціальної, економічної та екологічної сфер, протидіючи негативному впливу зовнішніх та внутрішніх факторів.

Досягнення сталого розвитку вимагає узгодження інтересів і можливостей розвитку всієї країни, її окремих регіонів і територій з урахуванням їх ієрархічної підпорядкованості. Територіально Україна – країна Європи, яка включає різні кліматичні пояси, має багатонаціональну етнічну структуру, нерівномірне антропогенне навантаження на окремі її території, де в залежності від рівня науково-технічного прогресу та соціального розвитку ставляться різні пріоритетні завдання для досягнення основної мети – забезпечення сталого розвитку, що потребує розгляду цих питань в кожному регіоні зокрема.

Регіональним утворення поряд із загальнонаціональними властиві і регіональні особливості трансформаційних процесів: і ці процеси неоднаково успішні в різних регіонах країни. Реалізація поставлених на державному рівні задач, загальних для всієї країни, повинна починатися з їх конкретизації для регіонів, оскільки більшість проблем соціально-економічного і екологічного характеру спочатку виникає на рівні регіону і тільки потім розростається до національних, глобальних масштабів. Тому наріжним каменем

дослідження є регіон, забезпечення його сталого розвитку. Відповідно до існуючого адміністративно-територіального устрою України, за регіон приймемо територію Автономної Республіки Крим, 24 областей, міст Києва та Севастополя [443].

Вирішенню проблематики сталого розвитку на регіональному рівні присвячено праці Б. Буркинського, І. Бистрякова, І. Вахович, В. Волошина, З. Герасимчук, С. Злупка, Б. Данилишина, М. Долішнього, С. Дорогунцова, Л. Мельника, М. Паламарчука, О. Паламарчука, С. Писаренко, Л. Руденко, В. Симоненка, В. Трегобчука, С. Харічкова, Л. Чернюк, М. Чумаченка та багатьох інших. Значення регіонального підходу до забезпечення сталого розвитку в сучасних умовах підтверджує і світовий досвід. Ситуація, що склалася в сучасних умовах, вимагає перегляду ролі регіону в розвитку держави і приведенні її в рамки нових обмежень, продиктованих принципами сталого розвитку. Дане положення стало одним з ключових питань «Декларації Асамблеї Європейського регіону» (Базель, 4 грудня 1996 р.), в якій підкреслювалося, що регіони є найвдалішою організаційною формою для адекватного і незалежного вирішення регіональних проблем. Державам Європи було б слід, наскільки це можливо, наділяти регіони повноваженнями і передати фінансові ресурси, необхідні для вирішення задач, що стоять перед ними [444].

Для України регіональний підхід до забезпечення сталого розвитку є особливо актуальним через диспропорції, нерівномірність та незбалансованість функціонування регіональних систем та неузгодженість шляхів вирішення існуючих проблем, оскільки розвиток соціальних, виробничих та інших регіональних процесів обумовлений всією сукупністю суспільно-економічних і екологічних інтересів, що є унікальними для групи людей на певній території. Дана ситуація вимагає подальшого вивчення й аналізу господарської своєрідності регіону, що дає можливість об’єктивно оцінювати та передбачати майбутній стан, диференційовано управляти процесами і прогнозувати розвиток господарства. Вважливим механізмом вибору правильного шляху при вирішенні проблематики забезпечення сталого розвитку регіону повинно стати передбачення результатів функціонування регіону і прогнозування його розвитку у майбутньому.

Суспільство на сучасному етапі потребує нових підходів до проведення аналізу та оцінювання триєдиної системи, в якій взаємопов’язано діють економічні, соціальні та екологічні закономірності розвитку. В центрі цього процесу знаходиться людина, що використовує обмежені природні ресурси, а в даний час і піклується про їх стале функціонування. Системне узгодження та збалансування трьох складових є складним завданням.

Таким чином, проблема забезпечення сталого розвитку, а саме: необхідність збереження однакових прав сьогоднішніх і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів і забезпечення достойних умов життя по-

[443] Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів” // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2005, № 51, ст. 548.

[444] Стеденников И. Регион Украины в Европе регионов / И. Стеденников, В.Токаренко //Причерноморский регион. – 1998. – №1. – С.28–34

требує урахування, по-перше, взаємозв'язку між соціальною, екологічною та економічною підсистемами, по-друге, рівня збалансованого функціонування соціо-еколого-економічної системи.

Для більш ефективного формування політики сталого розвитку доцільно сформувати критерії аналізу і оцінки сталого розвитку, які дозволять як якісно, так і кількісно характеризували єдину систему взаємопов'язаних елементів: економіки, природи та людства.

Узагальнюючи різноманітні підходи аналітичного дослідження розвитку регіону, слід зазначити, що переважна більшість авторів в своїх методиках пропонують застосовувати трирівневу систему показників, що дозволяє здійснити всебічний та змістовний аналіз функціонування соціо-еколого-економічної системи і забезпечують системний підхід при оцінюванні регіонального розвитку. Проте поруч з цим аналіз, проведений за цими методиками, не передбачає вирішення довгострокових перспективних напрямків функціонування соціо-еколого-економічної системи; не завжди враховує особливості і унікальність різних територіально-суспільних систем та регіонів; не передбачає дослідження інформаційної бази при розрахунках оціночних показників функціонування збалансованої системи. Поруч з цим існує певна повторюваність у виборі напрямків дослідження та незв'язність запропонованих груп оцінок, необхідність подальшої адаптації показників до стандартів системи національних рахунків, що затрудняє, а часто і унеможливлює забезпечення комплексного підходу при оцінюванні регіонального розвитку. Необхідно відмітити, що окремі автори при розрахунках інтегральних показників рівня розвитку регіону застосовують формули, які передбачають використання коефіцієнтів вагомості, що розраховані на основі опитування експертів, тому отримані результати будуть недостатньо об'єктивними. На нашу думку, сумнівними є порівняння часткових показників з середніми по державі, оскільки середній рівень показників розвитку країни не завжди є достатньо високим, щоб проводити порівняння відносно нього, і не є еталоном.

Загальним недоліком запропонованих методик щодо застосування їх для оцінювання сталого розвитку регіону вважаємо недостатнє опрацювання питання кореляційних залежностей між основними: соціальною, економічно та екологічною сферами, неврахування рівня збалансованості та напрямків розбалансування функціонування регіональної соціо-еколого-економічної системи.

Узагальнення існуючих методичних підходів до аналізу та оцінки рівня сталого розвитку регіонів, свідчить про необхідність об'єктивнішого і ґрунтовнішого відбору параметрів оцінки функціонування регіональної системи, та на їх основі розробки методики розрахунку інтегральних показників, які відображають та оцінюють рівень збалансованого соціо-еколого-економічного розвитоку регіонів.

З урахуванням переваг та недоліків існуючих методичних підходів пропонуємо методику аналізу розвитку регіону та оцінки його стану, розрахунки за якою в подальшому слугуватимуть інформаційною базою для перспективного прогнозування сталого розвитку регіону. Алгоритм проведення

такого аналітичного дослідження, на нашу думку, повинен включати чотири етапи: початковий, аналітичний, розрахунковий і заключний. Деталізація кожного з поданих етапів представлена на рис. 1.

Мета проведення аналізу вбачається у створенні належного підґрунтя та комплексного багатоаспектного інформаційного забезпечення для визначення рівня сталого розвитку регіонів України та їх порівняльної характеристики.

Рис.4.4.1. Алгоритм аналітичного дослідження рівня сталого розвитку регіону

Об’єктом є регіони України, а предметом - рівень сталого розвитку регіонів України.

Досягнення поставленої мети передбачає наступні завдання проведення аналітичної роботи.

1. Аналіз та оцінка кількісних та якісних показників, які характеризують досягнутий рівень сталого розвитку регіонів України у галузевому та територіальному розрізах.
2. Визначити тенденції розвитку регіону та оцінити їх апроксимацію на майбутнє з метою оцінки вибраного напрямку сталого розвитку.
3. Виявити та оцінити наявне ресурсне забезпечення соціального та економічного зростання в майбутньому.
4. Дослідити основні позитиви, недоліки та проблеми, диспропорції у функціонуванні соціо-еколого-економічної системи регіону.
5. Визначення узагальнюючого показника, що відображатиме рівень сталого розвитку регіону.
6. Здійснення порівняльної оцінки регіонів за окремими показниками та інтегральним рівнем сталого розвитку.
7. Проведення групування регіонів за рівнем їх сталого розвитку.
8. Формування об'єктивних та обґрунтованих висновків про стан сталого розвитку в регіонах України.

Методична спрямованість розрахунків залежить безпосередньо від мети і завдань аналізу. Оскільки на «сталість» розвитку регіону впливають фактори, які визначають її стан та перспективи розвитку, аналітичне забезпечення пропонується здійснювати з врахуванням цієї системи чинників, що передбачає наступні напрямки оцінки:

1. Геополітичні передумови сталого розвитку регіону.
2. Аналіз та оцінка рівня соціального розвитку регіону.
3. Аналіз та оцінка рівня економічного розвитку регіону.
4. Аналіз та оцінка рівня екологічного розвитку регіону.
5. Інтегральна оцінка рівня сталого розвитку регіонів і групування їх згідно класифікації для подальшої розробки перспективних прогнозів.

Для забезпечення комплексності дослідження розвитку регіону, після визначення основних напрямків проведення аналізу, необхідно здійснити формування системи вимірів (індексів та індикаторів), тобто сукупності взаємопов’язаних характеристик, що відображають існуючі процеси на конкретній території, в даних умовах та на протязі певного часу. Саме від правильності підбору цієї системи кількісних та якісних характеристик і залежить вирішення поставлених перед аналізом завдань та досягнення мети його проведення.

У економічній і економіко-географічній літературі можна зустріти спроби розробки системи спеціальних індикаторів і методичних підходів для регіональної економічної діагностики, але далеко не всі з них відрізняються конструктивністю, прагненням знайти регіональні патології. Невелика кількість узагальнюючих показників-індикаторів, зумовлюється їхньою взаємозв’язаністю та взаємозалежністю. Але пошук таких показників ще не

завершений. Сталий розвиток пропонуємо описувати за допомогою часткових показників, які є інформаційною основою інтегральної оцінки.

Головними вимогами до зазначеної системи оцінних показників, на основі яких визначатимуться та оцінюватимуться напрямки функціонування сталої системи регіону, є: інформаційна повнота, відсутність повторного рахунку одних і тих же елементів, адекватність представлення взаємопов'язаної тріади складових сталого розвитку, комплексність, співрозмірність в часі та просторі, адаптованість до умов вітчизняної економіки

Відповідно до поставлених вимог та сформованих напрямків аналізу визначимо систему показників оцінки сталого розвитку регіону.

На основі наявної статистичної бази, шляхом аналізу, синтезу та систематизації вітчизняних та зарубіжних розробок щодо показників, які характеризують рівень збалансованого розвитку регіону, здійснюємо відбір показників, які буде проаналізовано в межах кожного блоку. Вважаємо, що аналізу підлягають показники, які відображають кількісно-якісний стан та розвиток всіх складових регіональної системи, що адекватно характеризують економічну, екологічну, соціальну сфери. При цьому, основний акцент потрібно робити на показниках, які відображають раціональність природокористування та ефективність здійснення господарської діяльності з точки зору забезпечення збалансованого соціо-еколого-економічного функціонування регіонів, оскільки, кінцевою метою нашого дослідження є досягнення ними сталого розвитку, на основі побудови дієвого механізму його забезпечення, із застосуванням адекватних інструментів та методів.

Методичний інструментарій для аналізу показників кожного з блоків складають наступні методи економіко-статистичного дослідження: індексний, метод коефіцієнтів, зведення і групування, методи стандартизації показників, побудови та аналізу рядів динаміки, трендів, метод рейтингових оцінок, інтегральних індексів, порівняльного аналізу, та ін. [445].

На другому, аналітичному етапі пропонуємо провести дослідження геополітичних передумов сталого розвитку регіону, яке дасть ознайомлююче уявлення про стан соціо-еколого-економічної регіональної системи, що і стане першим кроком при виборі напрямку її розвитку. Таке дослідження пропонується здійснити на основі показників, що характеризують геополітичний стан (кількість та національна різноманітність населення, протяжність, крайні точки), економіко-географічне положення (форма, площа, рельєф, клімат, суміжність, річна кількість опадів, температура повітря, наявність річок, озер, лиманів, морського узбережжя, розташування регіону і його центру, ін.) та адміністративно-територіальний поділ (кількість адміністративно-територіальних одиниць в регіоні).

Для наглядного вивчення й дослідження особливостей розташування та умов розвитку кожної адміністративної одиниці, що входить в склад певного регіону, територіально-адміністративний поділ регіону пропонується здійснити на основі картографічного матеріалу.

---

[445] Герасимчук З.В. Екологічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення / З.В. Герасимчук, А.О. Олексюк. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 280с.

Третій, розрахунковий, етап включає аналіз сталого розвитку регіонів, для оцінки якого необхідно провести дослідження рівня розвитку трьох його складових: соціальної, економічної та соціальної.

У першому блоці, пропонуємо провести аналіз показників, які відображають рівень соціального розвитку регіону. Так як важливою передумовою розвитку певної території є людські ресурси, чисельність, стан, динаміка розвитку яких в свою чергу впливає на рівень життя населення, тому оцінювання соціальної сфери регіону, доцільно проводити в напрямках, структура якої представлено на рис.2.

Дослідження соціальної сфери регіону за даною методикою дозволить виявити подальші перспективи сталого розвитку, визначити можливий обсяг створення додаткових робочих місць та встановити напрямки розвитку регіонального ринку праці. Визначення ж рівня соціального розвитку у територіальному розрізі дозволить виявити «слабкі місця» соціальної сфери її функціонування, що стане одним із індикаторів при побудові прогнозів перспективного регіонального розвитку.

У третьому блоці, пропонуємо провести аналіз показників, що відображають рівень економічного розвитку регіону, який в свою чергу має значний вплив на рівень сталості регіону, через галузеву та територіальну структуру економічної діяльності, її інтенсивність, що відповідно, обумовлено тісним взаємозв'язком економічного розвитку регіону із його соціальним та екологічним станом. Оцінювання економічної складової сталого розвитку регіону, доцільно проводити в напрямках, представлених на рис.3. При аналізі показників економічної діяльності та розрахунку інтегрального індексу рівня економічного розвитку, необхідному для подальшого проведення перспективного прогнозування розвитку соціо-еколого-економічної системи регіону, на нашу думку, необхідно розглядати в п'яти напрямках: рівень господарської діяльності, фінансове забезпечення регіону, інвестиційна активність, науково-технічний розвиток та зовнішньо економічна діяльність. Дана методологія дає можливість комплексного оцінювання ефективності використання економічного та фінансового забезпечення регіону за різними сферами діяльності, показує об'єктивні результати діяльності вибраних регіонів.

У четвертому блоці, пропонуємо провести аналіз показників, які відображають екологічну складову регіональної системи. Для забезпечення комплексного підходу при проведенні даного дослідження необхідно врахувати взаємозв'язок екологічної сфери з соціальною та економічною. З однієї сторони природа – основний постачальник ресурсів для забезпечення економічного та соціального розвитку суспільства, з другої – в процесі виробництва та життєдіяльності людини накопичуються промислові та побутові відходи, які підривають можливість природного середовища до саморегуляції та самовідтворення. Тому дослідження екологічної сфери, структура якої представлена на рис.4, пропонуємо проводити за чотирма напрямками: аналіз та оцінювання природних ресурсів, техногенного та антропогенного навантаження на екосистему та активності діяльності зі зниження навантаження на екосистему, які в подальшому будуть зведені в один інтегральний показник, що характеризуватиме рівень екологічної складової сталого розвитку.

Інтегральний індекс рівня соціального розвитку регіону

1. Індекс стану трудових ресурсів
1.1 Коефіцієнт економічної активності населення
1.2 Рівень реєстрованого безробіття
1.3 Коефіцієнт навантаження на одну вакансію

2. Індекс демографічного стану
2.1 Коефіцієнт старіння населення
2.2 Частка населення працездатного віку до загальної кількості населення
2.3 Коефіцієнт народжуваності населення
2.4 Коефіцієнт смертності населення
2.5 Коефіцієнт міграційного приросту

3. Індекс девіантного навантаження
3.1 Коефіцієнт злочинності
3.2 Частка населення, що потерпіла від злочинців

4. Індекс розвитку соціальної інфраструктури
4.1 Забезпеченість підприємствами роздрібної торгівлі
4.2 Забезпеченість підприємствами ресторанного господарства
4.3 Забезпеченість лікарськими ліжками
4.4 Забезпеченість амбулаторно-поліклінічними закладами
4.5 Забезпеченість книжковим фондом бібліотек
4.6 Забезпеченість місцями у залах для демонстрування фільмів

5. Індекс комфортного проживання населення
5.1 Забезпеченість житлом
5.2 Забезпеченість пасажирськими автобусами
5.3 Забезпеченість приватними легковими автомобілями
5.4 Щільність залізничних колій загального користування
5.5. Щільність автомобільних доріг з твердим покриттям
5.6 Забезпеченість домашніми телефонними апаратами
5.7 Забезпеченість трансляційними радіоточками

6. Індекс рівня освіти
6.1 Рівень охоплення дітей дошкільними закладами
6.2 Частка учнів в загальноосвітніх навчальних закладах
6.3 Частка учнів, слухачів професійно-технічних закладів
6.4 Частка студентів ВНЗ I-IV ступенів акредитації

7. Індекс рівня соціальної справедливості
7.1 Доходи населення
7.2 Середньомісячна заробітна плата найманих працівників
7.3 Індекс споживчих цін
7.4 Співвідношення грошових витрат 10% найбіднішого та 10% найбагатшого населення
7.5 Частка населення із середньодушовими витратами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму

8. Індекс рівня стану здоров'я населення
8.1 Рівень травматизму
8.2 Частка інвалідів
8.3 Частка хворих на активний туберкульоз
8.4 Частка ВІЛ-інфекованих
8.5 Частка хворих на СНІД
8.6 Питома вага оздоровлених дітей
8.7 Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року

Рис.4.4.2. Структура часткових показників інтегрального індексу рівня соціального розвитку регіону

Інтегральний індекс рівня економічного розвитку регіону

1. Індекс господарської діяльності
1.1 ВРП в розрахунку на одну особу
1.2 Основні засоби в розрахунку га одну особу
1.3 Ступінь зносу основних засобів
1.4 Індекс обсягу продукції промисловості
1.5 Обсяг виробництва с/г продукції
1.6 Індекс с/г продукції
1.7 Кількість малих підприємств
1.8 Частка продукції малих підприємств у загальних обсягах реалізованої продукції
1.9 Обсяг реалізованої промислової продукції
1.10 Обсяг реалізованих послуг
1.11 Роздрібний товарооборот
1.12 Введення в експлуатацію житла

2. Індекс фінансового забезпечення
2.1 Рівень забезпеченості місцевих бюджетів власними коштами
2.2 Дебіторська заборгованість на одну особу
2.3 Кредиторська заборгованість на одну особу

3. Індекс інвестиційної активності
3.1 Інвестиції в основний капітал в розрахунку на одну особу
3.2 Частка інвестицій в ВРП
3.3 Обсяг іноземних інвестицій
3.4 Індекс інвестицій в основний капітал
3.5 Прямі інвестиції з регіону в економіку інших країн

4. Індекс науково-технічного розвитку
4.1 Кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи
4.2 Чисельність фахівців, що виконують наукові та науково-технічні роботи
4.3 Внутрішні поточні витрати на наукові та науково-технічні роботи, виконані власними силами наукових організацій
4.4 Рівень забезпечення інноваційно-активними підприємствами
4.5 Обсяг інноваційних витрат
4.6 Кількість впроваджених прогресивних технологічних процесів в промисловості
4.7 Кількість отриманих охоронних документів на об’єкти промислової власності
4.8 Обсяг інноваційної продукції на одну особу

5. Індекс зовнішньоекономічної діяльності
5.1 Обсяг експорту товарів та послуг
5.2 Обсяг імпорту товарів та послуг
5.3 Частка експорту у ВДВ
5.4 Частка імпорту у ВДВ
5.5 Коефіцієнт покриття експорту імпортом

Рис.4.4.3 Структура часткових показників інтегрального індексу рівня економічного розвитку регіону

Інтегральний індекс рівня екологічного розвитку регіону

1. Індекс природно-ресурсного забезпечення
1.1 Забезпеченість мінеральними ресурсами
1.2 Забезпеченість водними ресурсами
1.3 Забезпеченість земельними ресурсами
1.4 Забезпеченість лісовими ресурсами
1.5 Забезпеченість фауністичними ресурсами
1.6 Забезпеченість природно-рекреаційними ресурсами

2. Індекс техногенного навантаження на екосистему
2.1 Частка лісових площ, пройдених пожежами
2.2 Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря
2.3 Утворення відходів I-III класу небезпеки
2.4 Концентрація скинутих забруднених вод в поверхневі водні об'єкти

3. Індекс антропогенного навантаження на екосистему
3.1 Споживання вугілля (включаючи брикети) в розрахунку на 1 особу
3.2 Споживання природного газу в розрахунку на 1 особу
3.3 Вилов риби та добування морепродуктів в розрахунку на 1 особу
3.4 Заготівля ліквідної деревини в розрахунку на 1 особу
3.5 Забір води із природних водних об'єктів для використання в розрахунку на 1 особу

4. Індекс активності діяльності по зниженню навантаження на екосистему
4.1 Витрати на охорону, відтворення диких тварин та птахів, включаючи біотехнічні засоби
4.2 Частка площі земель лісового фонду, піддана лісовідновленню
4.3 Частка земель природно-охоронного фонду
4.4 Частка оборотної води у загальному обсязі використання на виробничі потреби
4.5 Частка використаних та знешкоджених відходів I-III класів небезпеки в загальному обсязі утворених

Рис.4.4.4 Структура часткових показників інтегрального індексу рівня екологічного розвитку регіону

Для співставлення та порівняння соціо-еколого-економічного розвитку регіонів держави необхідно на основі найбільш репрезентативних показників кожного блоку розрахувати певні узагальнюючі індекси з кожної із складових: соціального, економічного та екологічного розвитку, які становитимуть базу для порівняння сталості розвитку регіонів нашої держави. Крім того, вважаємо доцільним, розрахувати відносний комплексний інтегральний показник, - який кількісно та якісно відображатиме досягнутий рівень збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку регіонів і буде давати найбільш агреговану характеристику сталості, відносно інших адміністративно-територіальних одиниць. Такий показник, як і рівні відповідних складових: соціальної, екологічної, економічної сфер пропонуємо розрахувати застосувавши один із методів таксономічного аналізу, що дозволяє впорядкувати елементи даної сукупності за відстанню до певної визначеної у просторі точки, що є еталоном розвитку [446]. Тобто, на основі даного методу ми розрахуємо синтетичні величини – таксономічний показник індекс соціо-еколого-економічного розвитку регіону ($I_{сее}^{р}$), та таксономічні індекси соціальної ($I_{с}^{р}$), економічної ($I_{екн}^{р}$) та екологічної ($I_{екл}^{р}$) сфери регіону.

Вибір саме такого методу формування інтегрального показника обумовлений наступним рядом причин:

1. Таксономічний показник рівня розвитку пристосований як для проведення комплексних соціально-економічних досліджень, так і для оцінки стану навколишнього природного середовища [447].
2. Дозволяє використовувати досить широкий набір показників, та доповнювати їх у міру появи додаткових даних.
3. Рівень соціо-еколого-економічного розвитку регіону, обчислений на основі порівняння відповідних показників з еталонними, з поділом ознак на стимулятори та дестимулятори, на нашу думку, дає зважену та найбільш об'єктивну інтегральну оцінку, в порівнянні з іншими методами зведення часткових показників до інтегрального.
4. Рівень сталого розвитку регіону буде розраховуватись з врахуванням як рівня соціо-еколого-економічного розвитку, так і коефіцієнта збалансованості (розбалансованості) регіональної системи.
5. Універсальність даної методики створює широкі можливості для обчислення додаткових модифікованих показників рівня сталого розвитку регіону. А тому, ми пропонуємо розрахувати такі модифіковані інтегральні показники, які дозволять ідентифікувати стан регіону, а відповідно визначити межі зростання, сталості, спадання, ризику та загрозливого стану [448].

---

[446] Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях: Методы таксономии и факторного анализа / В. Плюта / [пер. с пол. В.В. Иванова]. – М.: Статистика, 1980. – 151 с.
[447] Тисячна Н.В. Теоретичні основи і вибір методів комплексної оцінки стану навколишнього природного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук / Н.В. Тисячна. – Харків, 1998. – 15 с.
[448] Герасимчук З.В. Екологічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення / З.В. Герасимчук, А.О. Олексюк. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 280с.

Алгоритм розрахунку таксономічного показника рівня соціо-еколого-економічного розвитку регіональної системи та таксономічних індексів його складових[449]:

Формування матриці спостережень, що містить найбільш повну характеристику досліджуваної сукупності.

2. Диференціація ознак матриці спостережень (стимулятори, дестимулятори).

3. Стандартизація матриці спостережень за допомогою формули наступного вигляду:

$$Zik = \frac{X_{ik} - \overline{X}_k}{S_k}, \quad (1)$$

де

$$\overline{X}k = \frac{\sum_{i=1}^{w} X_{ik}}{w}, \quad (2)$$

$$S_k = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{w} \left(X_{ik} - \overline{X}_k\right)^2}{w}}, \quad (3)$$

де Zik – стандартизоване значення показника k для і-го регіону;

Xik – значення показника k для і-го регіону;

$\overline{X}k$ – середнє арифметичне значення показника k;

Sk – стандартне відхилення показника k;

w – кількість регіонів.

4. Розрахунок коефіцієнтів ієрархії на основі так званих критичних відстаней – ρ між сусідніми ознаками (α_i, α_j), що відображають значення і роль кожної ознаки в дослідженні:

$$k = \max_i \min_j \rho(\alpha_i, \alpha_j). \quad (4)$$

5. Коректування ознак з врахування м коефіцієнтів ієрархії (множення значень кожної стандартизованої ознаки на відповідне їй значення коефіцієнта ієрархії).

6. Вибір еталонних точок за кожним з показників рівня соціо-еколого-економічного розвитку регіону та його підсистем.

Найбільше значення стимуляторів та найменше значення дестимуляторів утворюють координати еталона розвитку Z0s:

$$Z_{0s} = \max_t Z_{ts}, \text{ якщо } s \in I; \quad (5)$$

$Z_{0s} = \min_t Z_{ts}$, якщо $s \notin I$; (s = 1, . . . , n),

де I – множина стимуляторів;

Z_{ts} – стандартизоване значення ознаки s в період t.

[449]Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях: Методы таксономии и факторного анализа / В. Плюта / [пер. с пол. В.В. Иванова]. – М.: Статистика, 1980. – 151 с.

Таким чином, отримуємо вектор еталонних значень ознак, який являє собою точку P0 з координатами (кількість n): Z01, Z02, …, Z0n.

Відстань між окремими точками-одиницями (регіонами за сукупністю досліджуваних ознак) та точкою P0 (еталоном), розраховується на основі наступної формули:

$$c_{i0} = \sqrt{\sum_{s=1}^{n} (Z_{is} - Z_{0s})^2} \qquad (i=1,\ldots,w)(s=1,\ldots,n). \qquad 6)$$

7. Розрахунок показника рівня соціального, екологічного та економічного розвитку регіону, за наступним алгоритмом:

$$1)\ \overline{C}_0 = \frac{\sum_{i=1}^{w} C_{i0}}{w}, \qquad (7)$$

$$2)\ S_0 = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{w} (C_{i0} - \overline{C}_0)^2}{w}}, \qquad (8)$$

$$3)\ C_0 = \overline{C}_0 + 2S_0, \qquad (9)$$

$$4)\ I_i = 1 - \frac{C_{i0}}{C_0}, \qquad (10)$$

де Ii – показник рівня розвитку;

Ci0 – відстань між окремими точками-одиницями та еталонним значенням (вектором P_0).

На основі зазначених формул розраховуються інтегральні показники рівня соціального, екологічного та економічного розвитку для усіх регіонів держави. Інтерпретуються зазначені показники наступним чином: чим ближчим є рівень відповідної складової до одиниці, тим кращою є ситуація в регіоні. Отримані вектори показників кожного типу, створюють можливості співставлення регіонів за рівнями кожної із складових соціо-еколого-економічного розвитку, через присвоєння їм відповідних рангів.

Врахування специфіки, проблем, інтересів кожного з регіонів при розробці інструментів, методів та заходів механізму забезпечення їх сталого розвитку, виникає необхідність проведення обґрунтованого групування регіонів за рівнем їх екологічного, соціального та економічного розвитку. З метою встановлення регіональних асиметрій в рівнях сталого розвитку регіонів України для подальшого їх усунення або попередження пропонується проведення якісного та кількісного аналізу динаміки розрахункових показників соціальної (Iср), економічної (Iекнр) та екологічної (Iеклр) сфери регіонів, які в подальшому будуть зведені в інтегральний індекс соціо-еколого-економічного розвитку регіону.

Застосовуючи методи таксономічного аналізу, пропонуємо розрахувати нормативні (Існ, Іекнн, Іекнн) та порогові (Ісп, Іекнп, Іекнп) інтегральні індекси відповідних сфер, які дозволять інтерпретувати значення отриманих розрахункових показників рівня соціального (Іср), екологічного ($I_{екл}^{р}$), економічного ($I_{екн}^{р}$) розвитку регіонів на предмет відповідності станам соціо-еколого-економіної активності регіону: зростання, сталості, спадання, ризику та загрози (рис.5).

Рис.4.4.5. Життєвий цикл соціо-еколого-економічної активності регіону

Враховуючи необхідність визначення нормативних значення показників ($I_{c}^{н}, I_{екн}^{н}, I_{екл}^{н}$), проаналізуємо результати розвитку за показниками відповідних індексів 10-ти кращих країн світу за 2008 рік, представлених в таблиці 1.

Таблиця 4.4.1

Краща десятка країн світу за індексом стійкого розвитку

Рейтинг	Країна	ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (тис. дол. США)	Індекс економічного розвитку $I_{екн}$	Індекс екологічного стану $I_{екл}$	Індекс соціального розвитку I_{c}	Індекс соціо-еколого-економічного розвитку $I_{сее}$	Коефіцієнт збалансованості $K_{зб}$	Індекс сталого розвитку $I_{ср}$
1	Фінляндія	29,650	0,367	0,551	0,602	0,89	0,80	0,42
2	Ісландія	33,560	0,361	0,508	0,639	0,89	0,78	0,40
3	Швеція	30,590	0,337	0,517	0,639	0,89	0,76	0,39
4	Норвегія	39,590	0,388	0,534	0,629	0,91	0,81	0,43
5	Швейцарія	33,580	0,337	0,437	0,62	0,83	0,75	0,36
6	Люксембург	54,690	0,357	0,418	0,615	0,82	0,77	0,37
7	Данія	32,490	0,363	0,482	0,628	0,87	0,78	0,39
8	Канада	34,150	0,325	0,444	0,577	0,80	0,77	0,36
9	Австралія	31,010	0,332	0,410	0,591	0,79	0,76	0,35
10	Ірландія	36,790	0,359	0,392	0,579	0,79	0,78	0,36
Середні значення для 10 лідерів			0,353	0,469	0,612	0,85	0,78	0,38
Довідково: Середні значення для Великої вісімки			0,273	0,353	0,273	0,70	0,72	0,29
Середнє для постсоціалістичних країн			0,208	0,312	0,208	0,58	0,71	0,24

Розраховано автором на основі використання джерел [450]

450 World Economic Forum. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.weforum.or/
Heritage Foundation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: http://www.heritage.org/
Єльський університет, США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресерсів: http://www.yale.edu/esi

Стабільний розвиток 10-ти країн лідерів відображений в кількісних індексах економічного, екологічного і соціального розвитку, які будуть слугувати нормативними значеннями при досягненні яких розвиток системи є сталим. Тому в даному дослідженні приймаються наступні значення нормативних індексів: $I^{н}_{екн} = 0{,}353$, $I^{н}_{екл} = 0{,}469$, $I^{н}_{с} = 0{,}612$.

Порогові значення ($I^{п}_{с}, I^{п}_{екн}, I^{п}_{екл}$) визначаються з урахуванням особливостей розвитку соціальної, економічної та екологічної сфер регіону та ґрунтуються на значеннях аналогічних індексів у різних країнах світу відповідно до групування їх Світовим банком [451].

Основним критерієм класифікації країн за рівнем їх соціально-економічного розвитку є обсяг валового національного продукту (ВНП) на душу населення за паритетом купівельної спроможноті. Виділяють три групи країн відповідно до рівня доходів:

- з низьким рівнем доходів — до 766 дол. США;
- із середнім рівнем доходів — від 766 до 9385 дол. США;
- з високим рівнем доходів — понад 9385 дол. США.

Україна на душу населення має доходи у розмірі 6500 дол. США та належить до другої групи країн. В зв'язку з цим порогові значення індексів в Україні та її регіонах повинні кореспондуватися зі значеннями індексів постсоціалістичних країн з таким же рівнем доходу, а саме $I^{п}_{с} = 0{,}208$, $I^{п}_{екн} = 0{,}208$, $I^{п}_{екл} = 0{,}312$.

Отримані на основі методів таксономічного аналізу значення синтетичних величин – розрахункові таксономічні індекси ($I_с^р$, $I_{екн}^р$, $I_{екл}^р$), що знаходяться у діапазоні від 0 до 1, є кількісними характеристиками, які потребують якісного їх тлумачення. Рівність даних показника одиниці ($I_с^р=1$, $I_{екн}^р=1$, $I_{екл}^р=1$) свідчить про граничний ідеальний стан відповідної складової системи, нульове значення ($I_с^р=0$, $I_{екн}^р=0$, $I_{екл}^р=0$) – крайній критичний стан підсистем.

Їх значення може змінюватися (зростати чи знижуватись), можливе нагромадження факторів, які сприяють сталості системи або її зниженню та наближенню загрози. В даному процесі найважливіше не допустити загрозливого (мінімально допустимого) значення індексів, а в разі його виявлення забезпечити нормалізацію ситуації. Недотримання такої вимоги порушує сталий процес розвитку факторів відтворення, формує руйнівні тенденції, призводить до порушення сталості розвитку регіону.

Слід підкреслити, що високий рівень сталості розвитку регіону досягається за умови, що всі значення індексів ($I_с^р$, $I_{екн}^р$, $I_{екл}^р$) знаходяться в зоні, яка вища за межі їх нормативних значень ($I^{н}_{с}, I^{н}_{екн}, I^{н}_{екл}$) і мають позитивну ($I_t < I_{t+1}$) або нульову динаміку ($I_t = I_{t+1}$). При цьому позитивні значення одних досягаються не за рахунок інших. При тих же значеннях індексів при наяв-

---

Economist Intelligence Unit/ [Tktrnhjyybq htcehc]/ – Ht;bv ljcnege^ http^||www/en/wikipedia/org| United Nation Development program. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hdr.undp.org/

[451] Зайцева Л. Оцінка сталості розвитку економіки регіону.[Електронний ресурс] htpp://www.uapa-dlc.org./ua/ukrmisto/1/n1g2s4.htm

ності від'ємної динаміки розвитку ($I_t > I_{t+1}$), система переходить в стан спадання сталості, що потребує термінового аналізу ситуації. Якщо не прийняти стабілізаційних заходів, то значення індексів пересіче нормативні і система буде виведена в стан ризику, що при збереженні від'ємної динаміки приведе до стану загрози. Область значень індексів, що знаходиться нижче порогового значення ($I^п$), являє собою зону загрози, в якій може порушуються рівновага та сталість системи і починаються якісно нові процеси, що можуть призвести до повного її краху.

Пропонуємо для трьох розрахункових інтегральних показників побудови матрицю типології регіонів (рис.6), яка теоретично може містити 125 типів регіонів (за комбінацією екологічного, соціального та економічного стану).

Рис. 4.4.6. Матриця типології регіонів за рівнем соціального, економічного та екологічного розвитку регіонів

Побудова зазначеної матриці є аналітичним інструментом для висновків стосовно відповідності рівня соціальної, економічної та екологічної ситуації в регіоні, що відповідно створює міцне науково-практичне підґрунтя для вибору відповідної стратегії та адекватних фінансово-економічних інструментів, спрямованих на досягнення поставлених у регіоні цілей забезпечення сталого розвитку.

Для визначення рівня збалансованості розвитку регіону розглянемо геометричний зміст отриманих індексів. Функціонування регіональної системи було представлено у трьохвимірному просторі (рис.7), в якому на осях координат X, Y, Z відкладено величину ідеального, нормативного та порогового рівнів соціального, економічного та екологічного розвитку регіону. Індекс соціо-еколого-економічного розвитку регіону представлений у вигляді діагонального вектора, довжина якого розрахована як скалярний добуток величин індексів соціального, економічного та екологічного розвитку. Ідеальні, нормативні та порогові значення соціальної, екологічної та економічної сфери регіону утворюють ідеальний ($I_{сее}^I$), нормативний ($I_{сее}^н$)

та пороговий ($I_{сее}^{п}$) вектори, що характеризують ідеальний, нормативний та пороговий рівень соціо-еколого-економічного розвитку регіону.

Для співставлення та порівняння соціо-еколого-економічного розвитку регіонів за формулою (2.11) були розраховані ідеальні, нормативні, порогові та розрахункові значення інтегральних індексів:

$$\left|I_{сее}\right| = \sqrt{\left(I_c\right)^2 + \left(I_{екн}\right)^2 + \left(I_{екл}\right)^2}\ . \qquad (11)$$

$$\left|I_{сее}^{i}\right| = 1{,}73205\,, \quad \left|I_{сее}^{н}\right| = 0{,}85\,, \quad \left|I_{сее}^{п}\right| = 0{,}58\,, \qquad (12)$$

Для того, щоб всі індекси знаходилися в діапазоні від 0 до 1, слід провести нормування їх значень за формулою:

$$\overline{I} = \frac{I}{1{,}73205}\,, \qquad (13)$$

де $\overline{I}$ – нормоване значення індекса; I – не нормоване значення індекса.

Система буде перебувати в граничному ідеальному стані при рівності одиниці відповідних показників соціального, економічного та екологічного рівня розвитку регіону (I_c^i=1, $I_{екн}^i$=1, $I_{екл}^i$=1):

$I_{сее}^{I}$, $I_{сее}^{н}$, $I_{сее}^{п}$ – вектори, що характеризують ідеальний, нормативний та пороговий рівень соціо-еколого-економічного розвитку регіону;
I_c^{I}, $I_c^{н}$, $I_c^{п}$ – ідеальний, нормативний та пороговий рівень соціального розвитку регіону;
$I_{екн}^{I}$, $I_{екн}^{н}$, $I_{екн}^{п}$ – ідеальний, нормативний та пороговий рівень економічного розвитку регіону;
$I_{екл}^{I}$, $I_{екл}^{н}$, $I_{екл}^{п}$ – ідеальний, нормативний та пороговий рівень екологічного розвитку регіону;
ω – кут відхилення нормативного від ідеального вектора рівня соціо-еколого-економічного розвитку регіону;
α^{I}, β^{I}, γ^{I} – кути відхилення ідеального вектора соціо-еколого-економічного розвитку регіону від відповідних осей соціального, економічного, екологічного розвитку;
$\alpha^{н}$, $\beta^{н}$, $\gamma^{н}$ – кути відхилення нормативного вектора соціо-еколого-економічного розвитку регіону від відповідних осей соціального, економічного, екологічного розвитку.

Рис.4.4.7. Графічне зображення ідеального, нормативного та порогового індекса соціо-еколого-економічного розвитку регіону

Позначимо кути відхилення ідеального, нормативного та розрахункового вектора соціо-еколого-економічного розвитку від осей соціального, економічного та екологічного розвитку відповідно: (α^i, β^i, γ^j), ($\alpha^н$, $\beta^н$, $\gamma^н$) та (α^p, β^p, γ^p) ; а кути відхилення нормативного та розрахункового від ідеального вектора соціо-еколого-економічного розвитку регіону відповідно: $\omega_{нi}$ та ω_{pi}.

За величиною кута відхилення нормативного вектора соціо-еколого-економічного розвитку регіону від ідеального – $\omega_{ні}$ (рис.8) визначено запас збалансованості функціонування регіональної системи за формулою (14), що встановлює величину граничного відхилення розрахункового вектора соціо-еколого-економічного розвитку регіону ($I_{сеє}^{р}$) від ідеального ($I_{сеє}^{І}$), при якій вдається забезпечити збалансоване функціонування регіону.

Рис.4.4.8 Графічне зображення збалансованості розвитку регіону

$$\omega_{ні} = \arccos\left(\frac{I_c^{н} \cdot I_c^{і} + I_{екн}^{н} \cdot I_{екн}^{і} + I_{екл}^{н} I_{екл}^{і}}{\left|I_{сеє}^{н}\right| \cdot \left|I_{сеє}^{і}\right|}\right) = 12{,}5^{\circ}, \text{ (0,22 радіан)}, \qquad (14)$$

Як бачимо з отриманих результатів, кут відхилення нормативного вектора розвитку від ідеального малий і становить 12,5°, тому при аналізі збалансованості розвитку регіональної системи будемо враховувати кут відхилення розрахункового вектора від ідеального з можливим запасом збалансованості, що дорівнює $\omega_{ні} = 12{,}5^{\circ}$.

Таким чином, розвиток регіону будемо вважати збалансованим при умові виконання нерівності: $\omega_{рі} \le 12{,}5^{\circ}$ (0,22 радіан), інакше необхідно встановити напрямок розбалансування. Для чого необхідно провести порівняльний аналіз величини відхилення кутів, що утворюють нормативні та розрахункові вектори з осями, що характеризують розвиток соціальної, економічної та екологічної підсистеми регіону.

Так як ідеальний вектор рівновіддалений від усіх осей, то:

$$\alpha^{і} = \beta^{і} = \gamma^{і} = \arccos\left(\frac{I_c^{і}}{I_{сеє}^{і}}\right) = \arccos\left(\frac{1}{1{,}73205}\right) = 54{,}7^{\circ}, (0{,}96\,радіан). \qquad (15)$$

Нормативний вектор утворює з осями I_c, $I_{екн}$, $I_{екл}$ такі кути:

$$\alpha^{н} = 43{,}81^{\circ}, (0{,}7646\,радіан), \quad \beta^{н} = 65{,}43^{\circ}, (1{,}1419\,радіан), \quad \gamma^{н} = 56{,}4^{\circ}, (0{,}9843\,радіан). \qquad (16)$$

Розрахунковий вектор утворює з осями I_c, $I_{екн}$, $I_{екл}$ кути, розраховані за формулами:

$$\alpha^{р} = \arccos\left(\frac{I_c^{р}}{I_{сеє}^{р}}\right), \qquad \beta^{р} = \arccos\left(\frac{I_{екн}^{р}}{I_{сеє}^{р}}\right), \qquad \gamma^{р} = \arccos\left(\frac{I_{екл}^{р}}{I_{сеє}^{р}}\right). \qquad (17)$$

Отже, за величиною відхилення розрахункових значень кутів від нормативних будемо встановлювати напрямок розбалансування регіональної системи.

Коефіцієнт збалансованості пропонуємо розраховувати за формулою:

$$K_{зб} = \frac{\alpha^p/\alpha^n + \beta^p/\beta^n + \gamma^p/\gamma^n}{3}. \qquad (18)$$

Застосування у методиці оцінки рівня сталого розвитку регіону, міри збалансованості кожної із сфер дозволить врахувати рівень їх пропорційності та рівномірності розвитку. Відповідно до цього індекс сталого розвитку з врахуванням коефіцієнта збалансованості буде розраховуватись за формулою:

$$I_{срр} = K_{зб} \cdot \left| I_{сее} \right|. \qquad (19)$$

Відповідно до запропонованої методики був проведений аналіз та оцінювання досягнутого рівня регіонів України за напрямками соціального, економічного та екологічного розвитку у 2099 р. Результати дослідження засвідчують, що в Україні існує значна регіональна диференціація як соціального, так і економічного та екологічного розвитку.

Таблиця 4.4.2

Диференціація показників соціальної, економічної та екологічної складових регіональних систем України*

Індекси сталого розвитку	Нормативне значення	Порогове значення	Максимальне значення	Мінімальне значення	Рівень диференціації, разів
Індекс соціального розвитку	0,612	0,208	0,47 (Закарпатська обл.)	0,18 (Луганська обл.)	2,6
Індекс економічного розвитку	0,353	0,208	0,48 (Дніпропетровська обл.)	0,1 (Тернопільська обл.)	4,8
Індекс екологічного розвитку	0,469	0,312	0,50 (Хмельницька обл.)	0,04 (Київська обл.)	12,5

Дані таблиці 2 свідчать про дещо меншу диференціацію регіонів України за рівнем соціального розвитку порівняно з диференціацією економічного розвитку, проте, що стосується диференціації рівня екологічного рівня розвитку регіонів, то значення даного показника суттєво вирізняється від рівня диференціації соціального та економічного розвитку. Така велика диспропорція у рівні розвитку складових регіональної системи обумовлює необхідність удосконалення регіональної політики вирівнювання міжрегіональних відмінностей.

За рівнем соціо-еколого-економічного розвитку, на жаль, жоден із регіонів України не досяг нормативного значення $I^n_{сее} = 0{,}85$, (рис.9).

Рис.4.4.9. Рівень соціо-еколого-економічного розвитку регіонів України

Пороговий рівень соціо-еколого-економічного розвитку $I^{к}_{екл} = 0{,}58$, перевищило одинадцять регіонів, а саме: АР Крим, Закарпатська, Карпатська, Полтавська, Одеська, Дніпропетровська, Львівська, Хмельницька, Волинська, Харківська, Миколаївська, Запорізька та Тернопільська області, які за матрицею типології знаходяться в стані загрози.

Однак, для встановлення рівня сталого розвитку регіонів необхідно визначити рівень збалансованості функціонування регіональної системи. За запропонованою методикою були розраховані відповідні коефіцієнти. Графічне зображення рівня збалансованості розвитку регіонів України за 2009 рік подано на рис. 10.

Найнижчий рівень збалансованості демонструють Київська, Тернопільська, Чернівецька, Луганська, Хмельницька області. З врахуванням запасу збалансованості, що становить кут відхилення нормативного вектора соціо-еколого-економічного розвитку від ідеального 12,5 (0,22 радіан), можна зробити висновки про те, що розвиток регіональних систем із значенням коефіцієнта збалансованості вищим нормативного – 0,78%: АР Крим, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській та Черкаській області є збалансованим. Решта регіональних систем знаходяться в розбалансованому стані.

.

Рис.4.4.10. Ранжування регіонів України за рівнем збалансованості напрямків сталого розвитку у 2009 році, %

Для встановлення напрямку розбалансування був проведений порівняльний аналіз величини відхилення кутів, що утворюють розрахункові вектори з осями, які характеризують розвиток соціальної, економічної та екологічної підсистеми регіону. Позиціонування регіонів за напрямками розбалансування подано в табл.3.

Таблиця 4.4.3

Позиціонування регіонів за напрямками розбалансування систем

	Вектор соціального розвитку	**Вектор економічного розвитку**	**Вектор екологічного розвитку**
Випереджає	Івано-Франківська, Київська, Сумська, Харківська, Черкаська обл.	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська обл.	АР Крим, Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська обл.
Норма	Вінницька, Волинська, Закарпатська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Черкаська обл.	АР Крим, Івано-Франківська, Львівська, Сумська обл.	Х
Відстає	АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Херсонська, Хмельницька, Чернігівська обл.	Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська обл.	Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Луганська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Чернівецька обл.

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновки щодо направленості розбалансування регіональних систем. Так найбільш розбалансованими є наступні групи регіонів: на фоні відставання або нормативного значення доповнюючих складових регіональної системи рівень соціального розвитку випереджає в Івано-Франківській, Сумській та Чернівецькій областях, економічного – в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській та Полтавській, екологічного розвитку в Житомирській, Закарпатській, Кіровоградській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській області – де розрахункові значення перевищують нормативне значення відповідних показників збалансованості. Відставання рівня економічного розвитку у Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Рівненській, Тернопільській, екологічного в Івано-Франківській, Київській, Сумській, Харківській області від нормативного значення перекошує розвиток регіональних систем в бік соціального розвитку. Таким чином, ситуація, яка склалася в регіонах України потребує вдосконалення регіональної політики, яка враховувала б існуючі перекоси в напрямках сталого розвитку.

Таким чином, ми проаналізували розвиток регіонів України в розрізі інтегральних індексів соціальної, економічної та екологічної складової, внесок кожного з яких в комплексний інтегральний індекс рівня сталого розвитку регіонів представлений на рис.11.

Рис.4.4.11. Внесок значень інтегральних індексів в комплексний інтегральний індекс рівня сталого розвитку регіонів України

Розрахована інтегральна оцінка рівня економічного розвитку регіонів демонструє диференціацію інтегрального індексу в регіонах.

Коефіцієнт відхилення від середньоукраїнського рівня (0,22) для Одеської області з показником 0,35 становить +63%, тоді як для Київської області зі значенням показника 0,13 відхилення становить – 59%.

Нормативного значення $I^{н}_{срр} = 0{,}38$ не досяг жоден регіон, найкращих результатів щодо рівня сталого розвитку країни досягли Одеська (0,35), Львівська (0,33), Полтавська (0,32), АР Крим (0,32), Дніпропетровська (0,28) та Миколаївська (0,26) області, значення показника в яких перевищило порогове – $I^{к}_{срр} = 0{,}24$, та за матрицею типології знаходяться в стані ризику, решта регіонів знаходяться в стані загрози сталого розвитку. Найгірші

показники демонструють – Київська (0,13), Чернігівська (0,14), Луганська (0,16), Тернопільська (0,18), Донецька та Житомирська (0,19) області.

Рис.4.4.12. Рівень сталого розвитку регіонів України

Таким чином, результати інтегральної оцінки сталого розвитку регіонів України показали значні диспропорції рівнів їх розвитку за окремими напрямками, слабку збалансованість розвитку соціальної, економічної та екологічної сфер регіонів. За розрахунками, рівня сталого розвитку не досяг не один регіон, хоча розвиток АР Крим, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської та Черкаської області є збалансованим. Для досягнення цими регіонами рівня сталого розвитку потрібно при подальшому збереження пропорцій між складовими збільшити рівень розвитку соціальної, економічної та екологічної системи.

Запропонована методика, враховуючи багатий вітчизняний та зарубіжний досвід проведення аналітичного дослідження, забезпечує комплексний підхід до оцінки розвитку регіону, дає змогу здійснити всебічний та змістовний аналіз функціонування регіональної системи та дослідити досягнутий рівень збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку, визначити тенденції розвитку регіону, виявити та оцінити наявний ресурсний потенціал економічного зростання в майбутньому, дослідити основні позитиви, недоліки та проблеми, диспропорції у функціонуванні сталої системи регіону

для забезпечення територіальної сталості. Оціночні групи показників розглядаються у зваємозалежному зв'язку, що забезпечує цілісність обхвату аналізуючого середовища.

*4.5 Методологічні аспекти моделювання продуктивності факторів виробництва, нові виклики часу**

Розглядаються нові виклики часу, які змінюють погляди на моделювання продуктивності факторів виробництва для забезпечення сталого розвитку економік. За підсумками дослідження змін макроекономічних показників розвитку економік 120 країн за період з 1950 по 2010 рік проаналізовано і виявлено нові форми впливу основних факторів виробництва на продуктивність трудових ресурсів, акцентована увага на методологічних аспектах моделювання.

Сучасні умови забезпечення сталого розвитку безпосередньо пов'язані із суттєвою зміною якості впливу факторів виробництва на формування валового внутрішнього продукту[452]. Основа цих змін – якісні зміни характеру праці й форми її продуктів. Якщо раніше цей фактор розглядався як сукупність фізичних можливостей, а якість трудових ресурсів розглядалась й ураховувалась за допомогою обліку спеціалізації та кваліфікації, то в сучасних умовах усе більш проявляється інтелектуальна складова праці і її інтелектуальний продукт. Об'єкти інтелектуальної власності вже давно накопичуються й створюють базу для формування інтелектуального капіталу. Інтелектуальна праця є властивістю людини. Але інтелектуальна праця не тільки створює об'єкти інтелектуальної власності. Велика частка інтелектуальної праці, як складова факторів виробництва, підвищує продуктивність господарювання і сприяє економічному зростанню. Для визначення цієї властивості трудових ресурсів використовується новий термін – людський капітал[453]. Збільшення впливу інтелектуальної складової праці і її інтелектуального продукту актуалізує проведення досліджень для визначення нових закономірностей забезпечення сталого розвитку.

Метою дослідження є проведення аналізу характеру впливу трудових ресурсів і продуктивності праці на забезпечення сталого розвитку.

Перспективи сталого розвитку економіки розглядалися вітчизняними науковцями В.М.Гейцем, В.П.Семиноженком, Б.Є.Кваснюком, Є.В. Хлобистовим. Аналіз участі України в світових ринках високотехнологічної продукції наведений у дослідженнях Онищенко В.П. Серед вітчизняних фахівців необхідно також визначити публікації Александрової А., Білоруса О., Гальчинського А., Горбулина В., Губського Б., Кіндзерського Ю., Кірєєва

---

* Автори: Корольков В.В.

[452] Харазішвілі Ю., Денисюк В. Теоретико-методологічні підходи до визначення внеску науково-технічного прогресу в моделі економічного зростання / Ю. Харазішвілі, В. Денисюк // Банківська справа. – 2010 - №6. – с.6.

[453] Осипян А.Л. Экономический рост: образование как фактор производства. - Краматорск: КЕГИ, 2007 г. - 720 с.

С., Лапко О., Лук'яненка Д., Новицького В., Павленка Ю., Пахомова Ю., Поручника А., Сіденка С., Соколенка С., Філіпенка А., Шнипка О., Якубовського М., а також багатьох інших.

Відповідно до розглянутих досліджень математичною основою моделювання продуктивності факторів виробництва є виробнича функція. Протягом часу форма її змінювалась від двофакторної моделі Кобба-Дугласа до моделей технічного прогресу по Хіксу, від моделей із постійною еластичністю заміни Р.Солоу до багаторівневих моделей П.Ромера. і Д.Узави. Її ґенеза відбиває зміни характеру розвитку економічних систем[454].

Дослідження характеру впливу трудових ресурсів і продуктивності праці на забезпечення сталого розвитку проводилось з використанням інформаційної бази показників економічного розвитку за період з 1950 по 2010 рік. Була проаналізована інформація по 120 країнах світу, яка надана на сайті дослідницького центру The Conference Board and Groningen Growth and Development Centre, Total Economy Database, January 2010[455].

Сучасний розвиток економік країн світу має наступні особливості. Основним фактором економічного розвитку залишаються трудові ресурси, чисельність яких залежить від загальної чисельності населення, а якісний склад – від умов формування трудових ресурсів, набуття кваліфікації, навичок, знань. Економічне зростання є функцією не тільки чисельності трудових ресурсів, а і їх якості. За чисельністю трудових ресурсів до найбільших країн світу можна віднести Китай, Індію та США (рис.1). Відсоток працюючих відносно загальної чисельності населення в середньому в світі дорівнює 42,61599% і суттєве відрізняється по різних країнах у різні періоди (рис.2, рис.3). Так, постійно збільшує і набуває найбільший відсоток Китай. У Туреччині відсоток зменшується за рахунок суттєвого зростання народжуваності (за період з 1960 року чисельність населення в Туреччині збільшилася в 3 рази). Загальна тенденція свідчить про збільшення відсотка працюючих.

Рис.4.5.1 Чисельність трудових ресурсів по країнах світу (тис. робітників).

[454] Корольков В.В., Дослідження генези становлення моделі виробничої функції на різних історичних етапах / В.В.Корольков // Економічні науки. Серія "Економічна теорія та економічна історія" Збірник наукових праць, Луцького національного технічного університету. - Випуск 7 (28), Частина 1, Луцьк, 2010 – 414с. (с.401-413)

[455] Source: The Conference Board and Groningen Growth and Development Centre, Total Economy Database, January 2009 [Електроний ресурс]– Режим доступу: http://www.conference-board.org/economics/

Рис.4.5.2 Відсоток працюючих відносно загальної чисельності населення.

Аналіз зростання ВВП держав по регіонах світу підтверджує збільшення впливу інтелектуальної складової на економічний розвиток (Рис. 4). У сучасних умовах усе більш уваги заслуговують економіки, які засновані на знаннях (knowledge intensive economics). Набуті знання матеріалізуються у вигляді нових технологій, нових інструментів і нових методів управління. Ці виклики часу потребують змін методологічних аспектів моделювання продуктивності факторів виробництва для можливості порівняння розвитку економік країн світу[456].

Рис.4.5.3 Середній світовий відсоток працюючих відносно загальної чисельності населення.

[456] Корольков В.В., Новая парадигма экономического роста в условиях интернационализации / В.В.Корольков // "ECONOMIC GROWTH IN CONDITIONS OF INTERNATIONALIZATION". Fourth Edition of International Scientific Conference (3-4 september, 2009). – Chisinau, 2009. – 506p. (P.32-42)

Рис.4.5.4 Зростання ВВП держав по країнах світу (млн. дол. США)

Проведення дослідження залежності досягнутого рівня ВВП від чисельності трудових ресурсів дозволило виявити наступні закономірності (Рис. 5). Однакова чисельність працюючих може досягати суттєве різних значень ВВП. Разом із тім на графіку можна виявити геометричні множини значень які відносяться до визначеної країни. Це свідчить про те, що умови використання ресурсів у той, або інший країні суттєве змінюють продуктивність праці. Такими умовами є технології, які засвоєні в той, або інший країні.

Рис.4.5.5. Співвідношення значень ВВП (млн.дол.США) та трудових ресурсів (тис.осіб) за період з 1950 по 2010 рік по 120 країнах

Найбільш розповсюдженим показником розвитку економіки є продуктивність праці, яка розраховується шляхом поділення обсягу виробництва

(валового внутрішнього продукту) на загальний обсяг трудових ресурсів, які використовувались при виробництві.

$$LP = Y/L \quad , \tag{1}$$

де ***LP*** – продуктивність праці; ***Y*** – обсяг ВВП; ***L*** – обсяг трудових ресурсів.

Для можливості порівняння показника для різних країн продуктивність може мати розмірність у кількості продукції за одну годину та кількості продукції на одного працюючого. У світовій практиці для забезпечення міжнародно – порівняних показників вихідний рівень продукту вимірюється з урахуванням відносних рівнів цін із використанням паритетів купівельної спроможності.

Якщо безпосереднє значення ВВП є абсолютним показником, то значення долі ВВП на одного працюючого є відносним показником. Такий показник дозволяє виконувати порівняння умов використання трудових ресурсів у різних країнах. У рамках дослідження було виконано порівняння продуктивності праці в різних регіонах світу (Рис. 6).

Рис.4.5. 6. Продуктивність праці по регіонах світу
(ВВП у дол. США на одного працівника)

За результатами аналізу динаміки змін продуктивності праці по регіонах світу загальна тенденція її зростання зумовлюється накопиченням знань та розвитком технологій. Продуктивність зростає більшими темпами в розвинутих країнах і меншими – у країнах, що розвиваються. Разом із тим в 70-х роках пришлого сторіччя в країнах середнього сходу спостерігалось миттєве зростання продуктивності праці, яке не може бути обумовлене поступовим розвитком науково-технічного прогресу. Ретельний аналіз показує, що це зростання відбулось в країнах Катар, Кувейт і Об’єднані Арабські

Емірати за рахунок не керованого збільшення видобутку нафти. Зростання технологій у розвинутих країнах спричинило підвищення попиту на нафту, а збільшення видобутку не потребує додаткових трудових ресурсів. Таке не кероване зростання видобутку, з одного боку, миттєво підвищило доходи країн середнього сходу, а з іншого призвело до зменшення попиту, відповідно цін на нафту з наступним зменшенням доходів від продажі нафти. Саме цей факт був поштовхом до створення угод між країнами середнього сходу з метою керування процесом видобутку нафти й установлення узгоджених цін. У наведеному прикладі має місце підвищення продуктивності економіки за рахунок фактору природи

Більш детальний аналіз по розвинутих країнах відбиває зростання продуктивності праці за рахунок технологій (Рис. 7.). Якщо США мають досить високий рівень продуктивності праці й стале зростання цього показника, то Сінгапур має чергування спадів і підйомів. Найбільш стрімке зростання продуктивності праці має Ірландія. Китай і Індія мають низку продуктивність і низки темпи її зростання. Тому феномен суттєвого зростання ВВП Китаю і Індії забезпечується тільки початком підвищення продуктивності праці.

Рис.4.5.7. Продуктивність праці по країнах світу
(ВВП у дол. США на одного працівника)

З урахуванням потенціалу чисельності трудових ресурсів Китаю і Індії при досягненні рівня продуктивності праці Гонконгу чи Сінгапуру ВВП Китаю та Індії збільшиться в де кілька разів. Тому Китай зараз знаходиться на шляху до світового економічного лідерства.

Продуктивність праці в Україні нажаль залишається однією з найнижчих серед країн СНД (Рис. 8).

Рис.4.5.8. Продуктивність праці по Україні, Польщі, Туреччині, Білорусі та Росії (ВВП у дол. США на одного працівника)

Якщо на початок створення країн СНД продуктивність праці в Україні і її найближчих сусідів була практично на одному рівні близько 15 тис. дол. США на одного працівника, то за станом на початок 2011 року продуктивність праці в Польщі, Туреччині й Білорусі зросла і вже перевищує 25 тис. дол. США на одного працівника. Продуктивність праці в Росії майже досягла 20 тис. дол. США. А в Україні продуктивність праці за цей період впала нижче 10 тис. дол. США, що свідчить про значні помилки в розвитку економіки України.

Особливістю сучасних умов економічного росту в Україні є те, що, як і в інших країнах СНД, в Україні починається етап скорочення чисельності працюючих, що зумовлено провалом народжуваності (Рис. 9.).

Рис.4.5.9. Прогноз скорочення чисельності трудових ресурсів в Україні

Падіння народжуваності почалося з 1991 року. Зупинилось падіння у 2000 році на рівні 70 % від рівня 1991 року. Починаючі з 2000 року народжуваність зростає, але дуже повільно. За станом на кінець 2010 року вона залишається нижчою за рівень 1991 року. Тому чисельність населення продовжує зменшуватися. З використанням часового лагу, вважаючи що наро-

джуваність більше не буде зменшуватися, було зроблено прогноз демографічного стану України до 2050 року. Відповідно до прогнозу, починаючі з 2011 року буде спостерігатися зменшення чисельності населення працездатного віку, А чисельність населення пенсійного віку практично не буде зменшуватися. Це буде ускладнювати економіку України, створювати дефіцит пенсійного забезпечення. Також буде продовжуватися скорочення загальної чисельності населення України і в 1950 році чисельність населення в Україні буде близько 32 млн.Іншим методом оцінки економік країн є тотальна продуктивність, яка формує валовий продукт як комбінацію добутків факторів труда й капіталу з урахуванням якісного складу й впливу інтелектуальної складової. У виробничої функції також ураховуються два фактори, але кожний із них розглядається як комбінація складових. Наприклад, капітал може бути декомпонований на шість складових: комп'ютерна техніка і програмне забезпечення, телекомунікаційне обладнання, будинки, будівлі, споруди, транспортне обладнання і машини. Трудові ресурси розглядаються як кількість праці і якість праці. З урахуванням коефіцієнту (***X***) Хикс нейтрального процесу (***A***) виробнича функція має бути наступною:

$$Y = AX(L_Q, K) \quad , \tag{2}$$

Таким чином приріст валового продукту в логарифмічному вигляді з урахуванням розглянутих факторів моделюється за наступним рівнянням зв'язку:

$$\Delta ln Y = \Delta ln A + \upsilon_L \Delta ln L + \upsilon_L \Delta ln Q + \sum_{i=1}^{6} \upsilon_{ki} \Delta ln K_i . \tag{3}$$

У даної формулі враховується еластичність факторів, що забезпечується рівнянням одиниці сумі всіх коефіцієнтів υ. Кількісні значення трудових ресурсів не викликають сумнівів, лише потребують приведення до однієї порівняної одиниці для всіх країн. У кількості враховується кількість працюючих за кордоном і кількість працюючих іноземців. Якість праці є більш складним показником. Він може бути визначеним нормативним методом, який визначає кількість кваліфікованих працівників у залежності від загальної кількості працівників. Визначення нормативних коефіцієнтів для кожної країни залежить від її науково-технічного потенціалу.

Капітал ураховується за умови його диференціації. Основною умовою розподілу капіталу є його належність до інформаційно-комунікаційних технологій. Вважається, що інтелектуальний капітал матеріалізується саме в інформаційно-комунікаційні технології. Тому такий розподіл капіталу визначає різний вплив на формування валового продукту.

Викладені методологічні аспекти використовуються для порівняння розвитку країн світу в базі даних дослідницького центру The Conference Board and Groningen Growth and Development Centre, Total Economy

Database, January 2010[457]. Разом із тім наведена методика потребує подальшого удосконалення. Заслуговує уваги дослідження світового банку з визначенням коефіцієнта економіки знань[458] і оцінкою коефіцієнтів економіки знань по країнах світу[459]. А також робота американських провідних фахівців, які формують інженерні індикатори для оцінки науково-технічного потенціалу країн[460].

Теорія економічного росту визначає як основні фактори КАПІТАЛ, ЗЕМЕЛЬНІ І ТРУДОВІ ресурси. Якщо в період накопичування первинного капіталу основним фактором вважався капітал, то в умовах глобалізації все більшого значення набуває новий фактор – ТЕХНОЛОГІЇ, який є інтелектуальним продуктом і безпосередньо впливає на можливості трудових ресурсів, у багато разів підвищує продуктивність праці. Одним із напрямків реалізації інтелектуальної праці є матеріалізація об'єктів інтелектуальної власності у технології. Такі матеріалізовані технології створюють оновлений капітал.

При розрахунках ВВП капітал усе більш диференціюється. В останніх дослідження Капітал уже декомпонується на шість складових:

- комп'ютерна техніка;
- програмне забезпечення;
- телекомунікаційне обладнання;
- будинки, будівлі, споруди;
- транспортне обладнання;
- машини.

Аналіз перспектив економічного росту в Україні вказує на початок зниження чисельності трудових ресурсів. Зниження чисельності працюючих в Україні на протязі наступних 20 років буде заважати економічному росту.

Впровадження нових технологій заснованих на використанні гнучких автоматизованих виробництв є основним напрямком вирішення проблеми із трудовими ресурсами. Як альтернатива в Україні може суттєве збільшиться кількість емігрантів із Китаю.

У русі проведеного дослідження найважливішою задачею сьогодення для України є визначення і фінансування цільових програм, які будуть направленні на оновлення технологій, створення нової виробничої бази, підвищення рівня економіки знань в Україні.

---

[457] Source: The Conference Board and Groningen Growth and Development Centre, Total Economy Database, January 2009 [Електроний ресурс]– Режим доступу: http://www.conference-board.org/economics/

[458] Knowledge Assessment Methodology [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.worldbank.org/kam

[459] Basic Scorecards (KAM 2009) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page1.asp

[460] National Science Board. 2010. Science and Engineering Indicators 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nsf.gov/statistics/seind10/pdf/seind10.pdf

*4.6 Використання сучасних ринкових методів та інструментів для вирішення проблем забезпечення сталого розвитку на різних рівнях господарювання**

Успішність реалізації концепції сталого розвитку в Україні залежить від багатьох аспектів і, в першу чергу, від обраних стратегій його забезпечення на регіональному рівні, їх ґрунтовності, змістовності і взаємоузгодженості. Процес переходу країни на засади сталого розвитку повинен здійснюватися паралельно на всіх рівнях господарювання (державному, регіональному та на рівні окремих господарюючих суб'єктів) у відповідності з пріоритетами розвитку держави та з обов'язковістю зворотного зв'язку.

Актуалізація проблем підтверджується прискіпливою увагою до забезпечення екологічно сталого розвитку на вищому рівні управління. Так, на конференції «До сталого розвитку України через партнерство держави і громадянського суспільства» (2008 р.) було висловлене переконання, що «сталий розвиток України може бути забезпечений тільки через створення необхідних умов для реструктуризації і зниження антропогенного впливу на довкілля до науково обґрунтованого рівня, відновлення якості природних екосистем, через стале використання природних ресурсів на основі дотримання національних інтересів країни та участь у формуванні глобальної системи екологічної безпеки тощо. У зв'язку з цим слід розробити і прийняти Закон України «Про власність на природні ресурси», який визначатиме механізми власності».

Теоретичний базис концепції екологічно сталого розвитку постійно вдосконалюється[461]. Так, в руслі сучасних досліджень в галузі природокористування наряду з поняттям сталого розвитку з'явилося визначення сталого просторового розвитку, яке Павліха Н.В. пропонує розглядати як динамічний процес забезпечення ефективної ієрархічної взаємодії та зміни концентрації функцій соціальних, економічних, екологічних, інноваційних, інформаційних елементів (підсистем) простору життєдіяльності людей для повного та доступного для всіх верств нинішнього та майбутнього поколінь людей задоволення їхніх різноманітних потреб в межах певного формату простору, до різновидів якого можна віднести локальний, мікро-, мезо- , макро регіональний простори.

На макрорівні природокористування представлене системою галузей (господарств), що спеціалізуються на операціях з виявлення, обліку та відтворення природних ресурсів, а також з охорони навколишнього середовища.

---

*Автори: Мельник Ю.М., Міцура О.О.

[461] 1)Мельник Ю.М. Організаційно-економічні основи формування стратегій забезпечення екологічно сталого розвитку: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Ю. М. Мельник. — Суми : СумДУ, 2009. — 216 с.

2) Мицура Е.А. Рыночные инструменты в организации экономического механизма природопользования / Е.А. Мицура, Ю.Н. Мельник, // Система управления экологической безопасностью : сборник трудов Четвертой заочной международной научно-практической конференции. – Екатеринбург : УГТУ – УПИ, 2010. – Т. 1. – С. 70-75.

На мезорівні (регіональному рівні) сфера природокористування утворена підприємствами й організаціями регіональної екологічної інфраструктури, системами сміттєвидалення та сміттєпереробки, очисними комплексами, системами каналізації, службами регіонального екологічного моніторингу, мережею природно-рекреаційного комплексу тощо.

На мікрорівні до сфери природокористування відносяться екологічні підрозділи (служби, відділи, цехи) суб'єктів господарювання. Їхнім завданням є здійснення заходів щодо захисту природного середовища від техногенного впливу з урахуванням особливостей розвитку господарюючих суб'єктів, а також умов зовнішнього середовища.

Вирішення еколого-економічних проблем на національному рівні (макрорівні) значною мірою залежить від рівня їх опрацьованості і втілення на регіональному рівні (мезорівні) та на мікрорівні. Для цього необхідно враховувати закономірності, механізми, інструменти та принципи регіонального розвитку, які досліджують вчені-регіоналісти.

Актуалізація регіонального підходу до розв'язання еколого-економічних протиріч обумовлена застосуванням принципу субсидарності, який полягає в тому, що проблеми глобального характеру необхідно вирішувати на місцях їх локалізації. Принцип субсидарності – це принцип, згідно якого вищі за рангом структури управління наділяються повновженнями з тих питань, які не можуть бути вирішені на нижчих рівнях. А, оскільки, на мезорівні (регіональному рівні управління) реалізується ряд функцій з регулювання різних сфер життєдіяльності місцевого населення, то такий підхід дає можливість найбільш ефективно розподіляти повноваження між функціональними підрозділами (управлінськими структурами) таким чином, щоб максимально наблизитися та скоротити процес розподілу та делегування повноважень до місця проблемної ланки.

Російський академік Щеулін О.С. відносить принцип субсидарності до проблеми узгодження різнорівневих інтересів і зазначає, що керуюча певним процесом структура, не повинна втручатися в справи самостійного суб'єкта, а наряду з цим забезпечувати його усіма необхідними ресурсами або створювати умови для отримання цих ресурсів. Очевидним є той факт, що сьогодні система підтримки регіонального розвитку розвинена слабо: недостатнє фінансування природоохоронних заходів, і, як результат, низькі темпи сталого розвитку регіонів. Сьогодні найбільш доцільним є перехід від принципу програмності до принципів системності та комплексності у вирішенні проблем соціального, економічного та екологічного характеру.

Фофанов В.П. вважає, що апробацію моделі сталого розвитку країни доцільно здійснювати на регіональному рівні, де нижче інерційність процесів ніж на макрорівні, а оперативність прийняття управлінських рішень вище, а також маневрування ресурсами та засобами ефективніше. Вирішення проблеми відбувається зсередини, що надає можливість глибше зрозуміти її сутність, а наслідки прийняття управлінських рішень та їх зв'язок з суспільними процесами виявляються безпосередньо на місці події.

Реалізація принципу субсидарності має здійснюватись в процесі стратегічного управління регіоном, в межах якого необхідно приділяти значної уваги формуванню стратегій на рівні суб'єктів господарювання.

Оскільки, визначення поняття «стратегія» залишається предметом дискусій серед науковців різних галузей, необхідно визначити основні характерні риси даної категорії через призму концепції сталого розвитку.

Взагалі, стратегія – від греч. strategia – мистецтво управління, що здійснюється на основі правильних довгострокових прогнозів.

Стратегія – всеосяжна орієнтація планів або дій, яка встановлює критичний напрям і управляє розподілом ресурсів.

В рамках дослідження надбань сучасних наукових шкіл в галузі економіки природокористування було проведено аналіз понятійного апарату стосовно визначення сутності стратегій забезпечення екологічно сталого розвитку різних рівнів, результати якого представлений в табл. 1[462].

Таблиця 4.6.1

Сучасні тлумачення сутності стратегій забезпечення сталого розвитку різних рівнів

№ п/п	Автор	Поняття	Сутність
1	2	3	4
Стратегії забезпечення екологічно сталого розвитку макрорівня			
1	Герасимчук З.В.	соціоекологоорієнтована стратегія економічного розвитку держави	сукупність заходів управлінського, організаційно-правового та економічного характеру, які сприяють формуванню та задоволенню соціальних і екологічних потреб, і відображають життєві інтереси людини та суспільства при умові нанесення мінімальної шкоди навколишньому середовищу
2	Шевчук В.Я.	екологічна стратегія	паритетна складова національної стратегії переходу до сталого розвитку з усіма системними та інтегрованими положеннями, принципами і цілями
3	Мартиненко В.О.	стратегія реформування системи охорони природного середовища	плановий документ, який розробляється на основі принципів стратегічного планування і виступає найбільш адекватним інструментом, здатним консолідувати зусилля державно-управлінських структур і громади у вирішенні проблеми охорони довкілля, впровадження екологічно безпечних технологій і відтворення ландшафтів

[462] Мельник Ю.М. Організаційно-економічні основи формування стратегій забезпечення екологічно сталого розвитку: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Ю. М. Мельник. — Суми : СумДУ, 2009. — 216 с.

Продовження табл. 4.6.1.

Стратегії забезпечення екологічно сталого розвитку мезорівня			
4	Калашнікова Т.М.	стратегія у вузькому значенні Широке тлумачення поняття стратегія	- комплекс дій, які покликані привести до досягнення цільових орієнтирів розвитку сталого економіко-соціо-екологічного розвитку регіону - процес досягнення стратегічної мети, що включає в себе етапи формування, реалізації, моніторингу реалізації та, у разі потреби, коригування структури цілей і завдань стратегії
	Герасимчук З.В.	стратегія сталого розвитку регіону	У відповідності до загальнодержавної стратегії розвитку повинні будуватися стратегії сталого розвитку регіонів з врахуванням таких критеріїв: рівень розвитку, стадія життєвого циклу регіону, рівень ризику реалізації цілей.
	Вахович І.	стратегія соціо-еколого-економічного розвитку регіону	Стратегія у своїх цільових орієнтирах повинна спрямовуватись: щодо економічних процесів – на відновлення відтворювальної здатності економіки до саморозвитку; щодо соціальних процесів – на забезпечення соціальної безпеки, підвищення рівня і якості життя населення; щодо екологічних процесів – на забезпечення відтворювальної здатності навколишнього середовища та раціональне використання природно-ресурсного потенціалу.
5	Хлобистов Є.В.	стратегія екологічної безпеки	стратегічне планування, яке спирається на принципи екологічних пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики, збалансування, взаємного доповнення національних та регіональних інтересів, науково-технічного обґрунтування, громадського контролю, що визначають його ефективність екологічної політики держави в цілому
6	Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку	регіональна стратегія розвитку	стратегічний план розвитку регіону, що визначає цілі, завдання, пріоритети, напрям сталого економічного і соціального розвитку АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя на середньостроковий (4—6 років) та довгостроковий (10—15 років) періоди.
	Мельник Ю.М.	стратегії забезпечення сталого розвитку регіону	це сукупність стратегій різних рівнів, які прямо чи опосередковано сприяють досягненню соціо-еколого-економічного ефекту в регіоні.
Стратегії забезпечення екологічно сталого розвитку мікрорівня			
	Садеков А.А.	еколого-економічної стратегії	включає: ігнорування екологічних аспектів, вимушену стратегію відповідності, пасивну стратегію відповідності, стратегію конкурентної переваги за рахунок екологічних аспектів, стратегію сталого розвитку

Продовження табл. 4.6.1.

	Загвойська Л.Д.	стратегії превентивного зростання	стратегія чистішого виробництва та стратегія еко-ефективності, мета яких - прогрес у напрямку сталого розвитку
	Петруня Ю.Є.	маркетингові екологічні стратегії	адаптивна маркетингова екологічна стратегія, експансіоністська маркетингова екологічна стратегія
	Пахомова Н.В.	екологічні стратегії	стратегія достатності, стратегія екоефективності, стратегія переходу до чистого виробництва, стратегія циркуляторності, стратегія кооперування

Враховуючи те, що розробка стратегій не є відокремленою ланкою діяльності регіональної влади, дослідження процесу стратегічного планування регіонального розвитку необхідно зосередити на вдосконаленні механізмів реалізації регіональних стратегій, що мають бути побудованими на основі оптимізації взаємодії місцевої влади, суб'єктів господарювання та населення регіонів.

Кристалізація стратегії сталого розвитку суспільства, її економічне обґрунтування та усвідомлення підприємцями власної вигоди від відповідального ведення бізнесу сприяли виникненню стратегій чистішого виробництва (cleaner production) та еко-ефективності (eco-efficiency). Стратегії екоефективності та чистого виробництва – превентивні стратегії, спрямовані на постійний пошук шляхів зменшення ресурсоінтенсивності, зменшення навантаження на довкілля та пов'язаних із ними ризиків та відповідальності. Обидві стратегії заохочують компанії до превентивного екологічного менеджменту, розглядаючи аспекти довкілля на всіх етапах життєвого циклу товарів і послуг.

Отже, на основі порівняльного аналізу основних підходів до визначення стратегій, що сприяють досягненню сталого розвитку та запропонованого визначення стратегій забезпечення екологічно сталого розвитку регіону (СЗЕСРР): на національному рівні – це Національна стратегія розвитку країни, Державна стратегія регіонального розвитку, національна екологічна стратегія в рамках концепції екологічної політики, стратегія екологічної безпеки держави та інші; на регіональному рівні – стратегія регіонального розвитку, на локальному рівні – стратегія розвитку міст, а на рівні господарюючих суб'єктів – функціональні стратегії, серед яких слід відзначити ринкові стратегії росту та екологічні стратегії, цілі яких передбачають покращення соціальних, еконномічних та екологічних показників в регіоні.

Для оцінки ефективності зазначених програм та стратегій використовуються тільки показники соціально-економічного характеру, що суперечить основній ідеї сталого розвитку. А реальна ситуація потребує комплексної системи оцінних показників, які б охоплювали три сфери: соціальну, екологічну та економічну. Тому, найбільш відповідними є спеціально розроблені так звані індикатори сталого розвитку. Наприклад, показник людського розвитку, що поєднує три показники - валовий внутрішній продукт

(економічний показник), грамотність (соціальний показник) і тривалість життя (екологічний показник).

За результатами проведеного статистичного аналізу даних 2007 р., в рейтингу за індексом людського розвитку серед країн світу Україна зайняла 76 місце (табл.2), що відповідає середньому рівню людського потенціалу, на відміну від Росії (67 місце), Білорусі (64 місце), Литви (43 місце), Латвії (45 місце), Естонії (44 місце), які увійшли до групи країн з високим рівнем людського потенціалу, хоча більшість пострадянських країн істотно відстають від лідерів.

Таблиця 4.6.2

Рейтинг країн світу за Індексом людського розвитку [189]

Рік	Україна (місце)	Інформація для порівняння			
		Країна перед Україною	Країна після України	Росія(місце)	Білорусь (місце)
2000	78	Філіпіни	Сент-Вінсент	62	57
2001	74	Перу	Казахстан	55	53
2002	80	Казахстан	Грузія	60	56
2003	75	Таїланд	Казахстан	63	53
2004	70	Румуния	Сент-Лусія	57	62
2005	78	Саудівська Аравія	Перу	62	67
2006	77	-	Таїланд	65	64
2007	76	Колумбія	Самоа	67	64

Відзначаючи надзвичайну актуальність проблематики забезпечення екологічно сталого розвитку на регіональному та національному рівнях в сучасних умовах розвитку суспільства, виокремимо певний комплекс проблем, що стають на заваді досягнення системи збалансованих показників у трьох сферах (економічній, екологічній та соціальній).

Цей комплекс проблем забезпечення сталого розвитку на регіональному рівні доцільно розглядати за різними напрямами, відповідно до сфери їх виникнення (рис. 1).

Рис. 4.6.1. Проблеми забезпечення сталого розвитку

Деталізуємо кожну з виділених груп проблем.

Екологічні проблеми: виснаження природно-ресурсного потенціалу територій; забруднення довкілля (літосфери, атмосфери, гідросфери тощо); збільшення техногенного навантаження на довкілля в результаті інтенсифікації виробництва; обмеженість невідновлюваних природних ресурсів; виснаження ресурсів; неможливість прогнозування екстерналій; глобальна зміна клімату; неможливість асиміляційних процесів; зменшення біорізноманіття; процес деградації компонентів навколишнього середовища, що не має зворотної дії; нагромадження значної кількості промислових та твердих побутових відходів; поява озонових дірок («парниковий ефект», глобальне потепління) тощо.

Економічні проблеми: відсутність належного фінансування природоохоронних заходів з боку суб'єктів господарювання, хоча це найбільша частка серед джерел фінансування природоохоронних заходів; недостатнє використання інноваційного потенціалу підприємств; відсутність широкого розповсюдження системи екологічного менеджменту на підприємствах; моральний та фізичний знос основних засобів; велика кількість промислових відходів; відсутність мотивації природоохоронної діяльності; незадовільна якість продукції; відсутність налагодженої системи переробки відходів виробництва; надзвичайно низький рівень розвитку власного виробництва; достатньо вузька спеціалізація регіонів на виробництві як промислової, споживчої, так і сільськогосподарської продукції тощо.

Політичні проблеми: нестабільне політичне становище в країні, що негативно позначається на всіх сферах життєдіяльності; відсутність чіткої екологічно орієнтованої політики держави; відсутність політичного лобі належного фінансування проблемних ланок, оскільки 91 % фінансується за власні кошти, і тільки решта – з державного та місцевих бюджетів

Технологічні проблеми: надмірні масштаби виробничого потенціалу галузей паливно-енергетичного комплексу та важкої промисловості; значне відставання від світового рівня технічних показників та ресурсів, які використовуються в народному господарстві; диференціація господарських суб'єктів за технічним рівнем виробничого фонду, умовами забезпечення ресурсами і реалізації продукції; розриви в технічному рівні, в якості машин, обладнання та інших ресурсів, що задіяні в єдиних ланцюжках виробничо-технологічних зв'язків.

Ринкові проблеми: відсутність ринку екологічної продукції; поширення небезпечної для здоров'я населення продукції; відсутність ринкових механізмів регулювання екологічно безпечної та економічно ефективної господарської діяльності; низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних підприємств; недостатній рівень платоспроможного попиту на екологічно безпечну продукцію.

Соціально-демографічні проблеми: погіршення якості життя населення, погіршення здоров'я, низькій рівень доходів громадян, поява невиліковних хвороб та їх поширення, поширення генетично модифікованих продуктів харчування, відсутність системи формування екологічної свідомості та екологічної освіти; зміна культурних цінностей, морально-етична деграда-

ція суспільства, швидкі темпи урбанізації, несвоєчасне і неповне інформування населення щодо всього спектру проблем, які мають бути вирішені на шляху до сталого розвитку суспільства, проблеми активізації громадської активності тощо.

Інституційні проблеми: відсутність нормативно-правового забезпечення сталого розвитку як на національному так і на регіональному рівнях; недосконалість сучасного стану законодавства щодо переходу до сталого розвитку та практики правозастосування у сфері природокористування і охорони довкілля; недостатня мотивація природоохоронної діяльності з боку державного і регіонального управління; відсутність стратегії переходу на засади сталого розвитку; відсутність належної кількості відповідних установ, які б займалися вирішенням вищезазначених проблем; незначна роль екологічно орієнтованих організацій в суспільному житті.

Таким чином, визначення широкого спектру різноспрямованих проблем дасть змогу сформувати ефективну комплексну програму щодо їх вирішення. Результативність екологічних, соціальних та економічних трансформацій значною мірою залежить від того, наскільки регіони сприяють вирішенню питань екологічно збалансованого розвитку господарської діяльності та життєдіяльності населення.

Екологічно сталий розвиток можливий тільки за умови збалансування економічного та екологічного напрямків розвитку, що мають на меті досягнення різноспрямованих цілей, з одного боку – зростання обсягів виробництва, інтенсифікацію економічних зусиль, а з іншого – збереження природних ресурсів та навколишнього природного середовища.

Для розв'язання проблем забезпечення екологічно сталого розвитку регіону необхідно визначити ряд найбільш дієвих методів та інструментів. Значної популярності сьогодні набули економічні методи регулювання, що мають ринкову природу. Оскільки концепція екологічно сталого розвитку має штучну природу (затверджена у документі "Порядок денний на XXI століття", який було прийнято 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку), то її реалізація неможлива без державного регулювання та відповідних ринкових методів і інструментів управління для вирішення еколого-економічних проблем суспільства.

Регіональні фактори активізації економічного зростання за своєю природою мають загальносуспільне значення, оскільки впливають на ряд суттєвих чинників: зростання реальної заробітної плати, збільшення можливостей споживання товарів і послуг, приріст фінансування інвестицій в житло та ін. Це важливо і з точки зору національної безпеки держави, оскільки результативність реформ посилює тенденції соборності.

Основними рисами ринкової економіки є: цивілізована конкуренція виробників товарів; вільний перелив капіталу між галузями і регіонами; розвиток кредитно–банківської системи, утворення фінансового і валютного ринку; свобода підприємництва, незалежність товаровиробників і відносна свобода їх діяльності; лібералізація цін залежно від попиту і пропозиції; вільний обмін товарами і послугами; певний рівень попиту населення та міс-

ткість ринку; нормальне оподаткування; забезпечення правових, юридичних норм; економічна свобода і обмеження державних монополій; боротьба з корупцією.

В сучасних умовах господарювання відбувається взаємодія ринкових та адміністративних важелів впливу, від ефективності якої залежить досягнення поставлених цілей. Узагальнена схема забезпечення екологічно сталого розвитку регіону, як відкритої соціо-еколого-економічної системи представлена на рис. 2 [463].

Рис. 4.6.2. Система забезпечення сталого розвитку на регіональному рівні

Отже, процес регіонального розвитку відтворює ринкову природу через: забезпечення верховенства права, гарантію економічних свобод, економічну рівність суб'єктів підприємництва, досягнення принципу регіонального самофінансування, об'єктивного впливу на перерозподільчі відносини через бюджетну систему, лінію на партнерство в реалізації регіонального потенціалу, створення умов для конкуренції всіх форм та методів власності.

Методи забезпечення екологічно сталого розвитку – це сукупність регулюючих і стимулюючих адміністративних важелів та ринкових засобів (тобто інструментів) цілеспрямованого впливу на процес впровадження засад сталого розвитку.

Весь інструментарій забезпечення сталого розвитку прийнято розглядати з двох точок зору: орієнтованої на ринок (ринкової) і регулюючої (адміністративної).

[463] 1)Мельник Ю.М. Адміністративні та ринкові інструменти забезпечення сталого розвитку регіону / Ю.М. Мельник // Науковий вісник НЛТУ України :глобальні зміни клімату – загрози людству та механізми відвернення. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.15. – С. 70-76.
2)Мельник Ю.М. Маркетингові інструменти формування стратегії сталого регіонального розвитку / Ю. М. Мельник // Механізм регулювання економіки. — 2010. — Т. 2. – № 3. — С. 117-122.

Адекватне використання ринкових інструментів призначене в остаточному підсумку забезпечити поліпшення стану навколишнього середовища з найменшими витратами, і заохотити зміну поведінки суб'єктів ринку на екологічно орієнтоване, в більшій мірі, за рахунок застосування позитивних стимулів, а не негативних штрафів.

Ринкові інструменти являють собою сукупність економічних і маркетингових методів, які можуть бути використані для формування ефективної стратегії сталого розвитку, за допомогою відгуку на сигнали й умови, створювані безпосередньо самим ринком. Виходячи із цього нами пропонується розділяти всю сукупність ринкових інструментів на економічні інструменти й маркетингові інструменти.

Схожий поділ розглядають С. Вайтен і М. Янг в екологічному менеджменті, де розділяють поняття market-based instruments (MBIs) і market-like instruments (MLIs), однак як такої різниці між ними не виділяють. З іншого боку, як основу управління сталим розвитком Б. Галлик розглядає саме MLIs, але, стає очевидним, що говорячи про маркетингові інструменти він має на увазі економічні. З нашої ж точки зору, між економічними й маркетинговими інструментами існує значна різниця[464].

Розглядаючи категорію економічних інструментів цілком можна спиратися на визначення MBIs, де іноді згадуються як «ринкові економічні інструменти» або «економічні інструменти» (EIs). Організація економічного співробітництва й розвитку (OECD) визначає ринкові економічні інструменти як інструменти, які «стосуються оцінки витрат і пільги альтернативних дій, доступних для економічних агентів» (OECD, 1994). Якщо інструмент впливає на вартість або ціну на ринку, то це - ринковий економічний інструмент.

Економічне обґрунтування використання ринкових інструментів виражається в їхній здатності уникнути провалів ринку рентабельним способом. Як провал ринку (market failure) розглядається ситуація, у якій треті сторони в ринковій угоді не зі своєї волі одержують вигоди, за які не платять, або мають втрати, які не компенсуються (наприклад, забруднення навколишнього середовища).

Ринкові провали найчастіше виникають або в ситуації, у якій ринки ще повністю несформовані (наприклад, екологічні активи, що мають природу суспільних товарів), або в результаті появи непередбачених видатків і додаткових витрат під дією зовнішнього середовища, або у випадку, якщо учасники ринку не несуть ніякої відповідальності за виникаючі економічні, соціальні або екологічні витрати своєї ділової активності. У таких умовах використання ринкових інструментів виглядає виправданим.

Ринкові економічні інструменти включають податки, витрати, виплати, штрафи, збори, зобов'язання й схеми компенсації, субсидії й стимули, дозволи на торгівлю тими або іншими товарами (послугами). Вони можуть

[464] Мицура Е.А. Рыночные инструменты в организации экономического механизма природопользования / Е.А. Мицура, Ю.Н. Мельник, // Система управления экологической безопасностью : сборник трудов Четвертой заочной международной научно-практической конференции. – Екатеринбург : УГТУ – УПИ, 2010. – Т. 1. – С. 70-75.

мати стимулюючий ефект, що проявляється в зміні поведінкових характеристик учасників ринку, або економічний ефект. І ті, і інші в сукупному підсумку виражається в здатності ринку реагувати на цінові зміни.

Здебільшого економічні інструменти, які можуть бути використані для забезпечення сталого розвитку регіону, являють собою стимулювання зміни поводження через ціновий вплив. Ціна - цей той фактор, що має безпосереднє відношення до факту покупки, дозволяє ідентифікувати цінність продукту і є найбільш простим і ефективним способом впливу на рівні взаємин виробника й споживача.

У структуру економічних інструментів забезпечення сталого розвитку регіону входять також екологічні податки, туристичні податки, податок на використання поліетиленового пакета (Plastic-bag tax), податок на поховання відходів, екологічні плати й внески, плата за використання продукту, системи депонування видатків, штрафи, пені, платежі за невиконання нормативно-правових вимог, відповідальність і схеми компенсації, торговельні квоти, екологічні дотації (субсидії), стимулювання, надання технічної й фінансової допомоги з боку держави й місцевих органів виконавчої влади й ін.

Особливістю виділених економічних інструментів є той факт, що незважаючи на ринковий характер їхнього виникнення, процес їхньої розробки, впровадження й регулювання (за рідкісним винятком) здійснюється на рівні держави або ж місцевих органів влади. Коли ж ми говоримо про маркетингові інструменти, те їхня сутність полягає в тім, що й виникнення необхідності в їхньому застосуванні, і сам механізм використання диктується безпосередньо ринком, хоча на різних рівнях може стимулюватися в рамках діяльності адміністративного апарата. Так серед маркетингових інструментів пропонується виділяти наступні: методи конкуренції; методи управління потребою, попитом та пропозицією екологічних товарів і послуг; культура споживання; екологічний маркетинг; екологічний менеджмент; екологічно орієнтоване підприємництво; аутсорсинг та ін. Не менш важливими представляються питання про необхідність екологічної освіти й розвитку інноваційних технологій, залучення достатніх трудових ресурсів, з метою гарантування ефективного й послідовного виконання стратегії сталого розвитку регіону.

Визначальним моментом при формуванні інструментарію стратегії сталого розвитку, є той незаперечний факт, що підходи до вибору ефективного набору ринкових інструментів повинні ґрунтуватися на чіткій певній системі цілей і завдань. По своїй суті ринкові інструменти мало чого варті без адекватної підтримки з боку адміністративних методів, оскільки більша частина з них формується й регулюється на державному або муніципальному рівні[465].

Таким чином, без узгодження цих двох компонентів стратегії сталого розвитку може виникнути ситуація, коли ринкові й адміністративні методи ввійдуть у суперечність один з одним, що в сумі дасть негативний резуль-

[465] Мицура Е.А. Рыночные инструменты в организации экономического механизма природопользования / Е.А. Мицура, Ю.Н. Мельник, // Система управления экологической безопасностью : сборник трудов Четвертой заочной международной научно-практической конференции. – Екатеринбург : УГТУ – УПИ, 2010. – Т. 1. – С. 70-75.

тат. Подібна протидія мало того, що не буде сприяти реалізації стратегії сталого розвитку й нівелює дії один одного, а в крайньому своєму прояві може навіть привести до екологічної катастрофи. І навпаки - при зваженому підході, побудованому на чіткій системі цілей і завдань, узгодженні дій адміністративного апарата й ринкового сектора, можуть бути досягнуті позитивні результати вже в короткочасній перспективі.

*4.7 Індикатори сталості розвитку: від еколого-економічної теорії до удосконалення механізму прийняття рішень на різних рівнях управління**

Сталий розвиток, попри всю критику нездійсненності його засадничих постулатів, залишається найбільш поширеною концепцію гармонізації взаємодії суспільства і природи, якою керуються передові країни світу. Сутність сталого розвитку полягає в прагненні наблизитись до узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість та безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля та досягався соціальний прогрес, який визнає багатогранні потреби кожної людини.

Учені та аналітики запропонували понад 100 визначень поняття сталого розвитку. Девід Пірс та Джерелі Уофорд вважають, що всі ці визначення можна віднести до однієї з двох групи, які різняться концептуально. Перший підхід базується на теорії *«слабкої сталості»* (*«weak sustainability»* - англ.)[466]. Це – так званий економічний підхід, що полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні природо-, енерго- та матеріалозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного, природного, або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється. Другий підхід базується на теорії *«сильної сталості»* (*strong sustainability»* - англ.)[467]. З погляду цього, так званого екологічного підходу, суспільний прогрес має забезпечити цілісність біологічних і фізичних природних систем, їх життєздатність, від чого зале-

---

* Автори: Мельникович М.П., Соловій І.П.

[466] *Cabeza-Gutés M.* The concept of weak sustainability / M. Cabeza-Gutés // Ecological Economics. - 1996. - Vol. 17. - P. 147–56.
Solow R.M. On the intergenerational allocation of natural resources / R.M. Solow // Scandinavian Journal of Economics. - 1986. - Vol. 88. - P. 141–90.
Hartwick J. Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources / J. Hartwick // American Economic Review. - 1977. - Vol. 67. - P. 972–974.
Pezzey J. Sustainability: an interdisciplinary guide / J. Pezzey // Environmental Values. - 1993. - Vol. 1. - P. 321–362.

[467] *Costanza R.* Ecosystem Health: New Goals for Environmental Management / R. Costanza, Norton B., Haskell B.J. (eds). Washington DC, USA: Island Press. - 1992. – 49 p.
Perrings C. Resilience in the dynamics of economy–environment systems / C. Perrings // Environmental and Resource Economics. - 1998. - Vol. 11. - P. 503–520.
Pimm S.L. The complexity and stability of ecosystems, Nature, 1984. Vol. 307: p. 321–326.
Common M. Towards an ecological economics of sustainability / M. Common, C. Perrings // Ecological Economics. - 1992. - Vol. 6. - P. 7–34.

жить глобальна стабільність біосфери. Особливого значення набуває спроможність таких систем самооновлюватися та адаптуватися до змін.

Неокласична модель припускає, що природний капітал та капітал створений людиною є взаємозамінними, а значить вважає допустимим втрату природного капіталу, якщо в результаті інвестування створюється еквівалентна вартість штучного. З погляду екологічної економіки природний капітал і капітал, створений людиною, переважно доповнюють і тільки частково замінюють один одного. Згідно концепції *сильної сталості*, кожна зі складових капіталу повинна утримуватися незмінною (окремо чи разом у певній пропорції), бо їхня продуктивність взаємозалежна[468].

Поза тим існує ще третій підхід, який зосереджує увагу на соціальній складовій, зорієнтованій на людському розвиткові, збереженні стабільності суспільних і культурних систем, зменшенні кількості соціальних конфліктів. Цей підхід розглядає людину не як об'єкт, а як суб'єкт розвитку, що має брати актину участь у формуванні підвалин своєї життєдіяльності, прийнятті та реалізації рішень, контролі за їх виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов має справедливий розподіл благ між людьми.

На думку багатьох науковців запровадження поняття сталого розвитку та ухвалення "Порядку денного на XXI століття", який покликаний забезпечити перехід до сталого розвитку у світовому масштабі, не дивлячись на невиправдані очікування, все ж мають велике позитивне значення, оскільки дають можливість до певної міри унеможливити виникнення гострих кризових явищ на шляху подальшого цивілізованого розвитку світу[469]. Проте, на нашу думку, важливі узгоджені цілеспрямовані зусилля з боку всіх країн аби досягти бажаного. На думку відомого ученого академіка НАН України Туниці Ю.Ю., передумовою досягнення сталого розвитку є прийняття глобального правового акту - «Екологічної Конституції Землі», який зобов'язувалися би дотримуватись всі країни світу.

В Україні, наприклад, досі не сформована та інституціолізована концепція переходу на засади сталого розвитку. У новій редакції проекту «Концепція сталого розвитку України» за стратегічну мету України вважається ідея забезпечення сталого соціального розвитку, як сукупності духовних, соціальних, економічних, політичних процесів, що розгортаються у країні, з метою досягнення гармонійного розвитку людини, суспільства, економіки та навколишнього середовища. Концепція ґрунтується на принципах: сталості процесів розвитку, гармонійності розвитку людини, соціальної справедливості[470].

---

[468] Вовк В.І. Екологічна економіка як сучасна інтегральна наука. Витоки та засадничі принципи. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://clubofrome.org.ua/corweb/Article/11/

[469] Северин Л.В. Взаємозв'язок моралі та економіки у вимірах сучасного світу (в контексті ідеї сталого розвитку) // Л.В. Северин // Мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Центр духовної культури, - 2006. - № 54. Доступно з http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_54/Severyn.htm

[470] Концепція сталого розвитку України. – К., 1997. – [Електронний ресурс]. – Доступний з http://zakon.rada.gov.ua; Концепція сталого розвитку України. – К., 2000. – [Електронний ресурс]. – Доступний з http://zakon.rada.gov.ua; Концепція сталого розвитку України. – К., 2005. – [Електронний ресурс]. – Доступний з http://zakon.rada.gov.ua; Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року від 17 жовтня 2007 р. N 880-р. – [Електронний ресурс]. – Доступний з http://zakon.rada.gov.ua

Для забезпечення ефективного провадження політики сталого розвитку виникає проблема адекватного вимірювання результатів функціонування економіки, що характеризують підсумок виробництва і національний дохід. Концепція сталого розвитку не може бути адекватною моделлю майбутньог людства, якщо виходитиме з окремих виміррів життя суспільства, а не враховуватиме глибоко системну його природу. Системний підхід необхідний також для визначення рівня сталості суспільного розвитку, тому необхідні показники, які б оцінювали сталість економічного, екологічного, соціального, духовного, інституційного розвитку суспільства.

Для втілення ідей сталого розвитку в життя суспільства та забезпечення сталого суспільного прогресу необхідне формування системи вимірів (індексів та індикаторів) для кількісного і якісного оцінювання цього дуже складного процесу. Недаремно відома книга, присвячена цій проблематиці, отримала назву «Індикатори сталості – вимірювання невимірюваного?»[471].

Саме тому в контексті переходу країн на засади сталого розвитку та в час, коли екологічна безпека населення певної країни стала чи не найважливішим показником її екологічного та соціального розвитку, важливо мати показники, які б реально оцінювали сталість розвитку, враховуючи екологічні, соціальні, а також економічні складові[472].

Відповідно до основних термінів та визначень до Концепції переходу України до сталого розвитку[473] *індикатори сталого розвитку* - з одного боку, відображають соціальні, економічні і екологічні параметри у єдиному комплексі; з іншого – їх розвиток розглядається через зміну станів, кожен з який характеризується визначеною сталістю і здатністю до змін. Саме в цих двох площинах формується система критеріїв (індикаторів) сталого розвитку.

Виділяють такі індикатори (критерії) сталого розвитку з класифікацією за секторами:

Група соціальних індикаторів: боротьба з бідністю; демографічна динаміка і стан; поліпшення освіти, поінформованості і виховання суспільства; захист і поліпшення здоров'я людей; поліпшення розвитку поселень.

Група економічних індикаторів: міжнародна кооперація для прискорення сталого розвитку і пов'язана з цим місцева політика; зміна характеристик споживання; фінансові ресурси і механізми; передача екологічно чистих технологій, співробітництво і створення потенціалу.

Група екологічних індикаторів: збереження якості водних ресурсів і забезпеченість ними; захист морів і прибережних територій; комплексний підхід до планування і раціонального використання земельних ресурсів; раціональне управління вразливими екосистемами, боротьба з опустелюванням і

---

[471] Bell, Simon & Morse, Stephen. Sustainability Indicators - Measuring the Immeasurable? 2nd Edition. Earthscan, 2008.

[472] Душна М.П. Сучасні погляди на оцінювання сталості розвитку суспільства: від ВВП до Індикатора справжнього прогресу / М.П. Душна // Матеріали другої науково-практичної конференції «Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях». – Сімферополь: Фенікс, 2010. – С. 340–344

[473] Основні терміни та визначення до Концепції переходу України до сталого розвитку [Електронний ресурс] Доступно з . http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34

посухами; сприяння веденню сталого сільського господарства і розвитку сільських районів; боротьба за збереження лісів; збереження біологічної розмаїтості; екологічно безпечне використання біотехнологій; захист атмосфери; екологічно безпечне управління твердими відходами і стічними водами; екологічно безпечне управління токсичними хімікатами; екологічно безпечне управління небезпечними відходами; екологічно безпечне управління радіоактивними відходами.

Група інституціональних індикаторів: облік питань екології і розвитку в плануванні і управлінні для сталого розвитку; національні механізми і міжнародне співробітництво для створення потенціалу в країнах, що розвиваються; міжнародний інституціональний порядок; міжнародні правові механізми; інформація для прийняття рішень; посилення ролі основних груп населення.

Проте, незважаючи на глибину та системність зазначеного вище підходу, на нашу думку, необхідно ширше використовувати на практиці інтегральний індикатор, який міг би міг інтегрувати в собі всі аспекти життя суспільства та адекватно оцінювати ступінь сталості розвитку та справжній добробут суспільства.

Обмеженість Системи Національних Рахунків, СНР (*System of National Accounts, SNA* – англ.) щодо характеристики добробуту примушує дослідників виходити за її межі та розробляти комплексні індикатори, спрямовані на врахування внеску природного капіталу та соціальних аспектів. Сьогодні вчені концентрують зусилля на пошуку адекватних вимірювачів національних активів та виробництва, намагаючись залишатися в рамках СНР. Система Національних Рахунків ООН, що прийнята більш ніж 150 країнами світу, - це сукупність взаємопов'язаних показників для аналізу макроекономічних процесів. Вона була розроблена згідно з кейнсіанською моделлю економіки після „великої депресії", Другої Світової війни згідно з потребами часу, коли основним завданням було відновлення і ріст виробництва, а дефіцит природних ресурсів ще не був надто відчутним. Тому вона є орієнтованою на обсяг діяльності і слугує інформаційною базою прийняття рішень, що стосуються забезпечення динаміки виробництва.

Як зазначає *A. Markandya* та інші, вперше *Y. J. Ahmad, S. El Serafy і E. Lutz* закликали до коригування традиційних національних рахунків в 1989 р., наголошуючи, що звичайний показник національного доходу та ВВП не відображає ані добробуту, ані довгострокових перспектив економіки[474].

В основі сучасних розробок макроекономічних індикаторів лежить уявлення про те, що обсяг виробництва далеко не завжди характеризує добробут суспільства. Існують виробництва, які насправді призводять до зменшення добробуту. Як зазначають *J.R.Vincent і J.M.Hartwick*, „за своєю побудовою SNA не враховує всієї економічної діяльності або всіх товарів і послуг, що впливають на рівень людського добробуту. За невеликими винят-

[474] Markandya, A., Mason, P., Tamborra, M. Green National Accounting: Synthesising and Extending the Welfare Based and Sustainability-standard Approaches. NOTA DI LAVORO 94.2000. - Fondazione Eni Enrico Mattei. // http://www.feem.it

ками вона зосереджена на товарах і послугах, що вироблені з використанням людської праці та інших факторів виробництва, що купуються і продаються на ринках".

Поняття добробуту відсутнє в *SNA*. Як часто припускають, добробут корелює з величиною ВВП. Під *економічним добробутом J.R.Vincent* та *J.M.Hartwick* розуміють цінність для особи, домогосподарства чи населення (залежно від масштабу аналізу) споживання ринкових та неринкових, матеріальних та нематеріальних, приватних та суспільних товарів і послуг[475]. Вимірювання рівня добробуту нації сьогодні все більше наближається до визначення доходу, сформульованого Дж. Гіксом в 1946 р., яке містить в собі ідею сталості: „дохід – це максимальна кількість благ, яку особа може спожити упродовж певного періоду часу і залишитись наприкінці цього періоду на тому ж самому рівні добробуту, що й на початку". Іншими словами, це „максимальний рівень споживання, якого можна досягти, зберігаючи загальний запас капіталу неушкодженим". У багатьох працях зазначається відсутність кореляції між ВВП та сталим національним доходом, між ВВП і добробутом нації. Якщо перший недолік коригується шляхом вирахування із звичайного ВВП повною мірою всіх витрат, то другий вимагає формування концепції добробуту, який, можливо, не співпадає із доходом, і теоретичного розвитку неринкової економіки добробуту.

Nordhaus у праці „Майбутнє екологічних та розширених національних рахунків" (1999) зазначає, що ідея включення екологічних активів та послуг до національних економічних рахунків є частиною ширшого руху до розроблення більш вичерпних соціальних та економічних показників. Цей рух відображає ту реальність, що економічний та соціальний добробут не зупиняється на межі ринку, але поширюється на багато видів неринкової діяльності".

Найбільш прогресивною системою обліку показників діяльності, добробуту і сталості суспільного розвитку на даний час в світі є розроблена ООН система інтегрованого еколого-економічного обліку фізичних і грошових показників (*System of Integrated Environmental and Economic Accounting of the United Nations, SEEA* – англ.), що доповнює чинну СНР 1993 року. SEEA слугує базовою структурою для вимірювання тих аспектів сталості розвитку спільноти, що пов'язані з використанням природного капіталу. Вона перебуває в стадії вдосконалення (зміни людського/соціального капіталу, оцінка яких також є предметом гострих дискусій на тему сталості, не розглядаються *SEEA*).

Проте, найбільш поширеним показником розвитку сьогодні залишається ВВП. Незважаючи на це, як зазначає зокрема професор, директор Ганд інституту екологічної економіки Університету Вермонту у США *R. Costanza*, ВВП не є адекватним вимірником добробуту суспільства, адже ідея щодо створення такого показника виникла після Другої світової війни.

[475] Vincent, J.R., Hartwick, J.M. Accounting for the Benefits of Forest Resources: Concepts and Experience. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 1998. – 141 p. // http://ftp.fao.org/docrep/fao/005/AC272E/ac272e00.pdf

Така модель розвитку (також знана як *"Вашингтонський консенсус"*) базується на низці припущень стосовно того, яким чином функціонує світ, чим є економіка і навіщо вона потрібна. Ці припущення сформувались впродовж періоду, коли світ був відносно ненаповненим людьми та їхню рукотворною інфраструктурою. У контексті цього "порожнього світу", рукотворний капітал був обмежувальним чинником, тоді як природний і соціальний капітал були у надлишку. У такому контексті логічним здавалось не перейматись надміру екологічними та соціальними зовнішніми ефектами, оскільки вони були передбачуваними, відносно невеликими і зазвичай вирішуваними. В основі ідеї лежала думка, що стрімкий економічний розвиток допоможе стабілізувати зруйновані економіки та допоможе подолати бідність[476].

Політика Радянського Союзу є прикладом того як ігнорувалося виснаження природних ресурсів заради економічного зростання та нових досягнень науково-технічного прогресу. Побічним ефектом науково-технічного прогресу, попри позитивні зрушення, стало, як відомо, великомасштабне навантаження на природну систему Землі, виснаження її ресурсів і деградація природного життєвого середовища.

Як зазначають у книзі "*Ecological Economics. Principles and applications* " *H. Daly* та *J. Farley*[477], відбувається перехід від *"порожнього світу"* до *"наповненого"*, оскільки із зростанням економіки розмір екосистеми залишається постійним, а масштаб економіки відносно екосистеми, яка її в собі містить весь час збільшується. Економіка у своєму розвитку перейшла від ери, коли обмежуючим фактором економічного розвитку був капітал, створений людиною, до ери, коли обмежуючим фактором стає природний капітал, який ще залишився.

Сьогодні ми живемо у світі, відносно наповненому людьми та інфраструктурами їх рукотворного капіталу. У цьому новому контексті необхідно концептуально переосмислити поняття і призначення економіки. У цій новій моделі має бути дотримано вимог екологічної сталості, соціальної справедливості та реальної економічної ефективності. Нова модель економіки, відповідна контексту "наповненого світу", повинна базуватись на засадах сталого людського розвитку / добробуту[478], для вимірювання якого необхідні адекватні показники.

Аналіз літературних джерел показав, що існує велика кількість підходів до оцінювання сталості на різних рівнях управління – громад, населених пунктів, регіонів країни, країн, використовуючи при цьому інтегровані (інтегральні) показники. Такі показники повинні допомагати державним регіональним органам влади приймати такі управлінські рішення, що максимально впливають на процеси суспільного виробництва *з*

---

[476] Costanza R. Ecological economics: creating a sustainable and desirable future / R. Costanza // Ecological economics and sustainable forest management: developing a transdisciplinary approach for the Carpathian Mountains. Edited by I.P. Soloviy, W.S. Keeton. – Lviv : Ukrainian National Forestry University Press, Liga-Pres. - 2009. – 432 p.

[477] Daly, H. and Farley, J. Ecological Economics. Principles and applications. – Washington: Island Press, 2004. – 454p.

[478] Див. Costanza R. Ecological economics: creating a sustainable and desirable future…

метою забезпечення сталого соціо-економіко-екологічного розвитку населених пунктів, адміністративних районів, регіонів, тощо.

На практиці з поміж індикаторів сталого розвитку розрізняють індикатори бенчмаркінгу (*benchmarking*), які є своєрідною точкою відліку оцінки ефективності діяльності організацій, індикатори ефективності: (*efficiency indicators*) - індикатори, які вимірюють витрати, собівартість одиниці продукції або продуктивність, пов'язані з певною продукцією, вхідні індикатори (*input indicators*) - ті, що в інформують про кількість ресурсів, зокрема фінансових або інших, які були використані для конкретного відомства, підприємства чи програми, індикатори вихідні *(output indicators)* – ті, що звітують про обсяг виконаної роботи, або наданої послуги для виконання певної функції або реалізації програми. Вони також відомі як показники обсягу роботи, результативні індикатори (*outcome indicators*) - показники якості довкілля і якості виконаної роботи або послуги, оцінки фактичного впливу діяльності установ, індикатори продуктивності (*productivity indicators)* - індикатори, які поєднують результативність та ефективність в єдиному показнику**.**

Традиційні макроекономічні індикатори (ВВП, ВНП) ігнорують деградацію довкілля. Зростання показників цих індикаторів за останні десятиріччя зумовлене значною мірою ресурсно-виснажливим техногенним розвитком та забрудненням довкілля. Неадекватними вимірниками суспільного прогресу вважають ВДП та ВНП насамперед вчені що належать до наукових шкіл екологічної економіки, зеленої економіки, фізичної економії [479]. Однак не тільки прихильники еколого-економічної парадигми розвитку загострюють увагу на недосконалості нинішніх макроекономічних індикаторів. Низку статей з критикою застосування ВВП для оцінки стану економіки опублікував нещодавно лауреат Нобелівської премії *J. E. Stiglitz*[480], що очолив комісію, яка у вересні 2009 р. на замовлення президента Франції Ніколя Саркозі підготувала звіт про стан та перспективи вимірювання економічного розвитку та суспільного прогресу[481]. Це дало поштовх активізації діяльності Європейської Комісії у цій сфері.

---

[479] Bobylev S. Economic evaluation of environmental goods / S. Bobylev / Business Styles and Sustainable Development : 5th International Conference on Ethics and Environmental Policies, Kyiv, April 2-6, 2003. – P. 35-37
Beyond GDP: The Need for New Measures of Progres / R. Costanza, M. Hart, S. Posner, J. Talberth // The Pardee Papers. – 2009. - No. 4. - 46 p.
Estimates of the Genuine Progress Indicator (GPI) for Vermont, Chittenden County and Burlington, from 1950 to 2000 / R. Costanza, J. Erickson, K. Fligger [та ін.] // Ecological Economics. – 2004. – Vol. 51 (1). - P. 139-155.
Reardon J. Comments on 'Green economics: setting the scene. Aims, context, and philosophical underpinnings of the distinctive new solutions offered by green economics' / J. Reardon // International Journal of Green Economics. – 2007. – Vol. 1, No. 3-4. – P. 532 - 538
The Genuine Progress Indicator 2006. Executive Summary : (published by NGO Redefining Progress) [Електронний ресурс] / J. Talberth, C. Cobb, N. Slattery // – Доступний з http://www.rprogress.org/publications/2007/GPI2006_ExecSumm.pdf
[480] Stiglitz J. E. GDP Fetishism. The Economists' Voice. The Berkeley Electronic Press / Project Syndicate, September 2009. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.bepress.com/ev
[481] Stiglitz J. E. GDP Fetishism. The Economists' Voice. The Berkeley Electronic Press / Project Syndicate, September 2009. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.bepress.com/ev

Показник, що адекватно б міг оцінювати сталість розвитку певного регіону, на думку *D. Kobus*[482], повинен враховувати такі принципи сталого розвитку:

- принцип рівності між поколіннями (*principle of intergenerational equity*),
- принцип справедливості всередині поколінь (*principle of intragenerational equity*),
- принцип здатності екосистеми до самовідновлення *(principle of carrying capacity)*.

У цілому, кожен з цих основних принципів, може бути пов'язаний з трьома складовими сталого розвитку (екологічною, економічною та соціальною): принцип рівності між поколіннями пов'язаний зі стійкістю економічної та екологічної систем, принцип справедливості всередині поколінь зі стійкістю соціальної системи, а принцип здатності екосистеми до самовідновлення зі стійкістю екологічної системи.

Між економічною та екологічною підсистемами єдиної еколого-економічної системи існує причинно-наслідкова залежність. Розвиток, стабілізація та деградація однієї з них по-різному позначаються на іншій. Традиційна ринкова економіка засадничо суперечить екологічним вимогам, тому нагальним завданням сучасної економічної науки повинно стати формування нової екологічної економіки. Завдання економістів-екологів – обґрунтувати органічну єдність еколого-економічної системи як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях, розкривати основні суперечності між економічними та екологічними вимогами, запропонувати шляхи подолання цих розходжень на галузевому і територіальному рівнях, зокрема, в адекватному оцінюванні суспільного прогресу відповідно до вимог сталого розвитку[483].

Показники (індикатори) тенденцій розвитку та його сталості .

Індикатори економічного розвитку (прогресу) відображають процеси структурної перебудови, технологічного вдосконалення та конкурентоздатності виробництва та інших форм економічної діяльності. Найбільш застосовуваними індикаторами економічного розвитку є валовий внутрішній та валовий національний продукт (ВВП та ВНП), чистий внутрішній продукт (ЧВП), національний дохід (НД), індекс конкурентоспроможного розвитку (*Growth Competitiveness Index*) та індекс економічної свободи (*Index of Economic Freedom, IEF*).

Сталий економічний розвиток – процес структурної перебудови економіки відповідно до потреб збалансованого розвитку виробництва, соціальної сфери, населення і навколишнього природного середовища, технологічного і соціального прогресу. Суть структурної перебудови

---

[482] *Kobus, D*. 2001. The Evaluation of Progress Towards Achieving Sustainable Development in Countries in Transition. Doctoral thesis, Faculty of Arts, University of Manchester, Manchester.

[483] *Yuriy Tunytsya*, Methodological approaches to ecological economic system efficiency evaluation // Ecological economics and sustainable forest management: developing a transdisciplinary approach for the Carpathian Mountains. Edited by I.P. Soloviy, W.S. Keeton. – Lviv : Ukrainian National Forestry University Press, Liga-Pres, 2009: 70-84;
Туниця Ю.Ю. Екоекономіка і ринок: подолання суперечностей. К. : Знання, 2006. – 314 с.

економіки для цілей сталого розвитку полягає в глобальній переорієнтації матеріальних, трудових, фінансових ресурсів на користь енкргоефективних, ресурсозберігаючих, високотехнологічних, наукомістких та екологічно безпечних галузей. Розвиток - це не просто кількісне зростання, це якісна зміна економічної системи. Зростання - необхідна, але недостатня умова економічного розвитку.

Сталий економічний розвиток забезпечується за рахунок сталого економічного зростання[484]. *Стале економічне зростання* - одна з основних цілей макроекономічної політики, досягнення якої забезпечує випереджальний ріст реального обсягу продукції (ВВП) у порівнянні з ростом населення для підвищення життєвого рівня, не виходячи за межі господарської ємності екосистем.

Herman Daly і Marilyn Waring говорять про марнотратне зростання (*uneconomic growth* – англ.), тобто зростання, яке супроводжується погіршенням добробуту людини і навколишнього середовища в довгостроковій перспективі. Німецькі економісти використовують в даному контексті не один, а два терміни: кількісне зростання (*quantitatives Wachstum* — нім.) і якісне зростання (*qualitatives Wachstum* – нім.), вважаючи, що кількісне зростання, вимірюване традиційною величиною – ВВП не відображає зміни таких важливих аспектів добробуту суспільства та індивіда як вільний час, якість і доступність освіти і охорони здоров'я, безпека, домашнє виховання і догляд за дітьми, стан навколишнього середовища, свобода вибору, соціальна справедливість.

У сучасному світі, хоча і спостерігається поступ на шляху до більш різнобічного вимірювання суспільного добробуту, основним вимірником економічного розвитку країни далі залишається ВВП (ВНП).

Валовий внутрішній продукт (Gross Domestic Product, GDP – англ.*)* держави – це сукупна вартість за ринковими цінами усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених уданій країні за певний період часу, враховуючи надходження від їх експорту (за винятком проміжного споживання). ВВП охоплює результати економічної діяльності підприємств, організацій, закладів і окремих осіб, незалежно від їх державної приналежності та громадянства, які зайняті підприємництвом на території даної країни.

ВВП дорівнює валовій доданій вартості, створеній економікою (тобто не враховує зношування основного капіталу), і обліковує лише діяльність, що охоплена грошовими потоками. Склад ВВП створюється певним видом економічної діяльності та економікою в цілому. У системі національних рахунків, що затверджена ООН в 1993р., результат роботи секторів (галузей) прийнято вимірювати випуск в основних цінах і валовій доданій вартісті. На рівні економіки в цілому результат діяльності характеризується випуском товарів (послуг), ВВП у ринкових цінах розраховується виробничим методом за формулою:

[484] Див. Основні терміни та визначення до Концепції переходу України до сталого розвитку…

$$ВВП = \sum ВДВ_i + Пч, \qquad (1)$$

де $\sum ВДВ_i$ – сума валової доданої вартості в основних цінах за видами економічної діяльності (грн.);

Пч – чисті податки на продукти (грн.).

ВВП характеризує валову додану вартість економіки і є „не очищеним” від величини зношування основного капіталу.

ВВП не є адекванним вимірником сталості розвитку суспільства та його добробуту. Наприклад, ВВП лісової галузі зростає як при збільшенні обсягів лісозаготівлі, так і при здійсненні діяльності з ліквідації наслідків повені, що виникла через вирубування лісів. Однак такі ланцюжки діяльності і відповідно росту ВВП не є справжнім збільшенням добробуту.

Валовий національний продукт (Gross National Product, GDP – англ.*)* відрізняється від ВВП тим, що враховує доходи фірм і громадян даної країни, отримані за кордоном, проте виключає доходи зарубіжних компаній та осіб, які займаються діяльністю в даній країні.

Чистий внутрішній продукт, ЧВП (*Net Domestic Product, NDP* – англ.) – це ВВП за виключенням суми зносу основного капіталу, або чиста додана вартість. Як похідний від ВВП він також не враховує виснаження і деградацію природного капіталу.

Показники валового і чистого внутрішнього продукту характеризують результат виробництва на території певної країни незалежно від національної приналежності активів, залучених до виробництва. Показники валового (ВНП) і чистого (ЧНП) національного продукту характеризують віддачу від активів, що належать певній нації, незалежно від того, в якій країні вони знаходяться.

Створена галуззю чиста додана вартість є її внеском до національного доходу країни, що пізніше розподіляється між найманими працівниками (оплата праці), власниками капіталу (прибуток), власниками інших факторів виробництва (рента) і витрачається на споживання або заощадження.

Національний дохід – це частина сукупного суспільного продукту, що залишається після заміщення спожитих у процесі виробництва засобів, тобто новостворена вартість[485].

До індикаторів економічного прогресу відносять також Індекс конкурентоспроможного розвитку та Індекс економічної свободи[486].

Індекс конкурентоспроможного розвитку (Growth Competitiveness Index – англ.*)*, розроблений організаторами Світового економічного форуму (*World Economic Forum*). Цей індекс щорічно обчислюється для 117 економік світу і публікується у формі так званого «Глобального звіту про конкурентоспроможність».

---

[485] Світова економіка: Підручник / А. С. Філіпенко, О. І. Рогач,О. І. Шнирков та ін.—2-ге вид., стереотип.- К.: Либідь,2001.-582 с.

[486] Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку // Дзеркало тижня, №19 (598) 20 – 26 травня 2006. – [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.dt.ua/3000/3100/53397/

Індекс конкурентоспроможності формується з таких трьох індикаторів:

1. індикатора технологічного розвитку країни;
2. індикатора громадянських інститутів та
3. індикатора макроекономічного середовища.

У свою чергу, ці три індикатори обчислюються на основі використання 47 наборів даних про стан трансферу технологій та інноваційного розвитку країни, рівень розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, рівень видатків країни на дослідження і розвиток, рівень іноземних інвестицій, рівень незалежності бізнесу від уряду, рівень корупції в країні та інше.

Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom – англ.*)*, який розроблений інтелектуальним центром фундації Heritage Foundation і щорічно оприлюднюється у *Wall Street Journal*.

Індекс економічної свободи формується з таких десяти індикаторів:

1. торгівельної політики країни;
2. фіскального навантаження з боку уряду;
3. урядової інтервенції в економіку;
4. монетарної політики;
5. потоків капіталів та іноземних інвестицій;
6. банківської та фінансової діяльності;
7. політики формування цін та оплати праці;
8. прав на приватну власність;
9. регуляторної політики;
10. неформальної активності ринку.

Ці десять індикаторів обчислюються на основі використання 50 наборів різноманітних даних економічного, фінансового, законодавчого та адміністративного характеру.

Досягнення найбільш економічно розвинених країн світу пояснюються оптимальним поєднанням таких важливих факторів розвитку економіки:

- рівень та якість інновацій,
- пріоритетна підтримка досліджень,
- значні іноземні інвестиції з досконалим законодавством країн у сфері оподаткування бізнесу та високих технологій,
- ефективним захистом приватної власності, особливо інтелектуальної,
- низьким рівнем корупції,
- орієнтацією політики країн на створення економік за моделлю «добробуту для всіх» замість моделі «байдужості до стихійного ринку».

Економічний прогрес суспільства розраховують як середню величину Індексу конкурентоспроможності та Індексу економічної свободи.

Індикатори екологічного розвитку (прогресу) оцінюють стан довкілля та здатність країни охороняти його. Найважливішими з них є: індекс екологі-

чної сталості (*Environmental Sustainability Index, ESI*) і так званий «екологічний відбиток» (*Ecological footprint, EF*), показник простору довкілля (*Environmental Space, ES*), показник життя планети (*Living Planet Index)*.

Однією з достатньо поширених на практиці спроб оцінки екологічного прогресу країн в контексті сталого розвитку є Індекс екологічної сталості[487] *(Environmental Sustainability Index, ESI* – англ.*)*, який оцінює і порівнює суспільний розвиток держав з екологічного боку, зокрема визначає місце країн у порівнянні з іншими.

ESI – це важливий показник, що дає можливість оцінити здатність країни охороняти навколишнє середовище. Цей індекс обчислений Центром екологічного законодавства та політики Єльського університету (США) для 146 країн світу. *ESI* сформований з 21 екологічного індикатора, які, у свою чергу, розраховувалися на основі використання 76 наборів екологічних даних про стан природних ресурсів у країні, рівень забруднення навколишнього середовища в минулому і сьогодні, зусилля країни на ниві управління станом довкілля, здатність країни покращити екологічні характеристики та інше.

ESI кількісно визначає здатність тієї чи іншої країни охороняти навколишнє середовище як у поточний період часу, так і в довготерміновій перспективі, виходячи з таких п'яти критеріїв:

•наявність національної екологічної політики, щодо контролю за станом навколишнього середовища, зокрема повітря, води, ґрунтів, біорізноманіття та інших екологічних систем;

•можливість протидії екологічним впливам (антропогенний тиск з боку систем життєдіяльності людини, в тому числі рівень експлуатації та виснаження природних ресурсів, обсяги викидів у довкілля різних відходів та забруднювачів);

•зниження уразливості людей від екологічних впливів (показники забезпеченості населення базовими продуктами харчування та питною водою, дитячої смертності та смертності від хвороб, спричинених екологічними проблемами);

•соціальні та інституціональні можливості країни відповідати на екологічні виклики (розвиток науки і технологій, еко-ефективність господарства (затрати ресурсів на одиницю ВВП), рівень економічної свободи, суспільна відповідальність бізнесу, громадянські та політичні свободи, розвиненість законодавства, рівень корупції, наявність національної стратегії та планів дій, відкритість екологічної інформації та механізмів прийняття рішень, рівень залучення громадськості);

•можливість глобального контролю за екологічним станом країни (участь в міжнародних зусиллях для покращення стану довкілля, зокрема виконання екологічних угод, вплив на глобальні ресурси та заходи з їх охорони, участь в роботі міжнародних організацій тощо)[488].

---

[487] The 2005 Environmental Sustainability Index Report. Yale Center for Environmental Law and Policy. Yale University.2005. [Електронний ресурс]. – Доступний з www.yale.edu/esi

[488] Перга Т.Ю. Україна в Індексі Екологічного Усталеного Розвитку: реалії та перспективи на майбутнє / Т.Ю. Перга/ Екологічний вісник, січень-лютий 2005 р.

Окремі складові *ESI* не забезпечують остаточне бачення сталого розвитку, проте інтегрований *ESI* є дієвим інструментом для прийняття екологічних рішень; показником, що вимірює прогрес країни відносно усвідомлення суспільством необхідності піклуватись про довкілля; ефективний механізм для порівняння країн за ступенем екологічного прогресу. Проте в методології розрахунку цього індексу існує певні похибки, які вимагають ретельної доробки. Передовсім, при його обчисленні використовуються дані різних років, тому їхнє порівняння є не зовсім коректне і може відобразити лише приблизну картину. Для різних країн використовується відмінна кількість показників (оскільки відсутній доступ до інформації в економічно нерозвинених країнах), які є універсальними для країн з різним рівнем економічного розвитку. Деякі показники *ESI* повторюють показники, що використовуються для обчислення Індексу людського розвитку, проте, це важливий показник, що дозволяє проранжувати країни за рівнем їхнього екологічного прогресу.

Індекс екологічної сталості може використовуватися як потужний інструмент для прийняття рішень на аналітичній основі з урахуванням соціального та економічного вимірів сталого розвитку країни.

Показник «екологічний відбиток» чи *«екологічний слід»* (*Ecological footprint, EF*) відображає міру впливу людини на середовище проживання, що дозволяє розрахувати розміри прилеглої території, необхідної для виробництва споживаних нами ресурсів і збереження відходів. Термін «екологічний слід» був введений в 1992 році Вільямом Різом. Цією одиницею вимірювання можна визначити співвідношення між своїми потребами та обсягами екологічних ресурсів, що наявні в запасі.

Виходячи з чисельності населення, розвитку виробництва й рівня життя, можна стверджувати, що переважна частина держав світу використовує більше природних багатств, ніж має на своїй власній території. Таким чином, навантаження на навколишнє середовище в цих країнах більше, ніж в інших. За допомогою вимірювання «екологічного відбитку» будь-який вплив на оточуюче середовище переводиться у квадратні метри (гектари), що значно простіше для сприйняття. Вважають, що так звані екологічні межі, що дозволяють природі врівноважувати людську діяльність, складають 2,2 га.

Отже, «екологічний відбиток» показує до певної міри суспільний попит на екосистемні послуги, оскільки для кожної одиниці спожитої енергії чи матеріалу відома середня площа землі в одній чи декількох екосистемах, яка повинна забезпечити поглинання потоків відходів, пов’язаних із цим споживанням.

*Показник простору довкілля (Environmental Space, ES)***.** Цей показник вимірює кількість енергії, невідновлюваних ресурсів, води, лісу, землі, які могла бути використані для сталого розвитку економіки (використовує підхід життєвого циклу) і обчислюється для кожного ресурсу окремо. Його

визначають на підставі оціненої доступної кількість ресурсу на глобальному рівні поділена на число світових громадян.

$$(ES_x)t = \left(\frac{GR_{xt}}{GP_t} \right) * P_{ixt}$$

, де

‘GR’ - глобальний ресурс типу ‘x’,
‘GP’ – населення Землі,
‘P_i’ - населення ‘*i*’-ої країни,
‘t’ поточний рік.
ES уявлення про мінімальне необхідне використання ресурсу на душу населення, а також максимальне допустиме використання ресурсу на душу населення.

Показник життя планети (Living Planet Index) відображає стан екосистем планети за певний відрізок часу та показує екологічний відбиток розміру і типу розміщення людських потреб існування в цих системах. Потреби людства на планеті існування ресурсів, що належать екологічному відбитку, сьогодні перевищують відновлювану здатність біля 30%. Це глобальне перевищення є зростанням і, як правило, наслідок, екосистеми є місцем існування і відходів з нагромадженням в повітрі, землі та воді.

Індекс природності (Index of naturalness) зосереджений на практичному застосуванні у сфері планування землекористування. Знаходиться в межах від 10 (недоторкані природні системи з мінімальним антропогенним впливом) до 0 (рукотворні системи). Передбачено екологічні основи його визначення (базовані на системному аналізі), критерії діагностування та процедура практичного застосування (з картуванням). [489]

Індикатори соціального розвитку (прогресу) показують рівень розвитку соціуму за певних економічних, політичних, екологічних умов. Це - *Gini*-індекс (вимірює нерівність розподілу соціальних та матеріальних благ між громадянами суспільства), індекс якості та безпеки життя (*Quality-of-life index, QLI*), індекс людського розвитку (*Human Development Index, HDI*)та індекс суспільства, заснованого на знаннях (*Index of Knowledge Societies, IKS*).

Стале суспільство передбачає. такий вид розвитку, який би забезпечував реальні поліпшення якості людського життя і в той же час зберігав життєздатність і розмаїтість Землі, тобто розвиток, заснований на збереженні довкілля, який одночасно ставить у центр людину, концентруючись на поліпшенні життєвих умов і засновано на консервації, зберігаючи розмаїтість і продуктивність природи. Згідно з його принципами збереження природи і розвиток не знаходяться в опозиції, а є істотними частинами одного необхідного процесу. Поняття введено в Документі “Піклуючись

[489] Machado, Antonio. An idex of naturalness Journal for Nature Conservation Volume 12, Issue 2, 22 October 2004, Pages 95-110.[489]

про Землю. Стратегія сталого існування” *(Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living),* розробленому і опублікованому при співробітництві Міжнародної спілки охорони природи (МСОП — IUCN), Програми ООН з навколишньому середовищу (UNEP), Міжнародного фонду дикої природи (WWF) у 1991 р. Нинішня форма розвитку терпить невдачі, тому що вона відповідає людським потребам не у повній мірі й часто руйнує чи доводить до деградації свою ресурсну базу[490].

Для забезпечення соціального розвитку необхідною передумовою є соціальна справедливість. *Соціальна справедливість* - забезпечення можливості рівного доступу громадян до всіх видів ресурсів для підтримки економічних передумов відтворення та розвитку людини, рівного доступу до засобів та установ охорони здоров'я, що забезпечують підтримання та збереження здоров'я людини, як носія інтелектуального ресурсу, а також рівного доступу до задоволення освітніх та культурних потреб, як передумов розвитку інтелектуального ресурсу людини.

Gini-індекс[491] є мірою відхилення розподілу доходів (або у деяких випадках витрат споживання) між окремими членами суспільства від абсолютно рівного розподілу. Gini-індекс визначається як Gini-коефіцієнт помножений на 100. Хоча Gini-коефіцієнт, в основному, використовується для виміру нерівності доходів, його також можна використовувати для виміру нерівності добробуту. Він змінюється в діапазоні від 0 до 1, де 0 відповідає абсолютній рівності (наприклад, усі мають рівні доходи), а 1 відповідає абсолютній нерівності. Коефіцієнт був розроблений італійським математиком Коррадо Гіні і опублікований у 1912 році у його роботі "Мінливість і несталість".

Соціальний прогрес вимірюється за допомогою таких індексів: індексу якості і безпеки життя, індексу людського розвитку та індексу суспільства заснованого на знаннях.

Індекс якості життя (*Quality-of-life index, QLI* – англ.) розроблений міжнародною організацією *Economist Intelligence Unit*. Цей індекс формується за допомогою таких дев’яти індикаторів:

1)ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності;
2)середньої тривалості життя населення країни;
3)рейтингу політичної стабільності і безпеки країни;
4)кількості розлучених сімей на 1000 осіб;
5)рівня громадської активності (активність профспілок, громадських організацій та ін.);
6)різниці за географічною широтою між кліматично теплішими і холоднішими регіонами країни;
7)рівня безробіття в країні;
8)рівня політичних і громадянських свобод в країні;
9)співвідношення між середньою заробітною платою чоловіків і жінок.

[490] Див. Основні терміни та визначення до Концепції переходу України до сталого розвитку…
[491] *Gini-index* report. [Електронний ресурс]. – Доступний з www.en.wikipedia.org/wiki/Gini_index

Індекс людського розвитку (*Human development index, HDI* — англ.)[492] розроблений в 1990 р. в рамках програми ООН (*United Nations Development Program - UNDP*) на основі трьох індикаторів:

1) середньої тривалості життя населення країни,
2) рівня освіченості,
3) стандарту життя населення країни, що вимірюється ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ВВП за ПКС) – співвідношення цін на «кошик» із кількох сотень товарів і послуг.

Ці три індикатори становлять «середній показник» по країні; за найкращих соціальних умов, створених для розвитку людини, він дорівнює одиниці, за найгірших – нулю.

Даний індекс є комбінованим показником здоров'я, освіти та доходу, що застосовується для оцінки якісних аспектів розвитку. *HDI* свідчить не лише про збільшення обсягу виробництва, але й про його кінцевий результат – збільшення тривалості життя і освіченості.

Індекс суспільства заснованого на знаннях, або компетенції суспільства (*Index of Knowledge society, IKS* – англ.), розробленого департаментом ООН з економічного і соціального розвитку — *UNDESA*. В умовах інформаційного суспільства найдорожчим товаром на сьогодні є інформація, і саме володіння нею відіграє провідну роль. Згаданий індекс визначається трьома основними індикаторами:

1) інтелектуальними активами суспільства;
2) перспективністю розвитку суспільства та
3) якістю розвитку суспільства.

Вони, у свою чергу, формуються за допомогою 15 наборів даних про рівень охоплення молоді освітою та інформацією, інвестиційний клімат у країні, рівень корупції, нерівність розподілу матеріальних і соціальних благ (*GINI*-індекс), рівень дитячої смертності тощо.

Для вимірювання окремих аспектів розвитку суспільства, використовуються й інші показники[493], зокрема: індекс бідності (*Poverty index*); індекс Робіна Гуда або Гувера (*Robin Hood index or Hoover index*); індекс Тейла (*Theil index*); індекс Сьюта (*Suits index*); індекс людської бідності (*Human Poverty Index*); індекс фізичної якості життя (*Physical Quality-of-life Index*, *PQLI*); індекси гендерного розвитку (*Gender-related Development Index*, *GDI*; *Gender Empowerment Measure, GEM);* «валове національне щастя» (*Gross National Happiness, GNH*); індекс «щасливої планети» (*Happy Planet Index, HPI*).

---

[492] *The Human Development Report*. United Nation Development program. [Електронний ресурс]. – Доступний з www.hdr.undp.org/reports/global/2005

[493] *Goodwin N.*, Nelson J.A., Harris J.M. Macroeconomic Measurement: Environmental and Social Dimensions. A GDAE Teaching Module on Social and Environmental Issues in Economics. - Global Development and Environment Institute, Tufts University. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.ase.tufts.edu/gdae
Harris J.M., Codur A.-M. Macroeconomics and the Environment. A GDAE Teaching Module on Social and Environmental Issues in Economics. - Global Development and Environment Institute, Tufts University. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.ase.tufts.edu/gdae

Сталий суспільний розвиток – сукупність економічних, соціальних, політичних, духовних процесів, що розгортаються в суспільстві з метою забезпечення гармонійного розвитку людини, суспільства, економіки та довкілля.

Сталий суспільний розвиток – можливість задоволення фізичних, духовних та інших потреб розвитку сучасної людини впродовж всього життя. Такий розвиток повинен бути тривким у часі і не відбуватись за рахунок погіршення можливостей наступних поколінь людей забезпечувати свої потреби. Така можливість може бути забезпечена, якщо розвиток національної економіки та світового господарства в цілому відбуватиметься з урахуванням обмеженості ресурсного та екологічного потенціалу нашої планети.

Деякі індикатори відображають окремі аспекти сталого розвитку, проте існують й такі, які дозволяють виміряти інтегральний суспільний розвиток (прогрес).

Для обліку якісної сторони кількісного збільшення виробництва і споживання в останні десятиліття економістами розроблялися різні способи вимірювання суспільного розвитку, наприклад, такі як[494]: міра економічного добробуту (*Measure of Economic Welfare, MEW*); «сталий» національний дохід (*Sustainable National Income, SNI*); вимірювач справжніх заощаджень (*Genuine Saving - GS*); «зелений» ВВП (*Green Gross Domestic Product, Green GDP*); індекс сталого економічного добробуту (*Index of Sustainable Economic Welfare, ISEW*); індикатор справжнього прогресу (*Genuine Progress Indicator, GPI*); індекс сталого суспільства (*Sustainable Society Index, SSI).*

Отже, виділяють такі *основні системи індикаторів оцінки соціо-еколого-економічного розвитку регіону:*

- Показник «дійсних / справжніх заощаджень» (*Genuine savings, GS),*
- Індекс людського розвитку *(Human development index, HDI),*
- Показник «екологічний слід / екологічний відбиток» *(Ecological footprint, EF),*
- Індекс екологічної сталості *(Environmental Sustainable Index, ESI),*
- Індекс виконання рішень по сталому розвитку *(Environmental Performance Index, EPI),*
- Індекс сталого розвитку *(Sustainable Development Index, SDI),*
- Індекс «живої планети» *(Living Planet Index, LPI),*
- Показник простору довкілля (*Environmental space, ES),*
- Індикатор екологічної сталості (*Environmental sustainability indicator, ESI),*
- Індекс сталого економічного добробуту *(Index of sustainable economic welfare, ISEW),*
- Індекс якості життя *(Quality-of-life index, QOL),*

[494] *Душна М.П.* Методичні підходи до вимірювання суспільного прогресу в контексті сталого розвитку / М.П. Душна // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. – Львів: НЛТУ України. – 2009. - Вип. 19.1. - С. 42-47.

- Індикатор справжнього прогресу / добробуту *(Genuine progress indicator, GPI),*
- Екологічний (екологічно модифікований) ЧВП *(Environmentally adjusted net national product, EANP),*
- Індекс сталості суспільства *(Sustainable Society Index, SSI).*

Система інтегрованого еколого-економічного обліку фізичних і грошових показників (*System of Integrated Environmental and Economic Accounting of the United Nations, SEEA* – англ.) дозволяє визначати **екологічний** (екологічно модифікований) **ЧВП** (*Eco-domestic product, EDP* – англ.), що більше відповідає концепції Гікса. EDP дорівнює ВВП, зменшеному на величину зношування як штучного, так і природного капіталу. Іншими словами, це різниця між ЧВП і економічною оцінкою виснаження природного капіталу та впливу забруднення. Цей показник відповідає концепції Гікса про максимальний рівень споживання, якого можна досягти, зберігаючи загальний запас капіталу неушкодженим; виключає з ЧВП екологічні витрати домогосподарств та екологічні витрати галузей.

"Зелений" ВВП – вимірювач економічного зростання, що враховує екологічні наслідки, які є складовими цього зростання. У 2004 прем'єр-міністр Китаю *Wen Jiabao,* оголосив, що ВВП буде замінено "зеленим" ВВП, який буде ефективнішим індикатором роботи уряду та підставою прийняття правильних рішень в економіці. Експеримент заміни ВВП "зеленим" ВВП був визнаний невдалим у березні 2007 році, коли вартість екологічної шкоди для довкілля перевищувала економічне зростання; "зелений" ВВП став неефективним інструментом прийняття рішень в економіці, оскільки, перетворюючи у грошовий вигляд втрати біорізноманіття та негативні впливи зміни клімату, спричинені викидами вуглецю, шкода довкіллю та виснаження ресурсів була набагато більшою, аніж економічний прогрес.

Вимірювач Справжніх Заощаджень (*Genuine Saving, GS* – англ.) розроблений Світовим Банком. Традиційний показник – національні чисті заощадження (НЧЗ) – це різниця між валовими внутрішніми заощадженнями і зношуванням основного капіталу. GS враховує соціальні та екологічні аспекти і визначається як в абсолютному вимірі, так і у відсотках від ВВП:

GS = національні чисті заощадження + витрати на освіту — виснаження природних ресурсів — збитки від забруднення.

GS характеризує заощаджену частину національного доходу з врахуванням виснаження природних ресурсів, чистих зовнішніх запозичень та чистої зміни запасу капіталу. *GS* може мати від'ємне значення, що свідчить про перевагу втрат загального капіталу над заощадженнями. В основі цього показника лежить усвідомлення того, що країна повинна заощаджувати більше, ніж це необхідно для заміщення штучного капіталу, що зношується.

Враховувати деяку діяльність, що знаходиться за межами грошових потоків, вперше спробували *W. D. Nordhaus і J. Tobin* в 1972 р. Вони обчисли-

ли вартість праці в домашніх господарствах та деяких „міських незручностей”, таких як перенаселеність. Модифікувавши традиційний ВНП за допомогою цих оцінок, вони отримали „*Вимірювач Економічного Добробуту”* (*Measure of Economic Welfare, MEW* – англ.), що не був достатньо екологізованим.

Індекс Сталого Економічного Добробуту (*Index of Sustainable Economic Welfare, ISEW* – англ.) розроблений економістом Г. Дейлі та теологом Дж. Коббом в 1989 р. як замінник до Вимірювача Економічного Добробуту та ВВП[495]. Індекс враховує потік послуг, отриманий суспільством від усіх джерел (включаючи цінність неринкових послуг), за винятком захисних або проміжних витрат, що не пов’язані зі створенням добробуту, та оцінки виснаження природних ресурсів і забруднення.

ISEW = витрати на особисте споживання + не військові витрати громадян – військові витрати громадян + витрати на створення капіталу + вартість послуг, створених працею домогосподарств – втрати від деградації довкілля – втрати від знецінення природного капіталу

Індикатор Справжнього Прогресу (*Genuine Progress Indicator, GPI* – англ.) – це вартісний показник, розроблений в 1995 р. організацією Redefining Progress, що базується на величині споживчих витрат, оскільки саме споживання, а не виробництво, на думку розробників, відображає справжній рівень добробуту[496]. Що стосується інших компонентів ВВП, то GPI не враховує більшу частину державного споживання, експорт та інвестиції домогосподарств у товари тривалого користування (замість них враховуються послуги цих благ).

GPI охоплює вартість деяких неринкових видів діяльності, створювану домогосподарствами та добровільною суспільною працею, вигоди від транспортних шляхів, втрати, пов’язані з нерівним розподілом доходу, соціальні втрати, зумовлені транспортними аваріями, злочинами, розлученнями, зменшенням вільного часу, недостатньою зайнятістю тощо.

М. Згуровський та ін. запропонували методологію оцінювання сталого розвитку і застосували її для аналізу процесів в регіонах України[497]. Методологічною особливістю дослідження є запропоновані категорії політики та індикатори економічного, екологічного та соціально-інституціонального вимірів сталого розвитку та інтегральні показники – індекс сталого розвитку та індекс гармонізації.

---

[495] *Daly, H. E.* and Cobb, J.B. “Appendix: The Index of Sustainable Economic Welfare” in H.E.Daly and J.B.Cobb For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future, 2nd ed. Boston: Beacon Press, 1994.

[496] *Talberth, J.,* Cobb, C. and Slattery, N. The Genuine Progress Indicator 2006. Executive Summary. www.redefiningprogress.org

Talberth, J., Cobb, C. and Slattery, N. The Genuine Progress Indicator 2006 A Tool for Sustainable Development www.redefiningprogress.org

[497] Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ISU) [та ін.] наук. кер. М.З. Згуровський. – К.: НТУУ "КПІ", 2009. – Ч.. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз. 2009. – 200 с.

Порівняльний аналіз ефективності використання показників сталого розвитку

На основі власних досліджень та аналізу досліджень виконаних іншими авторами представимо порівняльний аналіз основних індикаторів сталого розвитку (табл. 1).

Таблиця 4.7.1.

Порівняльний аналіз основних показників (індикаторів) сталого розвитку

Показник	**Екологічний відбиток *(Ecological footprint, EF)***	**Індекс екологічної сталості *(Environmental sustainability indicator, ESI)***	**Показник простору довкілля *(Environmental space, ES)***	**Індикатор справжнього прогресу /добробуту *(Genuine progress indicator, GPI)***	**Індекс людського розвитку *(Human development index, HDI)***	**Показник справжніх заощаджень *(Genuine savings, GS***	**Екологіч-ний ЧВП *(Environmentally adjusted net national product, EANP)***
Вперше опублікований	1992	2001	1992	1995	1990	1993	1989
Автор(и)	*Rees*	*World Economic Forum*	*Schmidt-Bleek*	*Daly, J. Cobb and C. Cobb*	*UNDP*	*Pearce and Atkinson*	*El Serafy*
Одиниці вимірювання?	одиниці площі	індекс	змінюється	грошовий	індекс	грошовий	грошовий
Вживається у практиці?	так	ні	так	ні	так	так	ні
Орієнтація	екологічний	екологічний	екологічний	соціо-еколого-економічний	соціо-політичний	економічний	економічний
Слабка чи сильна сталість?	сильна	сильна	сильна	слабка	слабка	слабка	слабка
Застосовується на локальному чи глобальному рівнях?	локальний/глобальний	локальний	глобальний/континентальний/регіональний	локальний /на рівні країни	локальний	локальний	локальний
Динамічний чи статичний?	статичний	статичний	статичний	динамічний	статичний	статичний	динамічний
На якому рівні може використовуватися?	всі рівні	країна	всі рівні	країна/ регіон	країна	країна/ регіон	країна/ регіон
Чи використовується у всіх країнах?	так	ні	ні	ні	ні	ні	ні
Чи є на етапі впровадження у всіх країнах?	так	ні	так	ні	ні	ні	ні

Отже, проаналізовані показники сталого розвитку в основному враховують один або ж два аспекти сталого розвитку, лише *ISEW* та *GPI* намагаються виміряти сталість, беручи до уваги три її складові - екологічну, соціальну та економічну.

Саме тому найважливішим індикатором, що дає можливість приймати ефективні рішення щодо розвитку всієї соціо-еколого-економічної системи є такий інтегральний індикатор, який дає можливість оцінити реальний суспільний прогрес, враховуючи економічні, екологічні та соціальні аспекти розвитку суспільства та деякі види неринкової діяльності. Базуючись на теорії екологічної економіки методику розрахунку *GPI* розробили *C. Cobb, J. Talberth* та *R. Costanza*, а його застосування тривалий час активно пропагували представники неурядової організації *Redefining Progress.* Сама ідея розрахунку та застосування GPI спрямована на створення адекватного вимірника економічного добробуту з урахуванням ролі екстерналій (зовнішніх ефектів). Індикатор справжнього прогресу призначений для того, щоб відобразити ті аспекти економіки, які лежать поза монетарним зверненням. Показник GPI охоплює вартість деяких неринкових видів діяльності, створювану домогосподарствами та добровільною суспільною працею, вигоди від наявності транспортних шляхів, втрати пов'язані з нерівним розподілом доходу, соціальні втрати, зумовлені транспортними аваріями, злочинами, розлученнями, зменшенням вільного часу, недостатньою зайнятістю тощо. Основним елементом GPI є індивідуальні витрати споживання (що в свою чергу є значною частиною ВВП), які скориговані на Gini-індекс, що відображає нерівність розподілу доходів у суспільстві.

GPI є спробою виміряти ті товари та послуги, котрі дійсно призводять до зростання благополуччя людей в країні. На рівні країни — це ефективний показник для вимірювання справжнього суспільного прогресу, здатний оцінювати вплив на добробут населення та приймати ефективні рішення щодо функціонування економічної, екологічної, соціальної та інституційної складової розвитку. На місцевому рівні – це спосіб виміряти інтегральний соціо-еколого-економічний розвиток певного регіону, та засіб досягнення сталого суспільного прогресу не тільки в цьому регіоні, а й у всій країні[498].

За даною методикою були проведені розрахунки GPI у низці країн світу, зокрема в Австралії, Нідерландах, Франції, Німеччині на національному рівні, у Канаді та США – на національному та регіональному рівнях. Як показали результати таких розрахунків, позитивна динаміка ВВП може не супроводжуватися позитивною динамікою GPI, що відображає суспільний прогрес.

На рис. 1 проілюстровано відмінності показника GPI для різних адміністративних рівнів у США – від федерального рівня до місцевого.

---

[498] Соловій І. П. Оцінка суспільного прогресу в контексті переходу до моделі сталого розвитку / І. П. Соловій, М. П. Душна // у кн.: Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні : монографія / : Відп. ред. М. Антонович. – К. : Вид-во "Дух і Літера". - 2009. – С.467-481

Рис. 4.7.1. Динаміка GPI на душу населення для 4-ох рівнів управління у США

Важливим аспектом практичного застосування GPI є те, що відображаючи теперішній добробут населення, він дає інформацію про споживання такої максимальної кількості ресурсів, що, не порушуючи місткість екосистем, забезпечить таку ж можливість для майбутніх поколінь. Застосування GPI дає можливість зрозуміти, що добробут населення залежить не лише від економічного прогресу, але й від духовного задоволення широкого спектру потреб людини.

На противагу до ВВП, GPI бере до уваги більш ніж двадцять аспектів життя, які ВВП ігнорує, оцінюючи внесок в економіку багатьох соціальних і екологічних чинників. У структурі GPI є також різниця між економічними операціями, які збільшують благополуччя і тими, які його зменшують. Зважаючи на наведені порівняння ВВП та GPI, можна зробити висновок, що GPI є до певної міри усестороннім вимірювачем благополуччя нації.

Висновки

Отже, на основі аналізу основних показників сталості (як соціо-еколого-економічної збалансованості) розвитку можемо зробити висновки, що вперевaж показники сталого розвитку враховують один або ж два аспекти сталого розвитку, лише *ISEW* та *GPI* намагаються виміряти сталість, включаючи три її складові - екологічну, соціальну та економічну. Крім того, майже всі з проаналізованих показників не відповідають всім трьом основним принципам сталого розвитку (принципу рівності між поколіннями (*principle of intergenerational equity*), принципу справедливості всередині поколінь (*principle of intragenerational equity*), принципу здатності екосистеми до самовідновлення *(principle of carrying capacity)*, що забезпечило б адекватне оцінювання сталості.

Показник «екологічний відбиток» (*Ecological footprint, EF*) та показник простору довкілля (*Environmental Space, ES*) відповідно методики розрахунку дотримуються всіх трьох основних принципів сталості розвитку, проте не враховують всі його аспекти (враховують лише екологічний аспект).

Індекс сталого економічного добробуту *(Index of sustainable economic welfare, ISEW) та* Індикатор справжнього прогресу / добробуту *(Genuine progress indicator, GPI)* відповідають двом принципам (рівності між поколіннями і рівності всередині поколінь), Індекс людського розвитку *(Human development index, HDI)* не відповідає жодному з трьох принципів, а такі показники як Індекс екологічної сталості *(Environmental Sustainable Index, ESI),* Показник «дійсних / справжніх заощаджень» (*Genuine savings, GS)* та Екологічний (екологічно модифікований) ЧВП *(Environmentally adjusted net national product, EANP)* відповідають лише одному з принципів сталості.

При оцінці сталості суспільного добробуту показники сталості розвитку є ключовими інструментами у процесі формування державної політики та прийняття рішень на всіх ланках управління, оскільки на їх основі можна робити висновки, прогнози, оцінювати тенденції розвитку, а також виявляти «вузькі місця». Ведуться наукові дискусії над показниками, що пропонуються різними науковими школами, неурядовими організаціями для його оцінювання. Оскільки поняття сталості є багатовекторним і неоднозначним (існує зокрема поняття «сильної» та «слабкої» сталості) є й різні показники, що призначені для її оцінювання.

Аналіз індикаторів, що вимірюють різні аспекти суспільного добробуту, дозволив зробити висновок, що найважливішим індикатором, який дає можливість приймати ефективні рішення щодо розвитку всієї соціо-еколого-економічної системи є інтегральний індикатор, що враховує економічну, екологічну та соціальну складову суспільного розвитку. Такими показниками, на нашу думку, є Індекс сталого економічного добробуту (*ISEW*) та удосконаленіша його версія – Індикатор справжнього прогресу / добробуту *(GPI)*.

Індикатори, які враховували б неспівмірні економічні, екологічні і соціальні аспекти суспільної діяльності інформують органи влади, політиків та громадян про справжній (реальний) прогрес та рівень сталості розвитку. Застосовувані ж сьогодні макроекономічні показники, такі як ВВП, не враховують види діяльності (послуги, вигоди), що знаходяться за межами грошових потоків, наприклад, діяльність домашніх господарств, догляд за дітьми і особами похилого віку, зміну запасу природного капіталу. Г. Дейлі доводить, що показник ВВП не лише не дозволяє адекватно охарактеризувати національний дохід, але й призводить до вибору помилкової стратегії. Саме тому, адекватним показником вимірювання сталості всієї соціо-еколого-економічної системи як на національному, так і на місцевому рівнях вважають *GPI.* Цей показник в грошовому еквіваленті дозволяє оцінити у динаміці сталість розвитку на локальному (місцевий рівень) так і на регіональному чи національному рівнях. *GPI* застосовують для обґрунтування та прийняття управлінських рішень у Нідерландах, Франції, Німеччині, Австралії, США та Канаді на національному та місцевому рівнях.

В Україні актуальним завданням є впровадження адаптованого ло національних умов індикатора суспільного прогресу, який став би ефек-

тивним інструментом прийняття рішень на національному рівні, базуючись на інформації про споживання такої максимальної кількості ресурсів, виробництво якої не порушує місткості екосистем та забезпечить таку ж можливість майбутнім поколінням. На місцевому рівні – це спосіб виміряти інтегральний соціо-еколого-економічний розвиток певної території у контексті загальних тенденцій розвитку країни.

*4.8 Розроблення цільових функціоналів управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку**

Осмислення природи та еволюції стратегічного потенціалу сталого розвитку України у контексті трансформації її геополітичних та міжнародних економічних зв'язків як у теоретичному, так і у прикладному аспектах слід розглядати і як реставрацію фрагменту етнічної та екологічної культури у національних державотворчих реаліях. Відповідь на низку питань стосовно ймовірностей в умовах ресурсних обмежень здійснити інтенсифікацію процесів із формування, нарощення та раціонального використання сукупних можливостей національної економіки – назріла необхідність. Що, поза сумнівом, має пріоритетне значення для убезпечення високого рівня економічної безпеки в цілому та екологічної, зокрема, збалансованого розвитку українського соціуму та оптимізації системи державного управління різними сфера суспільної діяльності. При цьому, вимагають переосмислення світоглядно-методологічні основи добору складу засобів та інструментарію розв'язання завдань, які були б адекватні сучасним реаліям для побудови дієвих державних програм розвитку і розроблення різного роду доктринальних стратегій, наприклад:

а) регенерації паливно-енергетичного комплексу;

б) залучення та перерозподілу інвестиційних ресурсів для повного їх освоєння за цільовим паритетом підтримки системоутворюючих галузей;

в) вироблення і нагромадження інтелектуального капіталу національного господарства тощо.

Зауважимо, що попередні розробки представників потужної національної економічної та авторів даного дослідження, що стосуються формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України, що представлено у наукових роботах[500], а також теоретичні напрацювання щодо: а) побудови і реалізації базових положень концепції

* Автори: Микитенко В. В., Шкарлет С. М.

[500] Стратегічний потенціал – сукупні можливості національної економіки по досягненню цілей збалансованого розвитку / *Микитенко В. В., Алимов О. М.* // Продуктивні сили України. науково-теоретичний економічний журнал. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – № 1. – С. 135–151; Агрегована оцінка та проектування стратегічного потенціалу промисловості / *Микитенко В. В.* // Соціально-економічні напрямки розвитку регіонів в контексті сучасних процесів міжнародної інтеграції: Збірник наукових праць – Херсон: ХНТУ МОН України, Вид-во ПП Вишемирський, 2006. – С. 84 – 90.

еволюціогенетики; б) формалізації багаторівневої системи агрегованих показників-індикаторів та оптимізаційних моделей промислового зростання; в) інкорпорації енергетичних, соціокультурних, макросистемних та організаційних процесів в економічний аналіз (що деталізовано у наступних працях[501] дозволяють констатувати:

попри значні відмінності „стартових" очікувань і сподівань українського соціуму у 2004 році на можливість досягнення „епохальних фінішних" результатів загальноекономічного прискорення українське державотворення як системне макроекономічне явище, що проваджує (імітує) процеси незворотного європейського поступу до розвинутого суспільства та гарантує як захист НЕІ, так і побудову економіки інформаційного типу перетворило свій іспит на історичну зрілість – на випробування і винищення одного з найбільших європейських народів. Руйнівний стан енергоекономічного, соціального, політичного, культурно-господарського, духовно-ціннісного і природного середовищ при неадекватності використовуваних механізмів державного регулювання економіки вимагають нагальної консолідації зусиль по провадженню політичної моделі сталого розвитку на засада ***інвайронменалізму*** з активізацією процесів забезпечення високої енергоефективності, усуненням джерел виникнення загроз економічній безпеці при досягненні загальної екологічної рівноваги в державі.

Тому, залучення стратегічного потенціалу як сукупності граничних ресурсних, технологічних, науково-технічних, організаційно-економічних, екологічних і геополітичних можливостей до процесів регенерації національної економічної системи, гармонізації та досягнення визначених економіко-політичних і соціальних цілей держави на міжнародній арені дозволить реалізувати оптимальну для України стратегію макросистемної еволюції, що на практиці виллється у процес безпосереднього формування національного варіанту економічної незалежності.

Однак, практика матеріалізації опрацьованих теоретико-методологічних основ сталого розвитку впродовж останніх років засвідчила, що не повною мірою висвітленими є:

а) сутнісний зміст базових категоріальних понять теорії сталого розвитку;

б) теоретичні, методологічні та методичні основи розроблення і реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі трансформації й нагромадження конститутивно-ключових компонент стратегічного потенціалу;

в) теоретико-методологічні засади і методичні підходи до формування стратегічного потенціалу сталого розвитку України задля забезпечення

---

[501] Феноменологічні альтернативи економічного зростання України: Монографія [Текст] / *Данилишин Б. М., Микитенко В. В.* – У 2 т. – Т. 1. – К.: РВПС України НАН України, ЗАТ «Нічлава», 2008. – 336 с.; Макросистемна еволюція української економіки: Монографія [Текст] / *Данилишин Б. М., Микитенко В. В.* – У 2 т. – Т. 2. – К.: РВПС України НАН України, ЗАТ «Нічлава», 2008. – 210 с.; Стратегічний потенціал продуктивних сил регіонів України: Монографія / [*Алимов О. М., Бандур С. І., Дейнеко Л. В., Микитенко В. В. та ін.]* / За ред. Б. М. Данилишина. – К.: РВПС України НАН України., 2009. – 324 с. – С. 21 – 28, С. 36 – 49; С. 164 – 173.

загальної рівноваги саме в системі: екологія – економіка – соціум.

Причина є більш ніж очевидною: *більшість розробок, що стосуються розроблення та формалізації моделей сталого розвитку України визнають критерієм або рівновагу між збалансованим зростанням економіки та станом біосфери, або критерій оптимальності, визначений у відповідності до трьох стадій розвитку суспільства*.

Практика сучасного державотворення і результати реалізації різноманітних доктринальних положень у сфері забезпечення сталого розвитку України впродовж останніх років засвідчила наступне:

ці завдання вирішувались непослідовно, без належного теоретико-концептуального обґрунтування, призвівши до розбалансованості національного господарства, нарощення загроз економічній безпеці та знищенню природо ресурсного потенціалу. Оскільки, соціальні, освітньо-культурні та соціологічні виміри не були ідентифіковані при побудові зазначених макроекономічних моделей і описі взаємодії економіки з зовнішнім середовище (на противагу політичних амбіцій, що були інкорпоровані у економічний аналіз).

Тому, авторами і здійснено постановку завдання дослідження щодо деталізації онтологічної картини діяльності у сфері формування стратегічного потенціалу сталого розвитку (що є певним чином новим об'єктом рефлексії реальності) з урахуванням:

1) ключового фактору впливу на інтенсифікацію процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу;

2) трансформаційних змін просторово-часових параметрів розвитку економічної системи держави;

3) результативності провадження сучасної макроекономічної політики;

4) ресурсно-функціонального та інституціонального забезпечення процесів реструктуризації національної економіки за пріоритетними їх напрямами: реорганізації, оновлення, модернізації, інжинірингу та реінжинірингу;

5) умов забезпечення загальної рівноваги в фронтальній макросистемі: екологія – економіка – соціум.

Хоча, проблеми, пов'язані, зокрема, із комплексним моделюванням імовірнісних трансформацій стратегічного потенціалу сталого розвитку в якості явищ підвищеного рівня складності та мобілізації внутрішніх резервів посідали і посідають вагоме місце у попередніх розробках авторів дослідження (їх результати узагальнено й деталізовано у наукових роботах[502]). Їх запровадження у практику господарювання із якісним удоскона-

[502]Формування потенціалу соціально-економічних та організаційних змін: Монографія (кол.) / [Ігнатьєва І. А., Барканов В. І., Микитенко В. В., Шкарлет С. М., Юрик Я. І. та ін. /*за заг. ред. д.е.н. І. А. Ігнатьєвої, д.е.н. В. В. Микитенко*.]. – К.: РВПС України НАН України та КНУТД МОН України, Вид-во ПП Вишемирський, 2010. – 875 с.; Управління розвитком трудового потенціалу України: Монографія */[Шкарлет С. М., В. І. Барканов, В. В. Микитенко та ін.* / за заг. ред. д.е.н. Савіної Г. Г.]. – Херсон, ХНТУ МОН України, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. – 372 с. ; Концепція формування стратегічного потенціалу сталого розвит-

ленням положень теорії ендогенного економічного зростання уможливило виокремлення базових факторів ініціювання передумов для ототожнення, на даний час, масштабів розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку з гарантуванням стійкості економічного й соціально-політичного розвитку країни. Відтак, маючи справу з особливим набором предметної області знань, який не можна звести до об'єктів повсякденного досвіду можна відзначити, що:

деталізований опис складових стратегічного потенціалу сталого розвитку (можна вважати, незвичайних компонент, з погляду усталеного сприйняття) – дозволяє використати, виробити та адаптувати до процесів формалізації спеціальний математичний понятійний апарат;

уточнення процедур і важелів безпосереднього впливу на процеси формування, нарощення і раціонального використання стратегічного потенціалу – уможливить створення системи професійних засобів (інструментарію, вимірювальних алгоритмів, програмного забезпечення тощо) коригування політики сталого розвитку України, що дозволить здійснити:

1) виявлення об'єктивних параметрів розвитку стратегічного потенціалу, що піддаються контролю і визначенню певного суб'єкта управління;

2) визначення напрямів використання у досліджені специфічних способів обґрунтування істинності пропонованих до застосування наукових положень концепції формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України. Тобто, у цьому випадку, імовірнісним є:

а) проведення експериментального контролю за одержаними результатами, що базуватиметься на методичних підходів до реалізації скейлінг-діагностики параметрів розвиненості стратегічного потенціалу та базових його компонент;

б) виведення одних положень із інших та їх комбінування, оскільки правильність останніх уже доведена видатними науковцями у попередніх економічних дослідженнях, зокрема у працях[503].

Причина такого погляду авторів більш ніж очевидна:

структура дослідження стратегічного потенціалу сталого розвитку України в умовах нарощення загроз світової фінансово-економічної кризи обов'язково повинна включати:

а) елементи гносеології (теорії пізнання) українського соціуму;

ку України [текст] / *Микитенко В. В., Барканов В. І.* // [Зб. матер. міжнар. наук.-прак. конфер.: «Україна – Польща – ЄС: сучасний стан та перспективи»/ ред. Г. Г. Савіна]. – Ополє, ХНТУ МОН України та Опольський ун-т, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. – 288 с. – С. 132 – 139. ; Технології системно-комплексного оцінювання-прогнозування параметрів стратегічного потенціалу сталого розвитку України [текст] / *Микитенко В. В., Барканов В. І.* // Соціальні аспекти розвитку регіонів України [зб. наук. пр./ за ред. Г. Г. Савіна], У 3-х т. – Т. ІІІ. – Херсон, ХНТУ МОН України та Університет Градець-Кралове і Європеський інститут міжнародних відносин, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. – 220 с. – С. 112 – 121.

[503] The Three Webs: An Attempts at Understanding of the Future [Текст] / *Hansson A.* // Technology Analysis and Strategic Management. – 1995. – Vol.5. – N.1. – P. 55 – 60.; Научно-технический прогресс – экономические проблемы [Текст] / *Канторович Л. В.* // ЭКО. – 1986. - № 1. – С. 3 – 26; Феноменологический метод М. Хайдеггера [Текст] / *Борисов Е. В.* // Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени. – Томск, 1998. – 324 с.; Планирование в больших экономических системах. [Текст]/ *Акофф Р. Л.* – М.: Советское радио, 1972. – С. 14 – 138.

б) деталізацію основних законів та висвітлення закономірностей активізації процесів відтворення суспільного виробництва;

в) чітку послідовність вирішення завдань від загального до індивідуального при розкритті структури і форми логічного мислення;

г) процедури адаптації різноманітних методологічних підходів науково-дослідницької діяльності для обґрунтування критерію оцінювання-прогнозування масштабів розвиненості стратегічного потенціалу (із розробленням відповідної системи показників-індикаторів);

д) евристичні, інноваційні, організаційні методи інтенсифікації процесів по підвищенню ефективності управлінської діяльності з метою раціонального використання стратегічного потенціалу сталого розвитку у відповідності до визначених національних економічних інтересів.

З огляду на зазначене вважаємо за доцільне використати в роботі саме *системні положення* методології наукового пізнання процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України, які, на нашу думку, повинні спиратися на:

4) ідеї загальної теорії розвитку багатокомпонентних систем, за якими автори і виділили декілька аспектів для проведення дослідження, що є найбільш адекватними реальним соціально-економічним і еколого-економічним процесам, які відбуваються в державі ;

5) базові положення системно-комплексного і ресурсно-функціонального підходів до реалізації функцій управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку України;

6) принципи об’єктно-цільового підходу, які використано для формалізації різного роду механізмів і умов забезпечення результативності їх дії. При чому, останні реалізовано авторами за трьома рівнями проведення політики сталого розвитку (національним, регіональним, макрорівень).

Це і обумовило використання наступних методів світоглядно-методологічного пізнання стратегічного потенціалу сталого розвитку:

1) онтологічні, що дозволити встановити системність характеристик;

2) онтологічно-гносеологічні – для визначення адекватності реальним соціально-економічним і виробничо-господарським процесам отриманих вимірів сукупних можливостей сталого розвитку;

3) гносеологічні – для означення меж нарощення і трансформації;

4) праксеологічні – для опису ресурсно-функціональної складності та наслідків перетворювальної діяльності суб’єктів управління і регулювання економіки;

5) апроксиологічні та алгоритмізації для: а) цілеорієнтації ключових важелів впливу на розвиток стратегічного потенціалу; б) удосконалення змісту оціночних процедур; в) визначення послідовності їх реалізації тощо.

При цьому, спираючись досвід проведення системних досліджень, зокрема, біологів Л. фон Берталанфі та Р. Жерара, економіста К. Боулдінга, філософа і психолога А. Рапопорта (результати та верифікацію їхніх дослі-

джень деталізовано у наукових роботах[504]), для удосконалення дефініційного визначення змісту стратегічного потенціалу сталого розвитку України використано наступні сутнісні положення теорії систем:

а) ізоморфізмість категоріального апарату і понять, законів, моделей у різних галузях науки для отримання мультиплікативного ефекту від локалізованого нарощення певного виду потенціалу сталого розвитку;

б) імовірності формалізації адекватних сучасним реаліям теоретико-концептуальних модельних рішень для *побудови нової форми,ієрархії та структури стратегічного потенціалу сталого розвитку України;*

3) доцільності групування результатів теоретичних досліджень у різних наукових галузях для усунення дублювання у змісті специфічних функцій управління сталим розвитком і регулювання економіки;

4) послідовного виявлення єдності наукових підходів до розроблення структурно-логічної схеми дослідження шляхом підвищення об'єктивності параметричних оцінок масштабів розвиненості стратегічного потенціалу за рахунок ущільнення зв'язків між субструктурними його елементами та рівнями здійснення кваліметричного аналізу.

За їх використання авторами даного дослідження і було: а) дефініційно визначено та введено у науковий обіг декілька специфічних понять, що стосуються розроблення змісту технологій управління формуванням та нарощенням сукупних можливостей держави в системі6 екологія – економіка – соціум; б) окреслено вимоги до змісту процедур прогнозно-аналітичної оцінки стратегічного потенціалу сталого розвитку та реалізації дії цільових функціоналів (приведено у табл. 1 і 2); в) сформовано домінанти формування й нарощення стратегічного потенціалу, які отримано за результатами поєднання положень, що зазвичай використовуються в дослідженнях у наступних галузях науки:

- кібернетиці, дослідження якої базуються на принципах зворотного зв'язку і кругових причинних ланцюгів, визнаних механізмах цілеспрямування поведінки складних систем і провадженні самоконтролю;
- теорії інформації, що ввела у науковий обіг таке поняття як кількість інформації, розвила принципи імовірнісної трансляції та трансформації цього ресурсу в межах складної економічної системи;
- теорії ігор та практики прийняття рішень;
- топології, яка містить теорію графів і теорію мереж;
- а також факторний аналіз; теорію систем та її похідні – системотехніку та дослідження операцій.

[504] Системность и общество. [Текст] / *Афанасьев В. Г.* – М.: Политиздат, 1980. – С 21 – 198.; Тектология: всеобщая организационная наука [монография] [Текст]/ *Богданов А. А.* – В 2 кн. – М.: Экономика, 1989. – 215 с.; Исследования по общей теории систем. [Текст] [сб. переводов; общая редакция и вступ. слово *В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина*]. – М.: Прогресс, 1969. – С. 93 – 252.

Таблиця 4.7.1

Класифікація принципів формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку на засадах реалізації положень системного, ресурсно-функціонального та комплексного підходів*

Група	**Дія принципів**	**Перелік принципів та їхня сутність і конкретизація***
1	**2**	**3**
Загальні принципи	регулюють діяльність складних систем відповідно до виокремленних закономірностей.	1) наукової обґрунтованості проведення практики дослідження, що передбачає: побудову та реформування стратегічного потенціалу сталого розвитку за результатами аналізу його існуючої структури; дотримання при провадженні процедур і реалізації процесів формування та нарощення вимог економічних законів та специфічних закономірностей; 2) ефективності. Ефективними можна вважати такі результати формування стратегічного потенціалу сталого розвитку, що забезпечить максимально можливі рівні надійності функціонування економічної системи в умовах ресурсних обмежень та економічної безпеки держави; 3) оптимальності, що вимагає вибору найкращого варіанту: організаційного та техніко-технологічного рішення; структури національної економіки, співвідношення між випуском продукції і витратами тощо; масштабу розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку та його компонент; 4) постійного вдосконалення процесів, моделей і методів оцінювання-прогнозування, регулювання, контролювання тощо. При чому, використання процедур, моделей і методів, які довели свою адекватність на певному етапі розвитку економіки – навпаки, можуть виявитися недостатніми чи зовсім неефективними на іншому етапі/ чи при іншій структурі стратегічного потенціалу; 5) плановості, за яким визначається мета, набір стратегій, строки досягнення визначеного масштабу розвиненості стратегічного потенціалу чи його реструктуризації, обсяг необхідних ресурсів і резервів тощо. Цьому принципу підлягає й управлінська діяльність щодо прийняття рішень та термінів їх виконання; зміни організаційних форм і структур тощо; 6) єдності цілей, що вимагає поєднання цілей використання стратегічного потенціалу та його цільових і функціональних складових Цілевстановлення з урахуванням вимог до зміни зовнішнього середовища є однією з основних функцій з реалізації якої розпочнеться процес формування і нарощення; 7) цілісності стратегічного потенціалу сталого розвитку (проте, за крайньої необхідності миттєвого макроекономічного коригування: а) розвитку національної економіки; б) темпів забезпечення екологічної безпеки; в) спрямування розвитку українського соціуму – можна порушувати цей принцип); 8) гнучкості структури стратегічного потенціалу сталого розвитку. Його підтримання: а) дозволяє поліпшити виконання визначених у відповідності до мети завдань; б) вимагає включення залучення до певної компоненти

		потенціалу відповідних механізмів, засобів або ж врахування чинників та факторів зовнішнього впливу, які повинні допомогти передбачати зміни чи реагувати на них. При нехтуванні зазначеним принципом сформовані масштаби стратегічного потенціалу ризикують не справитися з існуючими в межах економічної системи проблемами, які виникають у зв'язку зі змінами в економічній, зовнішньоекономічній, техніко-технологічній, енергетичній, соціально-політичній чи інших сферах діяльності;
Організаційні принципи	охоплюють сукупність правил і норм, які регулюють взаємозв'язки між керуючою та керованою системами.	1) функціональної дефініції Передбачає чітке визначення очікуваних від керуючої чи виробничої систем результатів, напрямів їх діяльності, формування адекватних інформаційних взаємозв'язків при моніторингу параметрів розвитку як стратегічного потенціалу в цілому, так і окремих його компонент; створення банка даних і пакету цільового програмного забезпечення для спрощення розрахунків; 2) скалярний. Запровадженням ієрархії завдань щодо досягнення визначених цілей; 3) діапазону управління та регулювання. Для кожної підсистеми стратегічного потенціалу існує граничний обсяг функцій із певними засобами регулюючого впливу, але вони можуть змінюватися залежно від ситуацій на ринку, цін, термінів впровадження заходів із розвитку того чи іншого потенціалу; 4) відповідності завдань. Визначені для складових стратегічного потенціалу конкретні завдання повинні взаємно доповнювати одне одного, формуючи єдиний комплекс цільових функціоналів по досягненню оптимального результату та убезпечення безперервності соціально-економічних та виробничо-господарських процесів;
Локалізовані за зонами і напрямами регулюючого впливу	здійснюється регулювання за відхиленнями показників-індикаторів стратегічного потенціалу сталого розвитку за сферами спрямування і пріоритетами.	У відповідності до визначених груп стратегічного потенціалу (матеріальної природи, макропотенціали, факторні та потенціали системно-універсального функціонування), що є пріоритетними для убезпечення сталого розвитку в Україні визнано наступні сфери діяльності: структурну, економічну, екологічну, технологічну, технічну, інноваційну, політичну, управлінську, соціальну, культурну, які оцінено за: 4.предметною направленістю сфер впливу; 5.рівнем розвитку держави; 6.загальним рівнем управління та регулювання економіки.

Примітка * класифікацію принципів та їх конкретизацію запропоновано та розроблено авторами дослідження за урахування базових положень системного, комплексного та ресурсно-функціонального підходу до формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку.

Таблиця 4.7.2

Формування стратегічного потенціалу сталого розвитку України за принципами об’єктно-цільового підходу, що використано для формалізації різного роду механізмів і забезпечення результативності їх дії *

Група	**Дія принципів**	**Деталізація їхньої сутності та конкретизація змісту конститутивно-ключових положень**
інкорпорації	- об’єднання в єдине ціле даних та алгоритмів їх обробки; - максимальна ізоляція об'єкту дослідження від впливу зовнішнього середовища для обґрунтування сутності та змісту кожної компоненти стратегічного потенціалу сталого розвитку;	інформаційна база даних представляється параметричними змінами/ відхиленнями/ показниками-індикаторами розвиненості кожної компоненти/елементу/групи потенціалів, що входять до складу стратегічного потенціалу (які стають граничними полями потенційно-здатнісних і здатнісно-функціональних факторів цільового впливу розвитку певного об’єкту дослідження (національного господарства, регіональної економічної системи, місцевого рівня); алгоритми реалізації процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу та його компонент – визначаються методами (технологією), якими або володіє певна підсистема/елемент/група потенціалів чи може за їх використання формалізована; опрацьовані методичні підходи та розроблений цільові пакети програмного забезпечення («*MINErgo v. 4.1»;* «*MiNerGy v.5.0»;* «*MainStreaM. Pro v.5.1*»; «*MainStreaM.Ic.v.6.3»*) дозволяють підвищити стабільність та надійність функціонування як окремої підсистеми – певної групи стратегічного потенціалу, так і всіх сукупних можливостей сталого розвитку; локалізовані в об’єкті дослідження алгоритми забезпечують обмін інформаційним потенціалом із іншими блоками – групами стратегічного потенціалу відносно невеликими порціями інформації, яка контролюється; заміна методів дослідження згідно існуючих вимог до стійкості та надійності функціонування загальної економічної системи не приводить до непередбачених результатів при помилковому виборі напряму і масштабів формування стратегічного потенціалу;
	- є властивістю стратегічного потенціалу породжувати нові форми і удосконалювати свою структуру;	оновлена структура стратегічного потенціалу – як нащадок – автоматично наслідує визначені методи дослідження, але може доповнюватися новими чи їх заміняти; особливістю функціонування стратегічного потенціалу - є механізм, за допомогою якого його складові можуть наслідувати характеристики більш простих елементів певного потенціалу (а саме: резервів, ресурсів і можливостей);

Наслідування	- є процесом побудови генеалогічного дерева для кожної із компонент стратегічного потенціалу; - наявність в межах стратегічного потенціалу певного сталого середовища (складу компонент), що убезпечує певний перелік ознак стратегії сталого розвитку, яка і визначає якість – специфічність поведінки економічної системи держави	наявність визначеної в межах стратегічного потенціалу підсистеми – групи потенціалів або класу не може забезпечувати досягнення певної цілі – сталого розвитку. Для цього необхідно забезпечити щільну взаємодію між компонентами стратегічного потенціалу за рахунок удосконалення вищих рівнів управління розвитком економіки (структур апарату управління, які мають дуальний характер) – а саме – потенціалів системно-універсального функціонування; з одного боку, формування та нарощення стратегічного потенціалу залежить від вже існуючої структури та поведінки окремих груп потенціалів (матеріальних, макро-, факторних чи системно-універсального функціонування); з іншого боку, кожна група та окрема компонента стратегічного потенціалу діє під впливом існуючої структури і залежить від кількості рівнів; стратегічний потенціал має як загальне так і власне середовище, що формує умови його функціонування та наслідує властивості існуючого макросередовище – економічної системи держави. Проте, має можливості проектувати майбутні різноспрямовані впливи/перешкоди сталому розвитку;
Поліморфізм	- якість оновленої структури стратегічного потенціалу визначається якістю попередньої; - можна застосовувати різні методи для вирішення завдань, що убезпечено наявністю алгоритму, формалізованого за усталеними методами пристосовування до різних подій і змін.	групування стратегій формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку України за певними ознаками буде проектувати відповідні-нові класи потенціалів, які свою діяльність можуть забезпечувати за рахунок реалізації специфічних функціональних стратегій. Їх об’єднання в стратегічний набір забезпечується за рахунок поліморфізму кожної з компонент стратегічного потенціалу; поведінка стратегічного потенціалу в межах економічної системи визначається набором механізмів реалізації дії компонент, що входять в його склад; змінюючи алгоритм формування стратегічного потенціалу, його об’єкт-нащадок набуває специфічних якостей; етапи розроблення стратегії сталого розвитку базуються на результатах реалізації процедур із: діагностики стратегічного потенціалу; оцінювання зовнішнього середовища та деструктивних факторів впливу; визначення мети діяльності загальної системи; скейлінгу результативності стратегічного набору; визначення можливої траєкторії еволюції держави.

Примітка * Запропоновано та оформлено авторами за використання загальноприйнятих принципів об’єктно-цільового підходу до стратегічного управління.

Проте, можна відзначити (за даними із приведених авторами вище, а також у табл. 1 та 2), спроби за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів пізнання явищ і процесів формування, нарощення і використання стратегічного потенціалу сталого розвитку України можуть зіштовхнутися із значною кількістю перешкод і проблем, що пов'язані, зокрема, з:

а) формалізацією необхідного обсягу різного роду витрат та зусиль на формування умов результативності реалізації завдання, а також досягнення їх повноцінного й раціонального використання;

б) виявленням і обліком найважливіших чинників інтенсифікації процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу;

в) оцінкою достовірності отриманих результатів.

При цьому, необхідним стає здійснення процедур із визначення окремих ознак як сукупних можливостей (тобто стратегічного потенціалу) в цілому, так і специфічності процесів трансляції управлінських впливів на розгалуженість чи обмежену кількість класів (які уможливлять ініціювання рушійних сил до забезпечення сталого розвитку держави). Оскільки, саме вони і спричиняють ті чи інші процеси реструктуризації національної економіки та обумовлять переміну/оновлення змісту стратегії сталого розвитку України. Слід зазначити, як нами встановлено, процеси освоєння та генерування потенціалів, які входять у групу потенціалів системно-універсального функціонування мають замкнену природу. При цьому, їх раціональне використання призводить до підвищення ефективності функціонування національного господарства, а стале нарощення останніх обумовлює трансформацію фундаментальних якостей як соціально-економічної, так і фінансово-економічної систем в державі. Таким чином, маємо тісний взаємозв'язок між: а) масштабами формування потенціалів системно-універсального функціонування і рівнем якісної поведінки економічної системи; б) динамікою і напрямами НТП; в) ефективністю провадження виробничо-господарської діяльності та рівнем конкурентоспроможності; г) характером і засобами реалізації сучасних економічних політик; д) технологіями державного управління економікою і розвитком українського соціуму та рівнем екологічної безпеки.

Зазначене уможливлює (за використання засобів і принципових положень, приведених авторами дослідження у табл. 3) здійснення процедур із:

1) розроблення технологій об'єктно-цільового управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку;

2) добір методів ідентифікації масштабів його розвитку;

3) проектування і об'єктивацію оптимальної його структури, сутності та змісту потенціалів будь-якого типу, виду та складності.

При цьому, активне впровадження процесів щодо управління, ідентифікації та об'єктивації стратегічного потенціалу сталого розвитку, а також і подальше генерування сукупних можливостей (як самого стратегічного потенціалу, так його складових) можна провадити за рахунок:

а) накопичення стратегічного трансформаційного ресурсу;

Таблиця 4.7.3

Обґрунтування технологій об’єктивації, ідентифікації та управління формуванням і нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку *

Вид закономірностей	**Властивість до прийнятності функціоналу**		
	управління	**ідентифікації**	**об’єктивації**
Об’єктивні закономірності	сприйняття керуючого впливу; існування комунікаційних каналів у межах самих потенціалів та між ними і загальною системою; убезпечення рівноваги у сталому середовищі; наявність зворотного зв’язку в комунікаційних каналах; прояв ознак подвійної природи позитиву/ деструктиву на провадження прогресивних технологічних або виробничо-господарських процесів при формуванні та нарощенні стратегічного потенціалу;	існування керуючого механізму (пристрою) – системи державного управління економікою; реагування на будь-які зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі функціонування; передбачення поведінки загальної економічної системи від зміни чи трансформації імовірнісних потенцій або нарощення/зменшення параметрів розвитку певного потенціалу (наслідків будь-яких змін у кількісно-якісних параметрах) тощо;	множинність прояву потенцій та взаємодія з навколишнім середовищем як безпосередньо, так і через керуючий пристрій; цілеспрямованість поведінки потенцій (ініціювання розвитку або занепаду) чи самого стратегічного потенціалу; самоорганізація та самовідновлення сукупності потенціалів або ж певної групи потенціалів; невикористані можливості «позитиву» щодо формування необхідного масштабу стратегічного потенціалу призводять до нагромадження проблем і, відповідно, їх трансформацію у можливості «деструктиву» на темпи убезпечення сталого розвитку;
Рецесивні закономірності	існування співвідносності між параметрами розвитку керуючої системи та можливостями використання сукупності потенцій; процеси, які відбуваються в межах стратегічного потенціалу зумовлюють рух і трансформації як системи управління, так і складу технологій формування та нарощення;	відповідність масштабів стратегічного потенціалу рівню розвиненості економічної системи держави; децентралізація системи управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу у відповідності кількості рівнів складності кожної групи потенціалів; чим простіше потенція чи менше потенціалів входить до певної компоненти, тим легше ідентифікувати групу та її зміст;	диверсифікованість системи управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу продукує на стику з зовнішньою оболонкою (економічною системою) генерування багаторівневих можливостей/ потенційно-факторних ознак, які продукують виникнення потенціалу нового типу; чим більшими є темпи нарощення сукупних можливостей та масштабів розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку, тим більше суб’єктів управління бажають їх використовувати;

Продовження табл.4.7.3

Канонічні закономірності	формують природу та характер взаємодії суб'єкта управління із певною групою стратегічного потенціалу; можливості, потенційно-факторні ознаки мають подвійну спрямованість дії і впливу: а) їх використання чи повне освоєння покращує параметри розвитку як виробничо-економічної системи, так і соціально-економічної, політичної та еколого-економічної; б) невикористання певних можливостей чи знов виниклих потенційно-факторних ознак призводить до суттєвих втрат, виникнення непередбачених проблем і зниження якісних параметрів розвитку.	взаємодія можливостей чи певних компонент стратегічного потенціалу з суб'єктами управління усталює комунікаційній зв'язок, обумовлює його щільність і спрямованість інформаційних потоків; можливості мають занадто обмежені терміни існування, їх можна перерозподілити, проте не акумулювати (на противагу окремих видів резервів); при не розробленості та при не використанні пропонованих до використання принципів методологічного осмислення проблематики – можливості не ідентифікуються.	існують поза волею суб'єктів управління; діяльність суб'єктів управління сама по собі зумовлює виникнення нових можливостей чи потенційно-факторних ознак, що нагромаджує та нарощує певній компоненти стратегічного потенціалу; можливості як і потенції знаходяться у виявленому або невиявленому стані; самі по собі можливості опосередковано впливають як на результативність функціонування економічної системи, так і на розвиненість її стратегічного потенціалу; дефініційне визначення та вербальна формалізація можливостей, потенційно-факторних ознак та потенціалів різного типу (як і їх сукупності) – можна визнати певним рівнем їх об'єктивізації.

Примітка. * Обґрунтовано та формалізовано авторами дослідження.

б) переходу на новий технологічний уклад при економії будь-якого виду потенціалу, віднесеного до матеріальних, факторних чи системно-універсальних ознак підштовхує та розгортає масштаби нововведень, регенерації економічної системи до нової системної якості;

в) провадження й моделювання цілеспрямованих коригуючих впливів.

Відтак, в цій роботі доведено, що ці процеси можуть бути взаємообумовленими. Однак, реалізація певного виду можливостей, які віднесено до резервів «розвитку» може бути ускладненою при виникненні непереборних або ж існуванні об'єктивних протиріч, наприклад, можливостей «апоптозу», зокрема: забруднення навколишнього середовища; повної зношеності основних виробничих засобів; відсутності/втрати інтелектуального потенціалу; недієвості нормативно-правової бази тощо. Тому, доцільним вбачається:

а) встановлення чіткої послідовності провадження технологій управління формуванням, нарощенням та освоєнням стратегічного потенціалу сталого розвитку, що й убезпечить об'єктивність процедур системно-комплексного його оцінювання-прогнозування;

б) опрацювання оптимальної сукупності здатнісно-функціональних технологій управління (специфічних саме для України), які слід реалізовувати за обмеженою кількістю етапів (тобто їх провадження повинне мати дуалістичний структурно-логічний вигляд, що приведено в узагальненій схемі у табл. 4).

Приведені вище викладки та обґрунтування дозволяють авторам констатувати наступне, що *за результатами добору і реалізації оптимальних методів:*

а) формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку;

б) його оцінювання-прогнозування;

в) адаптації сучасних (адаптивних) технологій управління зазначеними процесами і процедурами – визнано необхідність їх реалізації за двома зустрічними якісними рівнями цілеорієнтації (як наведено два рівні, а саме: «розвитку» і «апоптозу») як при вирішенні завдань, так і обчисленні зусиль цільових функціоналів, що повинні входити до складу регуляторів і важелів впливу на розвиток загальної економічної системи держави. Це і обумовить рівновагу між пріоритетами ініціювання загальноекономічного прискорення за цільовими функціями функціонування: природа – економіка – соціум.

При цьому, синхронізація дії:

а) сукупності важелів впливу організаційно-економічного механізму формування та нарощення стратегічного потенціалу в межах загального макрорегулятора сталого розвитку держави, що пропонується здійснювати за використання цільових функціоналів інтенсифікації сталого розвитку (див. у табл. 5);

б) механізмів гармонізації та упередження процесів деструктивного впливу на імовірнісні потенції національного господарства, що забезпечується за рахунок обґрунтованого вибору найбільш пріоритетного виду економічної діяльності (що має функціональну здатність та достатність вимірів виробничого та науково-технічного потенціалу, а також такої точки докладання зусиль, де наявною є значна потреба у випуску прогресивних технологій і ВТП)

Таблиця 4.7.4

Етапи провадження технологій об’єктно-цільового управління формуванням, нарощенням та освоєнням стратегічного потенціалу сталого розвитку України *

Поширення можливостей і задіяння резервів переходу до етапу життєвого циклу економічної системи «прискорений розвиток»	**Усунення можливостей деструктивних змін та упередження виникнення тенденції, що призводять до переходу до життєвого циклу «апоптоз»**
Етапи реалізації дії механізму формування, нарощення й освоєння стратегічного потенціалу сталого розвитку	Етапи гармонізації процесів для усунення деструктивного впливу на імовірнісні потенції та потенційно-факторні ознаки
Етап 1. Встановлення вимог до масштабів стратегічного потенціалу, їх виявлення та формалізація;	Етап 1. Дослідження природи існуючих протиріч та виявлення їх витоків, джерел і генераторів;
Етап 2. Визначення параметрів стратегічного потенціалу, що на сучасному етапі розвитку технологій управління можуть бути втілені, формалізовані чи освоєні;	Етап 2. Визначення та формалізація чинників деградації економічної системи, а також перешкод досягненню сталого розвитку (енергоефективності, загальноекономічного прискорення, соціальної справедливості та екологічної рівноваги);
Етап 3. Розробка організаційно-економічного механізму формування та нарощення стратегічного потенціалу для розроблення і реалізації цільових програм, а у їх межах, ефективних заходів по забезпеченню повного його освоєння;	Етап 3. Розробка ефективних методів реагування на загрози і ризики, розв'язання конфліктів. Пошук шляхів задоволення інтересів суб’єктів управління, мобілізації резервів тощо;
Етап 4. Контроль за виконанням комплексу завдань по освоєнню стратегічного потенціалу сталого розвитку;	Етап 4. Усунення протиріч, що є причиною і формують підґрунтя для виникнення екологічних криз, економічної та соціальної небезпеки тощо;
Етап 5. Оцінка параметрів освоєння стратегічного потенціалу в цілому та окремих компонент, зокрема. Визначення об’єктів локалізації зусиль та їх спрямування у напрямі раціоналізації освоєння у певних секторах (що є каталізаторами);	Етап 5. Створення системи дієвого контролю за ознаками штучних конфліктів. Визначення сприйнятливих до загроз і ризиків сфер економічної діяльності;
Етап 6. Коригування складу і спрямованості реалізації заходів по освоєнню стратегічного потенціалу за результатами провадження технологій управління за відхиленнями.	Етап 6. Перманентний контроль за розподілом та перерозподілом потенцій із усуненням силового впливу на рівень їх використання

Продовження табл.4.7. 4

Етап 7. Розроблення системи показників, прикладного інструментарію з програмним забезпеченням для перманентної прогнозно-аналітичної оцінки масштабів стратегічного потенціалу. Деталізація процедур економічного аналізу, моделей та системи показників, методичних підходів до оцінювання-прогнозування та інструментарію моделювання параметрів використання можливостей, резервів, ресурсів. За яким провадження обґрунтування набору стратегій для форсованого розвитку певних галузей і виробництв-каталізаторів, що уможливлюють, за наслідками їх реалізації, досягнення високої енергоефективності, екологічної рівноваги в межах економічної системи держави, соціальної справедливості.	Етап 7. Використання методик: - зустрічного прогнозування для передбачення наслідків повного/не повного освоєння стратегічного потенціалу сталого розвитку; - добору певного виду проектів за пріоритетами, визначеними у відповідності до національних економічних інтересів; - моделювання структури стратегічного потенціалу та рівнів складності його компонент.

Примітка. * Обґрунтовано, сформульовано зміст та алгоритмізовано процедури авторами дослідження.

Таблиця 4.7.5

Обґрунтування сутності та змісту цільових функціоналів управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку України*

Основні компоненти стратегічного потенціалу	**Опорні функції управління розвитком стратегічного потенціалу**					
	Прогнозування	**Організовування**	**Коригування**	**Облік**	**Мотивування**	**Контролювання**
Матеріальні потенціали	– зменшення ризику в наслідок прийняття оптимального управлінського рішення при розробці перспективних планів розвитку; – оцінка імовірності очікуваних результатів із урахуванням раціоналізації розподілу сировинно-ресурсних, виробничих, технічних, технологічних та енергетичних складових стратегічного потенціалу	– розробка та удосконалення механізмів управління розвитком певної групи матеріальних потенціалів сукупних можливостей сталого розвитку за результатами аналізу релевантних даних по параметричним змінам зовнішніх та внутрішніх умов функціонування загальної економічної системи держави;	– цілеорієнтація заходів по інтенсифікації процесів формування і нарощення стратегічного потенціалу; – інформаційно-методичне забезпечення виконання відповідних планів та реалізації обраної стратегії управління розвитком стратегічного потенціалу;	– визначення критеріїв оцінювання ефективності функціонування системи управління сталим розвитком, а також формуванням стратегічного потенціалу (агрегованого інтегрального показника-індикатора);	– формування системи мотивування і стимулювання діяльності суб’єктів управління; – визначення пріоритетних напрямів розвитку національного господарства у відповідності до НЕІ;	– оцінювання ефективності заходів і способів локалізації зусиль по розвитку стратегічного потенціалу; – опрацювання технологій енерго-, технологічного та фінансового аудиту для розроблення дієвих регуляторів і важелів впливу;

Продовження табл. 4.7.5.

Макро-потенціали	– формування спільної мети діяльності суб'єктів управління різного рівня; – визначення напрямів локалізації зусиль щодо інтенсифікації розвитку стратегічного потенціалу;	– чіткий вибір напрямів розвитку та відповідного критерію розподілу обмежених ресурсів; – удосконалення системи управління забезпечення економічної безпеки у відповідності до потенційних деструктивних змін у зовнішньому середовищі;	– вдосконалення структури механізму стратегічного управління розвитком національного господарства;	– збір та аналіз інформації, що характеризує процеси формування, використання та освоєння стратегічного потенціалу;	– визначення відповідного рівня мотивації розвитку та внесення коректив в існуючу систему мотивації (у відповідності до скорегованого напряму і критерію сталого розвитку);	– формулювання причин відхилення фактично реалізуємої програми сталого розвитку від запланованої (по термінам, обсягам, ефективності тощо)
Факторні потенціали	– визначення найвагоміших регресорів впливу на ключові елементи факторних потенціалів для побудови адекватної реальним соціально-економічним та виробничо-господарським процесам системи показників-індикаторів результативності розвитку потенціалів даного групи;	– створення активного інвестиційного ком компонента бюджету за рахунок розширення величини грошових агрегатів через внутрішній заїм; – моделювання розвитку організаційних структур управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку;	– використання факторних потенціалів у ринковому середовищі.; – використання цільової функції по зростанню капіталовкладень при умові обов'язкового балансу між грошовою масою та продукцією кінцевого споживання;	– розробка інноваційних проектів за результатами впровадження методики узгодження міжгалузевих балансів та проведення розрахунків щодо визначення інвестиційної ємності цільових програм;	– формування привабливого інвестиційного та інноваційного іміджу; – розроблення та обґрунтування системоутворюючих регуляторів пливу на екологічну безпеку в державі;	– розробка оптимальних для України моделей управління розвитком стратегічного потенціалу сталого розвитку за урахування тріади: екологія – економіка – соціум;

Продовження табл. 4.7.5.

Потенціали системно-універсального функціонування	– прогнозування напрямів та темпів загальноекономічного зростання під впливом науково-технічних, технологічних, економічних, соціально-політичних, нормативно-правових, екологічних, демографічних факторів, проте з урахування вагомого впливу масштабів розвиненості організаційного, управлінського, інформаційного, інтелектуального тощо потенціалів.	– формування підсистеми ресурсно-функціонального забезпечення реалізації стратегії економічного зростання за використання конститутивно-ключових принципів сталого розвитку держави; – удосконалення змісту організаційної структури управління розвитком стратегічного потенціалу за рахунок ініціювання процесів по нагромадженню інтелектуального капіталу.	– застосування методів убезпечення збалансованості і сталого розвитку для здійснення добору найдієвіших важелів пливу на нарощення масштабів розвиненості стратегічного потенціалу.	– визначення пріоритетності напрямів розвитку за використання єдиного критерію оцінювання-прогнозування ефективності освоєння потенціалів системно-універсального функціонування .	– формування підсистем мотивації: а) ціле орієнтованого розвитку під впливом ринкових факторів; б) отримання доходу від підприємництва при підтримці оптимального балансу економічних, технологічних, соціальних, екологічних та ін. інтересів; в) забезпечення достатніх темпів сталого розвитку; г) праці; д) споживання інноваційної продукції	– підготовка й обґрунтування рішень про своєчасну зміну пріоритетів сталого розвитку ; пошук нових засобів формування та нарощення стратегічного потенціалу.

Примітка * Запропоновано, обґрунтовано та систематизовано авторами дослідження.

уможливить повне освоєння стратегічного потенціалу національної економіки, її власний форсований розвиток та мультиплікативний ефект на споріднені галузі і виробництв від локалізації зусиль:

а) за пріоритетними точками економічного зростання;

б) при досягненні соціальної справедливості;

в) у разі відновлення екологічної рівноваги.

Це уможливить:

1) здійснення інноваційних перетворень;

2) призупинить неперспективні трансформації в межах економічної системи держави, які призводять до:

а) деструктивної динаміки виробничо-економічних систем;

б) тупикових кутів розвитку національної економіки;

в) прискорення зміни етапів життєвого циклу (у відповідності до закону онтогенезу) за ланцюгом: від зародження – прискореного зростання та гальмування руху – стабілізації – старіння – до ліквідації;

3) запровадження найбільш прогресивних технологій будь-якого типу (а саме: політичних, соціальних, управлінських, технологічних, еколого-економічних, енергоефективності тощо), які убезпечать досягнення загальної рівноваги в межах економічної системи та її сталий розвиток.

Однак, для: а) обґрунтування доцільності та імовірності досягнення позитивного ефекту від впровадження зазначених вище новітніх технологій чи прогресивних техніко-організаційних і управлінських рішень; б) зміни характеру, напрямів і оновлення технологій управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу; в) розроблення інструментарію трансферу чи формалізації умов адаптації структури стратегічного потенціалу до національних реалій –

необхідним вбачається опрацювання певного переліку процедур системно-аналітичної природи (деталізація етапів, що буде приведено надалі авторами у подальших наукових роботах), перелік яких згруповано нами у відповідності до пропонованих *семи етапів впровадження технологій управління формуванням, нарощенням та освоєннями стратегічного потенціалу сталого розвитку*.

Проте, слід визнати і наступний аспект, що становить основу реалізації програми даного дослідження: *для виконання завдань, поставлених авторами у цій роботі по формуванню стратегічного потенціалу сталого розвитку України необхідним атрибутом стає узагальнення усього арсеналу пропонованих до застосування системно-комплексних, синергетичних та економетричних методів, а також специфічних технологій об'єктно-цільового управління формуванням, нарощенням та освоєнням стратегічного потенціалу за рахунок поєднання наступних методологічних парадигм:*

- ***апрагматичної***, принципові положення якої:

а) охарактеризують певні умови та вимоги до масштабів розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку України, що убезпечать, відповідно, і його повне освоєння;

б) визначать умови забезпечення результативності запропонованого організаційно-економічного механізму управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу;

в) дозволять встановити усю сукупність найвагоміших регресорів, за якими будуть ідентифіковані масштаби сукупних можливостей сталого розвитку України;

• ***прагматичної***, ресурсно-функціональне забезпечення якої дозволить:

а) сформулювати принципи провадження аналітичних процедур;

б) визначити клас і типи проведення економічного аналізу;

в) описати в узагальненому вигляді оціночні й прогнозні алгоритми;

г) встановити цілі управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу сталого розвитку;

д) обґрунтувати єдиний критерій провадження системно-комплексної прогнозно-аналітичної оцінки масштабів розвиненості стратегічного потенціалу та його компонент;

• ***алгоритмізації***, за використання її динамічних системотехнічних методів і метапроектних методик, що спираються на теорію систем, можна буде:

а) аргументувати пріоритетність і послідовність виконання специфічних управлінських функцій, які стосуються формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку;

б) спрямовувати і скоригувати науково-дослідні операції та програми дослідження;

в) встановити повний перелік засобів здійснення економетричного аналізу для формування стратегічного набору досягнення достатніх темпів і параметрів убезпечення сталого розвитку України.

Вважаємо, що на вищезазначені науково-методологічні положення повинні спиратися і методичні підходи системно-комплексного оцінювання-прогнозування (також у відповідності запропонованих вище семи етапів реалізації процедур). При цьому, неупередженим твердженням є наступне: досягнення мети дослідження у площині забезпечення об'єктивності прогнозно-аналітичної оцінки масштабів і структури стратегічного потенціалу сталого розвитку України можна отримати за використання наступних базових принципів:

•*апрагматичної* методології при оцінюванні адаптивності та вагомості впливу нововведень і техніко-економічних рішень на темпи загальноекономічного прискорення. Оскільки, зазначена наукова дисципліна дозволить:

а) ***вивчити*** параметри самої потенції, резервів і можливостей в процесі їх освоєння;

б) ***дослідити*** отримані результати цього процесу;

в) ***встановити*** ключові фактори різноспрямованого впливу;

•*прагматичної* методології, що:

а) ***встановить*** принципи провадження процедур, клас і типи проведення економічного аналізу стратегічного потенціалу;

б) ***відтворіть*** в узагальненому вигляді оціночні алгоритми;

в) ***визначить*** цілі та критерії оцінювання-прогнозування;

•методологією *алгоритмізації*, що є похідною від базових засад провадження положень прагматичної методології. Базуючись на принциповості її домінант можна:

а) ***встановити*** пріоритетність провадження аналітичних процедур;

б) ***запропонувати*** послідовність виконання прогнозно-аналітичних дій;

в) ***запровадити*** технологію трирівневого (за складністю використовуваних технологій та рівнями стратегічного управління) оцінювання-прогнозування як за використання узагальненого й агрегованого інтегрального показника-індикатора стратегічного потенціалу, так і за результатами обчислення альтернативного йому значення (кількісного виміру – багатовимірної векторної величини *М-норми)*.

Відтак, певним чином підсумовуючи вищенаведені викладки та наслідки реалізації авторами аналізу дієвості й адекватності реальним соціально-економічним процесам процедур прогнозно-аналітичного оцінювання параметрів розвиненості стратегічного потенціалу сталого розвитку України за використання методів економічного аналізу засвідчує наступне:

• для здійснення добору та втілення нового набору стратегій сталого розвитку головною функцією управління формуванням та нарощенням стратегічного потенціалу належить вважати ***організуючу***, яка реалізується при цілеспрямуванні процесів раціонального використання стратегічного потенціалу, забезпечення соціальної справедливості та екологічної рівноваги в державі;

• окрім неї слід виділити наступні функціональні позиції:

а) ***прогностичну чи прогнозуючу***, як основу домірного визначення цілей політики сталого розвитку та стратегічних пріоритетів і шляхів його досягнення;

б) ***оцінюючу***, що дозволяє чітко погоджувати дії складових організаційно-економічного механізму формування та нарощення стратегічного потенціалу у визначений період часу і на певний період упередження;

в) ***регулюючу***, тобто таку, що здійснює безпосередній вплив на елементи економічної системи держави та їх взаємодію;

г) ***мотивуючу***, яка формує умови та генерує чинники для нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку;

д) ***управління за відхиленнями***, що провадиться за наслідками прямого виконання рішень щодо підвищення техніко-організаційного рівня, конкурентоспроможності, енергоефективності, екологічної безпеки тощо;

ж) ***контрольну***, без якої неможливе управління будь-якими процесами та використанням потенціалів будь-якої природи;

з) ***реагування*** на зміну/відхилення фактичних показників від прогнозних чи рефлексію на виникнення екзогенних загроз і ендогенних

ризиків.

При цьому, зауважимо, що запропоновані до використання методологічні засади оцінювання-прогнозування та вирішення проблем теоретико-методологічного моделювання стратегічного потенціалу сталого розвитку України щільно пов'язані з розв'язанням завдань щодо:

а) оптимізації змісту і структури інформаційно-методичного забезпечення процесів формування та нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку в цілому та його компонент, зокрема;

б) збалансування параметрів обмеженості наявних ресурсів із витратами на їх освоєння та ін.

За цим, аналіз джерел складності:

а) побудови оціночних і прогнозних моделей загальної рівноваги в системі: природа – економіка – соціум;

б) провадження аналітичних процедур – дозволяє авторам зробити наступний висновок: *саме реалізація апрагматичних, прагматичних та алгоритмічних підходів до розв'язання проблем формування й нарощення стратегічного потенціалу сталого розвитку уможливлює отримання об'єктивних його характеристик, формалізацію оптимальної структури та визначення найвагоміших компонент.*

*4.9 Макромодель збалансованого соціально-економічного зростання в умовах обмежених ресурсів**

Ще донедавна актуальність будь-яких науково-прикладних заходів, акцій політичних сил значною мірою пов'язувалася із світовою фінансовою, точніше фінансово-економічною кризою. Не заперечуючи істотний негативний вплив кризи на вітчизняну економіку, зупинимося на деяких позитивних її проявах. Насамперед, вплив світової фінансово-економічної кризи на економіку нашої країни (зокрема на підприємницьке середовище) загострює приховані проблеми соціально-економічного розвитку і актуалізує необхідність їх розв'язання як об'єктивної закономірності подальшого економічного суверенітету України.

По-перше – це неготовність державного управління економікою адекватно реагувати на несприятливі зовнішні виклики та мінімізувати їх вплив на конкурентоспроможність національної економіки. Йдеться про те, що неминучість світової фінансової кризи була зрозумілою ще два–три роки тому назад, а її прояви в Україні спостерігалися до року раніше, коли іноземні банки розширювали свою діяльність, пов'язану з кредитуванням споживання, нерухомості, будівництва. При цьому йшлося про спекулятивні короткотермінові кредитні операції. Проте передбачуваної оцінки наслідків кризи не здійснювалося, як не здійснювалася і розробка тактичних цільових програмних заходів з мінімізації їх впливу, а не антикризових заходів після досягнення пікових характеристик кризою.

* Автори: Мокій А.І., Флейчук М.І., Гуменюк А.М.

По-друге, під впливом кризи на посттрансформаційному етапі розвитку яскраво проявилися фактично несприятливі структурні диспропорції і деформації соціально-економічної системи країни. До них відносяться реальна відсутність консолідованої узгодженої стратегії і тактики дій держави і бізнесу, солідарної та взаємовигідної участі в програмних заходах розвитку економіки чи протидії проявам негативних наслідків трансформації суспільства та економіки, які насамперед проявляються в екологічних техногенних загрозах тощо, які безпосередньо пов'язані з нищівним та неефективм використанням ресурсного потенціалу.

По-третє, фінансово-економічна криза загострила до цього часу невизначені для „великої" соціально-економічної системи країни інституціональні характеристики, як макромодель та стратегія соціально-економічного розвитку і суспільно-політичного устрою, а також такі зовнішні ознаки, як стратегічні геоекономічні пріоритети нашої країни і, пов'язане з ними, стратегічне партнерство. На жаль, жонглювання політичними лідерами множиною популістських, економічно необґрунтованих і, навіть, загрозливих для економічної безпеки держави гасел, обіцянок і здійснюваних після виборів заходів під час передвиборчої кампанії 2009-2010 рр. не поєднувалося з системним викладенням концептуальних положень макромоделі внутрішньої та зовнішньої політики. Тим більше, що проблема гарантування економічної безпеки не лише окремих країн, але й світогосподарських зв'язків особливо загострилася останнім часом.

Загалом, підвищений інтерес до цієї сфери наукових досліджень почав проявлятися у кінці XX – на початку XXI ст., тобто із закінченням „холодної війни" та розпадом Радянського Союзу, зважаючи на те, що саме цей період характеризувався радикальними політичними, соціальними та економічними трансформаціями у постсоціалістичних країнах та зміною геополітичної ситуації у світі загалом. Насамперед, це пов'язане з усвідомленням владною елітою нових викликів для соціально-економічного розвитку країни, внаслідок вищого рівня взаємообумовленості глобального розвитку. Теоретичні концепції національної економічної безпеки базуються на економічних теоретичних підходах, спрямованих на розробку ефективної економічної національної політики.

Історично сформувалися декілька концептуальних підходів до визначення головних загроз національній економічній безпеці та напрямів протидії цим небезпекам (табл. 1): імперіалістична концепція військової залежності (до XVIII ст.); ліберальна парадигма вільного ринку (XVIII ст.); націоналістична протекціоністська концепція (XIX ст.); кейнсіанська концепція захисту від внутрішніх загроз (поч. XX ст.); глобалізаційна концепція (кін. XX ст. – поч. XXI ст.). Цей перелік пропонуємо доповнити модернізаційною парадигмою, зародження якої пов'язуємо з працями У.Р.Матурана, Ф.Варелла, Б. де Ювенела, Д. Габора, Н. Лумана (70-80 рр. XX ст.). Визначальними її характеристиками є глобалізаційна, мегарегіональна, національна невизначеність і нестабільність, яка проявляється у руйнуванні національних соціально-економічних систем та втраті можливості до їх самовідтворення.

Складено за[506]

Таблиця 4.9.1

Теоретичні основи визначення загроз, цілей та інструментів економічної безпеки держави

Характеристики	Концепції					
	Докатегоріальні			Кейнсіанська	Глобалізаційна	Модернізаційна
	Імперіалістична	Ліберальна	Націоналістична			
Час виникнення, основоположники	до XVIII ст.	XVIII ст., (А.Сміт, Д.Рікардо)	40-і роки XIX ст., (Ф.Ліст, А.Вагенер)	30-і роки XX ст., (Дж. М. Кейнс)	80-і роки XX ст. – XXI ст., (Е. де Сото, Дж. Форрестер, Дж. Бгагваті)	70-80 роки XX ст. Умберто.Р. Матурана, Франціско Варела, Бертран де Ювенел, Денніс Габор, Ніколас Луман
Головні загрози національній економічній безпеці	Військове втручання	Диспропорції міжнародного поділу праці	Конкурентна боротьба чи інші дії зарубіжних країн	„Провали” ринку – нестабільність економічного зростання, безробіття, інфляція	„Провали” держави – адміністративні бар’єри, пошук ренти, глобальне поширення тінізації економіки та корупції	Глобалізаційна мегарегіональна, національна невизначеність і нестабільність
Мета забезпечення національної економічної безпеки	Наповнення державної казни	Посилення національних конкурентних переваг	Економічна незалежність	Економічна і соціальна стабільність	„Верховенство права”, захист прав власності, протидія негативним проявам глобалізації	Самовідтворення, автопоезіс, життєздатність в умовах обмежень на ресурси
Засоби посилення національної економічної безпеки	Військова експансія	Лібералізація економіки	Протекціоністська торгова політика, вплив держави	Державне регулювання виробництва, зайнятості та грошового обігу, боротьба з тіньовою економікою	Зниження рівня платежів та послаблення реєстраційних процедур, боротьба з бюрократією і корупцією, поміркований протекціонізм, регіоналізація, транскордонне співробітництво	Внутріщньонаціональна структурна інтеграція; зовнішня структурна інтеграція в процесі глобальної економічної інтеграції. Модернізаційна парадигма моделі соціально-економічного розвитку, у тому числі зовнішньоекономічної стратегії з урахуванням обмежень на ресурси

Загалом сучасні теоретичні підходи до аналізу передумов та наслідків функціонування різноманітних за змістовним наповненням та формою суспільно-політичних та економічних систем недостатньою мірою пояснюють причи-

[506] Кастелс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастелс; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 105 с. – ISBN: 5-7598-0069-8; Витте С.Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист // С.Ю. Витте; [в кн.: Лист Ф. Национальная система политической экономии]. – М. : Издательство „Европа”, 2007. – 47 с. – ISBN: 978-5-9989-0590-2; Лопатин В. Экономические трансформации / В. Лопатин // Экономический вестник ростовского государственного университета. – 2007. – Том 5. – № 1. – С.16-27; Лист Ф. Национальная система политической экономии. Перевод с немецкого / Ф.Лист, д-р.; [пер. под ред.: Трубников К.В.]. – С.-Пб. : Издательство: Европа 2005. – 392 с. – ISBN: 5-9739-0008-8; Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М.Кейнс. – М. : Экономика, 1993. – 507 с.

ни безповоротного зникнення окремих з них.

Свого часу, Н. Луман (відомий соціолог та автор розробок з теорії соціальних систем, теорій правової держави, економіки суспільства, соціології ризику, суспільного права) розвинув термін чилійських епістемологів і нейрофізіологів У. Матурана та Ф.Варела «аутопоезіс» (англ. – «autopoiesis»), що у перекладі означає «самотворення» або «самовідтворення», розширивши область його застосування стосовно соціально-економічної системи, як елемента організації[507].

Саму природу (фізичний зміст) системи узагальнено можна трактувати як фундаментальну категорію опису організації. Дезагрегуючи це поняття з погляду поліпредметного аналізу виокремлюють такі тлумачення: наприклад, в сенсі вчень Аристотеля – це сукупність частин[508]; в біологічному розумінні – це цілісність, відмінна від навколишнього середовища[509]; кібернетична теорія намагається поєднати ці два підходи – з одного боку, система це цілісність, обмежена зовнішнім середовищем, з іншого боку система це те, що має внутрішню структуру[510]. Беручи до уваги ці уявлення, Н. Луман доповнив їх до них поняття самовідтворення (автопоезісу) як необхідним елементом кожної системи та організації [511]. Виходячи з вищесказаного, будь-яка соціально-економічна система характеризується життєздатністю лише тоді, коли вона спроможна до самовідтворення. Відтак, організація самовідтворює організацію (тобто, саму себе як систему), комунікації і зміст системи. Тому категорії системи, комунікацій і змісту є фундаментальними в концепції організації.

Повертаючись до аналізу соціально-економічної системи наголосимо, що вона залишається єдиним цілим лише у випадку її певної диференціації від інших систем, тобто повинне відбуватися відтворення унікальних відмінностей системи і навколишнього світу, або, в окремому випадку, процес постійного встановлення межі між організацією і зовнішнім середовищем, яку необхідно постійно поновлювати та брати до уваги забезпеченість власними ресурсним потенціалом відтворення. Причому межу необхідно розглядати не як статичну уречевлену категорію, а як динамічний процес. Як тільки процес розмежування припиняється – організація деградує і припиняє існування (рис. 1, а) і, як правило, поглинається іншою організацією (системою).

При цьому єдиноможливим напрямом збереження здатності системи до самовідтворення є сукупність координат з трьох основних елементів – справедливість, рівність та культура (рис. 1, б), що у підсумку становлять незалежність не лише конкретної країни (як різновиду системи), але й особистості, яка повинна стати ключовим пріоритетом у побудови цієї організації.

---

[507] Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина. — СПб.: Наука, 2007. — 648 с. ISBN 978-5-02-026871-5.

[508]Філософська система Аристотеля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studentbooks.com.ua/content/view/ 1363/53/1/1/.

[509] Лист Ф. Национальная система политической экономии. Перевод с немецкого / Ф.Лист, д-р.; [пер. под ред.: Трубников К.В.]. – С.-Пб. : Издательство: Европа 2005. – 392 с. – ISBN: 5-9739-0008-8.

[510] Кібернетичні системи і інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dndiii.lviv.ua/kibernetyzaciya-okremyx-galuzej/kibernetychni-systemy-i-informaciya/

[511] Luman N. A primitive system of values // Philosophy of science. – 1989. – 346 p. – C. 142

Передумовою приділення особливої уваги у цій статті способу збереження соціально-економічної системи є не лише відсутність моделі соціально-економічного розвитку України, невизначеність вибору стратегічних партнерів у геополітичному та економічному сенсі (про, що йтиметься нижче), але й існування загроз пов'язаних з процесом інституційної конкуренції з боку зовнішнього середовища (зі сторони інших систем).

Рис. 4.9.1, а Процес автопоезісу

Рис.4.9.1, б модель системи, здатної до самовідтворення

Механізм інституційного розвитку, так само, як і в біологічних чи технологічних системах, передбачає генерування інновацій, обрання ефективних інститутів та їх поширення шляхом імітації. Важливість імітації особливо зросла завдяки інтенсифікації контактів між країнами, діяльності міжнародних фінансових організацій. Трансформуючи принципи управління суспільним сектором, банківською системою, регулювання ринків за зразком найефективніших систем, країни, що розвиваються, прагнули подолати за десятиліття або навіть за менший проміжок часу шлях, який розвинені країни проходили протягом сторіч. Внаслідок цього вони зустрілися з цілою низкою неочікуваних проблем (зокрема, розбалансованість економічної та політичної систем, зниження рівня конкурентоздатності країни, зростання масштабів тіньової економіки та корупції, вичерпування ресурсів тощо).

Процес запозичення інститутів, що розвинулися в іншому інституційному середовищі, називають «трансплантацією» («імпортом інститутів»)[512]. Сенс трансплантації, за визначенням В. Полтеровича, полягає в прискоренні інституційного розвитку, проте при цьому не зникає небезпека дисфункції цього процесу. Широкомасштабні реформи, проведені в повоєнний період у десятках країн усіх регіонів світу, значною мірою базувалися на ідеї прискорення економічного розвитку, шляхом трансплантації інститутів з успішніших в економічному плані країн. Проте, на сучасному етапі, трансплантовані інститути часто виявляються неефективними, зважаючи на те, що вони не враховують специфіку системи-реципієнта (неспроможність абсорбувати чужі елементи, розбіжності в структурі суспільства та соціальних особливостях, відсутність системи адаптування певного інституту до специфіки системи-реципієнта, що приймає або «недорозвиненість» чи невчасність

[512] Полтерович В. М. Почему не идут реформы? Необходим государственный стандарт на их проектирование / Полтерович В. // Политический журнал / гл. редактор П.Акопов. – 2005. – № 13 (64). – 11 апреля. – С. 2-5.

трансплантаційного процесу). Таким чином, дія інститутів, ефективних в одному середовищі, може виявитися нейтральною або навіть деструктивною в іншому. Отже, виникає завдання окреслення принципів відбору інститутів, що трансплантуються, а також ефективної технології трансплантації. Для підвищення ефективності формування нових інститутів у трансформаційних економіках та в країнах, що розвиваються, а також з метою мінімізації наслідків необґрунтованого запровадження чужих інститутів доцільно розглянути основні стратегії інституційної трансплантації, що застосовувалися в трансформаційних економіках[513].

По-перше, це «примітивна» стратегія трансплантації, яка передбачає, що запровадження законодавчої бази забезпечить правильне функціонування відповідного інституту. Ця теза часто повторюється прихильниками радикального лібералізму: державі доцільно прийняти відповідні закони і забезпечити їх виконання, після цього збалансування соціально-економічної системи відбувається завдяки «невидимій руці вільного ринку»[514]. На практиці ж подібна «шокова» стратегія неодноразово виявлялася помилковою. Щоразу прихильники подібної стратегії вказували на ті чи інші конкретні причини невдач. Проте подібна стратегія не може гарантувати успіху, оскільки обмежується тільки запозиченням формальних інститутів. При цьому, кожна окрема система правил допускає безліч можливостей появи неформальних інститутів, залежно від культурного, ментального та інституційного середовища.

По-друге, «модифікація трансплантанта», з метою полегшення його адаптації до нового середовища. Дослідники китайської економіки бачать одну з причин її успіху в систематичному використанні інституційного експерименту, коли модифікації того чи іншого інституту проходять перевірку в різних регіонах країни[515].

По-третє, стратегія «вирощування» (самостійного формування) інститутів. Ця стратегія нових підходів до вибору трансплантанта. При виборі зрілого інституту йдеться про те, яку країну слід взяти за зразок. Стратегія «вирощування» припускає можливість запозичення інституту з минулого країни-донора на будь-якій стадії розвитку. Передбачається, що спонтанна еволюція трансплантованого інституту буде безпосередньо чи опосередковано сприяти виникненню форми, відповідної до умов країни-реципієнта інститутів. «Вирощування» допускає одночасну трансплантацію декількох варіантів інституту і їх співіснування (конкуренцію) з аналогічними інститутами реципієнта. Наприклад, в Україні співіснують приватні клініки (що володіють сучасним матеріально-технічним та кадровим забезпеченням) і державні лікар-

---

[513] Полтерович В. М. Почему не идут реформы? Необходим государственный стандарт на их проектирование / Полтерович В. // Политический журнал / гл. редактор П.Акопов. – 2005. – № 13 (64). – 11 апреля. – С. 2-5.

[514] Єшенко П. С. Сучасна економіка [Текст] : навч. посібник / П.С. Єшенко, Ю.І. Палкін; ред. О.Г. Молдованова, рец. А.А. Чухно, рец. Б.Є. Кваснюк. – К. : Вища школа, 2005. – 327 с. – ISBN 966-642-225-5.
Фридмен М. О свободе / Милтон Фридмен, Фридрих Хайек. – М.: Социум, Три квадрата, 2003. – 192 с. – ISBN 5-901901-19-3.

[515] Восемь стратегических систем, 22 стратегических вопроса в области научно-технического развитии Китая к 2050 [Електронний ресурс] // Женьминь Жибао. – 2009. – 11 июня – Режим доступу: http://russian.people.com.cn/31517/667 6366. html.

ні, які мало змінилися за роки реформ. Аналогічним прикладом може бути ситуація з державними та приватними навчальними закладами, хоча належне забезпечення матеріально-технічної бази не завжди означає високий рівень професорсько-викладацького та наукового потенціалу. Тому в цьому випадку конкуренцію між приватними та державними інституціями не можна вважати ефективною, адже запровадження принципів Болонського процесу у закладах усіх форм власності [516]нівелює потенційні переваги від конкурентної боротьби. Недаремно, у багатьох європейських країнах (у Франції, Греції, Сербії) значна кількість викладачів, студентів та представників громадськості виступають з протестами щодо реформування освіти в межах Болонського процесу. Зокрема, у Греції та Сербії вдалося змусити уряди відмовитися від нав'язування приватизації освіти [517].

По-четверте, стратегія «побудови послідовності проміжних інститутів», які плавно доповнюють початкову конструкцію відповідного інституту, що трансплантується. Ця стратегія поєднує переваги «вирощування» і «формування» і створює можливість управління процесом інституційної побудови. Як початкова форма може бути використаний діючий інститут реципієнта. Прикладом може бути економіка Фінляндії та Угорщини, які в різний час були певною мірою інтегровані в економіку та в політичний простір соціалістичного табору. Проте напрям проведення реформ у цих двох країнах докорінно відрізняється. Фінляндія, не відмовляючись остаточно від старих інститутів та методів управління економікою, наприклад, у сфері лісового господарства змогла активізувати інноваційну діяльність і перетворитися на «економіку знань». Саме тому, країна з населенням у 5,2 млн. осіб є однією з найконкурентоспроможніших[518] країн Європейського Союзу із ВВП на одну особу 37,5 тис. дол. США. Варто зауважити, що на початку 90-х років у Фінляндії загострилася банківська криза, безробіття сягало 20%, а з розпадом колишнього СРСР вона втратила 25% обсягу[519]. Угорщина використовувала стратегію «примітивної трансплантації», що у поєднанні з високим рівнем корупції, призвело до низки спотворень структури соціально-економічної системи та до гострих фінансових проблем протягом світової фінансово-економічної кризи 2008 р. На кінець 2008 р. в Угорщині було зареєстровано найвищий рівень боргу на одну особу серед країн ЄС (70% ВВП).

Трансплантацію інститутів певною мірою можна ототожнити із запозиченням технологій. На міжнародному ринку технологій, як і на ринку звичайних товарів, продавці (власники патентів і консультанти з освоєння) прагнуть отримати прибуток, а покупці змушені платити за них. На «ринку інститутів» інституційні інновації не патентуються і право власності на них відсутнє, а пра-

---

[516] Бажал Ю.М. „Болонський процес" як інструмент підвищення конкурентноздатності української системи освіти / Ю.М. Бажал // Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір : матеріали круглого столу, 19 червня 2008 року м. Київ, НІСД [наук. ред. Н. В.Грицяк]. – К. : НІСД, 2008. – 104 с. – ISBN 966-554-134-X. – С.16-19.

[517] Батов А. О реформе образования / А.Батов // Пресс-бюллетень МИАЦ СКМ РФ. – 2008. – Январь. – Выпуск № 01 (232).– С.3-4.

[518] Фінляндія займає друге місце за рейтингом Міжнародного економічного форуму, поступаючись лише Швейцарії, тривалий час Фінляндія займала третю позицію в рейтингу Інституту розвитку менеджменту.

[519]

во на їх імітацію безкоштовне. Більше того, розвинені країни часто готові сплатити й витрати на трансплантацію, іноді навіть конкуруючи за право «виростити» на новому ґрунті саме свій інституційний продукт. Очевидно, річ у тому, що за інституційної подібності країн, що розвиваються, і розвинених, спрощується завоювання останніми нового ринку та полегшуються зовнішньоекономічні контакти. Які б причини не були передумовою подібної конкуренції постачальників інститутів, результатом цього процесу часто є вибір не найоптимальніших інститутів. У боротьбі за «покупця» зазвичай перемагають найбагатші постачальники інститутів, на сучасному етапі – переважно країни G-7. Їх експерти намагаються впроваджувати економічні інститути найбільш розвиненої капіталістичної системи, часом не приймаючи до уваги труднощі трансплантації, або свідомо сприяючи неефективній трансплантації, при цьому блокуючи інші варіанти інституційного розвитку.

Зважаючи на вище сказане можна стверджувати про застосування нової маркетингової стратегії завоювання ринків у глобальному середовищі. Як відомо попередня маркетингова стратегія передбачала застосування великої кількості етапів та субетапів міжнародної маркетингової стратегії (рис. 2, а), перелік яких узагальнено містить: розробку ідеї; акумулювання факторів виробництва (у тому числі технологій); виробництво продукту; апробацію продукту на внутрішньому ринку; пошук та дослідження нових ринків збуту; формування попиту на новий продукт; відкриття філій, спільного підприємства, продаж ліцензії тощо; постійне стимулювання збуту та продовження життєвого циклу товару, а також максимальне виснаження місцевого ресурсного потенціалу тощо.

Сучасні ж маркетингові стратегії, основною метою застосування яких є не лише захоплення нових ринків, але й їх інституційні трансформації з метою підтримання перманентного попиту на запроваджені в дію метатехнології (рис. 2, б), а також захоплення ресурсної бази низько розвинених країн, передбачають значною мірою спрощену схему експансії на нові ринки з ціллю їх постійного узалежнення від інноваційних вдосконалень певної метатехнології.

Рис. 4.9.2. Узагальнена схема реалізації міжнародної маркетингової стратегії «захоплення» нових ринків збуту

Загалом, проблеми ефективної трансформації та формування нової моделі міжнародних відносин гостро постали перед пострадянськими країнами, які приєдналися до різних економічних організацій, проте більшість з них (за винятком РФ та країн Балтії) не сформували комплексної геоекономічної та геополітичної стратегії не лише зовнішнього, але й внутрішнього розвитку. Для України, як і для інших країн, ця проблема загострюється посиленням впливу глобалізації, наслідки якої є надзвичайно дискусійними та відмінними. Аналіз стратегій посилення національної безпеки розвинених держав доводить, що основні компоненти системи національної безпеки України необхідно формувати не відокремлено від загальної стратегії та моделі соціально-економічного розвитку з урахуванням зменшення загального обсягу світового ресурсного потенціалу. В цих умовах істотний вплив на економічний розвиток та конкуренцію на світових ринках ресурсів здійснює ступінь збалансованості людської життєдіяльності та природнього середовища. Ці процеси можна досліджувати з використанням індексу природного балансу, який дозволяє виявити порушення балансу між біологічною здатністю Землі й потребами людства у біосфері[520]. За цим індексом на поч. 2010 р. у світі спостерігалося негативне значення цього показника (рис. 3) на рівні -0,6 глобального гектара[521] на одну особу (тобто обсяги експлуатації природного середовища на Землі вже значно перевищують його можливості, що може розглядатися як загрозливий чинник розвитку людства з огляду на обмеженість ресурсів).

Рис. 4.9.3. Екологічний дефіцит чи резерви за регіонами світу відповідно до індексу FBI на поч. 2010 р. (у тому числі країни Азії, Океанії, Латинської Америки, Близького Сходу, Центральної Азії та Африки)

[520] Враховується, що в умовах глобалізації люди споживають природні багатства та екологічні послуги з усього світу, через це показник для окремої країни може перевищувати її біологічні можливості.
[521] Глобальний гектар – це гектар із середньою здатністю до відтворення ресурсів та асиміляції відходів [88, с.194].

У розрізі структури країн світу за показником соціально-економічного розвитку спостерігається така тенденція: у країнах з високим рівнем доходів (як правило, країни ОЕСР) наявний дефіцит у 2,7 глобальних га на одну особу; у країнах з середніми доходами – збалансований показник (0,0), а у країнах третього світу – з низькими доходами існує незначний „профіцит” (0,1). У розрізі регіонів спостерігаються істотні диспропорції.

Найбільші екологічні резерви спостерігаються в Латинській Америці та Карибському регіоні – 2,4 глобальних гектари на одну особу (табл. 2). Найбільше позитивне сальдо аналізованого показника спостерігається у Болівії (13,6), Парагваї (6,5), Аргентині (5,7) та Бразилії (4,9), істотним негативним балансом характеризується Мексика (-1,7). На Африканському континенті позитивне сальдо становило 0,4, за рахунок Габону (23,7 – найвище значення серед країн світу), Конго (13,3), Центральноафриканської Республіки (7,8). Серед країн з від’ємним сальдо доцільно виокремити Лівію (-3,3), Мавританію (-1,5) та Єгипет (-1,3)).

Що стосується розвинених країн Північної Америки та Європи, то для переважної їх більшості властиві негативні значення показника екологічного балансу (за винятком Канади (13,0), Фінляндії (6,5), Швеції (4,9), Латвії (3,5), Естонії (2,7) та Литви (1,0))[522]. В Україні попри усталену думку щодо істотного ресурсного забезпечення нашої держави спостерігається негативне сальдо природного балансу (-0,3), що необхідно враховувати при формуванні моделі соціально-економічного розвитку нашої країни.

Таким чином, необхідною та актуальною на сучасному етапі є концептуалізація підходів до формування стратегії макромоделі та соціально-економічного розвитку на 50 років (до 2060 р.) (рис. 4), особливо з врахуванням обмежень на ресурси.

Необхідною умовою успішної реалізації вказаної стратегії є формування підґрунтя національної ідеї, дискусії щодо якої тривають протягом тривалого часу[523]. На нашу думку, об’єднавчим для представників усіх верств населення України може розглядатися її формулювання „Україна – європейська держава – рівна серед сильних”. На цій основі, протягом 2010-2060 рр. пропонується виконання завдань на шести субетапах (тактичного плану) у межах „Стратегії розвитку України до 2060 р.”, етапи реалізації якої узагальнено окреслимо від „… легалізації економіки, протидії корупції та підвищення соціальних стандартів розвитку – до набуття статусу однієї з країн-лідерів ЄС”.

[522] Показники сталого розвитку // Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wdc.org.ua/uk/node /394.
[523] Лук’яненко Л. Національна ідея і національна воля / Лук’яненко Л. – К. : Гарнітура, 2006. – 285 с. – ISBN 966-608-309-4.

Таблиця 4.9.2

Окремі показники індексу природного балансу, станом на поч. 2010 р.

1№ з/п	Регіони	Населен-ня, млн	Загальний екологічний потенціал	Компоненти загального екологічного потенціалу						Загальна біологічна потужність	Компоненти загальної біологічної потужності					
				Орні землі	Пасовища	Лісовий покрив	Райони ри-бальських промислів	Вуглеводн і	Біоресурс и		Орні землі	Пасовища	Лісовий покрив	Райони ри-бальських промислів	Біоресурс и	Екологічний дефіцит(-) або резерви (+)
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	*15*	*16*	*17*
1.	**Світ всього, у т.ч.** країни з:	**6 476**	**2,7**	**0,64**	**0,26**	**0,23**	**0,09**	**1,41**	**0,07**	**2,1**	**0,64**	**0,37**	**0,81**	**0,17**	**0,07**	**(-0,6)**
2.	високим рівнем доходів	972	6,4	1,15	0,28	0,61	0,17	4,04	0,13	3,7	1,42	0,33	1,20	0,58	0,13	(-2,7)
3.	середнім рівнем доходів	3 098	2,2	0,62	0,22	0,18	0,09	1,00	0,08	2,2	0,62	0,40	0,83	0,23	0,08	(0,0)
4.	низьким рівнем доходів	2 371	1,0	0,44	0,09	0,15	0,02	0,26	0,05	0,9	0,35	0,28	0,13	0,07	0,05	(-0,1)
Регіони/країни:																
5.	Африка	902,0	1,4	0,54	0,25	0,24	0,03	0,26	0,05	1,8	0,45	0,82	0,35	0,13	0,05	0,4
6.	Близький Схід та Центральна Азія	365,6	2,3	0,69	0,08	0,08	0,04	1,34	0,08	1,3	0,61	0,29	0,16	0,14	0,08	(-1,0)
7.	Азія та Океанія	3 562	1,6	0,49	0,08	0,13	0,07	0,78	0,06	0,8	0,39	0,11	0,13	0,13	0,06	(-0,8)
8. є	Латинська Америка та Карибський регіон	553,2	2,4	0,57	0,72	0,32	0,10	0,65	0,08	4,8	0,79	1,15	2,46	0,32	0,08	2,4
9.	Північна Америка	330,5	9,2	1,42	0,32	1,02	0,11	6,21	0,10	6,5	2,55	0,43	2,51	0,88	0,10	(-2,7)
10.	ЄС	487,3	4,7	1,17	0,19	0,48	0,11	2,58	0,17	2,3	1,00	0,21	0,64	0,29	0,17	(-2,4)
11.	Європа (за винят-ком країн ЄС)	239,6	3,5	0,94	0,05	0,29	0,17	2,00	0,07	5,8	1,51	0,49	2,97	0,77	0,07	2,3
12.	**Україна**	**46,5**	**2,7**	**1,00**	**0,00**	**0,12**	**0,04**	**1,46**	**0,08**	**2,4**	**1,70**	**0,14**	**0,34**	**0,14**	**0,08**	**(-0,3)**
13.	Росія	143,2	3,7	0,92	0,03	0,34	0,15	2,24	0,06	8,1	1,66	0,67	4,56	1,16	0,06	4,4
14.	Молдова	4,2	1,2	0,79	0,04	0,04	0,01	0,29	0,06	1,3	1,01	0,07	0,13	0,01	0,06	0,0
15.	Македонія	2,0	4,6	0,82	0,24	0,22	0,01	3,21	0,10	1,4	0,80	0,28	0,25	0,01	0,10	(-3,2)
16.	Швейцарія	7,3	5,0	0,66	0,18	0,27	0,03	3,73	0,14	1,3	0,31	0,18	0,64	0,01	0,14	(-3,7)

При побудові науково обґрунтованих концептуальних засад макромоделі соціально-економічного розвитку, відштовхуючись від домінантного критерію збереження ресурсів для майбутнього розвитку необхідна не стільки цільова орієнтація на максимізацію економічного зростання, скільки на інтенсивний розвиток і максимізацію використання людського капіталу та забезпечення екологічної стійкості. Тому цільова функція такої моделі у формалізованому вигляді – це система з двох рівнянь, що враховує чинники негативного впливу в умовах глобалізації (у тому числі екологічні проблеми, вичерпуваність ресурсів), погіршення індексу зростання конкурентоспроможності:

$$\begin{cases} QLI(GCI) = E + K + I(GCI) + T(GCI) + L + H + Se + Cl; \\ FBI(GCI) = Land + Forest + Ocean + Plant + T(GCI), \end{cases} \quad (1)$$

де QLI – індекс якості життя; GCI – індекс зростання конкурентоспроможності країни; де E – індекс вартості життя; K – індекс якості відпочинку та рівня культури; I – інтегральний індекс економічного розвитку; T – індекс стану довкілля; L – індекс забезпечення прав і свобод людини; H – індекс охорони здоров'я; Se – індекс безпеки життєдіяльності; Cl – сприятливість кліматичних умов; FBI – індекс природного балансу; Land – індекс земельних угідь (ресурсів), що використовуються для вирощування продуктів харчування; Forest – індекс території лісів; Ocean – індекс площі океанів (морів), що використовується для потреб рибальства; Plant – індекс площі земельних ділянок, необхідних для рослин, що поглинають викиди вуглекислого газу внаслідок згорання органічного палива.

Генеральна мета реалізації моделі – збалансування розвитку людського капіталу та екосистеми (як цільові орієнтири пропонуються індекси якості життя та природного балансу), які пов'язані з динамікою індексу конкурентоспроможності під впливом системи показників – цільових орієнтирів: екологічного, інституційного, економічного, інформаційно-технологічного характеру.

Визначимо основні класифікаційні ознаки чинників впливу та соціально-економічних наслідків запровадження окресленої моделі: за просторово-територіальною ознакою – регіональний, національний, мегарегіональний, міжнародний та глобальний рівень; за часовими параметрами – коротко-, середньо- та довгострокової дії; за сферою впливу – політичні, військові, правові, духовно-культурні, інформаційні та економічні; за галузево-секторальною ознакою – фінансовий сектор, виробнича сфера, агропромисловий комплекс, сфера послуг, видобувний сектор, торговельна сфера; за компонентами економічної безпеки – енергетична, екологічна, соціальна, демографічна, інноваційно-технологічна, продовольча та фінансова.

За просторовими критеріями загроз та потенційних можливостей реалізації моделі виокремимо зовнішні та внутрішні, які за сферою впливу поділяються на: політичні; інституційні; фінансові; економічні;

демографічні; соціальні; технологічні; екологічні. Основні принципи запропонованої моделі охоплюють: системність та послідовність запровадження; збалансованість інтересів усіх верств населення; врахування обмежень на ресурси; оперативне реагування на внутрішні та зовнішні екстерналії; коригування тактичних цілей, залежно від ситуації в державі та в глобальному середовищі.

При розробці моделі враховано необхідність раціональної інституційної трансформації, яку доцільно здійснити з обґрунтуванням умов інституційного проектування: вибір інституційного простору; ресурсні обмеження; технологічні обмеження; особливості культури та людського капіталу; політичні обмеження; компліментарність інститутів та послідовність проведення реформ, поступове послаблення обмежень; стримування перерозподільної активності; формування позитивних інституційних очікувань та стимулювання руху у межах прийнятої траєкторії інституційних змін; використання чинників соціально-економічного зростання; розробка перспективних траєкторій.

Періодичний моніторинг економічних процесів, відображених цими показниками, географічне та динамічне представлення і загальнодоступність до інформаційної бази результатів їх розрахунку дає підстави для динамічного економіко-математичного моделювання цих процесів з урахуванням специфіки нашої країни.

Запровадження моделі включає послідовність таких етапів: розробка концепції моделі; стратегія реалізації моделі (субетапи – запровадження досконалого інституційного базису з урахуванням стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку: легалізація економіки, протидії корупції, легітимізації капіталів, набутих під час приватизації; обмеження деструктивного впливу зовнішніх екстерна лій (у тому числі екологічних); вирівнювання соціально-економічного розвитку різних регіонів та прошарків населення; запровадження моделі економічного зростання екологічності, інноваційності та соціальної справедливості; досягнення рівня розвитку країн ЄС та поглиблення євроінтеграційного процесу[524]; досягнення генеральних цілей збалансованого соціально-економічного розвитку); моніторинг ефективності досягнення цілей та соціально-економічних наслідків запровадження моделі, визначення негативних та нераціональних компонент моделі та їх усунення при коригуванні стратегії розвитку на довготривалу перспективу.

[524] Bozyk P. Mikdzynarodowe stosunky ekonomiczne. Teoria i Polityka / Pawei Boïyk. – Warszawa : Polskie wydawnictwo ekonomiczne, 2008. – 424 s. – P. 342-343.

Рис. 4.9.4. Концептуальні підходи до формування „Стратегії розвитку України до 2060 р. з урахуванням принципів національної безпеки України

СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА: теорія, методологія, практика

Том 1

ВД «АРІАЛ» Свідоцтво ДК № 3562 від 28.08.2009 р.

Підписано до друку --.--.---- р.
Формат 60х84 $^{1}/_{16}$. Умов. друк. арк. 29,0.
Наклад 300. Зам. № --------.

Віддруковано з орігінал-макету
у друкарні ФОП Бражнікової Н.А.,
м. Сімферополь, вул. Декабристів, 21, оф. 105,
тел. (0652) 70-63-31, 050-648-89-34,
e-mail: braznikov@mail.ru